GUNNAR MYRDAL

Korunk kihívása: a világszegénység

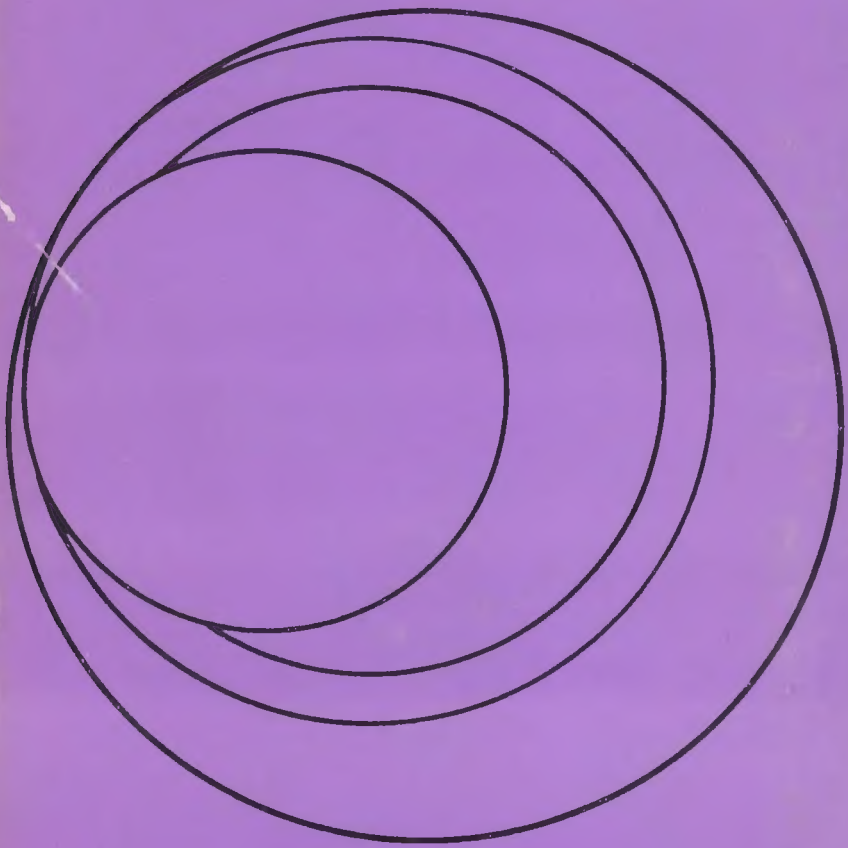

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖNYVTÁR

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖNYVTÁR

A sorozat szerkesztő bizottsága

BEREND T. IVÁN
HUSZÁR TIBOR
KULCSÁR KÁLMÁN
PATAKI FERENC
TŐKEI FERENC

Gunnar Myrdal

Korunk kihívása: a világszegénység

Egy szegénység elleni világprogram vázlata

Gondolat, Budapest 1974

A mű eredeti címe:

Gunnar Myrdal:
THE CHALLENGE OF WORLD POVERTY
A World Anti-Poverty Program in Outline
Pantheon Books – A Division of Random House, New York

Fordította
FÉLIX PÁL

A fordítást ellenőrizte
BEREND T. IVÁN

Az utószót írta:
BOGNÁR JÓZSEF

ISBN 963 280 090 7

© Gunnar Myrdal, 1970
© Hungarian translation Félix Pál 1974

TARTALOM

Bevezetés 9

Előszó 14

I. rész
MEGKÖZELÍTÉS 23

1. fejezet: Az előítéletek kiküszöbölése a megközelítésből 25

2. fejezet: Eltérő körülmények 58

II. rész
GYÖKERES REFORMOK SZÜKSÉGESSÉGE A FEJLETLEN ORSZÁGOKBAN 77

3. fejezet: Az egyenlőség problémája 79

I. Néhány általános kérdés 79
II. Egyenlőtlenség és hatalom 88

4. fejezet: Mezőgazdaság 114

I. A legfontosabb tények 114
II. Stratégia 137
III. Sajátosságok 159
IV. Záró megjegyzések 186

5. fejezet: Népesség 189

I. Tények és adatok 189
II. Politikai célkitűzések 203

6. fejezet: Oktatásügy 220

I. Néhány bevezető megjegyzés 220
II. Az örökség 227
III. Az iskolarendszer 242
IV. Reformprogram 255

7. fejezet: Az „erőtlen állam" 273

I. Általános jellegzetessége 273
II. Korrupció 297
III. Politikai irányvonal 314

8. fejezet: Nem alibi, hanem kihívás 327

III. rész
A FEJLETT ORSZÁGOK FELELŐSSÉGE 351

9. fejezet: Kereskedelem és tőkeáramlás 353

I. A gyarmati korszakban és ma 353
II. Egy elfogult elméleti megközelítés 355
III. Kereskedelem 365
IV. Tőkemozgás 369

V. Kereskedelempolitika 373
VI. Az UNCTAD kudarca 384

10. fejezet: Opportunista szemfényvesztés a segély-statisztikákkal: „a pénzáramlások" . 395

I. Kétszínűség és képmutatás 395
II. A DAC-statisztika 401
III. Közvetlen magánberuházások 413

11. fejezet: Segély 427

I. Az Európai Helyreállítási Program 427
II. A fejletlen országoknak nyújtott segítség 434
III. Politikai következtetések 461

IV. rész
A FEJLESZTÉS POLITIKÁJA . . . 489

12. fejezet: Egy zavaros téveszme 491

13. fejezet: Sorsdöntő fejlődés 497

14. fejezet: Politikai dinamika Dél-Ázsiában . . 515

15. fejezet: A közgazdaságtudomány felelőssége 547

Függelék: A latin-amerikai puskaporos hordó . 563

Utószó (Bognár József) 597

BEVEZETÉS

1964 telén a Johns Hopkins University, School of Advanced International Studies kari tanácsa elhatározta, hogy megszervezi a Christian A. Herter előadássorozatot, s a maga részéről így rója le kegyeletét – ha csak kis mértékben is – annak a kiváló amerikai férfiúnak, aki vagy húsz esztendeje megalapította az egyetemet. A tanári testület azt remélte, hogy itt, az ország fővárosában, kiválóan képzett egyének élnek majd az előadássorozat biztosította alkalommal, s eltérő nézeteket fejtenek ki a nemzetközi kapcsolatok egyes kérdéseiről, valamint mélyrehatóan elemeznek számos alapvető kérdést, amelyekkel az Egyesült Államoknak szembe kell néznie e gyorsan változó világban.

Az 1969. évi előadássorozat keretében a fakultás meghívta dr. Gunnar Myrdalt, a neves svéd tudóst és államférfit, aki röviddel ezt megelőzően jelentette meg *Asian Drama: An Inquiry into the Poverty of the Nations* (Az ázsiai dráma: Vizsgálat a nemzetek szegénységének okairól) című hatalmas, háromkötetes művét. Dr. Myrdal készségesen elfogadta meghívásunkat, s úgy tervezte, hogy előadásai az *Asian Drama* logikus folytatását alkothatják. 1969 márciusában meg is tartotta három előadását, amelyeknek az alábbi összefoglaló címet adta: „A szegény és a gazdag országok: fejlesztési stratégia a hetvenes években."

Az itt következő könyv ezeknek az előadásoknak a közvetlen továbbfejlesztése. A címekből is nyilvánvaló, hogy az alaptéma változatlan, ugyanakkor a szerző számos új témát is kidolgozott, és rengeteg új anyaggal egészítette ki az eredeti előadásokat. Mindennek az eredménye ez a könyv, amelynek politikai következtetései valóban nagy jelentőségűek mind a fejlett, mind a fejlődő országok számára.

Most, a hetvenes évek elején, mindenekfölött két súlyos problémával kell megbirkóznunk: 1. Miképpen kerülheti el az emberiség az esetleg totális nukleáris háborúhoz vezető konfliktusokat? 2. Miképpen hasznosíthatnánk a világ erőforrásait oly módon, hogy az emberiség meg tudjon birkózni a nyomor halasztást nem tűrő problémájával, ezt követően pedig hasznosabb kérdésekre fordíthassa figyelmét?

A szomorú igazság azonban az, hogy sem az egyik, sem a másik fronton mind ez idáig nem értünk el jelentős előrehaladást. Sokat beszéltek a kérdés gazdasági oldaláról, de a fejlesztési célokra rendelkezésre bocsátott pénzalapok, legfőképpen meg a hatékony intézkedések messze elmaradtak a szükségletektől. Az Egyesült Nemzetek Szervezete tíz évvel ezelőtt Fejlesztési Évtizednek nyilvánította a hatvanas éveket. Az azóta eltelt években az új államokban szemmel láthatóan alábbhagyott a fejlődés lendülete, a nyugati országok pedig egyre kevesebb hajlandóságot mutatnak fejlesztési segélyek folyósítására.

Az Egyesült Nemzetek Szervezete szembe kíván szállni e két elszomorító tendenciával, s ezért a hetvenes éveket Második Fejlesztési Évtizednek nyilvánította. Csak az idő a megmondhatója, vajon e második nagy keresztes hadjárat bármivel is sikeresebb lesz-e az elsőnél. Annyi azonban bizonyos, hogy az adott történelmi pillanatban, amikor nagy erőfeszítéseket tesznek, hogy tanuljanak a múlt hibáin, Gunnar Myrdal bölcs szavait minden bi-

zonnyal rendkívül hasznosaknak találják majd mind a tudósok, mind a fejlesztés területén tevékenykedő gyakorlati szakemberek.

Közelebbről vizsgálva előadásait, javaslatai – noha nagy segítséget nyújthatnak – esetleg nem találnak majd kedvező fogadtatásra, mert nagy nyomatékkal emlékezteti mind a fejlesztési segélyeket folyósító nyugati országokat, mind pedig az új államokat, hogy mindkét félnek az eddigieknél jóval nagyobb erőfeszítéseket kell tennie, ha valóra kívánja váltani a fejlesztési világcélkitűzéseket. Myrdal nem becsüli le a külföldi segély szükségességét. De újra meg újra hangsúlyozza, hogy a fejlődő országoknak mindenekfölött maguknak kell helytállniuk, méghozzá a lehető legsürgősebben és legenergikusabban. A fejlett országok által nyújtott segély – írja – „noha stratégiailag lényeges, csupán elenyésző része a tennivalóknak, annak érdekében, hogy lehetővé váljék és meggyorsuljon a fejletlen országok fejlődése. E segélynél jóval fontosabb, hogy ezek az országok végrehajtsák az olyannyira sürgető társadalmi és gazdasági reformokat."

Dr. Myrdal nagyvonalú előrelátása joggal vívta ki a világ elismerését. 1944-ben *An American Dilemma: The Negro Problem and Modern Democracy* (Egy amerikai dilemma: a négerprobléma és a modern demokrácia) című könyvében pontosan fölmért és megjövendölt számos olyan nehézséget és problémát, amely a hatvanas években égető kérdéssé vált hazánkban a faji kapcsolatok területén. Könyve legalább tizenöt évvel járt kora előtt. Meglehet, a jelen könyv ismét jóval megelőzi korát. A magam részéről logikusnak és megalapozottnak ítélem diagnózisát a világ rákfenéiről. Igaz, néhány terápiai javaslata megvalósíthatatlannak bizonyulhat, amíg az idő alá nem ásta mind a szegény, mind a gazdag országok hagyományait, gőgjét, előítéleteit és üzelmeit. A világ

azonban még ennek tudatában is jól tenné, ha fontolóra venné Myrdal sokéves gyakorlati tapasztalatából és mélyenszántó tanulmányaiból leszűrt elgondolásait.

Nem is tudok elképzelni senkit, aki felkészültségénél fogva alkalmasabb lehetne ilyen jellegű távlati politikai tanulmány megírására Gunnar Myrdalnál. Amikor első ízben találkoztam vele, nemzetközi „közhivatalnok" volt: nagy képzelőerővel és lelkesedéssel – már amennyit az adott helyzet megengedett – irányította akkoriban az Egyesült Nemzetek Szervezete Európai Gazdasági Bizottságának munkáját. Fiatal korában a Stockholmi Egyetemen jogot és közgazdaságtant végzett, s harmincnégy esztendős korában ugyanott kinevezték a politikai gazdaságtan és államháztartástan egyetemi tanárává. Később kereskedelemügyi miniszter lett, és beválasztották a szenátusba is. Ez a múlt igen alkalmassá teszi arra, hogy áthidalja a tudós és a politikus közötti szakadékot, egybeötvözze az elméletet a gyakorlattal, s ésszerű javaslatokat tegyen a holnap világának kialakítására.

A jövő lehetőségeinek mérlegelésekor a szerző gondosan elkerüli az optimizmus és pesszimizmus veszedelmes csapdáit: nem Pollyanna, de nem is Kasszandra. Műve egyik bevezető fejezetében meg is állapítja: „... az optimizmus, akárcsak a pesszimizmus, nem egyéb elfogult nézetnél." A tudósnak ezért „realizmusra kell törekednie, még annak árán is, hogy saját területén ez esetben összeütközésbe kerül az uralkodó felfogással".

Megalapozott, jó tanács. Kiváltképpen megalapozott az olyasfajta demokráciában, amilyen a miénk, ahol a végrehajtó hatalom hajlamos arra, hogy „túlreklámozzon" olyan programokat, amilyen például a külföldi segély, csak azért, hogy elnyerje a Kongresszus hozzájárulását. A siker valószínűségének elfogulatlan mérlegelése többnyire nem elegendő. A külföldi segély előnyeit éles reflektorfénybe állítják, a vele járó problémák

bonyodalmainak pedig csekély jelentőséget tulajdonítanak. Mindennek azután gyakran az a következménye, hogy az eredmények messze elmaradnak a várakozástól, megrendül a kormányba vetett bizalom, és a Kongresszus néhány tagja csalódottan hátat fordít a külföldi segélyprogramnak. Ebben a szituációban nyilvánvaló, milyen veszély származik a túlzottan derűlátó szemléletből. A külföldi segéllyel és a gazdasági fejlesztéssel rengeteg bonyodalom és probléma jár, amelyet világosan föl kell ismernünk ahhoz, hogy valaha is elérkezzünk az Ígéret Földjére.

Abban azonban valamennyien megegyezhetünk, hogy a kihívás, amely a hetvenes évekbe lépő világot éri, hallatlanul nagy. Ilyen körülmények között természetesen kettős válasz szükséges: 1. az eddiginél sokkal több figyelmet kell fordítani az új államok problémáira, s a gazdag országoknak az eddiginél jóval több hajlandóságot kell mutatniuk arra, hogy jelentős áldozatokat vállaljanak a közös ügy érdekében; 2. a fejlődő országoknak az eddiginél jóval több hajlandóságot kell mutatniuk arra, hogy megvalósítsák az igazi haladáshoz nélkülözhetetlen mélyreható gazdasági és társadalmi reformokat. Őszintén remélem, ez a könyv segítséget nyújt majd mindkét félnek abban, hogy az eddiginél világosabban fölismerjék egymásba fonódó felelősségük természetét.

Francis O. Wilcox

dékán, Johns Hopkins University,

School of Advanced International Studies

Washington, D. C.
1969. július 4.

ELŐSZÓ

Amikor annak idején egyik korábbi könyvem vázlatán dolgoztam (*Asian Drama: An Inquiry into the Poverty of Nations* – New York, 1968), úgy véltem, helyes lenne, ha a zárófejezet a politikáról szólna. Igaz, mindenkor kifejezetten érték-premisszákat alkalmazok, ez esetben a korszerűsítési ideálok azok, s így könnyűszerrel politikai következtetéseket vonhattam volna le a könyv számos fejezetében mindabból, amit – véleményem szerint – sikerült tényként és tényleges összefüggésként bebizonyítanom. Könyvem azonban nem összegezi átfogóan, milyen alapvető politikát folytassanak a fejletlen és a fejlett országok, hogy megkönnyítsék és meggyorsítsák az első kategória országainak fejlődését.

Rádöbbentem azonban arra, hogy a sajtókonferenciák és interjúk során föltett kérdések, de a könyvemet tárgyaló számos ismertetésben fölvetett kérdések is valójában mind a könyv hiányzó nyolcadik részére vonatkoztak; ennek kellett volna tartalmaznia azokat a legfőbb politikai következtetéseket, melyeket tanulmányomból magam is le akartam vonni. S mivel nagyra becsülöm a közérdeklődés ilyen gyakorlati megnyilvánulását, továbbá meglehetősen határozott nézeteket alakítottam ki e politikai kérdésekről, s végül mert tapasztalatlan skandináv jövevény vagyok – készségesen válaszoltam e kérdésekre. Előfordult, hogy félreértettek.

Tökéletesen tisztában vagyok tehát azzal, hogy az *Asian Drama*-ról gyakran helytelenül úgy vélték: érveket szolgáltat ahhoz, hogy nem érdemes támogatni a fejletlen országok fejlesztési erőfeszítéseit; ez kedvére volt a nyugati országok konzervatív köreinek, még inkább reakciós elemeinek. Azt is tapasztalnom kellett, hogy néhány liberális barátom, nyilván áldozatául esve ugyanannak a helytelen látszatnak, hová vezet érvelésem, éppen jó szándékánál fogva nem tudta szokásos gondossággal és megértéssel olvasni könyvemet. Az a benyomásom, hogy magukban a fejletlen országokban inkább megértették mondanivalómat.

Amikor a Johns Hopkins University School of Advanced International Studies fakultása meghívott három előadás megtartására, annak előrebocsátásával, hogy az előadásokat kibővítve könyvalakban is kiadják, örömmel fogadtam el a meghívást, hogy élve az alkalommal kifejthessem korábban megjelent könyvem hiányzó, nyolcadik részét.

Az *Asian Drama*-ban nyomatékosan hangsúlyoztam, hogy csupán az emberiségnek Dél-Ázsiában élő közel egyharmadával kívánok foglalkozni, tehát a Szovjetuniótól és Kínától délre eső országokkal, nyugaton Pakisztánon kezdve, és keleten a korábbi francia Indokínáig, beleértve Indonéziát meg a Fülöp-szigeteket is.[1] Elemzésem legfőképpen arra a két országra összpontosult, amely Brit-India fölosztása nyomán jött létre – Indiára és Pakisztánra. Ennek oka nemcsak a szubkontinensen élő lakosság nagy lélekszáma volt, hanem az a körülmény is, hogy itt jóval több és jobban szervezett statisztikai és egyéb adat áll rendelkezésünkre, de ami még ennél is

[1] Dél-Ázsia, valamint a jelen könyvben tárgyalt egyéb területek földrajzi meghatározását illetően 1. *Asian Drama: An Inquiry into the Poverty of Nations* (New York, 1968) 1. fejezet, 1. rész, 41. l.

lényegesebb: hogy a fejlesztési problémák vitája itt már régebben és magasabb szinten folyt, mint máshol. Ez utóbbi tényező döntő fontosságúnak bizonyult, hiszen tanulmányom problémák tisztázására irányult, és semmiképpen sem kívánta azt a látszatot kelteni, mintha bármely tekintetben is a terület fennálló viszonyainak átfogó fölmérése lenne.

S most, amikor e tanulmányom legfőbb politikai következtetéseit kívánom megfogalmazni, továbbra is elsősorban Dél-Ázsia, legfőképpen pedig India meg Pakisztán lebeg a szemem előtt. De bármennyire általánosságban kell foglalkoznom a politikai problémákkal e rövidre fogott kötetben, a megállapítások gyakran helytállóak az egész fejletlen világra.

Könyvemben a nem kommunista világ elemzésére szorítkozom. Meglehet, úgy tűnhet, hogy ez a döntés nem teljesen indokolt. Természetesen a fejletlen kommunista országoknak sok ugyanolyan problémával kell szembenézniük, mint más fejletlen országoknak. Ennek ellenére azonban sok vonatkozásban gyökeresen más módon fognak neki e problémák megoldásának. Továbbá, a fejlett kommunista és nem kommunista országok közötti együttműködés a fejletlen országok megsegítésében bár ésszerű lenne, ma még igen kezdetleges állapotban van. A kommunista világot azonban legfőképpen azon gyakorlati megfontolás alapján rekesztem ki könyvem elemzéséből, hogy tanulmányom terjedelmét az áttekinthetőség keretei között tarthassam.

Könyvem, jellegét tekintve, az *Asian Drama* folytatása, bizonyos értelemben útmutató hozzá, sőt, politikai szemszögből tekintve voltaképpen annak rövid összegezése; ezért úgy érzem: joggal utalhatok rá számos alkalommal, hogy jó néhány kérdést sokoldalúbban világíthassak meg, valamint hivatkozhassam a kérdésre vonatkozó irodalomforrásokra. Ugyanez oknál fogva hivatkozom

majd több más korábbi művemre is, amelyben egyik vagy másik kérdést alaposabban tárgyalok. Ahol a jelen könyvben megfelelő bibliográfiai utalás nélkül idézek más szerzőktől, a pontos adatok megtalálhatók az *Asian Drama* egyes fejezeteiben, amelyekre a jegyzetanyagban hivatkozom. Mivel a jegyzetek szinte kizárólag csak az *Asian Drama*-ra utalnak, remélem, hogy a szöveget sűrűn megszakító jegyzetszámok nem zavarják majd a nem szakember olvasót; a legegyszerűbb, ha figyelmen kívül hagyja ezeket.[2]

Könyvem *politikai* munka, és felfogásom szerint éppen ezért nemcsak a szakembereknek, közéleti személyiségeknek és hivatásos politikusoknak, hanem minden érdeklődő olvasónak is szól. Arra törekedtem tehát, hogy mondanivalómat a lehető legközvetlenebbül és legegyszerűbben fogalmazzam meg, ugyanakkor azonban nem adtam fel szándékomat, hogy a követendő politikára vonatkozó ajánlásaim a tények és egyértelműen kimondott értékelvek racionális következtetései legyenek. Nem voltam tekintettel sem politikai, sem diplomáciai szempontokra, hanem olyan nyíltan és őszintén igyekeztem szólni, amint csak tudtam. Mottóként John Kenneth Galbraith egyik nyilatkozatát választhatnám: 1969 nyarán hangzott el, amikor Galbraith lemondott az Americans for Democratic Action országos elnökének tisztéről:

„Eltökéltük, hogy az őszinteség új normáit vezetjük be a liberális politikában – mostantól fogva nemcsak önérzetből fogalmazzuk meg pontosan, amit gondolunk és vélünk, hanem azért is, mert nem tehetünk másként. Ha szükséges, szembeszállunk feladatuk betöltésére egyébként alkalmas emberekkel, akik hajlamosak a poli-

[2] A könnyebb áttekinthetőség érdekében az Asian Drama-ra utaló jegyzetek egy részét elhagytuk. — A szerk.

tikai dagályosságra, ha azt gyanítjuk, hogy az ígéret és a megvalósítás között valahol rés nyílott."

Meglehet, könyvem alcíme túl sokat markol; mindenesetre hangsúlyozni kívánom az „egy" határozatlan névelőt. Tökéletesen tisztában vagyok vele, hogy az itt következő oldalakon tárgyalt kérdésekben még megközelítőleg sem létezik semmiféle egységes álláspont. Szerettem volna ezt szüntelenül az olvasó emlékezetébe vésni, s ezért a tényeket és a követendő politikát illető nézeteimet gyakran egyes szám első személyben fogalmaztam meg.

Az alcím nyilván felidézi az Egyesült Államok szegénység elleni programját. A fejletlen országok szegénységgel kapcsolatos nemzetközi problémái és az Egyesült Államokon belüli szegénység problémái között kétségtelenül feltűnő párhuzam mutatkozik, s hasonló párhuzamosság figyelhető meg abban a módban is, ahogyan e két problémakomplexum elhatolt a közvélemény tudatáig, és ahogyan politikai téren nekifogtak megoldásuknak. Mindenekelőtt mindkét problémakomplexum az általami intellektuális és erkölcsi katarzisnak nevezett folyamat révén tudatosult a közvéleményben, és vált politikailag jelentős tényezővé.

Nemzetközi téren ez a katarzis röviddel a második világháború befejezését és a nyomában járó nagy politikai változásokat követően zajlott le. Az Egyesült Államokban azonban csak az ötvenes évek vége felé és a hatvanas évek elején kezdtek rádöbbenni, hogy a népesség egész csoportjai élnek gazdasági, társadalmi és kulturális nyomorban, s arra, hogy óhatatlanul tenni kell ez ellen valamit. A nemzetközi életben a kormányközi szervezetek titkárságai által végzett beható statisztikai vizsgálatok töltötték be a katarzis folyamatában mind az ok, mind az okozat szerepét. Hasonlóképpen, az Egyesült Álla-

mokban is statisztikai felmérések, könyvek, beszédek és konferenciák segítették elő a katarzist.

Ami a kérdés nemzetközi aspektusát illeti, John F. Kennedy amerikai elnök indítványára az Egyesült Nemzetek Közgyűlése egyhangú szavazattal „Fejlesztési Évtizednek" nyilvánította a hatvanas éveket. Az Egyesült Államokban pedig Lyndon B. Johnson elnök 1964 elején „totális háborút" hirdetett meg a szegénység ellen, majd később megcsillantotta a „Nagy Társadalom" látomását. Egyébként a második világháború vége óta már-már közhelyszámba mennek az ezekhez hasonló fellengzős kinyilatkoztatások, amelyek mind azt hangoztatják, hogy a fejletlen országokat kiemelik a szegénység állapotából.

Könyvemben utalok arra, hogy a két problémakomplexum között igen lényeges hasonlóságok is kimutathatók. Az Egyesült Államokban egész népességcsoportok élnek, amelyeket nagyon is valóságos értelemben térben, társadalmilag és gazdaságilag elkülönítenek az amerikaiak többségétől, akik kényelmes körülmények között élnek, s így sok tekintetben a fejlesztés problémái itt hasonlóak a fejletlen világ fejlesztési problémáihoz. Jelentős különbségek is fennállnak azonban, amelyek java része azzal függ össze, hogy míg az Egyesült Államokban a valóban szegények csupán elenyésző kisebbséget alkotnak, a fejletlen országokban – sőt világviszonylatban is – ők a többség.

Akadnak még további hasonlóságok is. Az Egyesült Államok szegénység elleni programját kezdettől fogva túlságosan szűkre méretezetten fogták fel: valójában a szükségessé vált reformoknak és a csillogó nyilatkozatoknak korántsem megfelelő módon. Nem tervezték meg kellőképpen, hamissá vált, és rosszul is adminisztrálták. Ennek ellenére reménykedhettünk, hogy eljövendő jelentősebb lépések kezdetét jelenti, s hogy akkor majd az átfo-

gó és reális tervezés keretében megerősödik és koordináltabbá válik az egész program. Teljesen nyilvánvaló, hogy az, ami megvalósult a szegénység elleni nemzetközi programból, ugyanezeket a hiányosságokat mutatta és mutatja – még fokozottabb mértékben; könyvemben erre részletesebben kitérek.

Az Egyesült Államokban a szegénységgel kapcsolatos intellektuális és erkölcsi katarzis az elmúlt esztendőkben veszített lendületéből. Ennek számos oka van, többek között az Egyesült Államok gyors ütemben fokozódó eszkalációja a vietnami háborúban. Ez a katonai elkötelezettség leköti az emberek, legfőképpen pedig a Washingtonban székelő vezetőik figyelmét. Ugyanakkor korlátozza a rendelkezésre álló pénzügyi eszközöket, hiszen egyik következménye az, hogy odahaza meggyorsult az infláció folyamata. De mélyrehatóbb pszichológiai kihatásai is vannak ennek a háborúnak, amely sok amerikai szerint az Egyesült Államok és a világ kapcsolatának helytelen értelmezésén alapul, s amelyet ráadásul jogellenesnek, kegyetlennek és erkölcstelennek ítélnek. Mások viszont – éppen a háborúval szembeni növekvő ellenállás láttán – még az otthoni szegények iránt is megkeményítették szívüket.

A szegénység elleni nemzetközi programokkal párhuzamosan a hatvanas években olyan tendencia tanúi lehettünk, amely sok gazdag országban, kiváltképpen az Egyesült Államokban arra vezetett, hogy az emberek egyre inkább vonakodnak segítséget nyújtani az elmaradott országoknak. Időközben ezekben az országokban a fejlődés általában lassuló tendenciát mutatott. E két utóbbi tendencia kibontakozása lesz természetesen könyvem egyik fő témája.

Vannak azonban lényegbevágó különbségek is, s ezek fényében már kevésbé helytállóak az analógiák. Az Egyesült Államokban a központi és helyi politikai és köz-

igazgatási gépezet – noha körülményes, és hagyományos érdekeltségek által gúzsba kötött – lehetővé tette volna a reális tervezést és a tervek céltudatos, hatékony megvalósítását – ha lett volna erre irányuló szándék. Ami viszont a világ egészét illeti, nincsen kormánya – tehát nincsen egységes közigazgatása sem, amely végrehajthatná egy ilyen kormány határozatait. S nem is lesz ilyen kormánya belátható időn belül.

Korunkban a kormányközi szervezetek csupán a multilaterális keretbe illesztett nemzeti diplomácia egyezményes közegét képezik. Mégis jelentősek lehetnek, mert előmozdíthatják kormányközi egyezmények megkötését. Ráadásul számos ilyen szervezetnek lehetősége nyílik arra, hogy titkársága tanulmányok végzése mellett kezdeményezően lépjen fel, sőt lényeges szerepet töltsön be a nemzeti kormányok közötti egyezmények végrehajtásában.

Maguk a kormányközi szervezetek csupán részben hibáztathatók a fejletlen országoknak nyújtott segítség tervezésében és koordinálásában mutatkozó hiányosságokért, még kevésbé okolhatók azért a legújabban jelentkező tendenciáért, hogy az egyoldalú segélyek is megrekedtek, sőt csökkentek a fejlett országok nemzeti jövedelméhez viszonyítva. A kormányközi szervezetek titkárságai, annak keretei között, ameddig elmerészkedhetnek anélkül, hogy a tagországok kormányai megbírálnák őket, valójában nemcsak hangot adnak annak, hogy a fejlett és fejletlen országok között egyre mélyül a szakadék, hanem síkra szállnak a segítség fokozásáért, és irányvonalakat is kidolgoztak a segély megtervezéséhez.

Saját segélyező tevékenységükben még meglehetősen nagyfokú koordinálást is sikerült megvalósítaniuk. Így például a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank és az Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezet (FAO)

közötti gyakorlati együttműködés azt eredményezte, hogy a FAO jóval nagyobb alapokkal rendelkezik, mint amelyekkel saját költségvetése alapján valaha is diszponálhatna.

A kormányközi szervezetek útján folyósított segély azonban csupán igen kis része a fejletlen országoknak nyújtott segély egészének, amelyet túlnyomó többségében (közel 90 százalékában) mindmáig egyoldalúan nyújtanak a fejlett országok nemzeti kormányai. Mi több – s ezt hangsúlyozom is könyvemben –, a fejlett országok által nyújtott mindkét típusú segély együttes összege, noha stratégiailag számottevő, csak elenyésző része annak, amit folyósítani kellene ahhoz, hogy lehetővé váljék és meggyorsuljon az elmaradott országok fejlődése. E segélynél jóval lényegesebb az ezekben az országokban olyannyira szükséges társadalmi és gazdasági reformok megvalósítása.

A Stockholmi Egyetem Nemzetközi
Gazdasági Tanulmányok Intézete

1969. október 1.

Gunnar Myrdal

I. RÉSZ

Megközelítés

1. fejezet

AZ ELŐÍTÉLETEK KIKÜSZÖBÖLÉSE A MEGKÖZELÍTÉSBŐL

Ha ésszerű következtetésekre akarunk jutni az elmaradott országok fejlődésének megtervezésére irányuló valamilyen programmal kapcsolatban,[1] úgy – a releváns és szignifikáns kiinduló elveken kívül, amelyeket az alábbiakban egyértelműen felsorakoztatunk – reális fogalmat kell alkotnunk a fejletlen országok belső helyzetéről.[2] Meggyőződésem, hogy a fejletlenségről, a fejlődésről és a fejlesztés tervezéséről alkotott fogalmaink, ahogyan azokat a tudományos és népszerű közgazdasági irodalom túlnyomó többsége ismerteti – s ami még ennél is nyugtalanítóbb: ahogyan azok a fejletlen országok terveiben tükröződnek –, nagyon is elfogultak, mégpedig alapvetően opportunista irányban. Politikai következtetéseink tehát a valóságot illetően olyan elgondolásokon alapulnak, amelyek – noha nem szándékosan – módszeresen meghamisítottak.

S ez nem is meglepő. *Minden rendű és rangú tudásnak,*

[1] A fejletlenség és fejlettség fogalmainak meghatározásáról l. bővebben *Asian Drama*, 1. függelék (1839. l.-tól) és 2. függelék, 5–7. szakasz (1859. l.-tól) és 12. szakasz (1878. l.-tól). A fejlesztéstervezés problémáit a 15. fejezet és a 2. függelék III. és IV. része tárgyalja.

[2] Az ebben a fejezetben tárgyalt elgondolások bővebb kifejtését l. *Asian Drama*, Előszó; 2. fejezet és másutt.

akárcsak a tudatlanságnak, az a tendenciája, hogy opportunista irányban eltérjen az igazságtól.[3]

Ha visszatekintünk a történelem korábbi korszakaira, könnyen felismerhető, sőt adottnak tekinthető, hogy a valóságra vonatkozó koncepciókat, ideológiákat és elméleteket azon társadalom uralkodó csoportjainak általánosan elfogadott érdekei befolyásolják, amelynek keretében ezek az elméletek kialakulnak, továbbá az is jól látható, hogy ilyenformán azok az igazságtól ezen érdekeknek megfelelő irányban térnek el. A magunk intellektuális erőfeszítései során azonban rendszerint naivul továbbra sem veszünk tudomást arról, hogy szellemünkre igenis hatnak ezek a befolyások; voltaképpen a történelem minden eddigi szakaszában ez volt az emberi magatartás.

Akárcsak elődeink, mi is szilárdan hisszük, hogy amikor gondolkodunk, vitatkozunk és következtetéseket vonunk le, szigorúan a tényekhez ragaszkodunk, s a valóság megfigyelésére alapozzuk nézeteinket. Ha a realitást a valóságnak megfelelőbben akarjuk megérteni, s ennek érdekében megkíséreljük kiszabadítani gondolkodásunkat az előítéletek béklyóiból, úgy ennek első előfeltétele, hogy világosan lássuk az igazságkeresésünket befolyásoló opportunista érdekeket, és megértsük, hogyan is működnek ezek. A naivitásunk leküzdésére irányuló kísérletünkhöz hasznosnak bizonyulhat egy rövid visszapillantás.

Ma már világosan látjuk, hogy a gyarmati korszakban, egészen a második világháborúig, az úgynevezett „elmaradott területeken" (többségük akkor még nem volt „ország") élő népek szegénységének mind népszerű, mind elemzőbb magyarázata egyszerűen apologetikus jellegű volt; arra irányult, hogy a gyarmati hatalmakat és

[3] Myrdal: *Objectivity in Social Research* (New York, 1969) és más források, amelyekre e könyvemben utalok.

a gazdag nemzeteket felmentse az e népek nyomoráért és fejletlenségéért viselt erkölcsi és politikai felelősség alól.

Gyakorlatilag bizonyítottnak tekintették, hogy az elmaradott területeken élő népek alkatuknál fogva másként reagálnak, mint az európaiak: rendszerint nem reagáltak pozitívan a jövedelmük és életszínvonaluk emelésére nyíló lehetőségekre. Vonzódásukat a semmittevés iránt, a szakértelem hiányát és a bérmunkától való idegenkedésüket igénytelenségüknek, rendkívül korlátozott gazdasági látókörüknek, pusztán csak a létfenntartásra irányuló mentalitásuknak, önelégültségüknek, nemtörődöm életfelfogásuknak, valamint annak a terhére rótták, hogy egyetlen törekvésük a gondtalan élet biztosítása.

Az elemzőbb jellegű tanulmányok ezeket az attitűdöket gyakran annak tulajdonították, hogy a társadalmi viszonyok és intézmények szervezetében gyökereznek, s hogy ezeket a vonásokat csak erősítették a vallási előírások meg tabuk, amelyeket a gyarmati hatalmak – jól felfogott érdekeiket követve – nem kívántak megbolygatni. Nagy néha megemlítették, hogy az alultápláltság és általában a rendkívül alacsony életszínvonal csökkenti e népek életerejét, s ekképpen bizonyos mértékig kihat munkakedvükre és munkaképességükre, legfőképpen pedig arra, hogy intenzíven tudjanak dolgozni. Mivel azonban az efféle lelki alkatnak és az ebből következő alacsony termelékenységnek, továbbá az alacsony életszínvonalnak még számos egyéb oka is volt, nem is föltételezték, hogy ezek a magyarázatok megnyithatják a fejlődés tényleges lehetőségeit.

A kitartó munkával szembeni attitűd legfontosabb okának a klímát tekintették. E felfogáson eluralkodott a faji alsóbbrendűség doktrínája; ez természetesen még végérvényesebben eltorlaszolta az utat minden politi-

kai megközelítés előtt, amely eltért a már kialakult laissez-faire és a társadalmi ügyekbe való be nem avatkozás elvétől.

Ebben a korszakban nemigen folytattak mélyreható kutatómunkát az elmaradott területek állapotának feltárására. Csupán néhány nyugati antropológus volt kivétel ez alól, akiket a gyarmati hatóságok kénytelenek voltak elfogadni, és akiknek a munkásságát néha föl is használták, ha képet akartak alkotni maguknak az általuk kormányzott népekről.

Az antropológusok arra törekedtek, hogy megállapítsák, miként élnek és maradnak fenn ezek a népek. Kevés kivétellel statikus módszert követtek; a változásokat többnyire a fennálló társadalmi viszonyokban bekövetkezett „zavaroknak" ítélték. Noha szembeszálltak az európai etnocentrizmussal, és még a legprimitívebb népek társadalmi szervezetének is értelmet, célt kívántak tulajdonítani (ez az antropológiai kutatás etoszából következett), statikus kiindulásuk valójában a már említett gyarmati elméletet támasztotta alá.

Természetesen a legszembeszökőbb sajátosság az, hogy a gyarmati korszakban a közgazdászok milyen keveset törődtek az elmaradott területek szegénységének problémáival, noha ezek a kérdések nyilvánvalóan beletartoztak vizsgálódásaik szakterületébe. Mindent egybevetve, e területek néptömegei akkoriban ugyanannyira szegények voltak, életüket ugyanannyira nyomorúságosan tengették, mint napjainkban. A közgazdászok felháborító közönye természetesen csak a világpolitika helyzetét tükrözte. *A gyarmati rendszerek jellegüknél fogva nem kezdeményeztek nagy arányú kutatómunkát a gazdasági fejletlenség okairól, hiszen nem kívántak politikai súlyt kölcsönözni ezeknek a kutatásoknak, s a közvélemény figyelmét sem akarták erre a kérdésre irányítani.*

Korunkban gyökeresen megváltozott a helyzet. A második világháború óta valóságos kutatásáradat indult meg, amelynek témája az úgynevezett „fejletlen országok" problémája; az elnevezés magában foglalja azt a dinamikus koncepciót, hogy ezeknek az országoknak meg kellene indulniuk a fejlődés útján. E tendencia még mindig felfelé ível; mi, közgazdászok, járunk az élen, akik a társadalmi dinamika alapján tanulmányozzuk az elmaradottság, a fejlődés, a fejlesztéstervezés problémáit.

A kutatási erőfeszítések irányában valamint volumenében bekövetkezett hirtelen és lenyűgöző méretű változás távolról sem a társadalomtudományok autonóm és spontán fejleménye, hanem az alábbi, okozatilag összefüggő *mélyreható politikai irányváltozások eredménye.* Először: a gyarmati hatalmi struktúra gyors fölszámolása; másodszor: a fejlődést követelő elemi erejű vágy magukban a fejletlen országokban, helyesebben szólva a művelt és követeléseit megfogalmazni tudó elit körében, amely ezen országok nevében szól és cselekszik; s harmadszor: a nemzetközi feszültségek, kiváltképpen a hidegháború, amely a fejletlen országok sorsát a fejlett országok külpolitikájának egyik sarkalatos kérdésévé tette.

A társadalomtudományok ritkán nyitják meg az utat új távlatok felé (munkánk szüntelen reorientációja rendszerint a politika szférájából indul ki) – ez általános szabály, de csak nagy ritkán – vagy éppenséggel sohasem – lehettünk tanúi annak, hogy ennyire hirtelen, gyökeres és mindent átfogó változás támassza alá e szabályt. Ezúttal ugyanis nemcsak egy néhányunk által kísérletképpen indított kezdeményezésről volt szó, amit csak lassanként fogadtak el szélesebb körben, amikor egyik országban a másik után megérett erre a társadalmi és politikai helyzet (ez történt például az üzleti élet ingadozásaival kapcsolatban, a Wicksell–Keynes-féle módszer esetében). Az a körülmény, hogy a nyugati

világ egész szakmai társadalma egyre inkább új értékpremisszákat fogadott el munkája számára, s új irányban indult el, egy olyan terület felé, amelyet egészen addig egyáltalán nem művelt, a legtöbb kutató elől nyilvánvalóan elfedte e mélyreható változás politikai kondicionáltságát.

Nem kívánom bírálni azt a helyzetet, melyben a kutatómunkát azok a tényezők irányítják, amelyeket társadalmunkban politikailag fontosnak tartanak. Ez csupán annyit jelent, hogy mi, tudósok, annak a társadalomnak a követelményeit elégítjük ki, amelynek tagjai vagyunk; eleget teszünk az igénynek, hogy magyarázatot találjunk az embereket foglalkoztató problémákra, amelyekről alaposabban kívánnak tájékozódni. Persze érthető az óhajunk, hogy bárcsak mi tudósok általában jobban meg tudnánk fejteni jó előre a „mene, mene, tekel, ufarszin"-t *(Dániel könyve,* 5. 25. – *A ford.),* s így társadalmainkat ne érné rendszeresen meglepetés, s ne kellene rögtönözniük politikájukat.

De munkánk folyamatos újraorientálása a kibontakozó politikai erők igényei nyomán önmagában véve semmiképpen sem válthat ki olyan előítéleteket, amelyek hatálytalanítanák kutatómunkánk eredményeit.

Noha a kutatási *terület* eltolódása azt tükrözi, hogy munkánk ésszerűen alkalmazkodik a társadalom felismert szükségleteihez, e tudatnak, valamint annak a fölismerésnek, milyen mindent átfogó és gyökeres a változás, fel kell keltenie gyanúnkat, hogy ugyanezen politikai változásoknak a következményei egyszersmind a kutatási erőfeszítéseink során követett megközelítési *módszereket* is kondicionálják majd. A kutatás egyszerű átorientálásától eltérő ilyen kondicionálás könnyen irracionális előítéleteket szülhet.

A nemzetközi helyzet jelenleg telítve van feszültséggel és erőszakos érzelmekkel; a kormányok és nemzetek

úgy érzik: létérdekeik forognak kockán. A gazdag országokban a fejletlen országok problémáival kapcsolatos gazdasági kutatómunka terén az egyik legfőbb elfogultság forrása tehát az előbbieknek az érdekeltsége abban, mi történik, illetve mi történiék az utóbbiakban; ezeket az érdekeket mind a kormánykörök, mind a közvélemény átérzik, és kifejezésre is juttatják.

Más helyütt részletesebben kifejtettem ezt a tételt. A jelenlegi összefüggésben arra a megállapításra szorítkozom, hogy ez az opportunista tendencia rendszerint nem vezet arra, hogy a gazdag országok „barátságtalan" módon közelítenének a fejletlen országok problémáihoz – mindaddig, amíg ezen országok visszavonhatatlanul el nem vesztek, vagyis a hidegháborúban át nem pártoltak az ellentáborhoz.

Ellenkezőleg, *a kutatás mindinkább „diplomatikussá", elnézővé, általában túlzottan optimistává válik:* figyelmen kívül hagyja a kínos problémákat érintő tényeket, indokolatlanul szakzsargonnal álcázza, vagy pedig mentegető, „megértő" módon tárgyalja őket. Mi több, napjainkban, amikor a fejletlen országok függetlenné váltak, a problémáikkal való foglalkozás során a diplomatikus gondolkodás és cselekvés „a fehér ember kötelezettségének" valamiféle új változatává lépett elő.

Ha az elmaradott országokban az értelmiségiek rádöbbennének, hogy problémáiknak ilyen módon történő megközelítése mennyire lekezelő, bizonyára mélységesen sértve éreznék magukat. Általában azonban (s az okokra a későbbiek során térek rá) még fokozottabban hajlamosak hasonló előítéleteken alapuló szemléletre.

E szellemi összeesküvést jelzi az a közmegegyezés is, hogy a „fejletlen országok" kifejezés helyett különféle eufemisztikus kifejezésre tértek át. Ezek egyike a „fejlődő

országok".[4] Ez a meghatározás természetesen illogikus, hiszen hamis terminológiával mintegy bizonyítottnak veszi azt, ami kérdéses, hogy vajon fejlődik-e valamely ország, vagy sem, vagy hogy előreláthatólag fejlődni fog-e. Mi több, nem fejezi ki azt a gondolatot, amit valóban ki kellene mondani: azt ugyanis, hogy valamely ország elmaradt a fejlődésben, fejlődni kíván, sőt, talán foglalkozik is már fejlődésének tervezésével.

Az effajta terminológiai finomkodás önmagában talán lényegtelennek tűnhet. Mégis fontos figyelmet fordítani rá, mert utal azokra a mélyebben gyökerező előítéletekre, amelyek az elmaradott országok problémáinak tudományos megközelítését áthatják.

Az ilyen irányú módszeres elfogultság tendenciáját erősíti egy még mechanikusabb ok is, amely összefügg azzal a gyorsasággal, amellyel mi, közgazdászok, rendkívül kiterjedt kutatómunkába kezdtünk egy korábban szinte teljes egészében elhanyagolt területen.

Mivel a kutatásnak logikai szükségszerűségből elemzési prekoncepciók rendszeréből kell kiindulnia, csak természetes, hogy a fejlett országok tanulmányozására kialakított elméleti eszközöket alkalmazták a fejletlen országokra is, anélkül hogy gondosan megvizsgálták volna: vajon alkalmasak-e az ottani valóság felmérésére.

Ezt annál könnyebben is megtehették, mert a fejletlen országokra vonatkozó tényekre és adatszerű összefüggésekre vonatkozó ismereteink roppant hiányosak voltak. Amikor pedig később összegyűjtötték és elemeztek adatokat, ez mit sem zavarta a hagyományos vagy „háború utáni szemléletet" (ahogyan a továbbiakban a terminoló-

[4] Uo. 1. függelék (1839. l.), „A terminológia révén megvalósított diplomácia". Ez a diplomatikus terminológiának nem az egyetlen példája. Megesik, hogy propagandafrázisokkal nagymértékben kevert szólamok, mint pl. „a szabad világ" is utat találnak a tudományos szakirodalomba. L. *Asian Drama*, Bevezető előszó, 4. szakasz (12. l.-tól).

gia révén történő elkenés elkerülésére nevezem ezt a szemléletet); ezeket az adatokat ugyanis a fenti szemlélet részét alkotó fogalmi kategóriáknak megfelelően gyűjtötték össze és elemezték. Például a „munkanélküliségről", vagy a „nem kielégítő foglalkoztatottságról" (l. a továbbiakban) ekképpen összehordott adatkásahegynek vagy semmi értelme sincs az elmaradott országok gazdasági realitásának megértése szempontjából, vagy pedig merőben eltérő az értelme attól, amit tulajdonítanak neki.

Így az empirikus gazdasági kutatómunka elsekélyesedett, fogyatékossá vált, s ugyanakkor kevesebb segítséget is nyújtott ahhoz, hogy kipróbáljuk a szemléletben rejlő koncepciókat és elméleteket. Sőt, inkább az következett be, hogy a kutató – legalábbis egy ideig – pusztán csak azért, mert számadatokhoz jutott, amelyekkel eljátszogathatott, rendszerint megerősödött előítéletekre alapozott eredeti felfogásában.

Legfontosabb tételem szerint a fejlett országokban a kizárólag „gazdasági" fogalmak alapján végzett elemzés (foglalkoztatottság és munkanélküliség, megtakarítás, beruházás, output – mind aggregát fogalomként; továbbá kereslet, kínálat és árak – mind piacokat, méghozzá messzemenően hatékony piacokat feltételezve) értelmes lehet, és helytálló következtetésekre is vezethet. Ez pedig csakis azért lehetséges, mert e koncepciók, s a bennük megtestesülő modellek és elméletek nagyjából megfelelnek a fejlett országok valóságának.

A fejletlen országokra azonban egyszerűen alkalmazhatatlan ez a megközelítés, hacsak nem azon az áron, hogy az elemzés irreleváns lesz, és vaskos hibák csúsznak bele. A fentiekben említett és sok más „gazdasági" fogalom hipotetikus összegezése nem alkalmazható, amikor egyszerűen nem léteznek piacok, vagy csak nagyon tökéletlenül működnek.

E szemléletnek azonban még ennél is súlyosabb hiányossága, hogy *elvonatkoztat attitűdöktől és intézményektől.* Fejlett országokban ezek vagy kellő mértékben racionalizáltak, hogy szabad utat biztosítsanak a fejlesztési kezdeményezéseknek, vagy pedig gyorsan és akadálytalanul módosítják őket, hogy lehetővé tegyék a fejlődést. A fejletlen országokban nem helytálló ez a feltételezés. Ott ugyanis az attitűdök és intézmények jellegüknél fogva irreálissá teszik a piaci fogalmak alapján végzett elemzést, kevésbé kedveznek a fejlődésnek, és jóval merevebbek. Ezért – és még egyéb okoknál fogva – *lényeges és határozott helyet kell biztosítanunk nekik az elemzés során alkalmazott elméleti modellben.* Való igaz, hogy minden elméleti analízis szükségszerűen egyszerűsít; de megengedhetetlen, hogy ez a vizsgált társadalom létfontosságú tényezőitől történő elvonatkoztatásra vezessen.

A háború utáni szemlélet még egy további tekintetben is megalapozatlanul derűlátó szemszögből elemzi a fejletlen országok gazdasági helyzetét. A fejlett országokban a már elért magas jövedelemszint és a társadalombiztosítási rendszabályok lehetővé teszik, hogy a lakosság táplálkozását – általánosabban: az életszínvonalat – csupán az emberek jóléti érdekeltségének a szemszögéből ítéljék meg, nem pedig annak alapján, mennyire hajlandók és képesek dolgozni, s ha dolgoznak, milyen munkájuk hatékonysága. Nyugati növekedési modelljeinkből ezért rendszerint kihagyhatók ezek a tényezők.

Ez a leegyszerűsítés azonban megengedhetetlen, amikor a fejletlen országok elmaradottságának és fejlesztésének problémáit vizsgáljuk. *Ezen országok rendkívül alacsony életszínvonala kihat a termelékenységre,* ettől pedig nem lehet elvonatkoztatni a fejletlenség és fejlesztés reális gazdasági elemzésekor.

A fentiekben a fejletlenség és fejlesztés problémája

„gazdasági" alapon történő vizsgálatának általam háború utáni szemléletnek nevezett felfogását úgy jellemeztem, hogy az nagymértékben mechanikus: részint annak a sebességnek a függvénye, amellyel jószerint szűz területen megindult a kutatás, részint meg természetes hajlamosságunké, hogy azokkal a kutatási módszerekkel éljünk, amelyeket már megszoktunk. A kérdés azonban bonyolultabb ennél. Általánosságban szólva: *ez a módszer elvonatkoztat számos olyan feltételtől, amely nemcsak sajátos az elmaradott országokban, de nagymértékben előidézője is fejletlenségüknek és a fejlődésük útját eltorlaszoló sajátlagos nehézségeknek.*

A háború utáni megközelítéssel járó indokolatlan leegyszerűsítések tehát figyelmen kívül hagynak sok mindent, ami visszás, nehezen megoldható és nem kívánatos jelenség a fejletlen országokban. „Gazdasági" fogalmakra alapozott fejlesztési modellek szerkesztése tehát a diplomatikus taktikázást és túlzott optimizmust erősítő, már említett előítéleteket szolgálja. *Az előítéletek két forrása találkozik és kölcsönösen erősíti egymást.*

*

A közgazdászok, amikor ismertetik elgondolásaikat, modelljeiket és elméleteiket, többnyire hajlamosak arra, hogy a legnagyvonalúbb fenntartásokkal és megszorításokkal éljenek; mi több: hangsúlyozzák, hogy végső fokon a fejlődés „emberi probléma", tervezni pedig annyi, mint „megváltoztatni az embereket". S mikor ezzel eleget tettek annak a követelménynek, hogy szertartásosan meghajoljanak az előtt, amit napjainkban általában „nem gazdasági" tényezőknek neveznek, rendszerint úgy folytatják, mintha ezek a tényezők nem is léteznének.

A legtöbb közgazdász fölöslegesnek tartja a mentege-

tőzést. Akadnak, akik mentségükül azt hangsúlyozzák, hogy nem érzik magukat illetékeseknek e nem gazdasági tényezők tárgyalására. Mindkét esetben általában képtelenek megmagyarázni, mit jelent ezeknek a tényezőknek az elhanyagolása kutatásuk érvényét illetően.

A gazdasági kutatással kapcsolatos ezen attitűd (amely egyrészt az úgynevezett nem gazdasági tényezők jelentőségét hangsúlyozza, másrészt viszont a kutatás és tervezés során alkalmazott modellekben szinte teljesen figyelmen kívül hagyja őket) legjóindulatúbb értelmezése az lenne, hogy a közgazdászoknak két dolog között kell választaniuk: vagy azt fogadják el, hogy az előidézett „gazdasági" változások, melyek a legtöbb tervezési modellben még mindig főképpen fizikai beruházások, döntő jelentőségűek a fejlesztés szempontjából; vagy azt, hogy a kutatás során módszertanilag megalapozott eljárás először egy „gazdasági" elmélet kidolgozása, fenntartva annak lehetőségét, hogy ezt *kiegészítsék* a nem gazdasági tényezők mérlegelésével.

A kortárs közgazdászok elméleti munkásságából nyilvánvaló, hogy voltaképpen az első feltevés alapján dolgoznak; ez pedig gyakran teljesen ellentétes azzal, hogy általánosságban tartott kijelentéseikben hangsúlyozzák a nem gazdasági tényezők jelentőségét. Az *Asian Drama* valamennyi fejezetén vörös fonalként húzódik végig különböző problémákra vonatkoztatva, többnyire igen részletesen kifejtve, e feltevés cáfolata. Jelen könyvemben a következő fejezetekben ismét kitérek erre a fő témára.

Amennyiben helytállóak az erre a pontra vonatkozó következtetéseink (vagyis hogy a nem gazdasági tényezők, nagy általánosságban attitűdök, intézmények és a rendkívül alacsony életszínvonalnak a termelékenységben jelentkező következményei olyannyira létfontosságúak az elmaradott országokban, hogy képtelenség elvonatkoztatni tőlük a gazdaságelméletben és a tervezésben),

úgy döntő fontosságú tényezőként kell vizsgálnunk a második feltevést, miszerint a nem gazdasági tényezők figyelembe vehetők, ha egyszerűsített és alapvető gazdaságelméletre vonatkoztatott megfontolásokkal egészítjük ki őket. Úgy vélem, ez a feltevés általában nem helytálló.

Egyrészt azért nem, mert a gazdaságelméletnek ezt a kiterjesztését mindeddig egyáltalán nem végezték el. Említettem már, hogy a legtöbb közgazdász a fejletlen országok elméleti és gyakorlati problémáit továbbra is a gazdasági tények és összefüggések egyszerű koncepciója alapján vizsgálja.

Mi több, a feltevés megvalósíthatatlan. Noha a közgazdászoknak gyakran sikerül e leegyszerűsítés révén a pontosság és cáfolhatatlanság látszatát kelteniük, valamennyiük gondolkodásában alapvető logikai zavar jelentkezik, amit koncepcióik és feltevéseik homályos megfogalmazásával álcáznak. Valójában nem léteznek „gazdasági" jelenségek; csupán jelenségek vannak, s ezek komplex jellegűek.

Már egymagában annak is, hogy tisztázni kívánjuk, mit értsünk „gazdasági" problémákon vagy „gazdasági" tényezőkön, olyan elemzéssel kell járnia, amely magában foglal valamennyi „nem gazdasági" meghatározó elemet is. *Tudományos szemszögből az egyetlen megengedhető elhatárolás, az egyetlen, amely logikailag megtámadhatatlan, a releváns és kevésbé releváns tényezők közötti különbségtevés.* S még ez az elhatárolás is a tanulmányozott társadalom jellegzetességeitől függően változik. Említettem már, hogy a gazdaságelméletből általában kirekesztett tényezők rendkívül jelentősek az elmaradott országokban.

A jelen összefüggésben arra szorítkozom, hogy csupán szemléltető példával szolgáljak az eddig elhangzottakra: a „munkanélküliség" nyugati felfogásának alkalmazására, és arra a törekvésre, hogy a fejletlen országok viszo-

nyait az „álcázott munkanélküliség" vagy „hiányos foglalkoztatottság" figyelembevételével próbálják megközelíteni. Behatóbb kritikai vizsgálat céljából az *Asian Drama*-ra utalok, de talán itt sem felesleges rávilágítani néhány feltevésre, amelyet a fejlett országok közgazdaságtanában alkalmaznak a „munkanélküliség" fogalmával kapcsolatban.

Mozgásban levő munkaerőpiacot feltételeznek, ahol meghatározott szakmák esetében a munkaórákat és munkakörülményeket a kialakult szokások, néha pedig törvényhozás, kollektív bértárgyalások és kollektív szerződések útján standardizálták, s ahol a munkaráfordítás minőségében (vagyis szaktudásban, intenzitásban és hatékonyságban) jelentkező egyéni különbségeket ugyancsak szabványosítás révén csökkentik, vagy azok közös szintre redukálhatók.

E változó és szervezett munkaerőpiacon belül a munkaerők rendszeresen ismerik a munkaalkalmakat, vagy azt, hogy éppen nem nyílik munkaalkalom. Éppen ilyen rendszeresen hajlandók dolgozni; bárhogyan is legyen, azt, hogy valaki képtelen munkát találni, világosan megkülönböztetik attól, hogy valaki nem hajlandó dolgozni.

Munkanélkülieknek tekinthetők ezek szerint azok a munkások, akik rendelkeznek ugyan a szükséges szaktudással, tudomásuk van az adódó munkaalkalmakról, és akik a piaci bérszintnek megfelelő alkalmaztatást keresnek, anélkül hogy sikerülne alkalmazásra találniuk. Az általános munkaerő-kereslet megfelelő növekedése megteremti a „teljes foglalkoztatottságot".

Számos megszorítással, többek között a „strukturális munkanélküliségével" (amelynek létezését az Egyesült Államokban sok közgazdász megpróbálta tagadni egészen addig, amíg a hatvanas évek elején a szegénység problémája eljutott a köztudatba, s erkölcsi és szellemi katarzist váltott ki), ezek a viszonyok valóban fennállnak

a fejlett országokban, lehetővé téve a „munkanélküli" fogalmának alkalmazását és a munkanélküliség statisztikai mérését. Itt tehát meghatározható „munkaerőtartalékról" beszélhetünk.

A fejletlen országokban merőben eltérő a helyzet. A munkaerő-kereslet növelése vagy munkaalkalmak teremtése a termelésben az önállóan dolgozók számára önmagában még nem, vagy csak nagyon elenyésző mértékben vezet a munkaerő jobb felhasználására.

Az ilyesféle gazdaságpolitikai lépéseket még egyéb politikai intézkedésekkel kell kiegészíteni, amelyek nemcsak a beruházások serkentésére és a munkaerő-kereslet fokozására, hanem az attitűdök és intézmények megváltoztatására, gyakran pedig az életszínvonal emelésére is irányulnak. A nem gazdasági tényezők kirekesztése a gazdasági elemzésben és tervezésben alkalmazott elterjedt elméletekből és modellekből ebben az esetben a valóságról alkotott képzetünk súlyos torzulására vezetett.

Az *Asian Drama*-ban arra a következtetésre jutottam, hogy teljes egészében elvetem a „munkanélküliség" (és a „nem kielégítő foglalkoztatottság") fogalmát, minthogy nem felel meg a dél-ázsiai valóságnak, és a munkaerő-felhasználásra vonatkozó elemzésemet azokra az egyszerűbb behaviorista fogalmakra alapozom, amelyek mind megfigyelhető tényekkel kapcsolatosak: kik azok, akik egyáltalán dolgoznak; a nap, a hét, a hónap, az év mely szakaszaiban dolgoznak; milyen intenzitású, és mennyire hatékony a munkájuk.

E példával azt az általános tételt kívántam illusztrálni, hogy képtelenség kenyérsütés során akkor dobni a kovászt a kemencébe, amikor már kisült a cipó. A nem gazdasági tényezők nem adhatók hozzá egyszerűen egy feltételezetten tisztára gazdasági elmélethez. *A megalapozott általános módszernek olyan fogalmakkal kell*

dolgoznia, amelyek már a kezdet kezdetétől fogva, tehát magának a problémának a megközelítési eljárásában megfelelnek a realitásnak.

A nem gazdasági tényezőktől elvonatkoztató felületes háború utáni szemlélet jelentős érdekeltségek támogatását élvezi. Eltekintve a hidegháborútól és az ebből eredő opportunista tendenciáktól, mi, a fejlett országokban, akik civilizációnk nagy humanista hagyományain nevelkedtünk, hajlamosak vagyunk arra, hogy nagy reményeket fűzzünk az ínséget szenvedők sorsának jobbra fordulásához – mihelyt rádöbbenünk helyzetükre. Így történt ez a második világháborút követő időkben a nemzetközi politikai helyzet mélyreható változásainak kényszerítő hatására is.

Azok a problémák, amelyekkel szembe találjuk magunkat, amikor segítséget próbálunk nyújtani a fejletlen országoknak fejlesztési törekvéseikhez, nyilvánvalóan nagymértékben leegyszerűsödnének, és könnyebben kezelhető méretűre redukálódnának, ha kutatási kiindulásunk reális lenne. A segítség olcsóbbá válhatnék számunkra. Eltekintve minden önző érdektől, őszintén reméljük – mint arra már rámutattam –, hogy ezeknek az országoknak fejlesztési erőfeszítései, most, hogy már valóban történnek ilyen erőfeszítések, sikerrel is járnak.

Természetesen mi, közgazdászok, is osztozunk ebben a reményben, hiszen nekünk mindezeken túlmenően érzékelnünk kell, milyen nagy érdekeink fűződnek ahhoz, hogy ragaszkodjunk a tudományos módszerhez, amely oly sikeresnek bizonyult, amikor saját országainkban alkalmaztuk. De nemcsak a nyugati közgazdászok hajlamosak e módszertani konzervativizmusból fakadó derűlátó elfogultságra. Kollégáinkat a fejletlen országok-

ban legalább ennyire, vagy még fokozottabban megfertőzte ez a szemlélet.

Sokan közülük nyugati egyetemeken tanultak, vagy olyan tanárok képezték ki őket, akik maguk is nyugati egyetemekre jártak. Valamennyiükre nagy hatással volt a nyugati hagyományokból táplálkozó nagy közgazdasági irodalom. Mind hazájukban, mind külföldön rangot biztosít számukra, ha ismerik az ennek a hagyománynak az alapján kialakult elméleteket, és ezek szellemében tudnak dolgozni.

A nyugati előítéletek elfogadásakor motivációjuk nagyrészt független politikai attitűdjüktől. A radikális szemléletűek nyilván hinni akarnak a tervezés gyors sikerében. Ebben az összefüggésben hangsúlyozni kívánom, hogy napjainkban az alkalmazott alapvető koncepciókkal és az elméleti fejlesztési modellekkel kapcsolatos kommunista szemlélet nem különbözik a nyugati felfogástól.

S ne feledjük Marx feltevését sem, amelyet manapság nyugati közgazdászok is széles körben elfogadnak, bár többnyire nem utalnak eredetére, sőt gyakran nem is ismerik azt. Eszerint az iparosítás és általában a beruházások hatásai (végső fokon a Marx-féle „termelési mód" változásai) gyorsan átterjednek a gazdaság más szektoraira, és meghatározzák a kultúra egész „felépítményét", beleértve az attitűdöket meg intézményeket is.

Ez a föltevés természetesen plauzibilisebbé teszi a háború utáni szemléletet, de irreális. A valóságban az iparosítással járó „átterjedési effektus" az életszínvonal függvénye, kiváltképpen az oktatási lehetőségek hozzáférhetőségének és felhasználásának, valamint a fennálló attitűdöknek és intézményeknek a következménye, s ez oknál fogva a fejletlen országokban általában csak lassan és hiányosan valósul meg.

A fejletlen országokban a konzervatív elemek és általában az előjogokat élvező osztályok a maguk részé-

ről természetesen a lehető legkevesebbet kívánnak hallani az attitűdöknek és intézményeknek a gyors fejlesztés előmozdítása érdekében szükségessé vált mélyreható megváltoztatásáról, és tudni sem akarnak arról, vajon a nyomorgó tömegek életszínvonalának emelése milyen hatással lenne a termelékenységre.

A fejletlen országok közgazdász és általában értelmiségi köreiben elterjedt és támogatott elfogult szemléletnek azonban mélyebb okai is vannak. A fentiekben vázolt, hasonlóan opportunista gyarmati elmélet ezeknek a népeknek a szegénységét és elmaradottságát, haladásuk megrekedését és voltaképpen a haladás nagy lehetőségeinek nyilvánvaló hiányát igazolta; ezt a fejletlen országokban természetesen vállveregetőnek, megalázónak és sértőnek érezték.

A háború utáni szemlélet átvétele a gyarmatosító elmélettel szembeni mélyről fakadó tiltakozás kifejezését szolgálta. Egy csapásra megszabadította a gyarmati népeket annak a gyarmatosító elméletnek valamennyi visszataszító elemétől, amelyet azért dolgoztak ki, hogy bebizonyítsák helyzetük reménytelenségét, s ugyanakkor fölmentse a gyarmatosító hatalmakat ennek felelőssége alól. Megkönnyebbülést jelentett, hogy elfeledtette velük nemcsak ezt a következtetést, hanem a premisszákat is, amelyekre alapozták.

A faji doktrína eltűnése természetesen nyilvánvaló haladás, mivel annak semmiféle tudományos érvénye sincsen.

Komolyabb probléma az éghajlati tényezők szinte teljes semmibevétele, ami a gyarmati elméletben meghatározó szerepet játszott. A kivétel nélkül a mérsékelt égövben fekvő fejlett országokban az éghajlati különbségeknek sohasem volt jelentősebb gazdasági szerepük, s ezért nyugodt lelkiismerettel figyelmen kívül hagyhatták őket. Nem így áll azonban a helyzet a tropikus és szubtropikus

övezetekben, márpedig a fejletlen országok éppen ezekben találhatók (l. a következő, 2. fejezetet).

Bármennyire is nyilvánvaló azonban az éghajlati tényezők jelentősége, jóformán soha, még csak nem is említik őket a háború utáni szemléletnek megfelelően írt, fejletlenséggel, fejlesztéssel és tervezéssel kapcsolatos irodalomban. Száz meg száz könyvet és cikket olvashatunk anélkül, hogy akár csak egyszer is találkozzunk az „éghajlat" szóval.

A gyarmati elmélet kimagasló fontosságot tulajdonított az attitűdöknek és intézményeknek, igaz, hogy rendszerint sértően és rendkívül elfogultan foglalkoztak e kérdésekkel. Napjainkban szinte már teljes egészükben kirekesztették e kérdéseket a háború utáni szemléleten alapuló munkákból, különösen a tervek tükrözte gazdasági modellszerkesztésből.

A fejletlenséggel, fejlesztéssel és fejlesztéstervezéssel foglalkozó gazdasági szakirodalom csak ritkán említi, mennyire elharapózott a fejletlen országokban a korrupció, s milyen súlyos következményekkel jár a nemzeti konszolidációra, s mindennemű tervezésre és tervteljesítésre (vö. e könyv 7. fejezetével). Ha nagy néha mégis megemlítik, ezt többnyire csak azért teszik, hogy lekicsinyeljék szerepét és jelentőségét.

De még ha a háború utáni szemlélet által figyelmen kívül hagyott ezen tényezőkkel mégis foglalkoznak egyes behavioristák, vagy olyan szerzők, akik gyakorlati kérdéseket – például a közösségfejlesztés, a mezőgazdaság fellendítése vagy a családtervezés kérdéseit – vizsgálják, e problémák úgyszólván független életet élnek önálló könyvekben és cikkekben, vagy a tervek egy-egy különálló fejezetében. Csak ritkán – és sohasem hathatósan – taglalják jelentőségüket a fejlesztés szempontjából, oly módon, hogy megtámadnák a gazdaságelméleteket és az azokban foglalt feltevéseket.

Ha figyelembe vesszük, rendszerint hogyan tálalták a gyarmati elméletet, s milyenek voltak a mentegető laissez-faire következtetések, amelyek indokolásául szolgált, érthető a bennszülött értelmiségiek tiltakozása e gondolkodásmód ellen, valamint az erőteljes érzelmi impulzus, ami elősegítette a háború utáni szemlélet elfogadását ezen körökben.

Amikor a gyarmatok politikailag függetlenekké váltak, az általános diplomáciai alkalmazkodás légkörében a fejlett országok közgazdászai természetszerűleg rokonszenveztek azzal, hogy a bennszülött értelmiségiek felháborodottan visszautasítják a gyarmati elméletet.

Ez a reagálás egyszersmind egybevágott azzal az általános tendenciával is, hogy igyekezzenek megkerülni a kínos problémákat, és diplomáciai okoknál fogva a kutatómunkában a lehető legderűlátóbban ítéljék meg a problémákat. Az attitűdök, az intézmények és a roppant alacsony életszínvonal termelékenységre gyakorolt hatásának figyelmen kívül hagyásával a közgazdászok kritikátlanul alkalmazhatták az általuk oly régen ismert és könnyen elsajátított elméleti módszert.

Ilyen módon az előítéletek valamennyi összetevője kölcsönhatásban állott, erősítette egymást, s így gyors ütemben kialakították és megszilárdították a háború utáni szemléletet a fejletlenség, fejlesztés és tervezés vizsgálataiban. Az elfogultság ingája átlendült a másik végletbe.

A fentiekben fölvázoltam, milyen hagyományos érdekek támogatják a háború utáni szemléletet; mindebből nyilvánvaló, hogy e szemlélet bírálata szinte minden oldalon ellenállásba fog ütközni. E hagyományos érdekekhez még hozzá kell számítanunk a közgazdaságtudományi gondolkodásban eluralkodó renyheséget és maradiságot, mihelyt elméletek struktúrájáról van szó, amikor tehát nem szorítkozunk csupán ennek keretében bizonyos

specifikus megoldásokra.[5] De minden hagyományos érdekeltségnél erősebbek legáltalánosabb nézeteink és eleve kialakított véleményeink.

S így a fejletlen országok gazdasági problémáival kapcsolatos uralkodó elfogult szemlélet elleni tudományos lázadás *nagy hatalmú hagyományos érdekeltségek mögé elsáncolt valóságos „establishment"-be ütközik,* amelynek nézeteit osztja mindazoknak a túlnyomó többsége, akik – akár tudósként, akár politikai vagy gyakorlati téren – valamilyen módon foglalkoznak e problémákkal.

Mégis biztosra veszem, hogy a fejletlen országok viszonyainak feltárására irányuló, folyamatban levő hatalmas kutatási erőfeszítések tíz-tizenöt év múlva merőben új megközelítési módot tesznek szükségessé, és ez azon épül majd, amit e problémák intézményes koncepciójának nevezek.

Idővel ez éppannyira gyökeres változásra vezet majd, mint az áttérés a gyarmati elméletről a háború utáni szemléletre. Fel kell számolnunk sok mindent, amit közgazdász körökben helytelenül gyakran „kifinomult" módszereknek neveznek, szakítanunk kell jócskán a pedantériával meg az indokolatlan precizitással – ami egyáltalán nem mondható el az alapvető feltételezések és koncepciók meghatározásáról, hiszen e téren az elterjedt háború utáni szemléletben igen sok pongyolasággal találkozunk.[6]

[5] Myrdal: *Economic Theory and Underdeveloped Regions* (London, 1957). Az Egyesült Államokban ezt a könyvet *Rich Lands and Poor* címen adták ki (New York, 1958), 129. l.-tól. (A jelen és valamennyi következő laputalás az angol kiadásra vonatkozik.)

[6] Az *Asian Drama*-ban két hangsúlyozott gondolatmenet szerepel, amely talán megnehezítette az olvasó dolgát, de a szerző ezeket lényegesnek tekintette: az egyik a fogalmak tisztázása, a másik a rendelkezésre álló statisztikai anyag bírálata. A kettő, már említett okoknál fogva, kölcsönösen összefügg.

E hitemet arra a meggyőződésre alapozom, hogy a kutatás inherens öntisztító képességgel rendelkezik.[7] A tények kérlelhetetlenek – ha hatásuk némi késedelemmel jelentkezik is –, még akkor is, ha az adatokat eleinte olyan kategóriákba sorolják, amelyek megfelelnek ugyan az alkalmazott elfogult szemléletnek, de nem vágnak egybe a valósággal. Legalábbis ezt szűrtem le saját kutatási tapasztalatomból.

A szociológusok és más behaviorista kutatók már régóta figyelmeztetnek bennünket, közgazdászokat, hogy ne feledkezzünk meg erről-arról. De azután nekifogtak, hogy kialakítsák a maguk önálló diszciplínáit; idézik egymást, kidolgozzák a maguk meglehetősen fölösleges és különc terminológiáját, s általában nemigen zavarják többé a közgazdászok köreit. Valójában sohasem merték kétségbe vonni a gazdaságilag elmaradott országok fejlesztési problémáival kapcsolatos alapvető kiindulásunkat, s még kevésbé vállalkoztak arra, hogy alternatív makro-elméletet dolgozzanak ki e problémák megoldására.

A most már több mint két évszázados hagyományoknak megfelelően nekünk, közgazdászoknak, kissé paranoiás, de társadalmilag hasznos a gondolkodásmódunk: természetszerűleg vállaljuk a felelősséget, hogy egy egész országot – sőt, az egész világot – átfogó szemlélet alapján vizsgáljunk, és hogy a nemzeti meg nemzetközi politikáról dinamikus fogalmakban gondolkodjunk. Küldjünk el bármely közgazdászt egy fejletlen ország fővárosába, nyújtsunk neki kellő támogatást, és egy szempillantás alatt már tervet fog készíteni. E tekintetben páratlanok vagyunk a társadalomtudósok között. Egyetlen szociológusnak, pszichológusnak vagy antropológusnak sem jutna eszébe, hogy valaha is ilyesmire vállalkozzék.

[7] *Objectivity in Social Research.* 8. szakasz.

Ez oknál fogva (és ugyanakkor örömmel üdvözölve a más társadalomtudományi területekről származó minden kutatói hozzájárulást) bízom éppen a közgazdászokban – mihelyt kellőképpen tájékozódnak, és fölismerik annak szükségességét, hogy figyelembe vegyék az attitűdöket, intézményeket és a rendkívül alacsony életszínvonal kihatásait a termelékenységre.

Az államnak ugyanis – s erről van szó a politikában – éppen makro-tervre van szüksége ahhoz, hogy nemcsak gazdasági téren, hanem a legkülönbözőbb feltételekben egyidejűleg változásokat hozzon létre, méghozzá oly módon, hogy mindezeket a változásokat összehangolja, s így érje el az erőfeszítések és áldozatok maximális fejlődéseffektusát. Népszerűen fogalmazva ez lehetne a meghatározása annak, amit tervezésen érthetünk.

Említettem már, hogy a közgazdászok – nagy általánosságban – késznek mutatkoznak arra is, hogy elfogadjanak saját hagyományos, szűk szakterületükön kívülről eredő elgondolásokat, s hajlamosak a nagyvonalúságra. Miután azonban roppant nagylelkű fenntartásokkal és megszorításokkal éltek, többnyire ott folytatják, ahol abbahagyták: tisztára csak „gazdasági" fogalmakkal érvelnek.

Visszaemlékezve általános fenntartásaikra és megszorításaikra, az olyasféle bírálatra, mint amelyet a jelen könyv (s még részletesebben az *Asian Drama*) tartalmaz, túlnyomórészt úgy fognak reagálni, hogy a szerző elmaradt a kor mögött, és nyitott kapukat dönget. Talán még „szociológusnak" is bélyegzik, ami egy hithű elméleti közgazdász fülében kissé lebecsülő csengésű, s mindenképpen olyan kívülállók csoportját jelöli, akik képtelenek fölfogni az ő elvont gazdasági modelljeinek kifinomultságát.

Ennek az állítólagos kifinomultságnak rendszerint velejárója, hogy az embernek csak rendkívül ködös fogal-

mai vannak az eszmetörténetről, valamint a tudomány filozófiájáról és szociológiájáról. Így azután a kutatási elfogultság szerepe problémájának fölvetése a teljes értetlenség közönyébe fullad.

A társadalmi problémák megértésének hiányát az utóbbi évtizedekben még tovább fokozta a közgazdásznképzés módszere. Nagyjából egészen az első világháborúig gyakorlatilag senki sem kezdte tudományos pályafutását közgazdászként. Régebben vagy gyakorlati szakember volt, aki már érett korában kezdett foglalkozni közgazdaságtannal, vagy matematikusként, etikusként, ügyvédként, történészként stb. indult pályafutásának.

A közgazdászok sohasem kezdték közgazdászként – ez csupán az utóbbi fél évszázadban vált általános szokássá. Ennek pedig az az eredménye, hogy a kutatóból akár a közgazdaságtan professzora lehet, noha az általa tanulmányozott társadalomról csupán elenyésző ismeretekkel rendelkezik.

Sajnos nem felel meg a valóságnak, hogy az elmaradott országok fejlesztési problémáival kapcsolatos szemlélet már módosult, s így bírálatom tárgytalan lenne. A gazdasági fejlesztés problémáit továbbra is rendületlenül úgy tekintik, mint amelyek zömükben az anyagi beruházások kérdései, s ehhez még hozzászámítják néha a szakértelmet, a menedzsmentet stb. Az érvelést továbbra is a nemzeti össz- vagy átlagjövedelem, a megtakarítások, a foglalkoztatottság és termelés fogalmai alapján folytatják, belehelyezve mindezeket a piacok, az árak és a műszaki koefficiensek keretébe, de édeskeveset törődnek azzal, vajon e fogalmak mit is jelenthetnek ezekben az országokban, s milyen statisztikai varázslattal ellenőrizhették őket.

Az alapvető szemléletnek ez a maradisága éppen a legutóbbi esztendőkben került éles megvilágításba, amikor egy közgazdászcsoport ismét fölfedezte, milyen nagy

jelentőségű az oktatás fejlesztése. Természetesen a pedagógusok és gazdaságtörténészek szemében ez távolról sem új dolog, s már a klasszikus és neoklasszikus közgazdászok – Adam Smith-től egészen Alfred Marshallig – ugyancsak fölismerték az oktatás jelentőségét. S ma mégis fölfedezésként hat a közgazdászokra, aminek az a magyarázata, hogy hivatásunk képviselői egyszerűen megfeledkeztek róla, főképpen a második világháborút követő időszak óta, amikor fejlesztési modelljeinket pusztán csak „gazdasági" fogalmakra, még pontosabban: az anyagi beruházásokra alapoztuk.

Még ennél is szembeszökőbb azonban, hogy e legújabb közgazdásziskola képviselői, akik gátlás nélkül jelentős gazdaságelméleti felfedezésként könyvelik el hozzájárulásukat, nem eléggé radikálisak. Tulajdonképpen csupán a tőke/output modellen belüli beruházásfogalomnak a bővítésére szorítkoznak (egészen eddig ugyanis általában anyagi beruházásnak tekintették ezt), s most már az „emberi beruházást" is ideszámítják. Ezt a háború utáni szemlélet szempontjából oly alapvető fontosságú modellt minden más tekintetben változatlan formában megtartották, és továbbra is abszolút érvényűnek tekintik. Az oktatásnak ez a pénzügyi input-outputra alapozott konstrukciója azonban, különösen a fejletlen országokra vonatkoztatva, értelmetlen.

Az institucionalista szemléletű Adam Smith vagy Alfred Marshall soha még csak nem is gondolt volna erre; sőt, Marshall egyenesen óva intett attól, hogy az oktatás tényezőjét lefordítsák a beruházás és output pénzügyi fogalmaira. Ez ugyanis csak akadályokat gördíthet annak a reális és releváns kutatásnak az útjába, amelynek célja megállapítani – s ez döntő jelentőségű probléma –: milyen szerepet tölt be az oktatás a fejlődésben (l. e könyv 6. fejezetét).

E probléma kibogozásához legfőképpen az oktatás

tartalmának szemszögéből kell nekifogni, továbbá meg kell állapítani: mi az oktatás hatása az attitűdökre és intézményekre, legfőképpen a gazdasági és társadalmi rétegződés tekintetében, végül, hogyan hatnak vissza ezek a tényezők az oktatásra. *Ezek az oktatás fejlődésben betöltött szerepének igazi problémái, amelyeket az emberi beruházás formulával gyakorlatilag megkerülnek.*

Időközben pedig szakadatlanul ontják a fejletlen országok számára kidolgozott terveket, megvitatják, később pedig pénzügyi tervekké, lényeges állami beruházások célját szolgáló költségvetési tervekké fejlesztik őket. Mivel pedig a fejlődéshez szükséges legtöbb politikai rendszabály – legyen az rövid távú operatív típusú, vagy az attitűd- és intézménystruktúrában maradandóbb igényű változtatásokat célzó intézkedés – semmiféle, vagy csupán véletlen összefüggést mutat pénzügyileg értelmezett költségekkel és megtérülésekkel, vagyis a beruházási költségvetéssel –, *ez arra utal, hogy esetleg valóságos tervezés nélkül készített tervünk lesz.*

A közigazgatás és az állami kiadások szabályszerű lebonyolítása és ellenőrzése céljából természetesen szükséges pénzügyi költségvetés, s valóban ésszerű, ha megkísérlik ezt több évre előre tervezni. De ez a típusú „tervezés" még az igazi tervezés alapjául sem fogadható el, hiszen ennek fel kell ölelnie a legkülönfélébb gazdasági és társadalmi viszonyok területén végrehajtott változtatásokat, amelyeket egybehangoltan kell megvalósítani.

Egy kumulatív folyamat kör-összefüggésű okozati viszonyában a különböző változások kölcsönhatásainak együtthatói nem eléggé ismeretesek; ez azonban nem mentség arra, hogy egyszerűen gazdasági kategóriákban megfogalmazott, többnyire pénzügyi, sőt költségvetési méretekre redukált modellt állítsanak fel. Annál is kevésbé, mert a fejletlen országokban az attitűdök, szokások

és az életszínvonal sokkal nagyobb jelentőségűek a fejlesztés szempontjából, mint a fejlett országokban.

Mindehhez egy általános természetű megjegyzést kell fűzni, hogy jellemezzem azt az institucionális szemléletet, amelyet az *Asian Drama*-ban és a jelen könyvben is megpróbálok érvényesíteni. A háborút követő időszak szokványos közgazdásza hajlamos azt hinni, hogy saját szemlélete „kvantitatív", míg az institucionalistáé „kvalitatív". Ez persze nem felel meg a valóságnak.

Az institucionalistát szemlélete arra készteti, hogy egyre határozottabban szálljon síkra az olyasfajta kutatásért, amely kvantitatív pontosságot kölcsönözhet elméleteinek, és gyakorlatilag is kipróbálja azokat. Alapvetően kritikusabb beállítottságú, tehát úgy találja, hogy a hagyományos közgazdász állítása – miszerint szemléletét a kvantitatív pontosság jellemzi – megalapozatlan, méghozzá többnyire logikai szemszögből az.

Az sem helytálló, hogy az institucionalista „szemben áll a modellekkel". A modellszerkesztés a tudományos kutatás egyik általános módszere, ugyanúgy, amint az ismeretek kvantifikálása a kutatás magától értetődő célja. Ámde légvárakhoz hasonló modelleket szerkeszteni kritikátlanul kiagyalt, a valóságnak ellentmondó és logikátlan koncepciók alapján, majd azt állítani, hogy új ismeretek születtek, noha semmiféle új tudásanyag sem jött létre – ez nem jelent tudományos haladást. Sokkal közelebb járunk az igazsághoz, ha intellektuális csalásnak minősítjük ezt a módszert.

Ez a megítélés a fejletlen országokra vonatkozik, amint az *Asian Drama* meg a jelen könyv megállapításai mind ezekre a területekre érvényesek. A fejlett országok esetében a makro-típusú, egy egész országra vonatkozó ökonometriai modellek napjainkban még sokkal inkább lehetségesek és hasznosak, mint annak idején, amikor Alfred Marshall irreálisnak bélyegezte őket. Ma már

teljesebbek és megbízhatóbbak a statisztikai anyagok. A „nem gazdasági" tényezők pedig kevesebbet nyomnak a latban a gazdasági elemzés során, hiszen vagy már módosították, vagy hamarosan korrigálni fogják őket, hogy érvényesülhessenek a gazdasági impulzusok. A fejletlen országokban ennek éppen az ellenkezője igaz.

Ami a relevancia, jelentőség és megvalósíthatóság szemszögéből kipróbált határozott értékpremisszák alkalmazásának szükségességét illeti, erre vonatkozólag csak röviden térek ki, és arra szorítkozom, hogy korábbi művekre utaljak.[8]

A gazdaságelméletben mindmáig eleven hagyomány, amit még John Stuart Mill alakított ki korai írásaiban, hogy gyakorlati és politikai következtetések levonása céljából a tények ismeretét határozott értékpremisszákkal kell kiegészíteni. Szembeszökő azonban, hogy a gazdaságelmélet egész története során mindmáig sohasem tartották be ezt a szabályt, noha gyakran megismételték egyes művek bevezetőiben. A közgazdászok mindenkor úgy jutottak el politikai következtetéseikig, hogy sohasem adtak és adnak számot értékpremisszáikról.

E figyelemreméltó képesség „objektiválására", ti. hogy fel tudják szabadítani magukat az önmagukra kényszerített módszertani szabály alól, egy állítólagosan objektív értékelméletet és olyan jóléti elméletet szerkesztettek, amely feltételezéseikben az elavult hedonista pszichológia és az utilitarizmus metafizikai erkölcsfilozófiájának elemeit tartalmazta és tartalmazza napjainkban is (márpedig ez utóbbi csupán a még régebbi természetjogi filozófia továbbfejlesztése). Máskülönben ezeknek az elméleteknek semmiféle lényeges tartalmuk sem lenne.

[8] Uo. *Objectivity in Social Research* című könyvemben, különösen ennek 11–14. szakaszaiban megkíséreltem egyszerűsített fogalmazásban, korábbi szakirodalomra történő utalással kifejteni a fő gondolatmenetet.

Ehhez azonban még azt is hozzá kell fűznünk, hogy kiinduló *értékítéletekre még a tényekre és tényösszefüggésekre vonatkozó ismeretek kialakításának elméleti szakaszában is szükség van.* Csak olyan kérdésekre válaszolhatunk, amelyeket föl is tettek. Nézőpont nélkül nincs nézet. „A dolgok más-más alakot öltenek, attól függően, honnan szemléljük őket."

„Pártatlan" társadalomtudomány sohasem létezett, és nem is létezhet – logikai okoknál fogva. Igazságkeresésünk, akárcsak minden egyéb céltudatos viselkedésünk, mindig tartalmaz értékelést. Persze ez az értékelés rejtett is lehet, sőt az is előfordulhat, hogy maga a kutató sincsen tisztában ezek természetével. S mivel az értékelések homályosak és meghatározatlanok maradhatnak, ez szélesre tárja a kaput az előítéletek előtt.

Ellenkező szemszögből tekintve a kérdést, a logika egyetlen eszközt bocsát rendelkezésünkre ahhoz, hogy megszabaduljunk előítéleteinktől: ha világosan megfogalmazzuk értékpremisszáinkat. Annál inkább szükségét érezzük ennek, minél kevésbé naivan vizsgáljuk, hogy máskülönben szemléletünket milyen mértékben határozza meg a tudományágunkban uralkodó hagyomány, a társadalom befolyása, amelynek magunk is része vagyunk, s természetesen saját egyéniségünk, amelyet egyéni életutunk és tapasztalatunk, pszichikumunk adottságai és hajlamaink szabnak meg.

Az *Asian Drama*-ban a korszerűsítési eszményeket alkalmaztam hathatós értékpremisszaként. Ilyenek: az ésszerűség, a fejlesztés és fejlesztéstervezés, a termelékenység növekedése, az életszínvonal emelkedése, társadalmi és gazdasági kiegyenlítődés, tökéletesített intézmények és attitűdök, nemzeti konszolidáció, nemzeti függetlenség, demokrácia a legalacsonyabb társadalmi szinten és társadalmi fegyelem.

Mindezek a kiinduló értékítéletek és számos leszármaztatott értékítélet az ésszerűség kutatásának keretén belül kölcsönösen összefüggnek, s valójában csakis a kutatás során határozhatók meg pontosabban.[9]

A valóságos viszonyok természetesen mindig nagymértékben különböznek az eszményektől. Amikor ezeket az eszményeket a kutatás értékpremisszáiként előfeltételnek állapítjuk meg, ez annyit tesz, *hogy a tervezés célja olyan változások elérése, amely ezen eszmények felé vezet.*

Nemcsak azért fogadjuk el a korszerűsítési eszményt premisszaként az elmaradott országokkal kapcsolatos tanulmányunk számára, mert igen gyakran ezt határozza meg gyakorlatilag valamennyi elmaradott ország kormánya a politikáját megszabó célkitűzésként, sőt, rendszerint ezt fogadják el népeik világosan gondolkodó elemei is. Sok fejletlen országban már-már ez az ideál tölti be az államvallás szerepét.

Mindehhez járul még az a lényeges tényező is, hogy – különösen a népességnövekedés jelenlegi és előrelátható üteme ismeretében – a korszerűsítési eszmények valóra váltására irányuló gyors fejlődést kell elérni, ha nemcsak a megrekedést akarják elkerülni, hanem az előbb-utóbb bekövetkező tényleges elszegényedést is, ami a tömegek fokozott elnyomorodására vezetne.

Meglehet, a fejletlen országok nem jutnak messzire ezeknek az eszményeknek a megvalósítása útján. A ha-

[9] A szerző számára, személyes értékítéletei alapján, kissé zavaróan hat az a következtetése, hogy a korszerűsített eszményeknek nem nélkülözhetetlen eleme a politikai demokrácia. Eltérően a többi értékítélettől, ez az eszmény nem lényeges egy valamennyi többi modernizálási eszményt felölelő rendszer számára. De ez nem jelenti azt, hogy egy autoritatív rendszerrel helyettesítünk egy demokratikusabb kormányzatot, ez több biztosítékot nyújtana arra, hogy az új kormány politikája korszerűsítési eszmények valóra váltására irányulna, vagy ha arra irányulna is, hatékonyabbnak is bizonyulna. L. *Asian Drama*, 67. l.-tól és egyebütt.

gyományos társadalomhoz való visszatérés azonban elképzelhetetlen. Túljutottak már azon a ponton, ahonnan visszafordulhatnának.

Úgy tűnhet, hogy a korszerűsítés eszményének premisszaként történő választása a fejletlen országok problémáinak a nyugati felfogáson, vagy inkább általában a fejlett országok viszonyain alapuló vizsgálatát jelenti. Kétségtelen, hogy a fejlett országokban ezeket az eszményeket sokkal nagyobb mértékben valóra váltották már, mint ahogyan erre a fejletlen országok előreláthatólag még nagyon hosszú ideig képesek lesznek.

Ezeknek az értékpremisszáknak a megválasztása azonban semmiképpen sem ellentétes a jelen fejezet legfőbb tézisével: a fejletlen országokat saját valóságos viszonyaik alapján kell tanulmányozni; s nem ellentétes azzal a bírálattal sem, amellyel a háború utáni szemléletet illettem, amely elvonatkoztat attitűdöktől, intézményektől, valamint a néptömegek rendkívül alacsony életszínvonalából adódó termelékenységi következményektől.

Az értékpremisszák csak a nézőpontot határozzák meg, amelyből a valóságot tanulmányozzuk. Ez a nézőpont azonban nem határozza meg azt, vajon milyen tényeket és tényszerű összefüggéseket vonunk be megfigyelésünk és elemzésünk körébe. Meggyőződésem szerint a gazdasági vizsgálódásnak annyira átfogónak kell lennie, hogy megfeleljen a valóságnak, s ez a valóság a fejletlen országokban igen nagymértékben eltér a fejlődő országok valóságától. Semmiféle kiinduló tétel nem köti ki, hogy valamely fölmérés ne legyen a lehető legnagyobb mértékben reális és releváns.

Hadd fűzzek még egy végső megfigyelést a bevezető fejezet fejtegetéseihez. Elterjedt nézet szerint hiba, ha a fejletlen országokra vonatkozó kutatás során és a számukra történő tervezésben alkalmazzák a korszerűsítési eszményeket.

E nézet hirdetői hangsúlyozzák, hogy mindezek az értékelések idegenek a fejletlen országoktól,[10] hiszen a fejlett nyugati és kommunista országokból erednek. Azt bizonygatják: *a fejletlen országoknak meg kell engedni, hogy saját hagyományos értékrendjüknek megfelelően fejlődjenek.*

E felfogásnak a hangoztatása gyakran arra a régi, statikus antropológiai szemléletre emlékeztet, amely általában minden változást „rendellenességnek" tekintett.

Úgy vélem, ez a felfogás több oknál fogva is helytelen. Először, a hagyományos értékrendek nem alkalmasak változások előidézésére. Statikusak. Éppen ezért természetüknél fogva alkalmatlanok arra, hogy felhasználják őket a tervezés céljainak meghatározására.

Ebből következik az ésszerűségi elv alapján szervezett korszerűsítési eszmények ereje. Mihelyt a fejlődés gyökeret vert kívánalomként, el kell fogadni a korszerűsítési eszményeket. Ezek tovább erősödnek, amikor a fejletlen országokban fölismerik, hogy a jelenlegi és előrelátható népességszaporulattal párhuzamosan meglehetősen gyors fejlődésnek kell megindulnia a korszerűsítési eszmények valóra váltása céljából, ha elejét kívánják venni a gazdasági megrekedésnek, sőt visszaesésnek.

Továbbá ha a hagyományos értékrendeket „magasabb", világosabban megfogalmazott szintre emelik, gyakran kitűnik, hogy nem is ellentétesek a korszerűsítési eszményekkel. Sőt, többnyire alátámasztják ezeket az eszményeket, vagy hatásukban legalábbis semlegesek.

Így például semmiféle fejlesztésnek nem érdeke a ruházkodás módjának megváltoztatása, még kevésbé, hogy változtasson az embereknek történelmükhöz,

[10] Nem használom az „értékek" általános kifejezést; ennek okait felsorolom az *Asian Drama*-ban, 32. l. 2. lábj.

filozófiájukhoz, vallásukhoz („magasabb" szinten l. 3. fejezet), irodalmukhoz, művészetükhöz stb. való ragaszkodásán. Számos hagyományos szokás pragmatikus alkalmazkodást tükröz a valóságos viszonyokhoz, ami például gyakran megnyilvánul a házépítkezés módjában; ebben az esetben megfelelnek a tervezés ésszerű elgondolásainak.

Előfordul azonban, hogy a korszerűsítési eszmények összeütközésbe kerülnek a hagyományos értékkel. Így például Indiában a tehénlevágással szemben tanúsított, hagyományon alapuló ellenállás ellentmond az ésszerű állattenyésztés követelményeinek. Ugyanitt, valamint a fejletlen világ sok más részén a különálló nyelvekhez, sőt a különálló íráshoz való ragaszkodás ellentétes az iskolázás legésszerűbb felhasználásával, gyakran még a nemzeti konszolidációval is.

Ezek a hagyományos értékrendek tehát a tervezés gátjai és akadályai. Ha olyan mélyen gyökereznek, hogy el kell fogadni őket, haszonkieséssel járnak, amelyet a terv előzetes számításai során figyelembe kell venni.

A fejletlen országokban tanulmányozni kell a hagyományos értékrendeket mint egyikét azoknak a tényezőknek, amelyekkel számot kell vetni a tervezéskor. S többek között éppen azzal vádolom a háború utáni szemléletet, hogy többnyire elmulasztotta ennek figyelembevételét. *De az a felfogás, hogy a fejlesztés céljait ezekben az értékrendekben kell keresni, lemondást jelent az ésszerű tervezésről.* A fejletlen országok ezt nem engedhetik meg maguknak, s éppen ezért nem is ezt az utat választják.

2. fejezet

ELTÉRŐ KÖRÜLMÉNYEK

A háború utáni szemléletnek az előző fejezetben kifejtett bírálata azon a nézeten alapult, hogy a fejletlen országokban fennálló viszonyok sokkal hatalmasabb nehézségeket támasztanak (a hatalmon levők körében), és jóval nagyobb akadályokat állítanak (a néptömegek körében)[1] a fejlődés útjába, mint a fejlett országokban, ahol az említett szemlélet könnyebben alkalmazható. Ezeket az attitűdöket erősítik az intézmények, amelyek egyidejűleg okai és okozatai e magatartásnak. A munkaerő termelékenységének fejlődését a néptömegek rendkívül alacsony életszínvonala is gátolja. Az attitűdök meg intézmények (s nem annyira általános érvénnyel az életszínvonal) tekintetében ez még akkor is helytálló lenne, ha ezen országok helyzetét a fejlett országok korábbi fejlődési fokával hasonlítanánk össze, amikor az ipari forradalom korát élték, vagy akár az azt megelőző századokban elfoglalt helyzetükkel vetnénk össze.

A politikai intézményeket illetően az egyik szembetűnő különbség az, hogy a napjainkban fejlett országok függetlenek voltak, és többségükben meglehetősen megszi-

[1] A „nehézségek" és „akadályok" kifejezések meghatározását, valamint e két fogalom szerepét illetően valamely fejlesztési modellben l. *Asian Drama*, 3. fejezet 1. szakasz (71. l.-tól); 2. függelék, 12. szakasz (1878. l.-tól).

lárdult nemzet-államokká lettek, amelyek nemzeti politikát folytathattak már jóval az ipari forradalmaikat megelőző időkben is. Nagyjából hasonló kultúrára alapozott kis világot alkottak, amelyen belül meglehetősen szabadon érvényesült az emberek és eszmék áramlása.

Ebben a kis világban, jóval az ipari forradalmat megelőzően, támogatták a racionalizmust, gyengítették a tradicionalizmust: a reneszánsz, a reformáció és a felvilágosodás fokozatosan forradalmasította a fogalmakat és az értékrendszereket. Kialakult ezekben az országokban a modern tudományos gondolkodás, s már korán bevezették a mezőgazdaságban és az akkoriban kivétel nélkül kisipari jellegű iparban a korszerűsített technológiát.

A nagy fölfedezések és az Európán kívüli világ gyarmatosítása előmozdította a látóhatár kiszélesítését. Valójában az európai országokban jóval több változást idéztek elő az attitűdökben és intézményekben, mint magukon a gyarmatokon, kivéve ott, ahol ez utóbbiak gyéren lakottak voltak, mint például az Újvilág esetében; itt a bennszülötteket a legkülönfélébb módon kiirthatták vagy elszigetelhették, hogy helyet csináljanak a bevándorló európaiaknak és utódaiknak.

Ezzel szemben napjainkban a fejletlen országok többsége csak nemrégiben vált függetlenné, s most kell majd hathatós nemzeti politika megvalósítására képes konszolidált nemzet-államokká válniuk.

Az ezen országok művelt uralkodó osztályai által igen gyakran valamiféle államvallásként elfogadott korszerűsítési elgondolások nem őshonosak e területeken, és az ezeknek az eszményeknek a valóra váltására irányuló törekvések komoly akadályokba ütköznek egyrészt magán ezen az osztályon belül, másrészt a tömegek részéről. Márpedig számos oknál fogva (s a továbbiak

során ez mind nyilvánvalóbb lesz) a változásnak nem lassúnak, hanem gyorsnak kell lennie, miként az a jelenleg már fejlett országokban is történt.

Nagyjából mindez helytálló Ázsia és Afrika fejletlen országai esetében. A latin-amerikai országok sok tekintetben különböznek a többiektől. Ez utóbbiak már hosszabb állami függetlenségre tekinthetnek vissza. Társadalmuk nem ugyanabban az értelemben hagyományos, mint az afrikai és az ázsiai országoké, amelyeknek hagyománygyökerei sok száz vagy éppenséggel sok ezer évre nyúlnak vissza. Inkább az Újvilág országaihoz, az európai településekhez hasonlóak, amelyek fejlődése azonban szinte mindjárt kezdettől fogva félrecsúszott.

S így jelenlegi helyzetük, nem utolsósorban az attitűdök és intézmények tekintetében, amelyek a fejlődés gátjainak és akadályainak szerepét töltik be, nem túlságosan sokban különbözik a fejletlen világ többi részének helyzetétől. Noha az átlagos jövedelemszint a legtöbb latin-amerikai országban jelentősen magasabb, a városi és falusi nyomornegyedekben tengődő néptömegek gyakran ugyanannyira nyomorognak, és ugyanolyan távolságra vannak a modern életformától, mint sorstársaik a többi kontinensen.

Létezik még több más körülmény is, amely kedvezőtlenebbül befolyásolja az elmaradott országok fejlődését, mint ma vagy annak idején a jelenlegi fejlett országokét. Mielőtt rátérnénk legfontosabb politikai következtetéseink tárgyalására, röviden vizsgáljuk meg ezeket a különbségeket. Noha *önmagukban* nem hatálytalanítják a háború utáni szemléletet – hiszen könnyűszerrel beépíthetők egy „gazdaság"-elméletbe és a tervezésbe –, megállapítható, hogy az ezzel a szemlélettel járó mélyebben gyökerező előítéletek következtében a fejletlen országok fejlesztési problémáival és tervezésével foglal-

kozó jelenkori szakirodalom alábecsüli az eltérő vonásokat.

Mindenekelőtt *a fejletlen országok gyakran szegényebbek természeti erőforrásokban, mint a jelenlegi fejlett országok voltak, amikor a modern fejlődés útjára léptek.* Mint a továbbiakban mindenütt, ezúttal is figyelmen kívül hagyom a fejletlen világ térképének mindazon pontjait, ahol rengeteg olaj meg egyéb ásványkincs található, amely iránt élénk és egyre nagyobb kereslet nyilvánul meg a fejlett országok részéről. Ezek a „foltok" gyakran egy vagy több fejlett ország gazdaságával nagymértékben integrált, beékelt területekké válnak.

Dél-Ázsia, amely az emberiség közel egyharmadának, a nem-kommunista fejletlen országok lakossága kétharmadának az otthona, egészében véve természeti kincsekben meglehetősen szegény térség. Afrikában és Latin-Amerikában a természeti kincsek általában sokkal bőségesebben állnak rendelkezésre. Nem szabad azonban szem elől tévesztenünk, hogy kiaknázásuk többnyire nagy tőkeberuházásokat igényel, márpedig ilyen tőkét nem egykönnyen lehet megszerezni. E tekintetben különösen az afrikai országok ütköznek nagy nehézségekbe.

Az erőforrások azonban nem túlzottan fontosak a fejlődés szempontjából, hiszen nem egy rendkívül fejlett iparra alapozott gazdaság – például Dániáé, Svájcé vagy Japáné – iparát főképpen importált nyersanyagbázison építette fel. Ez azonban kevésbé tűnik megvalósíthatónak – legalábbis nagy arányokban – a legtöbb fejletlen ország esetében.

Mindenesetre a fejlődésnek ez az útja bonyolultabb egy fejlődési folyamat kezdeti szakaszában. A fejlődés egy későbbi szakaszában, amikor megnövekednek a tőkeköltségek, s legfőképpen a bérek már magasabb szintre emelkednek, a nyersanyagköltségek a termelési összköltség sokkal kisebb hányadát teszik. A fejlett országok

számára ezért sokkal kisebb a jelentősége annak, vajon rendelkeznek-e természeti erőforrás bázissal vagy sem.

A fejletlen és a fejlett országok közötti különbség további tényezője az éghajlat. Jóformán valamennyi fejletlen ország a tropikus vagy szubtropikus övezetekben található. Kétségtelen tény, hogy a modern időkben minden sikeres iparosítás a mérsékelt övezetekben valósult meg. Ez semmiképpen sem tekinthető pusztán csak történelmi véletlennek, hanem nyilván az éghajlattal közvetlenül vagy közvetve összefüggő sajátságos hátrányoknak tudható be.

Az előző fejezetben már említettem, hogy az apologetikus gyarmati elméletben jelentős szerephez jutott az éghajlat tényezője, napjainkban azonban szinte teljesen figyelmen kívül hagyja már a szakirodalom és a tervezés. Ez természetesen az új, ellentétes előjelű előítéletek szélsőséges példája.

Noha a háború utáni szemléletre alapozott kutatásnyilvános vita és tervezés rendszerint módszeresen megkerüli az attitűdökből, intézményekből, életmódokból és életszínvonalból adódó bonyodalmakat, ezeknek a tényezőknek a fejlődés problémáival kapcsolatos relevan, ciáját beszúrt fenntartások és megszorítások formájában, valamint közös nyilatkozatok révén, miszerint a fejlődés „emberi probléma", legalábbis „figyelembe veszik". Ezzel szemben az éghajlati viszonyokat vagy teljes egészükben figyelmen kívül hagyják, vagy pedig könnyedén elsiklanak felettük, mondván, hony nincsen semmi jelentőségük.

Noha ez oknál fogva kevés kutatást folytatnak, hogy megállapítsák, vajon milyen fontos szerepe van az éghajlati viszonyoknak a fejlesztés tervezésében, nyilvánvaló, hogy – általánosságban szólva – a legtöbb fejletlen országban a nagy hőség és a levegő rendkívüli páratartalma hozzájárul a talaj és más anyagi javak romlásához,

s részben ahhoz is, hogy bizonyos növényi kultúrák termesztésében, az erdőkitermelésben és az állattenyésztésben alacsony a termelékenység; végül nemcsak sok kényelmetlenséget okoz a dolgozóknak, de veszélyezteti egészségüket, és csökkenti a munkában való részvételt, a munkában eltöltött idő hosszát és az elvégzett munka hatékonyságát is.

Tervezett politika révén szinte valamennyi fölsorolt kedvezőtlen hatás nagyjából elkerülhető vagy ellensúlyozható. Ezeknek a kedvezőtlen következményeknek a leküzdése azonban (néha pedig az, hogy éppenséggel előnnyé változtassák őket, ami a mezőgazdaság tekintetében sok országban nagyon is megvalósítható) ráfordításokat, méghozzá gyakran beruházás jellegű ráfordításokat igényel. A rendelkezésre álló tőke és minden egyéb tényleges költségelem, mint például az adminisztráció azonban igencsak szűkre szabott a fejletlen országokban; ezért *az éghajlati viszonyok gyakran komoly akadályokat gördítenek a fejlődés útjába.*

A fejletlen és fejlett országok közötti további igen fontos különbség a jelenlegi népsűrűség és a lakosság előrelátható gyors növekedése.

Az iparosodást megelőző korszakokban a népességnövekedés hosszú lejáratú irányzata viszonylag lassú volt Európában, bár az iparosodás szakaszának közeledtével némileg meggyorsult. Ezzel szemben a legtöbb fejletlen ország népessége már hosszú idő óta egyre növekszik, igaz, a múltban lassúbb ütemben, mint napjainkban. Ennek következtében néhány fejletlen ország (mint például India meg Pakisztán, amelyeknek együttes lakossága hamarosan eléri a 700 milliót) ma jelentősen nagyobb ember/terület aránnyal indul fejlődésnek, mint annak idején az európai országok. Ez fejlődésük kilátásait illetően hátrányos számukra.

Dél-Ázsia más területei, Latin-Amerika nagy része, Nyugat-Ázsia néhány térsége és természetesen Afrika (északi területei kivételével), de sok más részterület még azokban az országokban is, amelyek ember/terület átlagaránya nagy, csak gyéren lakott; itt gyakran hatalmas művelhető, de egyelőre még parlagon heverő területek találhatók. Az emberek azonban még azokban az országokban és területeken is, amelyek nagy művelhető földtartalékokkal rendelkeznek, többnyire összezsúfoltan élnek.

E tartalékok hatékony felhasználása azonban belső intézményreformoktól függ, kiváltképpen a földtulajdon és a bérleti rendszer tekintetében. Tökéletesíteni kellene az oktatást meg a szakképzést, de mindezek előtt a gyökeres társadalmi és gazdasági reformoknak kedvező politikai légkört kellene megteremteni. A reform ezenkívül többnyire nagy beruházásokat, néha pedig kedvező exportlehetőségeket igényel a fejlett országok viszonylatában. Ha a politika az illető országon belül és külföldön nem teremti meg ezeket a feltételeket, *valamely ország még akkor is „túlnépesedett" maradhat, ha elérhető közelben bőséges természeti erőforrások állnak rendelkezésére.*

A fejlődést azonban még ennél is sokkal hátrányosabban befolyásolja a demográfiai robbanás, amely az utóbbi években valamennyi fejletlen országban körülbelül évi 3 százalékra vagy ennél is többre növelte a népesség növekedésének ütemét.

A demográfiai robbanás a háborút követő korszak legfontosabb társadalmi és gazdasági változása a fejletlen világban. Sokkal nagyobb jelentőségű bármely reform- vagy fejlesztési törekvésnél, s valójában nagy szerepe volt abban, hogy ezek a törekvések kudarcot vallottak. Az 5. fejezetben felsorolom az okokat, miért

nem remélhető, hogy a közeljövőben sikerül lényegesen csökkenteni a népességnövekedés ütemét.

A népességnövekedés ilyen gyors üteme (ami azzal jár, hogy húsz-huszonöt esztendőn belül megkétszereződik a népesség száma) félelmetes akadály a haladás útjában – még akkor is, ha az ember/terület arány alacsony.

A fejlett országokban – kivéve rövid időszakokat az Újvilág néhány államában, ahol a fejlődés feltételei rendkívül kedvezőek voltak, s amelyekben jelentős szerepet töltött be a felnőttek bevándorlása – sohasem ment végbe ilyen arányú népességnövekedés. Kétséges, vajon végbemehetett, vagy legalábbis ilyen gyors ütemű lehetett volna-e az ipari forradalom ezekben az országokban, s emellett olyan viszonylag enyhe kedvezőtlen visszahatásokkal járt volna-e a szegényebb rétegek számára, ha a népesség ott is ennyire gyors ütemben növekszik.

A nemzetközi kereskedelem „a növekedés egyik motorja" volt a jelenlegi fejlett országok fejlődésében. Jellemző módon döntő szerep jutott ebben az exportáruik iránt megnyilvánuló keresletnek. Ez, valamint a viszonylagos politikai stabilitás tette lehetővé az újonnan érkezetteknek, hogy pénzkölcsönökhöz jussanak a nemzetközi tőkepiacon – gyakran mindössze 3 százalékos vagy még ennél is alacsonyabb kamattal.

Noha a kezdeti ösztönzést az export fokozása adta, az import ilyen módon még inkább megnövekedhetett. Nagyjából ez a magyarázata annak, hogy a XIX. században miért növekedhetett a kereskedelem volumene még a termelésnél is gyorsabban.

A gyarmati időkben hasonló ösztönzést kapott az exportját fokozó számos fejletlen ország. Az ő esetükben a hajtóerő gyakran a külföldi beruházás volt: ez többnyire ültetvények és bányák fejlesztését jelentette. Több

oknál fogva ezek a fejlesztési megugrások szinte szabályszerűen olyan elszigetelt pontokon következtek be, amelyek hatása alig-alig sugárzott ki a gazdasági élet többi ágára. A gyarmati korszakban gyakorlatilag sehol sem vezettek ipari forradalomra.

Amikor napjainkban ezek az országok tervezett fejlesztésre törekednek, hatalmas nehézségekbe ütköznek. Amikor a fejlett országok annak idején gyors fejlődésnek indultak, lakosságuk kivétel nélkül kis lélekszámú volt. Szigetként emelkedtek ki az elmaradott népek tengeréből.

Ma viszont, amikor a fejletlen területek megkísérelnek kitörni a politikai és gazdasági függőségből, nem ismételhetik meg egyszerűen a fejlett országok fejlődési folyamatát. Míg a XIX. században nem számított kedvezőtlen körülménynek, ha valamely ország csak későn jelent meg a színen, sőt, gyakran éppen előnynek bizonyult, a huszadik században ez már komoly hátrány.

A legtöbb fejletlen országnak tulajdonképpen már az első világháború óta romlik a kereskedelmi pozíciója. Azt kell tapasztalniuk, hogy a világkereskedelem fejlődéséhez viszonyítva exportcikkeik iránt csökkenő kereslet mutatkozik. Kereskedelmi cserearányaik nem romlottak ugyanilyen nagy mértékben, ennek oka azonban csak az, hogy exportáruik termelésének növekedése általában lassú. Exportjuk kilátásait illetően nincsen okuk derűlátásra.

E kedvezőtlen fejlődésnek számos oka van. A fejlett országok gyors és mindent felölelő műszaki fejlődése lelassította a kitermelő ágazatok termékei iránti keresletet, mert lehetővé tette a felhasznált nyersanyagmennyiségek nagymérvű csökkentését. Ugyanakkor a technikai tökéletesítések révén a fejlett országok ezeket az anyagokat egyre olcsóbban és mind nagyobb tömegben állíthatják elő. A fejlett országok protekcionista

politikája súlyosbította mindennek a következményeit. Kifejlesztettek ipari pótanyagokat, főképpen a gumiiparban és a textilnyersanyagok területén.

Nagy általánosságban a fejletlen országok legtöbb hagyományos exporttermékének – kivéve bizonyos fokig a gumit és még néhány nyersanyagot – csekély a jövedelemrugalmassága, és szinte alig akad közöttük olyan áru, amely iránt, a fejlett országok gazdasági fejlődésének következtében, gyorsan növekednék a kereslet.

Az iparban a fejlett országokban a feldolgozás fokával párhuzamosan növekvő, hátrányosan megkülönböztető vámtételek gátolják a fejletlen országok export-iparágazatainak fejlődését. De eltekintve ettől az akadálytól, annak a lehetőségét, hogy valamely fejletlen országban olyan gyáripart építsenek ki, amely sikeresen vehetné fel a versenyt a világpiacon, nagymértékben korlátozzák a fejlett országok megalapozott iparainak szembeszökően előnyösebb működési feltételei, többek között az élen járó termelési és értékesítési tapasztalatok, a külkereskedelem orientációjú gazdaság, a nagy kutatási ráfordítások és a technika egyre gyorsulóbb ütemű fejlődése.

Időközben pedig nőttön-nő a fejletlen országok importszükséglete. Egyrészt a demográfiai robbanás következtében számos ország kénytelen növelni élelmiszer-behozatalát – ugyanakkor, amikor rendszerint korlátozódott ezen árutípusok exportlehetősége az élelmiszer-fölöslegekkel rendelkező országokba. Még ennél is lényegesebb azonban, hogy egyre inkább fokozniuk kell a fejlesztéshez szükséges termékek behozatalát.

Ilyen körülmények között rendszerint mélyül a szakadék az import-kifizetések és az export-bevételek között. Ezt a szakadékot csupán igen kis mértékben hidalják át a magán-tőkepiac hitelei: a beruházók nem szívesen kölcsönöznek pénzalapokat, egyrészt ezeknek az ország-

goknak bizonytalan és sivár gazdasági kilátásai miatt, másrészt mert a gyarmati hatalmi struktúra felszámolása óta e területeken gyakran megszűnik a politikai stabilitás. Létezik ugyan némi közvetlen beruházási tevékenység, ennek azonban igen csekély a volumene a fejletlen világ nagy részében.

Mivel a tőkebeáramlás ezekből a magánforrásokból a szükséglethez képest elenyésző, a szakadékot nagymértékben a fejlett országok kormányainak, kisebb részt pedig a kormányközi szervezetek, főképpen a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank (Világbank) segélyeiből és kölcsöneiből kell feltölteni.

A fejletlen országok rendelkezésére bocsátott állami pénzalapoknak egyre kisebb hányadát teszik a segélyek. Kétségtelenül folyósítottak néhány állami kölcsönt rendkívül kedvező kamatláb és visszafizetési feltételek mellett. Mindazonáltal a fejletlen országok devizaforrásait egyre inkább apasztja a kölcsönök utáni kamatszolgálat. A 11. fejezetben részletesebben tárgyalom majd azt a legutóbbi időben jelentkező tendenciát, hogy ez az állami tőkeáramlás mindinkább stagnálni kezd, minősége pedig több tekintetben is romlik.

De még a Világbankon keresztül folyósított szabályszerű fejlesztési kölcsönök finanszírozásához is a fejlett országok kormányának szavatolása szükséges. Ennek ellenére a tényleges kamatláb több mint a kétszerese annak, amennyiért a fejlett országok annak idején, gyors fejlődésük kezdeti szakaszában, kölcsönhöz juthattak.

Ilyen körülmények között a fejletlen országok importhelyettesítéssel próbálják megoldani fejlesztésüket. E politika egyik velejáró dilemmája, hogy új iparágak beindításához rendszerint beruházási javak nagyarányú importja, gyakran pedig pótalkatrészek, félkész áruk és nyersanyagok folyamatos behozatala szükséges. Ha

pedig ezen behozatal pótlására kisegítő iparokat kívánnak felépíteni, ez ismét avval jár, hogy legfőképpen beruházási javakat kell importálni.

Az importhelyettesítés politikájának legsúlyosabb nehézsége azonban az, hogy *az ésszerű tervezés többnyire nem választhatja meg szabadon a helyettesítés módját.* Első lépésként rendszerint az történik, hogy a fejletlen országnak devizanehézségei támadnak; ilyenkor gyakran valamilyen formában behozatalkorlátozást kell életbe léptetnie. Természetes, sőt ésszerű okoknál fogva megkísérli korlátozni a legkevésbé szükséges áruk behozatalát, s ezek ilyen módon automatikusan a legnagyobb védelmet élvezik.

A fejlesztés szempontjából ez *nem tervezett védelem.* S mi sem természetesebb, hogy az eredmény – a legkülönfélébb diszkrecionális ellenőrző rendszabályok dacára – rendszerint egy versenyképtelen, nagy önköltséggel dolgozó ipar.

A kezdeti körülményekben jelentkező felsorolt különbségek ma sokkal inkább megnehezítik a fejletlen országok gazdasági fejlődését, mint annak idején a jelenlegi fejlett országokét. Viszont előnyük is származhat ebből: a jóval fejlettebb technika, amelyet egyszerűen átvehetnek anélkül, hogy vállalniuk kellene a megteremtésével járó terheket.

Ezt az előnyt azonban figyelmen kívül kell hagynunk, s ennek okai a következők. Az egyik ok azzal függ össze, hogy ha ezt a technikát maximálisan kívánják hasznosítani, úgy a fejletlen országok különböző tényezőinek arányaihoz kell alkalmazni. További kezdeti nehézségek forrása, hogy hiányzik a fejlett technológiát alátámasztó ipari struktúra; ennek kiépítése hosszú időbe telik. Végül gátló tényező a szakértelem hiánya a legkülönbözőbb szinteken.

De mindent egybevetve, a mai fejlett országokban az ipari forradalom óta eltelt időben, a technika olyan hihetetlen mértékben fejlődött, hogy ennek feltétlenül előnyösen kell hatnia. Mind a fejletlen országokban, mind a fejlett országokban valamennyi közgazdász és minden politikai és intellektuális vezető ezt a reményét hangoztatja, gyakran egyenesen patetikus formában. Többnyire azonban fel sem tűnik, hogy ez statikus felfogás.

A hatalmas erőforrásokkal rendelkező fejlett országokban korunkban még gyorsabb ütemben fejlődik a tudomány meg a technika. A közgazdasági tanulmányok azonban szinte érthetetlenül elkendőzik azt a tényt, hogy *a fejlett országokban a tudományos és technikai haladás a múltban is, ma is hatással van a fejletlen országokra, ami viszont, mindent összevéve, károsan befolyásolja fejlesztési kilátásaikat.* S hogy ezt nem ismerik fel, az az első fejezetben ismertetett általános előítéletek újabb áradatával magyarázható.

Ez annál is szembeszökőbb, mivel e dinamikus befolyás elemeit természetesen valamennyi szaktanulmányban figyelembe veszik. A fejlett országok műszaki haladása idézi elő nagy részben a fejletlen országok egyre romló kereskedelmi helyzetét (miként erre a fentiekben már utaltam) – ez például közhely, s e jelenséget behatóan vizsgálják ezen országok kereskedelmének fejlesztésével kapcsolatban.

Ugyancsak közismert és reális alapon gyakran tárgyalt tény, hogy a fejlett országok szakadatlan műszaki fejlődése – s nemcsak jelenlegi magas technikai színvonaluk – felelős részben azokért a nehézségekért, amelyekkel a fejletlen országok szemben találják magukat, amikor termelésük felfuttatásával és gyáripari termékeik exportjával szeretnének frontáttörést elérni.

Csupán ezeknek a gondolatoknak a koordinálása az, ami rendszerint hiányzik. Mivel a kutatómunka túl-

nyomó részét a fejlett országokban végzik, s azok kormányai, alapítványai, egyetemei és iparvállalatai finanszírozzák e tevékenységet, valóban képtelenség lenne feltételezni, hogy kutatási meg fejlesztési erőfeszítéseiket nem saját érdekeiknek megfelelően irányítják.

A gazdag országokban továbbra is növeljük majd a mezőgazdaság termelékenységét, egyre több nyersanyagot takarítunk meg, és helyettesítő termékeket fogunk kifejleszteni. Így például az Egyesült Államok egyik kongresszusi bizottságának megállapítása szerint hamarosan esetleg már képesek leszünk arra, hogy nemcsak kávét, hanem teát meg kakaót is mesterséges úton állítsunk elő.

A brit Atomenergia Hivatal jelentése szerint az angol tudósok úgy vélik, sikerült kidolgozniuk egy eljárást amelynek segítségével az acélnál négyszer szilárdabb és sokkal könnyebb rostot lehetne előállítani, méghozzá igen olcsón. Ez a legkülönfélébb felhasználási területeken helyettesíthetné a fémeket. Említésre méltó az is, hogy nikkelt meg alumíniumot – tehát azt a két fémet, amely iránt a leggyorsabban növekszik a kereslet, s amely valószínűleg a legtöbb eséllyel vehetné fel a versenyt az új rosttal – főképpen fejlett országok állítanak elő.

Civilizációnk szellemével ellenkeznék, ha gátat vetnénk az ilyen természetű haladásnak. Az egyetlen, amit mi a fejlett országokban tehetnénk annak érdekében, hogy a fejletlen országok ne károsodjanak, az lehetne, ha a tudomány és technika fejlesztésének jelentős részét olyan problémákra orientálnánk, amelyek megoldása a fejletlen országok érdekében állna. Bizonyos mértékig már ma is ez történik, amint erre több következő fejezetben rámutatok.

Ahhoz azonban, hogy ezeket az erőfeszítéseket olyan szintre emeljük, ahol már valóban ellensúlyoznák a fejlett országok roppant gyors ütemű műszaki fejlődésének

elsődlegesen káros hatását a fejletlen országokra, a fejlett országoknak több ilyen típusú segítséget kellene nyújtaniuk; sőt, jóval nagyobb mérvű segélyben kellene részesíteniük a fejletlen területeket, mint amelyet eddig a műszaki segítség keretében valaha is nyújtottak, vagy amilyet jelenleg terveznek. Több ezt követő fejezetben még visszatérek erre a kérdésre.

Természetesen bizonyos esetekben a fejlett országok műszaki vívmányai közvetlenül alkalmazhatók a fejletlen országokban: így például amikor a vízellátással kapcsolatos növekvő aggodalom arra vezetett, hogy nagy összegeket áldozzanak a tengervíz sótalanítására irányuló kutatásokra. Hasonló természetűek a születésszabályozás technikája terén elért eredmények. Én azonban a legfőképpen a gyáriparban érvényesülő általános trendről beszélek.

Ennek a dinamikus tényezőnek valódi jelentőségét csak akkor érthetjük meg, ha fölismerjük, hogy *napjainkban a tudomány meg a technika színvonala nemcsak gyors ütemben emelkedik, de ez a folyamat, exponenciális görbe alakját öltve, a jövőben előreláthatólag még gyorsulni is fog.* Idejekorán előrelátni a változásokat – ez a megrekedéssel, sőt visszafejlődéssel szemben az egyetlen lehetséges alternatíva.

Egy igen elterjedt téves nézettel ellentétben, a ma már fejlett országokban a változás nem ment végbe gyorsan. Ezek az országok éppen a fokozatosság előnyeit élvezhették, s ráadásul – amint arra már rámutattam – kezdettől fogva kedvezett nekik az, hogy az uralkodó attitűdök és intézmények több lehetőséget biztosítottak a változások számára, vagy könnyebben alkalmazkodtak azokhoz.

A kívülről jövő modernizálásroham, méghozzá a fejlett országokban végbement fokozatosság nélkül, egy-

idejűleg pedig a demográfiai robbanás, olyan helyzetet teremt, amikor a modernizálás elemei szétszóródnak egy olyan társadalomban, amelynek viszonyai évszázadokon át szinte változatlanok maradtak. Indiára vonatkozóan így fogalmazta ezt meg Dzsavaharlal Nehru: „Van ugyan atomenergiánk, de tehéntrágyát is használunk még."

Ha elfogadjuk azt a derűlátó véleményt, amely szerint a modernizmus rohamai fontos „növekedési pontok", ez számos dolog feltételezését foglalja magában: nevezetesen azt, hogy a hazai demográfiai robbanásnak és a fejlett országok egyre gyorsuló műszaki haladásának gátló hatásai leküzdhetők, továbbá hogy a fejletlen országokban az eddiginél hatékonyabban hasznosítható a terjedési effektus.

Az ilyen jellegű fejlődés nyilvánvalóan nem lehet „természetes" evolúció következménye, s éppen ez támasztja alá a tervezés szükségességét, beleértve az olyan gyökeres reformokat is, amelyeket a következő fejezetekben tárgyalunk. A tervezésnek az a célja, hogy koordinált állami politika révén érjék el a fejlődést, annak ellenére, hogy – mint e fejezetben bemutattuk – nagyobb akadályok tornyosulnak a fejlesztés útjában. A tervezésnek ahhoz, hogy egyáltalán hatékony legyen, számos egyéb tényezőt is figyelembe kell vennie, s nem csupán azokat, melyeket a háború utáni elfogult szemlélet (l. 1. fejezet) tartalmazott. Mindenekelőtt az attitűdöket és intézményeket közvetlenül befolyásoló politikát kell bevezetni.

Az elterjedt nézet, mely szerint a fejlettségi szintben mutatkozó különbség csupán „dimenzionális", nem pedig „minőségi" jellegű, pontosabban hogy a fejlett és fejletlen országok között csupán „időbeni fáziseltolódás" van (s ez a felfogás, mint annyi más egyéb a háború utáni szemléletben, Marxhoz nyúl vissza – téves.) Mivel ezeket a nézeteket az úgynevezett „növekedési

állomások" elmélete keretében alakították ki, teleologikus jellegű metafizikai előfeltételezéseken alapulnak.

Az Egyesült Államokban a nemzeti szellemi beállítottság szerves része az indokolatlan optimizmus; ezt nevezte George Kennan „a lelkesedés és önhipnózis nagy amerikai képességének". Hasonlóképpen természetes belső kényszer ez a fejletlen országok értelmiségieinek körében. Ezt bizonyítja az is, hogy a tervezés során ezekben az országokban rendszerint optimista tévedéseket követnek el. A kommunista országokban az optimizmus programszerű, s az iránta megnyilvánuló kételyt „burzsoá" elhajlásnak bélyegzik.

Gyakran azzal igazolják az optimizmust, hogy hasznos, mert bátorságot kölcsönöz a nehézségek leküzdéséhez. Pedig tisztán kellene látnunk, hogy az indokolatlan derűlátásra alapozott bátorság még e gyakorlati szempontból sem jó, hiszen csalódásra vezethet. Széltébenhosszában mindenki kiábrándulásról beszél (újabban, nem utolsósorban a fejletlen országok fejlődésével kapcsolatban), anélkül hogy eszükbe jutna: a kiábrándultságot rendszerint ábrándok előzik meg.

A kutató szemszögéből *az optimizmus, akárcsak a pesszimizmus, nem egyéb elfogult nézetnél.* Realizmusra kell törekednie, még ha ez esetben összeütközésbe kerül is saját szakmájának uralkodó nézeteivel. S ha odaadóan, sikerrel dolgozik, joga van tiltakozni, ha reálisabb nézeteit egyszerűen pesszimistának bélyegzik.

Ami engem illet, ha a realizmusra törekedésem következtében közgazdász társaim többségénél sötétebben ítélem meg a fejlődés kilátásait, ez semmiképpen sem késztet kishitűségre.

Sőt, arra a következtetésre jutottam, hogy a fejlesztés fokozott, számos tekintetben pedig gyökeresebb változásokra vezető erőfeszítéseket igényel: gyorsabb és hatékonyabb átfogó reformokat a fejletlen országokban, több

törődést és jelentősen nagyobb áldozatokat a fejlett országok részéről.

A fejletlen országok fejlődésének meggyorsítása korunkban a világ egyik nagy problémája (egy másik: véget vetni a nyakló nélküli és még mindig egyre gyorsuló fegyverkezési versenynek), s e tekintetben az indokolatlan optimizmus katasztrófára vezethet. Napjainkban a reális szemléletnek, ésszerűen, már-már kétségbeesett bátorsággal és eltökéltséggel kell együttjárnia.

Az első két fejezet bevezető fejtegetései után a következőkben sorra vesszük a legfontosabb gyakorlati problémákat. Könyvem második részében elsőként azokat az elvi politikai irányvonalakat tárgyalom, amelyekre maguknak a fejletlen országoknak lenne ésszerűen szükségük. A harmadik részben azt a problémát feszegetem, mit tehetnének a fejlett országok az előző országcsoport fejlődésének előmozdítására.

A legfontosabb kétségtelenül az esedékes reformpolitika megvalósítása magukban a fejletlen országokban. Ennek során azonban olyan hatalmas nehézségekbe ütköznek, hogy többségüknek aligha lehet esélye a sikerre a fejlett országok fokozottabb segítsége nélkül.

Végül a negyedik, záró részben tárgyalom a fejlődésnek a politikától függő, döntő jelentőségű problémáját: a fejletlen országokban a reformok forradalom nélkül történő megvalósítása nagymértékben a fejlett országok politikájától függ (l. harmadik rész).

II. RÉSZ

Gyökeres reformok szükségessége a fejletlen országokban

3. fejezet

AZ EGYENLŐSÉG PROBLÉMÁJA

I. Néhány általános kérdés

A fejletlen világ túlnyomó részében a társadalmi és gazdasági rétegeződés egyenlőtlenségen alapul és merev; ennek mértéke azonban országonként változik. Igen kevés kivétellel (Dél-Ázsiában esetleg Ceylont tekinthetjük ennek) az utóbbi időben láthatóan növekedik a gazdasági egyenlőtlenség.[1]

Az egyenlőség gondolata a fejletlen országok fejlesztési elképzeléseinek egyik központi kérdése. Az egyenlőtlenség kiterjed valamennyi társadalmi és gazdasági viszonylatra. Az egyenlőség gondolata tehát minden specifikus politikai probléma elemévé, gyakran legfontosabb elemévé válik. Ilyen specifikus probléma például a közösségfejlesztés, az agrárpolitika, az oktatási reform és természetesen az adópolitika. E könyv jelen II. részének valamennyi következő fejezetében tehát találkozunk majd az egyenlőség problémájával.

Ezeknek az országoknak a fejlesztési kérdéseivel és tervezésével foglalkozó közgazdasági irodalomban azonban nem biztosítottak súlyához mért jelentős helyet az

[1] A dél-ázsiai helyzetre és tendenciákra vonatkozóan l. *Asian Drama*, 12. fejezet, különösen 7–8. szakasz (563. l.-tól); 14. függelék; 15. fejezet, 8. szakasz (737. l.-tól); 16. fejezet, 6–10. szakasz (756. l.-tól); 18. fejezet, különösen 12. szakasz (883. l.-tól); 19. fejezet, 7. szakasz (926. l.-tól); 22. fejezet, 5. szakasz (1052. l.-tól); 26. fejezet, 12–20. szakasz (1301. l.-tól); 33. fejezet, 7. szakasz (1790. l.-tól) és másutt.

egyenlőség tételének. Mi több, a legutóbbi esztendőkben, ha lehetséges, még az eddiginél is jobban kerülték ennek a kérdésnek a tárgyalását. (A következő fejezetben ezt egy különösen nagy jelentőségű fejlesztési problémán, a mezőgazdaság példáján szemléltetjük.)

Arra a következtetésre jutottam, hogy *az egyenlőtlenség és annak fokozódására utaló tendencia gátló és akadályozó tényezők komplexumaként tornyosul a fejlődés útjában,* következésképpen sürgősen meg kellene fordítani ezt a trendet, és a fejlődés meggyorsítása érdekében nagyobb egyenlőséget kellene teremteni.

A nyugati közgazdászok többsége hagyományosan ennek éppen ellenkezőjét vallja: szerintük konfliktus áll fenn a gazdasági növekedés és az egyenlősítő reformok között. Eleve feltételezik, hogy *a reformoknak ára van,* s hogy a szegény országok számára gyakran elérhetetlenül nagy ez az ár.

Ez a nézet a klasszikus közgazdászok kompromisszumos gondolkodásában gyökerezik: nekik ugyanis védekezniük kellett a radikális politikai premisszák ellen, amelyek elméleteik alapját képezték; ezt az elméletet viszont a természetjog meg az utilitarizmus etikájából vették át. Ez utóbbiakból nőtt ki annak idején a gazdaságelmélet.[2]

A modern közgazdászok, akik általában szellemi őseiknél kevésbé képzettek a gazdaságelmélet filozófiai alapjait illetően, többnyire egyszerűen azt feltételezik, méghozzá a legcsekélyebb aggály nélkül, hogy igenis

[2] Ezt a témát már kifejtettem a *The Political Element in the Development of Economic Theory*-ban (London, 1953; az Egyesült Államokban 1965-ben jelent meg), valamint az *Economic Theory and Under-Developed Regions* II. részében (London, 1957; az Egyesült Államokban *Rich Lands and Poor* címen jelent meg 1969-ben). L. még *Objectivity in Social Research*, 17–23. szakasz.

létezik ilyen konfliktus. Mindeddig nagyon kevés empirikus kutatást folytattak ennek a föltevésnek az alátámasztására.

Napjainkban még nyugaton sem rendelkezünk részletes ismeretekkel arról, vajon az olyasféle tényezőket, mint a megtakarítások rátáját, a munkaráfordítást vagy a munka termelékenységét miként befolyásolja a jövedelem- és vagyoneloszlásban jelentkező különböző mérvű egyenlőség. E kérdések megvitatása többnyire megmarad elvont és spekulatív síkon.

Időközben valamennyi fejlett országban egyenlőségre törekvő nagyarányú reformpolitikába fogtak, s ez a reformtevékenység az első világháború óta egyre nagyobb méreteket ölt.[3] Mindezek az országok ma „jóléti államok". A lényeg azonban az, hogy nemcsak a közgazdászok, de még ezeknek a reformoknak a propagálói is általában elfogadják azt a hagyományosan elterjedt feltevést, miszerint az egyenlősítő reformokért nagy árat kell fizetni.

A reformok mellett a nagyobb társadalmi igazságosság alapján érveltek, s ennek jelentőségét fokozatosan olyan széles körben felismerték a fejlett országokban, hogy létrejöttek az ilyen irányú parlamenti törvényhozáshoz szükséges politikai feltételek. Lassanként elfogadták azt a nézetet, hogy a reformok megérik az árat, amit fizetni kell értük.

Csak a legélenjáróbb jóléti államokban, s ott is csak a legutóbbi évek során merült fel a gondolat, hogy a jóléti reformok távolról sem drágák a társadalomnak, hanem éppenséggel megalapozzák az állandóbb és gyorsabb gazdasági növekedést. E reformok gazdasági növekedésre gyakorolt hatásának empirikus tanulmányozása leginkább a szociológusok, a társadalmi munkások és a

[3] Myrdal: *Beyond the Welfare State* (New Haven, 1960) I. rész.

statisztikusok érdeklődését ragadta meg, míg a közgazdászok többnyire mereven ragaszkodtak álláspontjukhoz, s csak az utóbbi esztendőkben veszített lendületéből az új reformjavaslatok pusztító hatásának hirdetése, mivel számtalan vészjelzésüket kézzelfoghatóan megcáfolta a tapasztalat.

Úgy vélem, nagy vonalakban fel kellett vázolnom a nyugati közgazdászok hosszú múltra visszatekintő ideológiai fejlődését, hogy érthetőbbé váljék a fejletlen országok egyenlőségproblémájával kapcsolatos álláspontjuk.

Amikor a második világháború vége után nagy sietve (l. 1. fejezet) ezeknek az országoknak fejlődési problémáival kezdtek foglalkozni, kutatásaik során egy számukra szinte magától értetődő, eleve adottnak vett nézetből indultak ki: szerintük ezek a rendkívül szegény országok nem engedhetik meg maguknak, hogy a társadalmi igazság céljával tervezzék fejlődésüket, s nem tudják megfizetni az egyenlőségre irányuló reformok árát. A társadalmi igazságosságot tehát föl kell áldozni a gazdasági növekedés kedvéért. Ezt a felfogást tükrözi egy nemrégiben Pakisztánról megjelent könyvből vett alábbi idézet:

„A növekedés célkitűzései és az egyenlőség között ... társadalmi ellentét áll fenn ... a jövedelemben mutatkozó egyenlőtlenségek hozzájárulnak a gazdaság növekedéséhez, ami viszont lehetővé teszi az alacsonyabb jövedelmi kategóriákba tartozó csoportok helyzetének tényleges javítását."[4]

Ezt a gondolatot gyakran egy mondással próbálták alátámasztani, amely a közgazdasági elmélet egész fejlődése során szintén roppant népszerű volt a fejlett országokban: „A termelés megelőzi az elosztást." D. R. Gadgil professzor, jelenleg az indiai Tervbizottság fő-

[4] Gustav R. Papanek: *Pakistan's Development: Social Goals and Private Incentives* (Cambridge, 1967) 178. és 242. l.

nöke, egyike azoknak, akik következetesen rámutatnak az effajta okfejtés inherens logikai ellentmondására: „A termelésnek az elosztás elé helyezése ... nem egyéb tetszetős klisénél; olyan politika leplezésére szolgál, amelyet követői nem kívánnak nyíltan hirdetni." A termelés és az elosztás egyazon makro-rendszer interdependens elemei.

A nagyobb egyenlőség és a gazdasági növekedés közötti ellentét elméletét (amely szerint e szegény országokban a növekedést kell előnyben részesíteni) rendszerint a ma már fejlett országok történelméből vett analógiával támasztják alá. Az iparosodás kezdeti szakaszaiban a nyugati országokban, sőt még Japánban is egyre nőttek az egyenlőtlenségek. Ennek alapján feltételezték, hogy a szegények kíméletlen kizsákmányolása volt a feltétele annak, hogy fokozhatták a megtakarításokat, és ez teremtett lehetőséget az agresszív vállalkozó kedv kibontakozására, amely azután lendületet adott az ipari forradalomnak.

Ezeket a történelmi analógiákat azonban nem szabad feltétlenül perdöntőnek tekintenünk. Egyrészt napjainkban a fejletlen országok többnyire gyakorlati politikájuk célkitűzésének nyilvánították az egyenlőségre való törekvést, márpedig ez nemigen történt meg régebben, a ma már fejlett országok esetében. Számos fejletlen ország elkötelezte magát annak, hogy országos tervezés révén irányítja és ösztönzi a fejlesztést – ez további különbség a múlthoz képest. Az egyenlőségre való törekvést rendszerint tervezésük, sőt mindennemű állami politika (l. a továbbiakat) lényeges célkitűzésének tekintik.

Csak találgatni lehet, vajon hogyan alakult volna a helyzet a jelenlegi fejlett országokban ilyen eltérő körülmények esetében. Mindenesetre az erre az analógiára alapozott közvetlen következtetés semmiképpen sem elfogadható.

Dzsavaharlal Nehru ezt így fejtette ki *The Discovery of India* című könyvében:

„Napjainkban majdnem mindenki elfogadja, ilyen vagy olyan mértékben, a tervezés és tervezésen alapuló társadalom gondolatát. A tervezésnek önmagában azonban alig van értelme, s nem vezet feltétlenül kedvező eredményekre. Minden a terv célkitűzésein és az irányító hatóságon, s természetesen a mögötte álló kormányon múlik. Vajon a terv közvetlenül az egész nép jólétére és javára irányul-e, arra, hogy mindenki számára megteremtsék az érvényesülés lehetőségeit, hogy nagyobb szabadságot biztosítsanak, és hogy kialakítsák az összehangolt szervezés és cselekvés módszereit? A termelés fokozása lényeges, de önmagában nyilván nem jutunk el vele messzire, sőt még bonyolultabbá teheti problémáinkat. A régóta meggyökerezett előjogok és hagyományos érdekek fenntartására irányuló törekvés alapjaiban támadja a tervezést. Az igazi tervezésnek fel kell ismernie, mennyire tűrhetetlen, hogy ilyesféle érdekek keresztezzék az egész társadalom jólétének növelésére irányuló tervek útját."[5]

De még Nehru sem kerülhette el e kérdésben a kétértelműséget: „Bizonyos fokig ez (a fokozott gazdasági egyenlőtlenség) elkerülhetetlen egy növekvő gazdaságban."[6] Mindazonáltal a továbbiakban ismét rávilágított: „Ennek megakadályozására azonban lépéseket kell tenni. Nevezetesen, ha hagyjuk, hogy a dolgok a maguk útján haladjanak, a vagyon még nagyobb vagyonná növekszik."[7]

Nem hunyhatunk szemet afelett sem, hogy a háború utáni szemléletre építő tervezés során alkalmazott gazdasági modellekben többnyire megtalálhatók az elfogultságon alapuló elemek. A fejlődést pusztán csak a nemzeti termék növekedéseként határozzák meg, s rendszerint az anyagi beruházás függvényének tekintik. Ebből ki-

[5] Jawaharlal Nehru: *The Discovery of India* (4. kiad. London, 1965). 513. l.

[6] „A harmadik terv stratégiája." *Problems in the Third Plan – A Critical Miscellany* (New Delhi, 1961). 50. l.

[7] I. h.

indulva pénzügyi fogalmak alapján építik fel a tervet (l. 1. fejezet).

Ez azzal jár, hogy az egyenlősítő reformok költségeit a pénzügyi költségvetés tartalmazza, ami a pénzügyi tervezés legfontosabb alkotóeleme, ugyanakkor azonban nem számolnak a megnövekedett termelékenységből adódó előnyökkel. Mi több, mindazok a reformok, amelyek egyáltalán nem, vagy csak véletlenszerűen tükröződnek a költségvetési kiadásokban (amelyek csupán attitűdökben és intézményekben előidézett változásokkal járnak), többnyire teljesen kívül rekednek a háború utáni elfogult szemlélet alapján készített tervtípus hatókörén.

De még akkor is, ha – amint az többnyire történni szokott (l. a továbbiakban) – a tervezés egyik legfontosabb céljaként a nagyobb egyenlőséget deklarálják, általában csak a gazdasági egyenlőséget állítják előtérbe. Ez természetesen már önmagában is az első fejezetben tárgyalt háború utáni szemléletnek megfelelő elfogult álláspont.

Véleményem szerint több általános oka van annak, hogy az általános fölfogás ellenére, mely szerint ellentét áll fenn a gazdasági növekedés és a nagyobb gazdasági egyenlőség célkitűzései között, e kettő gyakran összhangban van, sőt, hogy a *fejletlen országokban a nagyobb mérvű egyenlőség már-már a gyorsabb növekedés előfeltétele.*

Először: a szokásos érv, hogy a jövedelmi egyenlőtlenség a felhalmozás feltétele, sokkal kevésbé érvényes a fejletlen országok viszonyai között, ahol – mint ismeretes – a földesurak meg más gazdagok látványos fogyasztásra és látványos beruházásokra, néha pedig, legfőképpen (bár nem kizárólag) Latin-Amerikában, tőkekimenekítésre herdálják el jövedelmüket.

Másodszor: a fejletlen országokban fékezi a termelést, hogy a nép nagy tömegei elégtelenül, hiányosan

tápláltak, életszínvonaluk más tekintetben is nyomorúságos, kiváltképpen a legelemibb egészségügyi és oktatási feltételek hiánya, a kétségbeejtő lakás- és higiéniai körülmények következtében. Mindez hátrányosan befolyásolja munkakedvüket, munkaképességüket, és akadálya annak, hogy termelékenyen dolgozzanak. Ebből következik, hogy a néptömegek jövedelmi szintjének emelésére irányuló intézkedések egyszersmind növelnék a termelékenységet is.

Harmadszor: a társadalmi és a gazdasági egyenlőtlenség kölcsönhatásban áll: mindegyik oka és okozata is a másiknak. Nagyobb gazdasági egyenlőség kétségtelenül nagyobb társadalmi egyenlőségre is vezetne. Mivel pedig a társadalmi egyenlőtlenség rendszerint hátrányosan befolyásolja a fejlődést, szükségszerűen arra a következtetésre jutunk, hogy ugyanezen mechanizmus révén a nagyobb fokú egyenlőség is megnövekedett termelékenységre vezetne.

Negyedszer: nem hagyható figyelmen kívül, hogy a nagyobb egyenlőség lehetőségeinek kutatása mögött az a fölismerés húzódik meg, hogy ennek a társadalmi igazságosság kategóriájában önálló értéke van, s áldásos hatása lenne a nemzeti integráció szempontjából.

Ha meggondoljuk, a fejletlen országokban milyen nyomorúságos a szegényebb néprétegek életszínvonala, továbbá ha figyelembe vesszük a fent felsorolt általános okok pozitív hatását a termelékenységre, mindjárt világos, miért bízhatunk kevésbé abban a túlnyomórészt spekulatív tételben, mely szerint a nagyobb egyenlőség irányába ható reformok károsan befolyásolnák a gazdasági növekedést.

Említettem már, néhány igen fejlett országban, amely a legélenjáróbb jóléti állam, és amelyben jóval magasabb a kisebb jövedelmű rétegek életszínvonala, az utóbbi időben fölméréseket végeztek, s ezek többnyire azt bi-

zonyítják, hogy az egyenlőség irányában ható folyamatos reformok még ott is növelik a termelékenységet. Ebből *a fortiori* következik, hogy ugyanilyen célzatú reformok fokoznák a termelékenységet a fejletlen országokban.

Hadd zárjuk ezt a szakaszt az ENSZ Ázsiai és Távol-Keleti Gazdasági Bizottsága Titkárságának összegező nézete idézésével, már csak azért is, mert szakértői közelebb állnak a fejletlen országok életéhez, mint a spekulatív közgazdászok, különösen a nyugati országokban:

„Gyakorlati tapasztalat alapján ítélve, a nagy és növekvő jövedelemegyenlőtlenségek nem mozdították elő a lendületes gazdasági tevékenységet, és nem ösztönözték erőteljesen a fejlesztést. Sőt, valószínűbbnek tűnik, hogy a nagy jövedelemkoncentráció gyakran gátolta az egészséges gazdasági expanziót, mert hatalmas (anyagi és pszichológiai) elriasztó tényezőként hatott az államra, amely így húzódozott a fejlesztésben való részvételtől. Nem hunyhatunk szemet afelett, hogy a fejlesztési politika elosztási aspektusai tekintetében uralkodó jelenlegi *laissez-faire* magatartás meglehetősen nagyfokú támogatást nyújt a politikai és társadalmi *status quo* fenntartásához az ázsiai országokban."[8]

Az eddigiekben nagyon is elvont és általános módon tárgyaltam a fejletlen országok egyenlőségi problémáját. *Az egyenlőség elvét azonban a realitások talaján, konkrét politikai kérdések kapcsán kell megvitatni.* A következő fejezetben megkísérlem a kérdés ilyen tárgyalását, mégpedig az agrárpolitika kiemelkedően fontos problémája kapcsán.

Ezt megelőzően azonban szeretném kissé részletesebben elemezni a fejletlen országokban uralkodó, egyenlőtlenségre vonatkozó tényeket, legfőképpen pedig föltenni a kérdést: vajon miért maradnak fenn, sőt mé-

[8] „Recent Social Trends and Developments in Asia." *Economic Bulletin for Asia and the Far East*, XIX. k. No. 1. (1968. június.) 58. l.

lyülnek szemmel láthatóan a társadalmi és gazdasági szakadékok?

II. Egyenlőtlenség és hatalom

A fejletlen országokban az egyenlőtlenség nagyon különböző formákat ölthet. Egyformán kirívó lehet egy olyan társadalomban, amelyben tulajdonképpen senki sem él anyagi jólétben (például Indiában, mondjuk egy nyugat-bengáliai faluban, amelyben a parányi parcellákra tagolt földet előkelő kasztbeli birtokosok tartják kezükben, akik maguk nem dolgoznak, viszont a munkaerő fele, vagy még annál is több, a földbirtokosoknak dolgozó föld nélküli paraszt),[9] és egy olyan társadalomban, amelyben létezik egy kis létszámú gazdag földbirtokos osztály; ezek a birtokosok gyakran távol élnek a falutól, és a helyi társadalmi struktúrában legfelül intézőik, legalul pedig a rengeteg föld nélküli, vagy majdnem föld nélküli mezőgazdasági munkás helyezkedik el (mint például Szind vagy Pakisztán sok vidékén, vagy számos latin-amerikai országban).

Különbséget tehetünk társadalmi egyenlőtlenség és gazdasági egyenlőtlenség között. A társadalmi egyenlőtlenség világosan összefügg a státusszal, s leginkább talán azzal határozható meg, hogy a társadalmi mobilitás rendkívül nagy mértékben hiányzik, és a szabad verseny lehetősége erősen korlátozott (ez utóbbit sokkal tágabban kell értelmezni a gazdaságilag használatos „szabad verseny" fogalmánál). A gazdasági egyenlőtlenség ennél egyszerűbb fogalom: vagyoni és jövedelmi különbségekre vonatkozik.

[9] *Asian Drama*, 22. fejezet, 5., 10. szakasz (1052. l.-tól), (1083. l.-tól). India egy másik részéből származó példáért l. Kosum Nair: *Blossoms in the Dust* (London, 1961). 27. l.-tól.

A kettő között azonban szoros a kapcsolat, hiszen *a társadalmi egyenlőtlenség a gazdasági egyenlőtlenség fő oka, ugyanakkor pedig a gazdasági egyenlőtlenség alátámasztja a társadalmi egyenlőtlenséget.* A legtöbb szituációban a társadalmi és a gazdasági egyenlőtlenség együttesen jelenik meg, és csak intézményes jellegű elemzés révén bontható szét alkotóelemeire.

A szegénység és az egyenlőtlenség között számos összefüggés áll fenn. Az egyik ilyen összefüggés ennek a fejezetnek a legfőbb tárgya: felfogásunk szerint a társadalmi és a gazdasági egyenlőtlenség valamely nemzet szegénységének legfőbb oka. Tervezési szemszögből ez ennyit tesz: *a nagyobb egyenlőség előfeltétele annak, hogy kiemeljék a társadalmat a szegénység állapotából.*

További összefüggés, hogy *minél szegényebb egy nemzet egészében vagy átlagosan számítva, annál nagyobb megpróbáltatásokat ró a gazdasági egyenlőtlenség a legszegényebbekre.* De még ha a globális egyenlőtlenség mértéke egy „Lorenz-görbe" alapján a fejlett országokéhoz lenne hasonlítható, s megmutatná: a lakosság bármely adott százaléka milyen hányadban részesül az összjövedelemből (rendszerint nem ez történik, noha a rendelkezésre álló adatok pontatlansága sem zárja ki ennek lehetőségét néhány ebbe a kategóriába tartozó országban), jóval kedvezőtlenebb hatással lenne a fejletlen országok alacsonyabb jövedelmű rétegeire.

Egy harmadik összefüggés, hogy *maga a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenség esetleg nemcsak oka a szegénységnek és annak, hogy a szegénység állapotából roppant nehéz kiemelkedni, hanem ugyanakkor annak következménye is lehet.* A dél-ázsiai egyenlőtlenség és szegénység fokozatainak nagy összefüggéseit figyelve jogosan merül fel a kérdés: vajon szül-e a szegénység egyenlőtlenséget, vagy sem?

Az okozati mechanizmus nyilván az, hogy nagyon

alacsony gazdasági szinten kevés tere marad az emberi nagylelkűségnek, viszont fokozott szükségét érzik, hogy fenntartsák a legkülönfélébb társadalmi megkülönböztetések rendszerét. „Ha üres a vályú, egymást marják a lovak" – tartja egy svéd közmondás. Márpedig ha ez igaz és lényeges meglátás, akkor nem tekinthető történelmi véletlennek, hogy India meg Pakisztán rendkívül alacsony átlagos gazdasági szintű tipikus falvaiban rendszerint különösen mélyek a társadalmi szakadékok.

Meglehet, a thaiföldi vagy burmai falu sem sokkal gazdagabb ennél, de alig akad paraszt, aki olyan szűkében lenne élelemnek, mint indiai vagy pakisztáni sorstársa. Az előbbi két országban fennálló nagyobb emberi egyenlőség minden bizonnyal ezen országok magasabb gazdasági szintjével függ össze. Megállapíthatjuk azt is, hogy történelmileg, a fejlett nyugati országokban, a lehetőségek nagyobb egyenlősége általában az emelkedő gazdasági szinttel *pari passu* következett be.

A fejletlen országok egyenlőtlenségének okozati viszonya azonban ennél sokkal bonyolultabb kérdés; a szegénység nem lehet egyetlen oka, s gyakran még csak nem is a legfőbb oka.

A Thaiföldön és Burmában fennálló nagyobb mérvű egyenlőséget gyakran nem gazdasági okokra, hanem e két ország uralkodó vallására, a buddhizmusra vezetik vissza. E magyarázat azonban nem elégíthet ki maradéktalanul bennünket. Az iskolázott és magasabb szinteken megnyilvánuló iszlám egyáltalán nem kevésbé törekszik egyenlőségre, mint a buddhizmus.

Mi több, alapos okunk van arra, hogy általában kételkedjünk, amikor nyugati, de dél-ázsiai szerzők is gyakran úgy vélik, valami lényegeset mondanak e terület népeiről, ha elnagyoltan utalnak a hindizmus, a buddhizmus, az iszlám vagy a kereszténység hatására. Mind-

ezeken azonban általános fogalmakat és doktrínákat értenek, többnyire ezek intellektualizált és homályos megjelenési formáját, ahogyan a szent írások és a tudós vallási tanítások tartalmazzák őket.

A vallás befolyását vizsgálva azonban úgy kellene foglalkozni a vallással, ahogyan valójában népi szinten jelentkezik: olyan rendkívül nagy érzelmi töltetű hiedelmek és értékrendek ritualizált és rétegezett komplexumaként, amelyek többnyire a szentség, a tabu és a változtathatatlanság áldását adják az örökölt intézményekre, életmódokra és attitűdökre. A fejletlen országokban a számos vallást, ahogyan a néptömegekben él, az esetek túlnyomó többségében (s ebben nemigen találunk különbséget közöttük) szinte elborítja a babona, a legkülönfélébb irracionális tabu meg előírás, amelynek kevés köze van a „felsőbb" szint kifinomult doktrínáihoz.

A népi vallások közös jellemző vonása, hogy *a társadalmi tompultság hallatlanul nagy erősítő tényezőjeként működik,* s alátámaszt minden rendű és rangú örökölt társadalmi meg gazdasági egyenlőtlenséget. Ha valahol, úgy a fejletlen országok szegényebb néptömegei esetében jogosult Marx megállapítása, miszerint a vallás a nép ópiuma.

A fennálló társadalmi és gazdasági rétegződést, ami a történelem terméke, alátámasztják a szokások. E szokások viszont a vallástól kapnak támogatást, ami gyakran azt jelenti, hogy maguk a hátrányos helyzetben levők sem vitatják nyomorúságos helyzetüket, nem tiltakoznak ellene, hanem sorsukat istentől és a természetfeletti erők egész seregétől eleve elrendeltnek tekintik.

Napjainkban a fejletlen országok haladó szellemű vezetői többnyire kerülik a népi vallás nyílt támadását. Inkább abban bíznak, hogy az oktatás elterjedése és a hatékonyabb kommunikáció nyomán megindul az általános fejlődés a racionalitás irányában. Dél-Ázsiában

még a kommunisták is gondosan ügyelnek arra, hogy ne szegüljenek szembe a vallással.

Ezen általános szempontok ismertetése után vegyünk szemügyre egy sajátos paradoxont.

Politikai nyilatkozataiban valamennyi fejletlen ország a nagyobb egyenlőség mellett száll síkra. Tervezésük számára szinte kivétel nélkül kiemelkedő gyakorlati célkitűzésként jelölik meg a tömegek életszínvonalának emelését. Tudomásom szerint egyetlen fejletlen ország kormánya sem jelentette be, hogy célja az egyenlőtlenség fokozása az előjogokat élvező kevesek gazdagodása javára.

Nemrégiben az ENSZ Ázsiai és Távol-Keleti Gazdasági Bizottságának Titkársága az alábbiakban összegezte következtetéseit:

„A legtöbb terv egyértelműen megállapítja vagy utal arra, hogy fő célkitűzése a lakosság egésze életkörülményeinek lényeges és folyamatos javítása, s hogy a gyors ütemű gazdasági növekedés elősegítését az ezen cél elérésére szolgáló egyik legfontosabb eszköznek, nem pedig magának a célnak kell tekinteni. A fejlesztéstervezés alapvetően „társadalmi" orientációját újra meg újra hangsúlyozzák e terület politikai vezetőinek nyilatkozatai, sőt egyes országokban az alkotmány is erre kötelezi a kormányokat."[10]

Indiában, ahol a nem-kommunista fejletlen világ lakosságának több mint egyharmada él, a legdagályosabb nyelven fejtik ki az egyenlőségre törekvés hivatalosan elfogadott eszményét. Gyakran alkalmazzák a „jóléti állam", az „osztálynélküli társadalom" vagy az „együttműködésre alapozott nemzetközösség" kifejezést, méghozzá nemcsak annak jelölésére, milyen társadalomtípus felé törekszik India, hanem arra is, hogy közöljék:

[10] „Recent Social Trends and Developments in Asia." I. m. 57. l

az ország valójában már melyik úton halad; mi több, néha még jelenlegi állapotát is ki akarják ezzel fejezni.

Igen gyakran beszélnek a „gazdasági és társadalmi forradalom"-ról, amikor vázolni kívánják, mi folyik az országban. Nagytőkések és politikusok gyakorlati politikai célkitűzéseik ismertetésekor még ma is sűrűn élnek a „szocializmus" szóval vagy olyan kifejezésekkel, amelyek valamilyen formában tartalmazzák a „szocialista" szót.

Igaz, hogy India szélsőséget jelent a radikális nyelvezet használatában, de az egyenlőségi eszményhez való ragaszkodás, s az állítás, hogy valóban ez az eszmény alakítja a gyakorlati politikát, jelentős hangsúlybeli különbségekkel ugyan, de nagyjából valamennyi fejletlen ország esetében gyakori. A tervezési politika céljaiként mindenütt alkalmazott modernizálási eszmények közül szemmel láthatólag egyetlenegyet sem hangsúlyoznak ennél nagyobb meggyőződéssel.

A paradoxon abból adódik, hogy jószerint valamennyi fejletlen országban mindennek ellenére *láthatóan növekedik a gazdasági egyenlőtlenség*. S meg kell vallanom, általában az a benyomásom, hogy többnyire a társadalmi egyenlőtlenség sem csökken.

E trendek pontosabb kimutatásának nehézsége nemcsak abban rejlik, hogy a fejletlen országokban rendszerint használhatatlanok a közzétett adatok, hanem az uralmon levők azon természetes hajlamában is, hogy igyekeznek megkerülni ezt a paradoxont, s nem néznek utána alaposabban, voltaképpen hogyan is alakul az egyenlőtlenség.[25] Ez, valamint az általános tendencia, hogy radikális motivációval indokolják a tulajdonképpen konzervatív politikát, amely az egyenlőtlenségek növelésére irányul – további példákat szolgáltat az első fejezetben említett opportunista előítéletek mindent átjáró tendenciájára.

E paradoxon (tehát a nagyobb egyenlőség mellett kiálló szenvedélyes nyilatkozatok és a nagyobb egyenlőtlenségre vezető nyilvánvaló trend közötti ellentét) magyarázatának *utalnia kell arra, hogyan oszlik meg a hatalom a fejletlen országokban.*

A kormányformától nagyjából függetlenül, a fejletlen országokban szinte mindenütt kiváltságos csoportok kezében van a politikai hatalom; a legtöbb előjogot élvező csoport tagjai a nagybirtokosok, az ipari tőkések, bankárok, kereskedők és a magasabb rangú katonatisztek meg közigazgatási tisztviselők. E legfelsőbb uralkodóosztály csoportjai alatt, de feltétlenül jóval a nagy szegénységben élő tömegek fölött helyezkednek el azok a többi csoportok, amelyeket a fejletlen országokban általában „középosztálynak" neveznek; ide tartozik rendszerint minden „tanult" ember.

Ehhez a „középosztályhoz" számítják többnyire azt is, amit Indiában gyakran „falusi elitnek" neveznek. Ide sorolják a paraszt földbirtokosokat és a kiváltságos készpénz-bérlőket, akik falvakban laknak, továbbá az intézőket, kereskedőket, pénzkölcsönzőket, hivatalnokokat és mindazokat, akik az előbbi kategóriával együtt helyi szinten rendszerint megingathatatlanul gyakorolják a társadalmi, gazdasági és politikai hatalmat.

Ez a besorolás tudományos szempontból természetesen durván elnagyolt és helytelen. A „középosztályként" jelölt csoportok tagjai ugyanis csak nyugati értelemben, pontosabban: a volt gyarmatokon azon nyugati országok társadalmi kategorizálása értelmében középosztálybeliek, amelyek gyarmatai voltak korábban. A „tanult" kifejezés igazi politikai, társadalmi és gazdasági jelentősége abból ered, hogy ezekben az országokban roppant kevés a tanult ember.

A fejletlen országokban mindezeket a csoportokat a felsőbb osztály tagjainak kell tekinteni. Még valamennyi

„tanult embert" és átalában minden „középosztálybelit" ideszámítva is nagyon vékony felső réteget alkot ezekben a társadalmakban a felsőbb osztály.

Itt azonban rá kell mutatnunk arra, hogy a fejletlen országokban számos meghirdetett adó- és egyéb, nagyobb gazdasági egyenlőségre irányuló reformot állítólag a középosztály javára, és lényegében a felső felsőbb osztály szerepét betöltő réteg kárára kívánnak megvalósítani. Reálisan vizsgálva azonban a helyzetet, ezeket a reformokat (amelyek, ahol életbe léptetik őket, többnyire még ezt a korlátozott célkitűzést sem igen valósítják meg) legföljebb a tágabban értelmezett felsőbb osztályon belüli jövedelem újrafelosztásának tekinthetjük. *A nagyobb egyenlőségre irányuló igazi haladásnak a szegény néptömegek javára kellene bekövetkeznie.*

Ezek a tömegek többnyire passzívak, közönyösek, és képtelenek hangot adni követeléseiknek. Csak ritkán szervezkednek érdekeik előmozdítására és védelmére. Dzsavaharlal Nehru egy ízben megjegyezte: „A valóban szegények sohasem sztrájkolnak. Sem eszközük, sem hatalmuk nincsen tüntetésre." Jóval előtte már Marx is panaszkodott, hogy a szegények beletörődők, és nem állnak elő követelésekkel.

Viszont hajlamosak zavargásra és összehangolt tömegerőszakra, amit vallási fanatizmus, faji előítélet, irigység és ellenszenv, továbbá az a lehetőség válthat ki, hogy elnyomottságukat föld és háztartási eszközök lopásával, valamint üzletek kifosztásával oldhatják föl.

A társadalmi rend ilyen természetű felbomlását figyelhettük meg hatalmas méretekben annak nyomán, hogy az indiai szubkontinenst fölosztották Indiára és Pakisztánra; a későbbiek során pedig kisebb méretekben számos alkalommal lehettünk tanúi hasonló eseményeknek mindkét országban. Nigériában a vallási és etnikai

gyűlölködés polgárháborúra vezetett, és a jelenleg független Afrika számos vidékén és országában ugyanilyen jellegű harcok robbantak ki vagy fenyegetnek. Az ilyen természetű felkelések időnként osztályharc látszatát ölthetik, mint amikor például a felosztást követő általános zűrzavarban Kelet-Pakisztánból kiűztek sok hindu földbirtokost, vagy amikor nemrégiben Malájföldön azzal végződtek a zavargások, hogy az alkotmányos parlamenti demokrácia helyébe szükségkormány lépett, ami lényegében parancsuralmi rendszer bevezetését jelenti.

A fejletlen világ számos részében lángolnak fel időnként szórványos parasztfelkelések a földesurak ellen. Túlnyomó többségükben azonban éppannyira következmények nélkül maradnak, mint annak idején az Egyesült Államokban a polgárháborút megelőző évtizedek számtalan rabszolgalázadása. Hiányosan szervezettek, nincsen világos irányvonaluk, és így könnyen elfojthatók.

Ami a közérdeket illeti, *a fejletlen világban a néptömegek tárgyai, de szinte sehol sem alanyai a politikának.* Kompromisszumok, alkalmazkodás, s néha a fentiekben együttesen felsőbb osztályként jellemzett különböző csoportok belső harcai révén kormányozzák őket.

Amikor a különböző fejletlen országok „közvéleményét" emlegetik, tulajdonképpen többnyire a véleményüket megfogalmazni tudók, tehát általában a felsőbb osztály tagjainak nézetét értik ezen. Ezt általában nem mondják ki nyíltan azok, akik erről a kérdésről beszélnek vagy írnak, akár ezen országok állampolgárai, akár nyugatiak.

E helytelen fogalomhasználat még a fejletlen országok politikai fejlődésével foglalkozó tudományos irodalomban is gyakori. Ez ismét csak példa olyasféle opportunis-

ta előítéletre (l. 1. fejezet), amely abból indul ki, hogy a fejletlen országok viszonyai hasonlóak a fejlett nyugati országokéhoz.

A legtöbb dél-ázsiai országgal ellentétben India gyorsan ki tudta alakítani, majd fenn is tudta tartani az általános felnőtt választójogra alapozott parlamenti rendszert. A választásokon a szavazásra jogosultak nagyobb hányada vesz részt, mint az Egyesült Államokban, és valószínűleg semmivel sem több itt a törvénytelen vagy törvényesített szabálysértés, mint Amerikában. Indiában meglehetősen féltékenyen őrködnek a polgári szabadságjogokon, főképpen a véleménynyilvánítás jogán.

Mindezek ellenére *az indiai kormány továbbra is a társadalmi és gazdasági stagnálás kormánya.* A demokrácia nem tette lehetővé a szegényeknek, hogy saját érdekeik előmozdítására szervezkedjenek, és megragadják a politikai hatalmat. A hatalmi harc továbbra is leginkább csak a tágabban értelmezett felsőbb osztály egyénei és csoportjai között folyik.

Dél-Ázsiában mindenütt az tapasztalható, hogy a politikai hatalom a felsőbb osztály tagjainak és csoportjainak kezében van, míg a tömegek passzívak maradnak; ezen mit sem változtat, hogy egyes országokban szabadabb és nagyobb a felső osztály képzett elemei közötti nyilvános vitalehetőség. Leginkább azokban az országokban van ez így, ahol sikerült kiépíteni és fenntartani a parlamenti demokrácia formáit, és kiterjeszteni a polgári szabadságjogokat.

A Dél-Ázsia néhány más országában végrehajtott államcsínyek, amelyek erősebben tekintélyuralmi rendszer kialakítására vezettek, ezen alapvető szempontból nem hoztak jelentős változásokat. *A politikai rendszeren végrehajtott változások itt sohasem annak a nyomásnak az alapján következtek be, hogy a szegény néptömegek*

tudatára ébredtek érdekeiknek, és kollektív cselekvésre szervezkedtek.

Ehelyett rendszerint azzal jártak, hogy a felsőbb osztály különböző csoportjai között átrendeződtek a hatalmi pozíciók, s ezt az átrendeződést általában magas rangú katonatisztek manipulálták, akik a hatalom megragadása után bizonyos részt továbbra is megtartottak maguknak e hatalmi monopóliumból. A hatalmat azonban másmás mértékben mindenkor megosztják a felsőbb osztály más csoportjaival.

A korábbi kormány kiebrudalásának ürügyét rendszerint az uralkodása alatt meghonosodott bürokrácia és korrupció szolgáltatja (l. a továbbiakban 7. fejezet). *A néptömegeknek sem az ilyen államcsíny előtt, sem utána nincsen politikai befolyásuk, s maga az államcsíny is a fejük felett zajlik le.*

A közelmúlt zűrzavaros pakisztáni viharai, amelyek e könyv írásakor még nem ültek el, szintén nem kivételek ezen általános érvényű szabály alól. Az 1958-tól hatalmon levő Ayub Khan elnök vezette tekintélyuralmi kormányzattal szemben létrejött frontot a felső osztályok különféle csoportjai hozták létre, nem utolsósorban azok, amelyek a magát „középosztálynak" nevező, a diákokat is magába foglaló szélesebb réteghez tartoztak.

Az 1958. évi puccs előtti „demokratikus" rendszer jóformán minden tekintetben teljes kudarcot vallott; működése nagyarányú korrupciót, gazdasági, társadalmi és politikai stagnálást eredményezett. Ayub Khannak és kormányának működése biztatóan indult: bíróság elé állítottak néhány legnagyobb törvénysértőt, bizonyos fokú társadalmi fegyelmet alakítottak ki, s hitet tettek a modernizálási eszmények teljes skálája mellett, kijelentvén, hogy ezeket tekintik a tervezés céljainak – de a tömegek számára biztosítandó nagyobb egyenlőség módozatai keresésének csekély jelentőséget tulajdoní-

tottak, illetve csak őszintétlen szólamokat hangoztattak e kérdésben.

Az új kormányzat valójában leginkább a régi uralkodó osztály védelmi átcsoportosulása volt, s kezdettől fogva előre vetítette árnyékát, hogy idővel politikailag, ideológiailag és erkölcsileg ismét elkorcsosul. De egészen a fegyveres lázadás legutóbbi kirobbanásáig a kormányzat azzal kérkedhetett, hogy eredményeket ért el a gazdasági növekedésben. Ezt két tényező segítette elő: a megelőző „demokratikus" korszak idején szinte teljes volt a stagnálás, s az új rendszer ezt követően lépett színre. Ebből nyilvánvaló előnyök származtak rá, és egy főre számítva több mint kétszer annyi különféle „segélyt" kapott, főképpen az Egyesült Államoktól, mint India. Az Egyesült Államokban roppant nagyra tartották a tekintélyuralmi kormányzat eredményeit; különösen a Harvard Egyetem közgazdászai propagálták ezeket, akik maguk is részt vettek a tervezés munkájában; most viszont arról számolnak be a sajtójelentések, hogy kiűzik őket az országból.[11]

Az új jövedelmek és az ezekből fakadó gazdagság azonban szemmel láthatólag általában a felső-felsőbb osztály tagjaihoz, s bizonyos mértékig a mezőgazdasági „középosztályhoz" áramlott, ugyanakkor pedig a városokban befagyasztották a fix fizetésből élők béreit. Ismét fantasztikus méreteket öltött a korrupció, beszennyezett magas rangú katonatiszteket és közhivatalnokokat, minisztereket, és (vagy) azok rokonait – egészen Ayubig értek a szennyes hullámok. Az újságok beszámoltak arról, hogy egy gyáros így nyilatkozott: „... hazánkban minden eddiginél nagyobb méreteket öltött a korrupció. Ha a piramis csúcsán állók gazdagod-

[11] L. Gustav F. Papanek: *Pakistan's Development: Social Goals and Private Incentives.*

nak, mindenki ezt teszi. Üzletemberek, bürokraták, miniszterek – egyszóval valamennyien összefogtunk a nép kizsákmányolására."[12]

A pakisztáni siker-sztorinak e másik vetületéről nem számoltak be az amerikai népnek, de úgy látszik, még kormányának sem – míg csak szét nem pukkant a buborék, és megérkeztek a hivatásos riporterek, akik közelebbről szemügyre vették a helyzetet. Nem szokatlan dolog, hogy az újságíróknak kell felderíteniük az igazságot, és ismertetniük azt a néppel, míg a diplomáciai és felderítő szolgálatok valószínűleg nem bukkannak nyomára, a professzorok pedig mélységesen hallgatnak arról, ami kínos.

Így azután rengeteg sok minden ellen tiltakozhattak a „középosztálybeliek" és a felső-felsőbb osztályból azok, akik megmaradtak tisztakezűeknek, vagy akiket egyszerűen csak nem engedtek a húsosfazék közelébe (különösen vonatkozik ez a korábbi rezsim néhány politikusára). Az Ayub-kormányzat ellen foglaltak állást a reakciós mullah-k is – a „középosztály" egy további csoportja –, akik kezdettől gyanakodva figyelték a korszerűsítési törekvéseket.

Amikor 1969. februárban Ayub uralma megingott, s már csak a politikai ellenfeleivel tárgyaló, újra meg nem választott elnök volt, ennek egyik fontos oka az volt, hogy már nem számíthatott egy egységes katonai uralmi rendszer egyöntetű támogatására. Az 1965. évi háborúban Indiától elszenvedett katonai vereség óta elégedetlenség ütötte fel fejét a tisztikarban. A tisztek elkeseredett nacionalizmusa széles körű visszhangra talált az egész „középosztályban".

[12] Joseph Lelyveld: *Difficulties in Pakistan Cause Reassessment of Her „Success"*. New York Times, 1969. március 9.

Amint az előre látható volt, a „középosztály" számos lazán szervezett politikai párt által képviselt csoportjainak lázadása alig-alig rendelkezett valamiféle közös programmal, kivéve a parlamenti demokrácia és a csorbítatlan polgári szabadságjogok követelését, beleértve a sajtószabadság helyreállítását is. A helyzet azonban nem csillapodott le, a nyugtalanság átterjedt a népesség néhány alsóbb rétegére is, elsőként a nagyipar kis létszámú gyárimunkás-osztályára (amely Pakisztánban közelebb áll a középosztály" státuszához), majd Kelet-Pakisztán legkülönfélébb néprétegeire: ott ugyanis izzó és széles körű a nyugat-pakisztáni „gyarmatosítás" elleni nacionalista felháborodás. Ezen a ponton egyre gyakrabban, egyre hangosabban hallatszottak már az egyenlőségre törekvő reform jelszavai.

Mindenütt, de legfőképpen Kelet-Pakisztánban, mihelyt a jelek arra utaltak, hogy a mozgalom tömegmozgalom jellegét kezdi ölteni, hamarosan általánossá vált a céltalan zavargás, az elszabadult csavargás, gyilkolás, gyújtogatás, fosztogatás, a szervezetlen tömegerőszak megannyi megnyilvánulása. Ebben a helyzetben a katonai kormányzatnak – ezúttal egy másik tábornok vezetése alatt – ismét össze kellett szednie magát; visszavonták a lázadást kirobbantó, hangoskodó „középosztálybeli" csoportoknak Ayub Khan által tett engedményeket, ismét bevezették a statáriumot, hatályon kívül helyezték az alkotmányt és számos más törvényt, feloszlatták a törvényhozó testületeket, és betiltottak minden szervezett politikai tevékenységet.

Valószínűnek tűnik, hogy egy időre most ismét helyreállítják a nyugalmat. Pakisztán visszatér a katonatisztek és azon felső-felsőbb osztálybeli csoportok szigorúbb uralmához, amelyeket nem kell feláldozni a kormány megtépázott tekintélyének részleges helyreállításáért. A Kelet-Pakisztánban széles körben elharapódzott elé-

gedetlenség azonban minden valószínűség szerint továbbra is robbanással fenyeget majd. Valószínűleg jó időbe telik, amíg ismét megkockáztatják a demokrácia meg a több szabadságjog biztosítását célzó kísérleteket. Nyilván riasztóan hatnak majd Ayub Khan legutóbbi években szerzett tapasztalatai.

A jövő mutatja meg, milyen mértékben irtja ki az új tekintélyuralmi kormányzat az Ayub Khan uralmának utolsó éveiben általánossá vált és elharapózott korrupciót, amely tápot adott a „középosztálybeli" csoportok tiltakozásának. Kétséges az is, vajon az új kormányzat fel tudja-e éleszteni valamennyire az előző kormány első éveinek lendületét: Ayub Khan ekkor ugyanis a korszerűsítési eszményeknek megfelelő több intézkedést is megkockáztatott. Végül azt sem lehet megjósolni, vajon egységes marad-e majd az uralkodó katonai réteg, s ha igen, meddig.

Amennyire azonban pillanatnyilag előrelátható, *semmiképpen sem Pakisztán néptömegei fogják a tényleges hatalmat gyakorolni.*

A nagy tömegek politikai passzivitásának általános érvényű szabálya alól Dél-Ázsiában az egyedüli kivétel a fokozatosan társadalmi és politikai öntudatra ébredő vietnami nép. Az eltérő fejlődés egyik legfőbb magyarázata nyilvánvalóan a második világháborút megelőző francia gyarmati uralom jellege. A háború alatt ugyanis a gyarmat a japánokkal együttműködő Vichy-Franciaország uralma alatt állt. Sok mindent megmagyaráznak a háború utáni események is. A vietnamiak szemszögéből a gyarmati háború már több mint egy negyed évszázada folyik. A vietnami nép egyre nagyobb része ismeri fel, hogy ez a háború valamely idegen, fehér és gazdag nemzet katonai agressziója ellen folyó küzdelemmé vált; először az Egyesült Államok által támogatott Francia-

ország, 1954 után pedig egyedül az Egyesült Államok ez a hatalom.

E fehér idegenek súlyos kezű uralma és merevsége, együttműködése az ország privilegizált csoportjaival, egy olyan természetű vietnami nacionalizmus széles körű elterjedésére vezetett, amelyet napjainkban már egyre inkább áthat a radikális társadalmi és politikai céltudatosság.

Ezzel szemben az angolok gyors, sőt egyenesen nagyvonalú kivonulása indiai birodalmukból olyan indiai állam létrejöttét segítette, ahol még a politikai demokrácia legtökéletesebb változata sem tudta aktív politikai részvételre késztetni a tömegeket. A felszabadító mozgalom során megcsillant ugyan a gazdasági és társadalmi forradalom lehetősége, de hamarosan elveszítette lendületét.

Akárcsak a franciák Indokínában, a második világháború után a hollandok is hosszas katonai kalandokba bocsátkoztak, hogy továbbra is gyarmati uralmuk alatt tartsák a kelet-indiai szigetvilágot. Ez, továbbá Hollandia ragaszkodása Nyugat-Új-Guineához, valamint az a nem teljesen alaptalan gyanú, hogy az Egyesült Államok a Central Intelligence Agency (CIA) révén és más módszerekkel is támogatta a felkelő mozgalmakat – mindez együttesen alapot adott Szukarnónak erősen nyugatellenesre hangolt vad nacionalista propaganda kifejtésére. Építhetett a fehérek elleni gyűlöletre meg a forradalmi érzelemre, melyet a japánok, mielőtt távozásra kényszerültek, tudatosan élesztettek. De kihasználhatta a bennszülött indonéz többség és a kínai kisebbség közötti feszültséget is, amely természetszerű következménye volt a kínaiak gazdasági szerepének, de a japánok is szántszándékkal szították. Mindennek valószínűleg szerepe volt Indonéziában – jóllehet kevésbé, mint Vietnamban – abban, hogy a tömegeket felrázza, és szervezett politikai tevékenységre bírja.

A mélyen a népben gyökerező új társadalmi-forradalmi mozgalom, akárcsak Vietnamban, valamiféle nacionalista kommunizmus alakját öltötte. A mozlim pártok földbirtokos felső rétege által támogatott, valamint az Egyesült Államok és más nyugati országok által segélyezett jelenlegi katonai jellegű kormányzat, amely az 1965. évi őszi iszonytató események nyomán alakult meg, valószínűleg nem bizonyult túlságosan stabilnak.

A nyugati beavatkozás tehát, különösen ha katonai elkötelezettséggel jár, olyan erővé válhat (ez a tényező egyébként nem lenne jelen), amely a fejletlen országokban magasabb fokra emeli a tömegek politikai tudatát és aktivitását. *A sors iróniája, hogy a nyugati beavatkozás által kiváltott új tömegaktivitás a Nyugat ellen fordul, és – kiváltképpen a világméretű hidegháború feltételei között – könnyűszerrel a kommunizmus szövetségese lesz.*

Vietnamra gondolok és talán Indonéziára (ez utóbbi mértékét csak a jövő döntheti el). Akadnak azonban párhuzamok a fejletlen világ más részeiben is. Latin-Amerikában az Egyesült Államok gazdasági, sőt időnként katonai hatalmának példátlan méretű jelenléte, továbbá a CIA meg más ügynökségek révén végzett köztudomású álcázott amerikai tevékenység kétségtelenül hozzájárul ahhoz, hogy még a széles tömegek egyes csoportjai is éberebbekké és politikailag tudatosabbakká váljanak. Az ilyen természetű mozgalom azután Amerika-ellenessé és többnyire radikális színezetűvé válik.

Martin Bronfenbrenner amerikai közgazdász egy ragyogó cikkében már régebben rámutatott arra,[13] hogy a nagyarányú külföldi befektetések hatásainak jellege megváltozhat egy forradalmi szituációban. A beruházá-

[13] Bronfenbrenner: „The Appeal of Confiscation in Economic Development", *Economic Development and Social Change*, 1955. április

sok ügyanis ahelyett, hogy a társadalmi és politikai *status quo* erős támaszai maradnának, esetleg elkobzási rendszabályokra csábíthatják a kormányzatot. Ha a befektetések eléggé nagyok, az ilyen rendszabályokról kimutatható, hogy gazdaságilag előnyösek egy forradalmi kormányzat szemszögéből.

Kétségtelenül igaz, hogy mindenféle korszerűsítési eszménnyel összehasonlítva *a nacionalizmus terjeszthető legkönnyebben a fejletlen országok néptömegei körében;* különösen helytálló ez a tétel a gazdag, fehér nyugati világ külföldi állampolgárai ellen irányuló gyűlölködő nacionalizmus esetében.

Éppen ezért nem meglepő, ha Dél-Afrikában, Délnyugat-Afrikában és Rhodesiában a néger többség körében egyre nagyobb méreteket ölt a népi felháborodás, egyre erősödik a szándék, hogy megdöntsék az elnyomó kisebbségi fehér kormányokat. S nem meglepő az sem, hogy ez a nacionalista felháborodás esetleg minden fehér ember, de leginkább a nagy nyugati hatalmak ellen fordul.

Teljesen nyilvánvaló, hogy ezek a hatalmak nemcsak arra nem hajlandók, hogy hatékony szankciókat léptessenek életbe ezen országok kormányai ellen, s így szerezzenek érvényt az ENSZ határozatainak, de valójában eltűrik, hogy nagy üzleti érdekeltségeik, beruházásaik révén és más eszközökkel fenntartsák Dél-Afrika gazdasági konjunktúráját. S az, hogy Nagy-Britanniában az állásukat és jövedelmüket féltő munkások jelentős politikai támogatást nyújtanak ezeknek az üzleti érdekeltségeknek, semmivel sem gyengíti a néger lakosság érzelmeinek hevességét és nacionalista színezetét.

Egyes jelek arra mutatnak, hogy a Portugália afrikai gyarmatain kitört négerlázadás ott is kezdi politikailag fölrázni és aktivizálni a tömegeket. Gyakorlatilag majdnem az egész nyugati fehér világ támogatja a portugál

gyarmatosítókat – kereskedelem, beruházás, sőt fegyverszállítás révén, meg azzal, hogy Portugália tagja az EFTA-nak (Európai Szabadkereskedelmi Társulás), és tevékenyen részt vesz a nyugati világ globális kereskedelmi és katonai szervezetében; mindennek következtében ez az új nacionalizmus egyre inkább nyugatellenes és fehérellenes jelleget ölt.

A *Newsweek*nek adott igen érdekes interjújában Kenneth D. Kaunda zambiai elnök, az egyik legbölcsebb afrikai vezető, többek között az alábbiakat mondotta:

„De szemmel láthatólag egyedül a keleti tömb országai azok, amelyek készek segítséget nyújtani a szabadságharcosoknak (Rhodesiában, Délnyugat-Afrikában, valamint Portugál Guineában, Angolában és Mozambikban). A nyugati nemzetek egyáltalán nem hajlandók őket fegyverrel segíteni. Az igazság az, hogy a nyugat nagyarányú befektetéseket eszközöl Afrika déli részének fajüldözők által kormányzott országaiban. Az erkölcsi ésszellemi értékek háttérbe szorultak az anyagi előnyök mögött, amelyek – s ezt hangsúlyoznom kell – csak rövid távon előnyösek a nyugat számára. Hosszú távon a nyugatnak tényként kell elfogadnia, hogy ezek a gerillaharcosok lesznek egy napon hazájuk vezetői...

Bármennyire is viszolygok tőle, meg kell mondanom, hogy nemcsak faji, hanem ideológiai robbanást is látok. S attól tartok, hogy végül majd, akárcsak a vietnami háborúban, a nyugati hatalmak minden valószínűség szerint a dél-afrikai fajvédők oldalán harcolnak majd a fekete népek ellen, azzal az ürüggyel, hogy a kommunizmus betörése ellen küzdenek."

Kaunda elnök úgy véli, hogy diplomáciai nyomás segítségével a nyugati hatalmak megoldhatnák Dél-Afrika valamennyi problémáját „a nép többségének megelégedésére. Ha ezt megtennék, ennek sokkal nagyobb lenne a jelentősége mindennemű fegyverszállításnál". De „Zambiában honfitársaim életét és tulajdonát pusztítják a NATO-hatalmak által szállított fegyvereket használó portugál csapatok. Mindannyian jól tudjuk, hogy e fegyverek nélkül a portugálok teljesen tehetetlenek lennének. ...E helyzetet szemlélve ...úgy érzem, mintha a Zam-

bézi folyón sodródnék egy csónakon a Viktória-vízesés felé."[14]

Általánosabban fogalmazva, a fentiek és a nem fehér bőrű népek egyéb lázadásai is rendszerint sérelmekből táplálkozó nacionalizmust terjesztenek a művelt rétegek körében az egész fejletlen világban – s ez túlnyomórészt színes bőrű népekből áll. Említettem már azt is, hogy a sérelmekből táplálkozó nacionalizmus láthatóan viszonylag könnyen terjeszthető még a tömegek között is, s egyre fontosabb eszközzé válhat abban, hogy ezeket a tömegeket fölrázzák közönyükből.

Míg tehát bizonyos körülmények között a fejlett nyugati országok politikája aktivitásra serkentheti a fejletlen országok néptömegeit, és nyugatellenes, fehérellenes, radikális jelleget kölcsönözhet ezen aktivitásnak, a fejlett országok politikájának jóval szembetűnőbb hatása – legalábbis a világtörténelem jelenlegi időszakában –, hogy erősíti a kiváltságos csoportokat, s lehetővé teszi, hogy továbbra is ők szabják meg országuk politikáját.

A második világháborúig fennállott, egész világot átfogó gyarmati hatalmi rendszerben *eleve beépített mechanizmus működött, amely szinte automatikusan arra késztette a gyarmatosító hatalmat, hogy a kiváltságos csoportokkal szövetkezzék.* Számíthatott arra, hogy ezek a csoportok ugyancsak érdekeltek a „törvény és a rend" fenntartásában, ami többnyire a gazdasági és társadalmi *status quo*t jelentette.

A gyarmatosító hatalom tehát uralma erősítése céljából általában érdekeltnek tekintette magát a gyarmatok egyenlőtlenségre alapozott társadalmi és gazdasági struktúrájának fenntartásában, sőt megszilárdításában. Ez volt az 1. fejezetben említett gyarmati uralom laissez-faire tendenciájának egyik legfőbb eleme. Gyakran még

[14] *Newsweek*, 1968. dec. 30.

az is előfordult, hogy a gyarmati hatalom saját uralma megszilárdítása céljából új kiváltságokat, új kiváltságos csoportokat hozott létre.

A gyarmati uralom felszámolása óta kétségtelenül működik egy hasonló mechanizmus, s akárcsak a múltban, ma is megtalálható a párhuzam, leginkább Dél-Amerikában, a korábban is független fejletlen országok esetében. *Főképpen ez indokolja a „neokolonializmus" meghatározás használatát.*

Mihelyt a gyarmati rendszer biztosította stabilitás megszűnt, a gazdag nyugati országok természetesen különösen azokkal az újonnan független országokkal rokonszenveztek, ahol a kormány szilárdan egy konzervatív rezsim kezében maradt, amely fenntartotta a gyarmati időszakból örökölt társadalmi, gazdasági és politikai hatalmi viszonyokat.

Hasonlóképpen természetesnek tűnt, hogy a nyugati üzleti érdekeltségek szívesebben ruháztak be az ilyen országokban, s hogy legszívesebben a helyi gazdagokkal és hatalmon levőkkel tárgyaltak. S persze az is magától értetődő, hogy az ilyen kapcsolatok éppen ezeket a csoportokat erősítették az újonnan független országokban.

Azért hangsúlyozzuk e mechanizmus szerepét – vagyis az említett tendenciák természetes, szinte automatikus kibontakozását –, hogy kiemeljük: az események általában mindennemű politikai döntéstől meglehetősen függetlenül haladnak ebben az irányban a fejlett nyugati országokban. Svédországban például – ahol elképzelhetetlen lenne egy olyan állami politika, amely az egyenlőtlenség fenntartását tűzné ki céljául a fejletlen országokban, s ahol minden népszerű szervezet erős nyomást gyakorol a kormányra egy éppen ellenkező előjelű politika megvalósítása érdekében – az üzleti érdekeltségek nyilván pontosan olyan módon és azonos következményekkel reagálnának, mint az Egyesült Államokban.

E mechanizmus működését azonban erősítette a hidegháború, amely a gyarmati uralom felszámolásának folyamatával *pari passu* vette kezdetét és fejlődött ki. Az Egyesült Államok úgy vélte, reá hárul a „szabad világ" vezérének szerepe, s állami politikáját hatalmas motorként e mechanizmus szolgálatába állította, különösen a Dulles–McCarthy időszakban, amikor külpolitikájának meghatározó indítéka az antikommunizmus volt.

Ebben a korszakban a pénzügyi és katonai segélyt nagyon is tudatosan velejükig reakciós rendszereknek folyósították, amelyek helyzeti előnyüket gyakran úgy aknázták ki, hogy összeomlással fenyegetőztek, amennyiben az Egyesült Államok megvonná tőlük a segélyt. Ha megvizsgáljuk a jelenlegi pénzügyi, kereskedemi és katonai segély megoszlását, úgy az nem mutat jelentős változást, kivéve, hogy a segélyre előirányzott együttes összege, valamint ennek a különböző szempontok szerinti minőségi összetétele negatív tendenciát mutat (l. 11. fejezet).

Az Egyesült Államok egyes felvilágosodott szellemi és politikai vezetői az elmúlt esztendőkben azonban egyre határozottabban fölismerték, milyen veszedelmekkel jár, ha zavartalanul engedik érvényesülni a gyarmati időkből örökölt mechanizmust. Rádöbbentek arra a kockázatra, hogy hatása az új szakaszban pontosan a visszájára fordulhat (ahogy a fentiekben leírtam): a fejletlen országok tömegeit felrázva, aktív részvételre sarkallhatja, majd ezt az új aktivitást Amerika-ellenes, gyakran általában nyugatellenes irányba terelve, a nacionalista kommunizmus valamiféle új formájának karjába hajthatja. Az Egyesült Államok vietnami politikájának fantasztikus kudarca feltétlenül erősíteni fogja ezen nemzetek kritikáját az amerikai politikával szemben.

Érthető, hogy ez a reakció néha az Egyesült Államok jelenlegi politikája ellen fordul: miért ad nagy összegű se-

gélyeket a fejletlen országoknak, vagy éppenséggel miért ad egyáltalán segélyt, hiszen – így érvelnek – ezek a kötelezettségek végül is oda vezethetnek, hogy az Egyesült Államok katonai intervencióba bonyolódik. A magam részéről azonban arra a következtetésre jutottam, hogy ehelyett lényegesen növelnünk kellene a fejletlen országoknak nyújtott segítségünket, ugyanakkor pedig változtatnunk kellene egész segélyelméletünkön és gyakorlati megvalósításán (l. 9–11. fejezetek).

De ami még alapvetőbb, módosítanunk kell a fejletlen országokról vallott fölfogásunkat, különösen ami társadalmi és gazdasági rétegeződésüket, valamint ezen rétegeződés megreformálásával kapcsolatos attitűdjüket és e téren elért eredményeiket illeti.

William O. Douglas bíró már tizenöt évvel ezelőtt kifejtette, hogy véleménye szerint Amerika egyedülálló történelmének és legalapvetőbb célkitűzéseinek az felelne meg, ha a világforradalom vezető ereje lenne, ahelyett, hogy – miként mindmáig történik – világszerte a politikai reakció mellett sorakoznék fel. S akkoriban még nem is a vérre, az öldöklésre gondolt, hanem radikális reformokra célzott, amelyek meggátolhatnák és helyettesíthetnék a politikai forradalmak erőszakosságát.

Könyvem harmadik és negyedik részében még visszatérünk az itt fölvetett problémákra.

Még ha figyelembe kell is venni a külföldi hatásokat, a fejletlen országokban az egyenlőséggel kapcsolatban a legfőbb probléma mégiscsak az, milyen erők működnek többé-kevésbé függetlenül ezekben az országokban. Azért hangsúlyoztuk, miképpen oszlik meg általában a politikai hatalom a fejletlen világ nagy részében – a széles tömegek passzívak, míg az uralkodó felsőbb osztályokhoz tartozó személyek és csoportok kormányoznak –, hogy megmagyarázzuk e paradoxont: az egyenlőség látszatát keltő kijelentések hangzanak el, de valójában

a legtöbb fejletlen országban fenntartják, sőt fokozzák az egyenlőtlenséget.

A felsőbb osztályok, különösen a szellemi elit egyes tagjai voltak azok, akik magukévá tették a nyugati egyenlőségi eszményeket, terjesztették azokat a „művelt emberek" körében, ami gyakorlatilag az egész felsőbb osztályt jelentette. Az a körülmény, hogy ebben a tekintetben a kommunista országok hatása sem különbözött, csak fokozta ezeknek az eszményeknek a terjedését. Ezeknek az ideáloknak rendszerint szerepük volt a függetlenséget megelőző felszabadítási mozgalmakban.

Ezekben az országokban akad néhány vezető, aki szakadatlanul visszatér e paradoxonra, sürgetve, hogy nagyobb erőfeszítéseket kell tenni az általánosan elfogadott egyenlőségi eszmények megvalósítására. Egy indiai hivatalos jelentés a következő magyarázattal szolgál: „A gazdagoknak, magasabb kasztba tartozóknak, a nagyhatalmúaknak érzékenyebben kell reagálniuk szerencsétlen testvéreik sorsára, és készen kell állniuk arra, hogy meghozzák a szükséges áldozatokat."

A jelen könyv szerzőjének nézete szerint *az eszmények lényeges tényezők, ha intézményekben és a nép szívében gyökereznek.* Amikor egyes kollégáim úgy vélik, hogy különösen keménykötésűek és tudományosak, mert kirekesztik elemzésükből azt a tényt, hogy az emberek lelkiismeretükre apellálnak, úgy vélem, egyszerűen csak irreálisak. Az egyenlőség eszményeinek elterjedése, különösen hosszú távon, gyakorlatilag minden fejletlen országban döntő jelentőségűvé válhat; ezek az eszmények a felvilágosodás korában bontakoztak ki, s azóta mind a liberális nyugaton, mind a kommunista keleten szüntelenül jelen vannak gondolkodásunkban.[15]

[15] Myrdal: *Economic Theory and Under-Developed Regions* (amerikai kiadás címe: *Rich Lands and Poor*) II. rész.

A szűkebb hétköznapi szemléletben azonban az eszményeket túlságosan gyakran és túlságosan is hatékonyan fékezik a viselkedésünket meghatározó alsóbb szintű értékelések.[16] *Ahhoz, hogy fontos szerepet töltsenek be, az egyenlőségi eszményeknek alulról jövő nyomásra van szükségük.* S éppen ez hiányzik a legtöbb fejletlen országban.

Az emberiség történelme során még sohasem esett meg, hogy valamely kiváltságos csoport saját kezdeményezéséből, csak azért, hogy valóra váltsa eszményeit, lemondott volna előjogairól, és megnyitotta volna monopóliumai területét a kiváltságokkal nem rendelkezők előtt. A kiváltságokból kirekesztettekben tudatosítani kell a nagyobb egyenlőségre irányuló követeléseket, és harcolniuk kell valóra váltásukért. Ezen a ponton az eszmények általános elfogadása jelentős gyakorlati erővé válhat. S ez az oka annak, amiért véleményem szerint nem közömbös, hogy az egyenlőségi eszményeket az uralkodó felsőbb osztály körében elvi síkon általában elfogadják.

De ahol az alulról jövő nyomás szinte teljesen hiányzik, mint a legtöbb fejletlen országban, nem lepődhetünk meg azon, hogy fennmarad a gyarmati idők egyenlőtlenségre alapozott társadalmi és gazdasági rétegződése, s hogy a fejlődés a még nagyobb egyenlőtlenség irányában halad.

Ilyenkor bekövetkezik az, hogy még a szegény néptömegek megsegítésére irányuló politikát is vagy nem váltják valóra, vagy pedig a nem is annyira szegény rétegek támogatásának alakját ölti. A továbbiak során

[16] *Objectivity in Social Research*, 3–5. szakasz.

alkalmunk nyílik majd, hogy példákkal illusztráljuk e mechanizmus működését.[17]

Végül hangsúlyozni kívánom, hogy az eszmények és a valóság közötti szakadék magyarázata jóval komplexebb annál, semhogy pusztán képmutatásnak nevezhetnénk. Amikor az emberek hétköznapi törekvéseik során kompromisszumot kötnek eszményeik rovására, nem egyszerűen képmutatók, még kevésbé cinikusak. Valamely fejletlen ország értelmiségi elitje rendszerint valóban hisz abban, hogy azonosulnia kell a nemzettel. A leglelkesebbek meg is kísérlik ezt.

A felsőbb osztály előjogokat élvez; de történelmileg is, korunkban is ez az osztály az egyenlőségre való törekvés üzenetének hordozója. Erkölcsi helyzete gyengének minősíthető, mihelyt valaha is próbára teszik az események.

A fejlesztés politikája című negyedik részben folytatjuk majd a fejletlen országokban kialakult ezen hatalmi helyzet tárgyalását. Megvizsgáljuk, melyek azok a fejlemények ezekben az országokban, amelyek éberebbekké tehetnék a tömegeket, valamint azokat a körülményeket, amelyek az uralkodó felsőbb rétegekben erősíthetik vagy gyöngíthetik az egyenlőségre irányuló reformokkal szembeni ellenállást.

[17] Dél-Ázsiára vonatkozó tömörített, példákkal illusztrált elemzésre l: *Asian Drama*, 16. fejezet, 7. szakasz (761. l.-tól) és másutt. Vö. „Recent Social Trends and Developments in Asia." I. m. 49. l.-tól.

4. fejezet

MEZŐGAZDASÁG

I. A legfontosabb tények

A gazdasági tevékenységnek talán egyetlen más területén sincsen nagyobb különbség Dél-Ázsia, Északkelet-Ázsia, Nyugat-Ázsia, Afrika és Latin-Amerika legfontosabb fejletlen területei, valamint e térségek egyes országai, sőt még az országokon belül az egyes körzetek között,[1] mint a mezőgazdaság esetében.

Az agrárpolitikával foglalkozó itt következő fejezet során, mintegy általános fenntartásként, ezt egyetlen percre se tévesszük szem elől. A most következő valamennyi megállapítást vizsgálva, könnyűszerrel rá lehetne mutatni kivételekre, amelyekre nem vonatkozik megállapításunk. Mindazonáltal létezik valamennyi vagy a legtöbb fejletlen ország mezőgazdaságában néhány általánosan érvényes körülmény, amelyet hangsúlyoznunk kell.

A fejlett országokban folytatott földművelés nagy általánosságban két világosan megkülönböztethető típusra oszlik korunkban.

Az első típus, az extenzív földkihasználás hatalmas területeken, Észak-Amerika, Ausztrália és Oroszország ritkán lakott területein honosodott meg. Ezeken a területeken néha kicsi az egységnyi földterületre jutó ho-

[1] E fejezet hátteréül szolgáló anyag, legalábbis ami Dél-Ázsiát illeti, az *Asian Drama* 22. és 26. fejezeteiben található.

zam. A második típus, az intenzív földkihasználás magas hozammal, nagyobb népsűrűségű területeken terjedt el, így például – különböző mértékben – Európában és Japánban.

A fejletlen országok legtöbb vidékén a mezőgazdaság nem tartozik egyik fenti kategóriába sem. Harmadik, roppant szerencsétlen típussal találkozunk itt, melyet extenzív földkihasználás és ugyanakkor magas területegységre jutó népességszám jellemez. Ez a korreláció természetesen katasztrofálisan csekély reáljövedelmekre vezet, mert nemcsak az egy acre-ra jutó mezőgazdasági hozam kicsi, hanem ráadásul az összes munkaerő igen nagy hányadát köti le az alacsony mezőgazdasági hozam előállítása.

Így egész Dél-Ázsiában csak minden negyedik munkás áll rendelkezésre más tevékenységre, mint a sovány mezőgazdasági termés előállítására, míg az Egyesült Államokban tíz munkás közül több mint kilenc, Európában pedig három közül több mint kettő dolgozik nem mezőgazdasági munkán. Az ilyen és ehhez hasonló globális összehasonlítások jelzik a dél-ázsiai térség alapvető gazdasági problémáinak nagyságát. De eléggé híven tükrözik más fejletlen térségek helyzetét is.

Vegyük szemügyre először azt a tényt, hogy a legtöbb fejletlen országban az egy acre-ra jutó hozam kicsi,[2] és tekintsünk el egyelőre attól, hogy a munkaerő kihasználása ugyancsak csekély. Az egy acre-ra jutó nagyon kicsi hozam alól három jelentős kivétel mutatkozik.

Az elsőt azok az országok képezik, melyekben jelentősebb szerepük van az ültetvényeken termelt termékek-

[2] Food and Agricultural Organization, *The State of Food and Agriculture* (Róma, 1968.) III-3. táblázat, 78. l. és másutt. L. még a FAO azonos cím alatt, más évekre vonatkozóan közzétett jelentéseit.

nek, mint például Latin-Amerika több országában, Dél-Ázsia esetében Ceylonban meg Malájföldön. Különösen vonatkozik ez azokra az országokra, ahol az ültetvények tulajdonosai és irányítói nyugat-európaiak. A mezőgazdasági erőforrások – mindenkor export célú – erősen kereskedelmi jellegű hasznosításának típusát helyesebb iparként kategorizálni.

Az ültetvények, akárcsak a gyáripar üzemei, nagymértékben specializált termelőegységek, amelyek rendszeresen bérmunkásokat alkalmaznak, viszonylag nagy és jelentős tőkeberuházásokkal működnek, technológiájuk pedig fejlett. Sok országban azonban meglehetősen kicsi a tőkeintenzitás, a technológia pedig elmaradott. De ez így van gyakran még a fejletlen országok hagyományos gyáriparában is.

Az ültetvényipar, amellyel a továbbiakban nem is foglalkozunk ebben a fejezetben, napjainkban többnyire nem gyorsan növekvő ipar, kivéve Nyugat-Afrika néhány országát.

A második kivétel – néha, de nem mindig –, a mezőgazdaságnak nem élelmet, hanem könnyen értékesíthető terméket előállító, rendszerint exportra termelő ága. Szinte valamennyi fejletlen országban a mezőgazdaságnak ez a szektora hasznot hajtóbb az élelmiszer-termelő szektornál.

Éppen ezért kevés értelme van annak, hogy a könnyen értékesíthető terményeknek szánt terület csökkentésével próbálják növelni az élelem termesztését, tehát az ilyen politika nem is igen számíthat sikerre. Indiában meg Pakisztánban időnként megkísérelték „termelj több élelmet" kampányokkal növelni az élelemtermesztést, ezek azonban többnyire meglehetősen hatástalanoknak bizonyultak.

Akárcsak az ültetvényipar esetében, a nem élelmet, hanem könnyen értékesíthető mezőgazdasági termékeket

előállító szektor bővítésére általában kevés lehetőség nyílik, legalábbis abban az esetben, ha figyelmen kívül hagyjuk az egyes országok közötti versenyt, és az egész fejletlen világot egységes egészként tekintjük. E termékek iránt ugyanis nem nő rohamosan a kereslet a fejlett országokban.

Az egységnyi területre jutó igen csekély hozam szabálya alóli harmadik kivételt az a nagyon kevés terület (például Egyiptom) alkotja a fejletlen világban, ahol sikerült megvalósítani egész éven át tartó öntözést és igen nagy az ember/föld arány.

A fejletlen országok mezőgazdaságának uralkodó szektora az élelemtermesztés; a jelen fejezet vizsgálatai leginkább erre a szektorra irányulnak. Ezt annál is kevesebb fenntartással tehetjük, mivel a nem élelmet, hanem könnyen hasznosítható termékeket termesztő szektor termelékenységének alakulása többnyire majdnem párhuzamosan alakul az élelem termesztésével, s a változás és a tehetetlenségi erő ugyanazon okozati tényezői befolyásolják.

A fejletlen világ nagyobb részében a mezőgazdasági hozamok nemcsak igen csekélyek, de még súlyosbítja a helyzetet, hogy a *hozamok már nemzedékek óta alacsonyak, valószínűleg mindig is azok voltak*. Olyan hatalmas területen, mint például Brit India, a hozamok jóval a függetlenséget megelőző hosszú időszakon át éppenséggel csökkenő tendenciát mutattak.

Ha valamennyi fejletlen térséget együttvéve vizsgáljuk, megállapítható, hogy a háborút követő időszakban a termelés növekedett, de éppen csak valamivel jobban a lakosság növekedésénél.[3] Legfőképpen a kedvezőtlen időjárás következtében 1965-ben termeléscsökkenés következett be, 1966-ban pedig csupán 1 százalékos volt a növekedés;

[3] FAO, *The State of Food and Agriculture* (1968), 9. l.-tól és másutt.

ez azzal a következménnyel járt, hogy az egy főre jutó élelemtermesztés e két év során 4 százalékkal csökkent. Az ezt követő két esztendőben azonban a fejlődés ismét a már kialakult tendencia útját követte.

A fejletlen országok termelésének ezt a lassú növekedését egészen a legutóbbi időig, noha csökkenő mértékben, a művelés alatt álló terület növekedése idézte elő. Általában megegyeznek a vélemények abban, hogy a jövőben ezekben az országokban a termelés növekedését legfőképpen a hozamok növelése révén kellene biztosítani, mert egyre fogy a művelésre alkalmas terület, megmű velése pedig mind nagyobb tőkebefektetéseket igényel.

Lester R. Brown amerikai szakértő szerint a fejletlen világban az agrárpolitika központi kérdése a következő: „Milyen gyorsan tudják megvalósítani a kevésbé fejlett országok az áttérést az élelemtermesztés területnövelési módszeréről az élelemtermesztés hozamnövelési módszerére?" Különösen helytálló ez, ha politikai célkitűzésként azt szabják meg, hogy olyan gyorsan és olyan mértékben növeljék az élelemtermesztést, ahogyan erre szükség van ahhoz, hogy leküzdjék a gyorsan növekvő lakosság elégtelenül és rosszul tápláltságát.

Figyelembe kell még venni azt is, hogy az egy acre-ra jutó hozam leginkább néhány igen nagy népsűrűségű szegény országban (pl. Pakisztánban meg Indiában), valamint más országoknak az átlagosnál is szegényebb körzeteiben a legkisebb.

A mezőgazdasági hozam az egyik legfontosabb különbség a fejletlen országok és azon fejlett országok között, amelyek nagyon gyéren lakott területeken nem jövedelmezően alkalmazzák az extenzív mezőgazdasági termelés módszerét. Az utóbbi országokban nemcsak jóval nagyobbak a hozamok, hanem hosszú ideje – főleg a második világháború óta – gyors ütemben növekednek is, s így egyre nő a két országkategória közötti szakadék.

A mezőgazdasági hozamok esetében mutatkozó mélyülő szakadék a növekvő jövedelem-rés egyik lényeges alkotóeleme.

Az elmaradott országokban az alacsony hozamok súlyos táplálkozási hiányosságokkal járnak.[4]

Becslések szerint a legtöbb fejletlen országban az emberek átlagos kalóriafogyasztása elmarad attól, amit elengedhetetlenül szükségesnek tekintünk a teljes egészség és munkaképesség érdekében. S mivel ezekben az országokban nagy a jövedelemegyenlőtlenség, a lakosság jelentős hányada még ennél is kevesebb táplálékhoz jut. Az előző fejezetben már rávilágítottunk arra, hogy a gazdasági egyenlőtlenség szemmel láthatóan növekszik a legtöbb fejletlen országban.

A hiányos kalóriafogyasztásnál még általánosabb jelenség a szükségesnél alacsonyabb protein- és vitaminfogyasztás, valamint az elégtelen ellátottság bizonyos fontos ásványokban, például vasban, kalciumban és foszforban.

A helyzetet gyakran még súlyosbítják az ésszerűtlen táplálkozási szokások, amelyek általában éppen az említett védő tápanyagokkal szemben diszkriminálnak; igaz viszont, hogy például a kínaiak nagy bölcsességgel járnak el táplálékuk megválasztásában. Míg a legtöbb ésszerűtlen táplálkozási szokás igen elterjedt valamennyi jövedelemkategóriában – kivéve a legmagasabb kategóriákat –,

[4] Dél-Ázsiára vonatkozóan l. *Asian Drama* 12. fejezet, 3–4. szakasz (538. l.-tól); 30. fejezet, 11. szakasz (1602. l.-tól) és másutt. A fejletlen világ többi részére vonatkozóan l. a FAO nagyszámú különböző kiadványát; a különböző évekre vonatkoztatott *The State of Food and Agriculture* mellett különösen a *Third World Food Survey*-t (Róma, 1963) és az Elnök Tudományos Tanácsadó Bizottsága által összeállított kitűnő amerikai tanulmányt, a *The World Food Problem*-t (Washington, D. C., 1967). Ez utóbbi forrásmű még nem állt rendelkezésemre az *Asian Drama* megírásának befejezésekor.

a többnyire csak a legdrágább élelmiszerekben jelenlevő védő tápanyagok hiánya szükségszerűen a szegényebb néprétegek körében a legsúlyosabb.

Mindehhez még figyelembe kell venni, hogy a fertőző és az élősködők okozta betegségek – amelyeket a tropikus vagy szubtropikus éghajlat, az alacsony életszínvonal és legfőképpen a nyomorúságos lakásviszonyok, a hiányos táplálkozás, a köz- és magán-szanitáció és higiéné alacsony színvonala idéz elő – szintén csökkentik a szervezet képességét az elfogyasztott táplálék hasznosítására.

Egyre több fölmérés jut mind határozottabban arra a következtetésre, hogy az alacsony kalóriafogyasztás, kiváltképpen a védő tápanyagok hiánya okozta „rejtett éhínség" súlyosan veszélyezteti az egészséget, és nagy általánosságban közönyre, a kezdeményezőkészség és a munkalendület bénulására vezet.

A dél-ázsiaiaknak tulajdonított jellemző tulajdonságok közé sorolják a szemlélődésre való hajlamot, a világtól való elfordulást, a passzivitást, a henyélés iránti vonzalmat stb., amit intellektuálisabb síkon néha a vallási doktrínák, a filozófia vagy valamely ország – esetleg egész Ázsia – különleges „értékeire" vonatkozó hit tükröz; meglehet, hogy ezek valójában a táplálkozási hiányosságok és gyenge egészségi állapot következményei.

Az ENSZ Ázsiai és Távol-Keleti Gazdasági Bizottsága (ECAFE) titkárságának egyik legutóbbi jelentése utal bizonyos „jellemző etnikai tulajdonságokra, mint például a lustaságra... vagy az élettel szembeni irigylésre méltó filozófiai attitűdre", s hozzáfűzi, hogy „ezek esetleg olyan lényeges környezeti tényezők következményei lehetnek, mint például... az elégtelen tápláltság vagy a rosszul tápláltság". Más szegény országok népének tulajdonított általános etnikai és kulturális jellemző tulajdonságokra vonatkozó hasonló nézeteknek esetleg ugyanez lehet a magyarázata.

A proteinhiány különösen kisgyermekekre, állapotos és szoptató asszonyokra káros. Az utóbbi években egyre többször rámutatnak arra, milyen következményekkel jár az elégtelen proteinfogyasztás kisgyermekek esetében: csökkenti az agysejtek számát, és gátolja a szellemi fejlődést.

Amint az Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezet (FAO) rámutatott, *a fejletlen országok lakosságának többsége feltételezhetően hiányosan, illetve rosszul táplált.* Szegénységüket még hangsúlyozza, hogy ugyanakkor jövedelmüknek rendkívül nagy hányadát fordítják élelemre: Dél-Ázsiában kétharmadát vagy még ennél is jóval többet.

A fejletlen országokban a táplálkozás helyzete a második világháborút megelőző időszakhoz képest általában semmit sem javult, sőt sok országban – különösen a nagy létszámú mezőgazdasági proletariátus esetében – talán még romlott is.

A néptömegek hiányos táplálkozása, a demográfiai robbanás és az élelemtermelés lassú növekedése a fejletlen országokban a világéhínség rémét idézi fel. Earl L. Butz professzor ezeket írta erről néhány esztendeje:

„A világ összeütközés felé halad... Amikor a robbanásszerűen növekvő világnépesség hatalmas erői beleütköznek a világ élelemtermesztésének jóval állandóbb trendvonalába, valamelyiknek engednie kell. Ha sürgősen nem fordítunk nagyobb figyelmet a küszöbönálló összeütközés erejének fékezésére, egy évtizeden belül a világ számos része olyan arányú katasztrófa felé halad majd, amely veszélyezteti a nyugati világ békéjét és stabilitását."[5]

[5] Idézi Myrdal, 1965 *McDougall Memorial Lecture*-ban, 1965. november, Róma, Food and Agriculture Organization Conference, 13. ülés.

Több igen nagy országban, például Indiában, Pakisztánban és a fejletlen világ számos kisebb országában *már egy évtizede kirobbant volna az éhínség-válság*, és sok országban – köztük az említettekben is – igen súlyos arányokat öltött volna 1965-ben és 1966-ban, ha egy történelmi véletlen folytán az Egyesült Államok – agrárpolitikájának célkitűzéseivel ellentétben – nem halmozott volna fel hatalmas fölöslegeket, amelyeket a 480. sz. törvény alapján ezen országok rendelkezésére bocsáthatott.

De a világ élelmiszerkészleteinek újrafelosztása, főképpen az Egyesült Államokban termelt hatalmas fölöslegek alapján, amelyeket kedvezményes áron bocsátottak az éhező országok rendelkezésére, csupán átmeneti megoldásnak tekinthető, legalábbis ilyen méretekben. Mi több, nagyjából csupán az akut kalóriahiány fedezésére elegendő.

A gazdag fejlett és a szegény fejletlen országok közötti egyenlőtlenség igazi nagysága – amelyet a szakadatlanul növekvő absztrakt jövedelem-rés leplez le, vagy éppenséggel álcáz – először akkor mutatkozik meg, ha megvizsgáljuk: kik részesülnek a proteinekben és más védő tápanyagokban.

Georg Borgström professzor nagy szolgálatot tesz a közvélemény felvilágosítása ügyének, amikor újra meg újra rámutat arra a körülményre, hogy számos fejletlen ország rengeteg kiváló minőségű proteindús élelmiszerterméket exportál a bőségben élő fejlett országok túlzott élelmiszer-fogyasztásának fenntartására és fokozására. Így például a még Dél-Ázsiánál is vészesen kevesebb proteint fogyasztó afrikai és latin-amerikai térségekből porított halat szállítanak az Egyesült Államok és Európa broiler csirkéinek és haszonállatainak hizlalására; hasonlóképpen: a fejletlen világ sok országa exportál szója-

babot, olajpogácsát, tonhalat és más fogyasztható halfajtákat, sőt még húst is.

Mindennek következtében a gazdag országok lakossága roppant aránytalanul részesül a világ védőtápanyagkészletéből, s kevésbé gazdaságos módon hasznosítja, mint amennyire arra szükség lenne a fejletlen országokban, ugyanakkor pedig hasonlóképpen aránytalan hányadban használ fel gabonát takarmánycélra.

Az egy acre-ra jutó alacsony hozam a fejletlen országokban különösen akkor válik riasztóvá, ha meggondoljuk, hogy e silány termés betakarításához igen nagy mennyiségű munkaerő szükséges: többnyire az egész rendelkezésre álló munkaerőnek jóval több mint 50 százalékát veszi igénybe. Indiában az egész lakosság 70 százaléka a mezőgazdaságban dolgozik, de még az ország roppant alacsony élelmezési szintjének fenntartásához szükséges táplálékot is csak a legutóbbi néhány évben sikerült megtermelnie.

Ez azt jelenti, hogy a legtöbb fejletlen országban nemcsak a termőföld termelékenysége, hanem *a munkaerő termelékenysége is rendkívül alacsony*.[6] Továbbá, nagyobb, gyorsabban és hosszabb ideje növekvő *rés van a fejlett és a fejletlen országok munkatermelékenysége, mint hozamai között*.

A fejletlen országok rendkívül alacsony mezőgazdasági munkatermelékenységének van egy ritkán fölismert következménye. Különösen azokban a fejletlen országokban, amelyekben a mezőgazdasági munkaerő és a művelés alatt álló terület közötti arány magas, az az általános fölfogás alakult ki, hogy náluk munkaintenzív földművelés folyik.

Bizonyos fokig helytálló lehet ez olyan országok esetében

[6] *The State of Food and Agriculture* (1968), 78. l.-tól és másutt:

ben, mint például Egyiptom (ahol szintén nagy az egy acre-ra jutó hozam, még ha nem is elegendő a növekvő lakosság élelmének biztosítására), de nem felel meg a valóságnak a fejletlen világ túlnyomó részében, ahol a hozamok rendkívül csekélyek. A közfelfogással ellentétben *a mezőgazdaságban meghonosodott munkamódszerek nem munkaintenzívek, hanem munkaextenzívek.*

Az egy munkásra jutó munkaráfordítás, munkaórákban kifejezve, általában kevés, s emellett kevéssé hatékony. *Az egy acre-ra jutó hozam tehát nagyobbrészt a munkaerő-kapacitás elégtelen kihasználásának a következménye.* Az érem másik oldala, hogy a munkaráfordítás növelése, amit a munkában való részvétel arányának javításával és a munka időtartamának, valamint hatékonyságának fokozásával érnének el,[7] növelné a hozamot, még ha nem is vezetnének be technológiai újításokat, és a több munkán kívül nem emelnék a beruházásokat sem.

Noha ritkán vonják le ezt a következtetést, igazsága nyilvánvalóan kitűnik az országok, körzetek és egyes gazdálkodók mezőgazdasági hozama közötti különbségekből, amint azt valamennyi agrár-üzemgazdasági tanulmány is részletesen bizonyítja. Ezek megmutatják, hogy a hozamok még akkor is nagymértékben eltérőek, ha a talajminőség és egyéb fizikai művelési feltételek, valamint a környékbeli mezőgazdasági üzemekben általánosan elterjedt és általuk alkalmazott művelési eljárások között nincsenek különbségek. Technikai újítások tovább növelhetik a hozamokat. Ez azonban semmiképpen sem leplezheti azt a jóval alapvetőbb jelentőségű tényt, hogy rendszerint még a jelenleg rendelkezésre álló techni-

[7] A munkaerő nem kellő hasznosítása és a többi említett fogalom részletesebb ismertetésére l. *Asian Drama*, 21. fejezet, különösen 15. szakasz (1012. l.-tól). L. még uo. 6. függelék.

kai színvonalon sem használják ki kellőképpen a munkaerőt.

Sok fejletlen országban a munkaerő egy része semmiféle munkát sem végez, bár e jelenség gyakorisága országok szerint változó. Ennél általánosabb és jelentősebb az, hogy a munkát végző dolgozók többségét csak rövid időszakokon át foglalkoztatják (napokra, hetekre, hónapokra, egy évre), méghozzá nem eléggé intenzíven és termelékenyen. Ezt nevezik a nyugati és a kelet-európai kommunista országokkal való hamis analógia, a háború utáni elfogult szemlélet alapján „munkanélküliségnek" és „nem kielégítő foglalkoztatottságnak".

A fejletlen országokban ezek a viselkedési minták mélyen gyökereznek a hosszú történelmi folyamat során szokásokká merevedett attitűdökben. Azokra az elsősorban gazdasági és társadalmi rétegződésen alapuló intézményekre épülnek, amelyek legfőképpen a földtulajdon- és birtokmegoszlási viszonyokkal kapcsolatosak, és amelyek következményeikben meghatározzák a földhasználatot.

Erősíti ezeket a viselkedési mintákat az alacsony táplálkozási színvonal, aminek viszont a szegénység, pontosabban az alacsony terméshozam az oka. Mindez azután aláássa a munkakedvet és a munkaképességet, lehetetlenné teszi, hogy az emberek keményen dolgozzanak, ami ismét csak arra vezet, hogy a hozamok továbbra is kicsinyek maradnak. Az ok és az okozat ezen circulus vitiosusa a fő oka, amiért a gondosan tervezett és egyébként kedvező körülmények között élelmiszer-adományként folyósított fejlesztési segély azt eredményezheti, hogy növekednek a mezőgazdasági hozamok.

E fejezet további részeiben konkrétabban tárgyaljuk majd, hogy az attitűdök, intézmények és életszínvonal komplexuma miképpen érvényesülhet a fejletlen országokban a munkát gátló és akadályozó tényezőként, s

miként akadályozhatja azoknak a politikai erőfeszítéseknek a sikerét, amelyek a munkaerő fokozottabb kihasználására és a mezőgazdasági hozamok növelésére irányulnak. Elvontan tekintve a kérdést, meg kell azonban állapítanunk, hogy ennek a helyzetnek is megvan a maga jó oldala. *A fejletlen országokban magának a mezőgazdasági elmaradottságnak is kedvező tényezőként kell érvényesülnie.*

M. L. Dantwala, India egyik vezető közgazdásza (Indiáé, ahol az átlagos gabonahozam nem egészen egynegyede a japán vagy angol hozamának), szintén ezt hangsúlyozza: „Tág tere nyílik az ismert technológiák szélesebb körű alkalmazásának, ami jóformán alig jár többlet-tőkeberuházással, így, legalábbis a kezdeti időszakban, igen gyors lehet a haladás."

S. R. Sen, ugyancsak neves indiai közgazdász, így fejtegeti bővebben ezt a nézetet:

„...(a hozamokban) mutatkozó különbség nemcsak különböző területek, hanem különböző gazdálkodó csoportok között is jelentkezik. Ismeretes, hogy egyazon vidéken a legjobb gazdák acre-kénti hozama többszöröse az átlagos gazdákénak. ...Valójában... a legjobbak és az átlagosak közötti távolság sokkal nagyobb Indiában, mint a technikailag élen járó országokban. Ez egyrészt az indiai mezőgazdaság elmaradottságának mutatója, másrészt fejlődési lehetőségeinek mércéje."

A továbbiakban a mezőgazdaság fejlesztését a tervezés „nagy lehetőségekkel kecsegtető" szektoraként jellemzi.

Nyilván hasonlóképpen áll a helyzet a legtöbb, ha nem valamennyi fejletlen ország esetében. A hozamok növelése nagyobb lehetőségének kiaknázatlansága mindenekelőtt nyilván a jelenlegi munkamódszerekkel magyarázható, amelyek visszafogják a munkaerő hasznosítását.

Mellesleg meg kell jegyeznünk, hogy az országok, térségek és egyes gazdaságok hozama közötti eltérések, amelyek világosan összefüggnek a ráfordított munka-

órák számával és a munka termelékenységével, azt bizonyítják, hogy a közgazdasági viták során olyan gyakran fölmerülő, a háború utáni elfogult szemléletre alapozott sablonos föltevés, amely szerint a munkaerő marginális termelékenysége zérus, tárgyilag helytelen, elméletileg pedig érvénytelen.

A mezőgazdasági hozamok növelésének legnagyobb lehetősége tehát az, hogy egyszerűen változtatunk a munkaerő elégtelen hasznosítását előidéző munkamódszereken, amelyek azzal is járnak, hogy többnyire még ott is extenzív a földművelés, ahol nagy az ember/föld arány. Erre a kérdésre még visszatérünk.

Kedvező terméshozam esetén a munkaintenzitás is növelhető a föld megművelésének, a vetés és aratás évi munkaciklusának a keretében. Emellett még figyelembe kell vennünk, *hogy a fejletlen országokban mindenütt szükség van arra a fajta többlet-munkaráfordításra, amely beruházásnak tekinthető,* mert a jövendő hozamok növelésének lehetőségével kecsegtet.

Az olyasféle tevékenységek, mint például utak, hidak, öntözőcsatornák, talajmegóvó teraszok, a termés és mezőgazdasági készletek tárolására szolgáló raktárak, lecsapolóárkok, kutak, víztartályok építése, továbbá erdősítéssel és legelőfeljavítással összefüggő munkálatok, mind roppant munkaigényesek, és nemigen igényelnek más munkakiegészítő erőforrást, mint ami helyileg is rendelkezésre áll.

A falusiak szabad idejének egyéb felhasználási módjai közvetlenebbül összefüggnek a fogyasztással: iskolaépületek, beteggondozók, községi illemhelyek és szennycsatornák építése; kutak megtisztítása ivóvíz nyerésére és egyéb háztartási célokra; a falusi utcák kikövezése a por és sár megszüntetésére; lakóépületek korszerűsítése; egyszerű bútorok előállítása; patkányirtás; vagy egy-

szerűen a gyermekek mosdatása és a legyek távol tartása a szemtől. Mindezek a fogyasztás szolgálatában álló tevékenységek közismerten rendkívül termelékenyek.

A megboldogult Ragnar Nurkse professzor a munkaerő-fölösleg hasznosításának e két különböző lehetőségét „álcázott megtakarítási potenciálként" jellemezte. Erre vonatkozóan – minden más kérdéssel ellentétben – teljes egyetértés áll fenn valamennyi szakértő között, függetlenül attól, hogy nyugati vagy kommunista fejlett országban, avagy éppenséggel nem-kommunista fejletlen országokban élnek-e. Az utóbbi kategóriába tartozó számos országban a nemzetgazdasági tervek gyakran merész javaslatokat tartalmaznak ennek a megtakarítási potenciálnak a hasznosítására, de a javaslatokból többnyire édeskeveset valósítanak meg.

Rengeteg a nehézség. Ezek a vállalkozások ugyanis kollektív cselekvést, tehát szervezettséget feltételeznek, hiszen a szükséges erőfeszítések nagysága többnyire meghaladja az egyéni gazdaságok közvetlen érdekét és erőforrásait. Az ilyen kollektív cselekvés és szervezettség közös előnyének megértése olyan fokú ésszerűséget és társadalmi kohéziót feltételez, ami gyakran nem található a faluban, ahol szenvedélyes széthúzás uralkodik.

Mi több, az ilyen természetű cselekvés nyomban fölveti a haszon és a költség szétosztásának, vagyis az előző fejezetben tárgyalt egyenlőségnek a kérdését. Vajon fizessenek-e és mennyit a föld nélküli dolgozóknak, ha a haszon túlnyomórészt a földtulajdonosoknak és a vagyonosabb rétegek tagjainak jut, akik gyakran nem hajlandók maguk dolgozni, de másoknak sem hajlandók fizetni a munkáért?

Még általánosabban: a munkaerő megszervezésére irányuló efféle kollektív vállalkozások célját szolgáló erőfeszítések természetesen erős ellenállást váltanak ki a földtulajdon és földbérlet rendszerén alapuló meggyö-

keresedett munkamódszerek képviselői részéről. Ez a rendszer már önmagában is alacsony szinten tartja az egyéni munkaráfordítás mennyiségét és minőségét (l. a következőkben).

A munkaerő elégtelen hasznosítását a fejletlen országokban bizonyos szempontból a kezdetleges technológia eredményének tekinthetjük. Ugyanis empirikusan ellenőrizhető szabály, *hogy a technikai haladás, igen kevés kivétellel, nem bizonyulna munkaerő-megtakarításnak, ellenkezőleg, nagyobb és hatékonyabb munkaráfordítást igényelne.*

Az agrárpolitikáról folytatott vitákban gyakran elsiklanak a munkaerő hasznosítása és a technológia közötti ezen lényeges összefüggés fölött. A nagy ember/föld aránytól túlságosan is gyakran hallgatólagosan azt a következtetést vonják le, hogy a fejletlen országokban a mezőgazdaság munkaintenzív – méghozzá oly mértékben, hogy a munkaerő marginális termelékenységét általában zérusnak föltételezik.

Ekkor természetszerűleg arra következtetnek, hogy a fejlettebb technika alkalmazása problémájának csakis a föld egy acre-ra jutó termelékenységével kell összefüggnie, hiszen munkaerő bőségesen áll rendelkezésre, marginális termelékenysége pedig továbbra is zérus lesz. Az egész gondolatmenet helytelen feltételezéseken alapul, s mint már rámutattunk, rendszerint nagyon is megtévesztő.

A technológiai reformok általában nem csökkentik, hanem szinte kivétel nélkül megnövelik a munkaerőszükségletet. Így van ez, amikor csupán arról van szó, miképpen lehet elérni a környék néhány gazdája által már ismeretes és alkalmazott technológiák szélesebb körű bevezetését. De igaz akkor is, ha műszaki újítás

kérdése merül fel, vagyis merőben új technológiákat vagy a régiek tökéletesítését kell megvalósítani.

Mindennemű technológiai tökéletesítésnek az a feladata, hogy bőségesebb termést biztosítson, ez viszont aratáskor többletmunkával jár. A legtöbb újítás az eddiginél több munkát igényel a talaj-előkészítés, a vetés, a gyomirtás és a növényápolás idején is. Bizonyos tökéletesítések jelentős előzetes munkaráfordítással járnak, illetve ettől függnek; ilyen például öntözőművek építése és karbantartása.

A gépesítés speciális eset. Felhasználható munkaerőre fordított tőke pótlására, különösen ha nagyok a megművelt földegységek. Következésképpen akadtak példák – leginkább Latin-Amerika egyes részeiben –, amikor a gépesítés megfosztotta a dolgozókat a munkalehetőségtől, s így fokozta a rendelkezésre álló munkaerő nem kielégítő hasznosítását.[8]

Általánosabb eset azonban, hogy a legtöbb fejletlen országban a fennálló viszonyokkal egyáltalán összeegyeztethető gépesítés típusa megfelel az egyetemes szabálynak, nevezetesen növeli a munkaerő iránti keresletet. Azokban az országokban, amelyek rendszerint valutáris nehézségekkel küszködnek, s ahol általában előmozdítani és szabályozni kell a hazai ipar fejlesztését, természetszerűen azt a politikát kellene követni, hogy csak bizonyos korlátozásokkal lehessen beszerezni az olyasféle mezőgazdasági gépeket, amelyek pusztán helyettesítik a munkaerőt anélkül, hogy egyben növelnék is a munkaerő-keresletet.

A jelen összefüggésben kénytelen vagyok ezekre az általános kijelentésekre szorítkozni, s az *Asian Drama*-ra utalni, ahol igen részletesen elemeztem a technológiai

[8] Latin-amerikai Gazdasági Bizottság, *Economic Survey of Latin-America 1966* (ENSZ, New York, 1968), III. rész, főként 351–352. l.

tökéletesítés különböző elveit, és azt vizsgáltam, vajon milyen hatással lesznek majd a munkaerő-hasznosításra.

A primitív mezőgazdasági technológia egyeduralmának fölszámolása (amire bizonyos szempontból szükség van a munkaerő hasznosításának fokozására és a hozamok további növelésére) sok és különféle nehézségbe ütközik. *Az egyik ilyen általános jellegű nehézség a már amúgy sem kellőképpen hasznosított mezőgazdasági munkaerő létszámának előrelátható gyors növekedése.*

Mi sem természetesebb, mint hogy a fejletlen országok az iparosításban látják a legfőbb kiutat a szegénység állapotából. Az ő szemükben a fejletlen és a fejlett országok közötti legfontosabb különbség az, hogy munkaerőiknek sokkal jelentősebb hányada dolgozik a mezőgazdaságban. A „fejletlen" kifejezés egyik eufemisztikus szinonimájaként használják a „gyengén iparosított" jelzőt is.

Hosszú távon teljesen ésszerű, hogy a fejletlen országok nagy figyelmet szentelnek az iparosításnak. A várható demográfiai fejlemények ismeretében (l. e könyv 5. fejezete) valóban nehezen hihető, hogy egy olyan sűrűn lakott ország, mint India, ahol a roppant nagy munkaerő 70 százaléka ma a mezőgazdaságban dolgozik, akár csak a tömegek jelenlegi nyomorúságos életszínvonalát is fenn tudná tartani e század végéig, ha addigra a munkaerő jóval nagyobb részét már nem a mezőgazdaságon kívüli szektorokban foglalkoztatnák. S ez a következtetés még akkor is helytálló lenne, ha sikerülne bármilyen nagy mértékben tökéletesíteni a technológiát, növelni a mezőgazdasági munkaerő hasznosítását.

Különböző mértékben mindez helytálló a legtöbb fejletlen ország esetében. Szinte valamennyinek alapos oka van arra, hogy erőltesse a lehető leggyorsabb iparosítást, ami persze nem járhat azzal, hogy csökkentsék

a föld és a mezőgazdasági munka termelékenységének növelésére irányuló erőfeszítéseiket.

Az iparosítás homloktérbe állításának további indítéka az volt, hogy ellentétben a mezőgazdasági hozamok növelését célzó politikával, az iparnak nem kellett megküzdenie az erős hagyományos érdekekkel. Az ipari szektorban még az állami vállalkozásokat is rendszerint úgy tervezték, hogy a magánipar érdekét szolgálják.

A fejletlen országok természetesen abban látják az iparosítás egyik fő indítékát, hogy valamilyen módon *„le kell fölözni" a nem kellőképpen hasznosított mezőgazdasági munkaerőt.* A „nem kielégítő foglalkoztatottság" egész elmélete azon az elgondoláson alapul, hogy a mezőgazdasági munkaerő nagy része „eltávolítható". S közismert, hogy ez igen gyakran és nagy arányokban valóban végbe is megy.

Tény azonban, hogy rövidebb távon – tegyük fel, néhány évtizedre előre tekintve – *még a megvalósítottnál sokkal gyorsabb ütemű, vagy akárcsak a tervezett, de valójában meg nem valósított iparosítás esetében sem remélhető, hogy az jelentősen növelje a munkaerő-szükségletet.* Ennek fő oka az iparosítás rendkívül alacsony kiindulási szintje, valamint a korszerű ipari technológia jellege (l. a továbbiakban).

Az iparosítás hatása a munkaerő-szükséglet egészét tekintve esetleg hosszabb időszakra csökkentő tendenciájú is lehet. Ezt az „ellenirányú effektust" az váltja ki, hogy a modern ipar versenyben áll a hagyományos munkaintenzív iparral és kézműiparral. Ha a tervezésben ezt nem ismerik fel világosan, az eredmény igen gyakran a „munkanélküliség"-nek nevezett jelenség váratlan növekedése.

Elképzelhető, és a legtöbb fejletlen országban valóban ez volt, sőt ma is ez a helyzet, hogy többen menekülnek el a mezőgazdaságból, mint ami megfelelne az iparosítás

által támasztott új munkaerő-keresletnek. A nyomor sújtotta falvakból a városokba „menekülők" új környezetükben általában azokat a különféle „nyitott foglalkozásokat" duzzasztották fel, ahol a munka termelékenysége igen alacsony. A nagyvárosokba irányuló ezen népvándorlást, amely csupán felduzzasztja a munkaerő létszámát a tercier foglalkozási ágakban, ahol azt nem is hasznosítják eléggé, a szakirodalom gyakran kritikátlanul, a fejlett országok hamis analógiájára, a fejlődés útjára tett lépésként értékeli.

Az ilyen természetű népvándorlás, amely rendszerint a szenny növekedésével, a közegészségügy leromlásával, túlzsúfoltsággal, a nagyvárosi nyomornegyedek riasztó lakásviszonyaival jár, semmiképpen sem tekinthető kívánatosnak az országos tervezés szemszögéből. Nem tekinthető a mezőgazdasági munkaerő elégtelen hasznosítása problémája megoldásának, hiszen ezeket a munkásokat a városokban nem foglalkoztatják kellőképpen.

Mi több, mivel kezdetben az egész munkaerő-állománynak ilyen nagy hányada dolgozik a mezőgazdaságban, a városokba tartó vándorlás gyakran alig befolyásolja a mezőgazdasági munkaerő növekedési ütemét. A mezőgazdasági munkaerő, még Latin-Amerikában is, ahol a nagyvárosok felé irányuló vándorlás igen nagy méreteket öltött, mindezek ellenére továbbra is nagyon gyors ütemben, évente átlagosan körülbelül 1,5 százalékkal nő,[9] sőt, a mezőgazdasági népesség egyetlen vizsgált országban sem csökkent.

Az indiai népszámlálások szerint két felvételi évben, 1951-ben és 1961-ben a mezőgazdaságban foglalkoztatott össznépesség lényegében azonos maradt, viszont éppen ebben az évtizedben India a legtöbb fejletlen országnál

[9] *Economic Survey of Latin-America 1966.* 283. táblázat, 326. l. és másutt.

gyorsabb ütemben folytatta iparosítási politikáját. Az ECAFE egyik legutóbbi jelentése valamennyi ázsiai országra vonatkoztatva az alábbi következtetést vonja le: „A mezőgazdaságból élő lakosság hányada ... csupán marginálisan csökkent, illetve a legtöbb fejletlen országban nagyjából változatlan maradt."

Ez viszont azzal a következménnyel jár, hogy a most következő néhány évtizedben – márpedig mindennemű reális tervezés csakis ilyen időléptékben számolhat – a legtöbb fejletlen országban a mezőgazdaságnak kell a várható gyors természetes népszaporulat túlnyomó részét felvennie; vonatkozik ez elsősorban a növekvő mezőgazdasági munkaerőre, de az ország egész megnövekedett munkaerő-állományára is.

A tervezés fejlesztési célkitűzésének tehát arra kell irányulnia, hogy megnövelje a mezőgazdaságban jelenleg nagymértékben nem kielégítően foglalkoztatott munkaerő hasznosítását, egyrészt a munkában való részvétel, legfőképpen pedig a foglalkoztatottság időtartamát és hatékonyságát illetően. Ez a munkaerő szakadatlanul és gyors ütemben növekedni fog, s ezért még inkább megnehezíti a célkitűzés valóra váltását, és mind nagyobb erőfeszítést igényel.

Az iparosítási kampánynak nem sikerült „foglalkoztatottságot teremtenie", és ennek kétségtelenül nagy szerepe volt néhány ország azon legújabb törekvésében, hogy fejlesztési terveiben az iparosítással szemben a mezőgazdaságra helyezze a fő súlyt.

A tervezési stratégia ezen új orientációjának azonban még több más oka is van: a népesség növekedésének gyorsuló üteme, amelynek arányait az 1960 körül végrehajtott népszámlálásokig nem ismerték föl a tervezők; a mezőgazdasági termelésnek a vártnál lassúbb növekedése a legtöbb országban, s nem egy helyen katasztrofális

termések a hatvanas évek közepén; végül, de nem utolsósorban, az élelmiszersegélyt nyújtó országok, különösen az Egyesült Államok által gyakorolt egyre növekvő nyomás.

A stratégiai célkitűzések megváltoztatását általában a prioritások alapján tárgyalják, s ezek többnyire abban realizálódnak, hogy a „fejlesztési ráfordításokat" a költségvetés ipari rovatából átvitték a mezőgazdasági rovatba. Ez több oknál fogva is felületes gondolkodásmódot, a pénzügyi alapon történő tervezés hibás módszerét tükrözi (l. 1. fejezet).

Ez a felfogás a pénzalapokért folytatott versenyt feltételezi, ami gyakran nem reális. Általánosságban szólva: pozitív összefüggés áll fenn valamely ország ipari fejlődése és mezőgazdasági termelékenysége között. Politikai szemszögből a mezőgazdaság tökéletesítésének erőteljesebb hangsúlyozása sokkal inkább az ipar reorientálásának (műtrágya, gyomirtók, mindennemű mezőgazdasági eszközök, gépek és szerszámok gyártása), semmint az iparosítás lelassításának ésszerű indítékául szolgálhat.

Továbbá a mezőgazdaságok fejlesztésének számos legfontosabb lépése, mint például a földreform (l. az előzőeket), vagy a munkaerő kollektív befektetésére irányuló szervezett erőfeszítések (l. a továbbiakat), nem igényelnek nagyobb tőkéket, s még kevésbé külföldi devizát.

Az eddigiekben már rámutattunk arra, hogy az iparosítás távlati kihatásainak fényében és a növekvő munkaerő foglalkozási ágak szerinti megoszlása változtatásának szükségessége miatt a fejletlen országok, főképpen pedig a nagy népességűek, nem engedhetik meg maguknak az iparosítási politikájuk ütemének lefékezését. Nem is erre, hanem „nagyobb szabású tervre" van szükségük, amely felölelné mindazt, amit csak módjuk-

ban áll megtenni az iparosítás meggyorsítására és *egyidejűleg* a mezőgazdasági munkaerő hasznosításának fokozásához szükséges erőfeszítések terén.

Ezen a ponton emlékeztetnünk kell arra, hogy a fejlett országok mezőgazdaságában már nemzedékek óta folyó hatalmas mérvű munkatermelékenység-növekedés a kezdet kezdetétől úgy ment végbe, hogy a mezőgazdasági munkaerő létszáma először csak az össz-munkaerőállományhoz viszanyítva relatíve, hamarosan azonban már abszolút értelemben is csökkent.

Ez alapvető eltérést mutat a mai igen fejlett országok hajdani, és a jelenlegi fejletlen országok jelenkori kiindulási körülményei között. E különbség megértéséhez látnunk kell, hogy a fejlett országok gyakran az iparosodás magasabb szintjéről indultak, továbbá hogy kezdeti ipari technológiájuk munkaigényesebb volt a mainál. Harmadik eltérő vonás, hogy ezekben az országokban az össz-munkaerőállomány kevésbé gyorsan növekedett.

Amikor a fejletlen országok ma megkísérlik az iparosítást, csupán bizonyos korlátozott lehetőségük nyílik némileg munkaigényesebb technológia alkalmazására. Az iparban azonban leginkább csak arra szorítkozhatnak, hogy átvegyék a legkorszerűbb, leghaladottabb technológiákat, s joggal tekintik ezen országok nagy esélyének, hogy ezek a technológiák rendelkezésükre állnak. A hagyományos munkaigényesebb kézműiparok védelmének lehetősége csak átmeneti és korlátozott érvényű lehet. De ahhoz, hogy sikeres legyen, még az ilyen védelemnek is erőfeszítéseket kell tennie a kézműiparokban alkalmazott technológia korszerűsítésére, noha ez az új technológia munkaerő-megtakarítással jár.

Mindennek azonban az a következménye, hogy míg a fejlett országokban a mezőgazdasági technológia tökéletesítése szinte kezdettől fogva a mezőgazdasági

munkaerő csökkenése közepette mehetett végbe (ezt a munkaerőt az ipar szívta fel), napjainkban merőben más a helyzet a fejletlen országokban. *Új mezőgazdasági technikájuknak tehát teljes egészében munkaigényesnek kell lennie* már csak azért is, mert a mezőgazdaságba szorult munkaerő jelenleg nincsen kellőképpen hasznosítva, és létszáma a legtöbb fejletlen országban még évtizedeken át gyors ütemben növekedni fog.

Ez a kilátás azonban nem túlságosan sötét, hiszen ezeknek az országoknak a mezőgazdasága pillanatnyilag nem munkaigényes, s szinte minden technológiai tökéletesítés szükségszerűen növeli majd a munkaerő-szükségletet. Továbbá a mennyiségi és minőségi értelemben egyaránt hallatlan mértékű élelmiszerhiány miatt a mezőgazdaságnak még sokáig nem kell semmiféle piaci nehézséggel számolnia – amennyiben ezeknek az országoknak sikerül a táplálkozási szükségletet tényleges keresletté változtatniuk. Márpedig ezt meg kell kísérelniük, mert ez a fejlődés egyik lényeges eleme. Még rengeteg pótolnivalójuk van az elégtelen és rosszul tápláltság következtében.

A hagyományos kézműiparokkal ellentétben a mezőgazdasági szektornak, legalábbis a közeljövőben, nem árthatnak az iparosítás visszahatásai.

II. Stratégia

A mezőgazdasági technikának a fejletlen országokban rendkívül munkaigényessé kell válnia, ugyanakkor, amikor a fejlett országokban napjainkban roppant munkaerő-megtakarítóvá vált; ez arra utal, hogy *a mezőgazdaságban a korszerű technika nem vehető át olyan közvetlen módon, mint az iparban.* Ennél sokkal fontosabb követel-

mény, hogy a fejletlen országokban a mezőgazdasági technológiát a tényezők eltérő arányához alkalmazzák.

Jó néhány specifikus módszer, mint például a tehenek mesterséges megtermékenyítése, a növényi betegségek meggátlására irányuló új módszerek, a rágcsálók kipusztítása alkalmazható a fejletlen országokban is, de gyakran még ezeket az eljárásokat is nagymértékben módosítani kell. Általánosabban szólva, sürgősen szükséges további kutatómunka, noha ez gyakran a fejlett országokban végzett alapkutatásra épülhet.

Mi több, a fejlett országok korszerű mezőgazdasági technikája intenzív és helyi viszonyokra irányuló klíma-, talaj-, vetőmag- stb. kutatások eredménye. Ezek az eredmények többnyire csak a mérsékelt égöv országaira érvényesek. Az egyik legsürgősebb feladat tehát az, hogy a tropikus és szubtropikus övezetek viszonyaira alkalmazott ugyanilyen természetű, nagyarányú kutatásokat folytassanak, hiszen a fejletlen országok túlnyomó többsége ezekben a zónákban található.

Ezek a különféle kutatási feladatok, amelyeket azért kell elvégezni, hogy a tudományos ismereteket igen eltérő tényező-arányokkal, klímával stb. stb. rendelkező országok viszonyaira alkalmazzák, olyan követelményeket támasztanak a pénzügyi és személyi erőforrásokkal szemben, amelyeknek a fejletlen országok egyedül, még a szükségleteket csupán megközelítő szinten sem tehetnek eleget. Éppen ezért, *ez a fejlett országok által nyújtott segély egyik legfontosabb stratégiai követelménye.*

De föltéve, hogy ezeket a nehézségeket fokozatosan leküzdik, s így hozzáférhetővé válik a legésszerűbb és legrelevánsabb mezőgazdasági technika – ez még mindig csak az agrárreform kiindulási lépése. *Sok millió földművelőt kell rábírni arra, hogy éljen is az új technikával.* A kismértékben folytatott kísérleti projektumok legkedvezőbb esetben is csak a kezdetet jelenthetik.

A fejletlen országok, kiváltképpen mezőgazdaságuk, már hosszú ideje megrekedt a fejlődés útján. A földműveléssel foglalkozó emberekben ki kell fejleszteni a ma még gyakran hiányzó becsvágyat, ha növelni akarjuk jövedelmüket és életszínvonalukat. Ahhoz azonban, hogy erre rábírjuk őket, s elérjük, hogy tökéletesítsék primitív technikájukat, roppant méretű oktatási erőfeszítéseket kell tennünk.

Különösen nagy további nehézséget jelent, *hogy egyetlen specifikus új dolog elsajátítása szinte sohasem probléma, de annál inkább kérdéses a bekövetkező változások egész halmazának elfogadása és megvalósítása.* Arra van szükség, hogy globálisan javítsanak a fölművelés technikáján, és az emberek elfogadják, hogy számos kezdeményezett változást egyidejűleg kell alkalmazni. Máskülönben sem jó eredmény, sem profit nem biztosítható.

Az öntözés következtében rendelkezésre álló víztöbblet csakis a két- vagy háromaratásos rendszer keretében válik valóban kifizetődővé. Hasonlóképpen a műtrágya víz nélkül nemigen hatékony, ugyanakkor az öntözés sem rentábilis, ha nem műtrágyázással együtt alkalmazzák. Ugyanígy a nemesített vetőmagvaknak vízre meg műtrágyára van szükségük, hogy lényegesen növelhetővé váljék a hozam.

A kiegészítő változtatások ezen szabálya érvényes a mezőgazdasági technika valamennyi többi tökéletesítésére is: ugyanez a helyzet a mélyszántás, a talajkonzerválás és a talajszerkezet javítása, a zöldtrágyázás és a természetes trágya használata, a hatékonyabb gyomirtás, növényvédelem, a tökéletesített vetésforgó stb. esetében.

A gyorsan érő vetőmagfajták kifejlesztése a mezőgazdasági munkálatok meggyorsításával segíthet abban, hogy leküzdjék az évi két aratás útjában álló egyik akadályt, de ehhez elsősorban öntözésre van szükség.

Az olcsó műtrágya ösztönözheti a szűzföldek megnyitását vagy a jelenleg legelőként használt földek hasznosítását – de csakis akkor, ha a tökéletesebb földművelés egyéb eszközeit is alkalmazzák.

Sok millió nyomorban élő, többnyire írástudatlan, gyakran megrokkant egészségű, elmaradott és stagnáló mezőgazdaság keretében élő és dolgozó parasztot megtanítani egyetlen új technológiai módszerre, és rábírni arra, hogy ezt az eljárást kitartóan és hatékonyan alkalmazza – ez már önmagában is nehéz feladat. De meggyőzni őket arról, hogy egy egész összefüggő új eljárásrendszert egyidejűleg alkalmazzanak – ez sokszor nyilván már a lehetetlennel határos. A legtöbb fejletlen országban azonban annyira kétségbeejtő helyzetben van a mezőgazdaság, hogy ezt is meg kell kísérelni.

Rámutattunk már arra, hogy e technikai változás csomagtervének szinte valamennyi eleme, amely együttes alkalmazása esetén ésszerűnek és kifizetődőnek bizonyul, nemcsak nagyobb munkaráfordítást, hanem intenzívebb és hatékonyabb munkát is igényel. Az új technika ilyen módon általában azzal jár, hogy fölszámolják a munkaerő nem kielégítő hasznosítását. S ezt a munkaerő-állomány állandó és gyors növekedése közepette kell megvalósítani.

Ebben az összefüggésben hadd jegyezzük meg, hogy önmagában véve a munkaerő-állomány növekedése szüntelenül azt a tendenciát erősíti, hogy e megnövekedett munkaerő-állomány nagyobb részét leszorítsa a szegényebb rétegekbe, és minden eddiginél egyenlőtlenebbé és merevebbé tegye a társadalmi és gazdasági struktúrát.

S ezzel elérkeztünk a legnagyobb nehézséghez, ami elhomályosít minden eddig említett problémát: ez pedig a legtöbb fejletlen országban megtalálható egyenlőtlen társadalmi és gazdasági rétegeződés. *Amit általánosság-*

ban a „földreform" vagy az „agrárreform" problémájaként emlegetnek (beleértve a földbérleti reformot is), azért kell megoldani, hogy olyan szituációt teremtsenek, amiben a munkaerőnek lehetősége nyílik az eddiginél jóval nagyobb erőfeszítésekre, s ehhez ösztönzést is érez. Ezzel az egyenlőség kérdésének roppant fontos, gyakorlati és konkrét aspektusához érkeztünk.

A munkaerő kihasználásának szemszögéből rendkívül hiányosan hasznosított mezőgazdasági munkaerő közé számítanak a teljesen föld nélküli parasztok, akik szinte mindenütt legalább egynegyedét, sok helyütt még ennél is nagyobb hányadát alkotják a rendelkezésre álló munkaerőnek. A demográfiai robbanás, valamint egyéb tényezők következtében, amelyek mind afelé tendálnak, hogy a mezőgazdasági munkásokat a falusi hierarchia alsóbb státuszaiba kényszerítsék, a föld nélküli parasztok rendszerint a mezőgazdasági munkaerő egyre növekvő részét alkotják. A csupán igen kevés földdel rendelkező parasztok nagyjából ugyanebben a helyzetben találják magukat, s nagyon könnyen megesik, hogy elvesztik kevéske földjüket is. Ezek a csoportok passzivitásra vannak kárhoztatva, s nincsenek abban a helyzetben, hogy érzékeljék azokat az ösztönzőket, amelyek munkaráfordításuk és munkaintenzitásuk növelésére késztetnék őket.

A részes bérlet elterjedt rendszere nem kedvez sem a technikai változásoknak, sem a munka- és pénzbefektetések növelésének, sem pedig általában a kívánatos fokozott mennyiségű és minőségű munkaráfordításnak. A részes bérlő, aki gyakran az általa megművelt föld bruttó hozamának több mint a felét is kifizeti bérleti díj fejében, fásult nyomorban tengeti életét.

A bérleti díj rendszere az esetleges hozamnövelésnek csupán egy részét, gyakorta csak kisebbik részét hagyja meg neki. Ehhez még figyelembe kell venni bérletének

bizonytalanságát, ami azzal jár, hogy semmiféle törvényileg biztosított joga sincsen a föld megjavításából származó eredményhez, még akkor sem, ha az saját munkájának gyümölcse.

Ugyanakkor általános tapasztalat szerint a részes bérleti rendszerben igen kevés kivétellel a földtulajdonos – legyen az földjétől távol élő nagy- vagy kisbirtokos, vagy a faluban lakó parasztbirtokos, illetve előjogokat élvező bérlő –, semmivel sem inkább érdekelt a munkában, beruházásban és a munkamódszerek tökéletesítésében, mint bérlője vagy másodbérlője. A földnek nagy, rendszerint állandó vagy éppenséggel növekvő az értéke; a földtulajdonos biztosított nagy természetbeni bérleti díjat kap anélkül, hogy bármiféle új kockázatot kellene vállalnia, vagy akárcsak a legkisebb mértékben is törődnie kellene földjével.

Arra a következtetésre jutottam, és számos beható tanulmány szemmel láthatóan megerősít ebben, hogy Dél-Ázsiában a részes bérleti rendszer idézi elő az akadályok és gátló tényezők azon komplexumát, amely sikeresen hiúsít meg a technika tökéletesítésére, a munkaerő fokozott hasznosítására és a hozamok növelésére irányuló mindennemű erőfeszítést: az ilyen rendszer „nemcsak sérti a társadalmi igazságosságot, hanem szinte leküzdhetetlen ellen-ösztönzést is jelent a falusi tömegek számára, hogy erőteljesen részt vegyenek a fejlesztés munkájában".[10]

A latin-amerikai nagybirtokokat és az árnyékukban létező kisbirtokokat kevésbé alaposan ismerem személyes tapasztalatok alapján. Olvasmányaimnak és annak a néhány személyes megfigyelésnek az alapján azonban, amelyre módom nyílott, úgy vélem, hogy ez a rendszer

[10] „Recent Social Trends and Developments in Asia", *Economic Bulletin for Asia and the Far East*. XIX. k. 1. sz. (1968. június), 51. l.

– amelyben szintén gyakran föllelhetők a részes művelési rendszer elemei – hasonlóképpen nem kedvez a technikai haladásnak, amely fokozná a munkaerő hasznosítását, és növelné a hozamokat.

Benyomásomat alátámasztja, hogy az átlagos hozamok alacsonyak, s nem is növekednek túlságosan mindazokban az országokban és körzetekben, ahol ez a másik rendszer dominál. A Latin-amerikai Gazdasági Bizottság (ECLA) titkársága által e kontinens mezőgazdaságának helyzetéről nemrégiben közzétett rendkívül őszinte és tárgyilagos tanulmány[11] igen részletesen taglalja, miképpen gátolja Latin-Amerika különböző országaiban a földtulajdon, földnélküliség és bérlet rendszere a mezőgazdaság fejlődését:

„A falusi lakosság zömmel nem rendelkezik semmiféle többletjövedelemmel, de még csak annyi földdel sem, ami módot nyújtana a beruházások növelésére, ugyanakkor azok, akik a föld túlnyomóan nagy hányadának tulajdonosai, és a legnagyobb jövedelmek élvezői, ritkán érdekeltek tulajdonuk fejlesztésében, a termelés fokozásában, a termelékenység növelésében, s többnyire hiányzik ehhez az anyagi lehetőségük is. A nagybirtokok profitját jóformán sohasem juttatják vissza a földnek; ehelyett városi beruházásokra és luxus fogyasztási cikkekre költik, vagy kiviszik az országból. A fennálló adórendszerek mellett az állam nem juthat hozzá e profitok eléggé nagy százalékához, hogy növelje mezőgazdasági beruházásait."[12]

A hatalmas kiterjedésű fejletlen világ különböző országaiban, vagy akárcsak egy-egy ország különböző körzeteiben, sokféle földtulajdon- és bérleti rendszer létezik. Általában azonban egyik vagy másik típusú agrárreform (l. a következőkben) szinte mindenütt

[11] *Economic Survey of Latin America 1966*. III. rész. (ENSZ New York, 1968). 51. l.

[12] Uo. 312. l.

a tökéletesített technológiák bevezetésére irányuló stratégiai erőfeszítések elengedhetetlenül szükséges feltétele.

További megalapozottnak tűnő általánosítás, hogy nagyon kevés kivétellel – leginkább ott, ahol forradalmi helyzet állt elő, vagy ahol egy külső hatalom dominálásának és nyomásának volt szerepe, mint például Tajvan esetében – *a föld- és bérleti reformról szóló sok beszéd kevés konkrét eredményre vezetett a fejletlen országokban a második világháború vége óta.* Még ott is, ahol törvénybe iktatták ezeket a reformokat, mini-reformok vagy éppenséggel álreformok születtek csak. Ami pedig a föld nélküli parasztokat illeti, e reformok többnyire még csak célul sem tűzték ki, hogy földhöz juttatják őket. Mindezt Dél-Ázsia hatalmas térségeire vonatkoztatva részletesen tárgyaltam az *Asian Drama*-ban.

Ugyanitt rámutattam, hogy ebben a térségben az agrárreform kudarcának legfőbb oka a hatalmas földbirtokos érdekeltségek ellenállása volt. Valamiféle vélt érdekközösség folytán még a kisbirtokosok is a nagy földesurak oldalára álltak.

A földbirtokba történő beruházásokat a személyi vagyon biztonságos és célszerű módjának tekintik, s ez arra vezet, hogy a városi nagy- és kistőkések mohón igyekeznek földet szerezni. Az olyan típusú országokban, mint pl. India, feltehetően szinte a felsőbb osztály minden tagja (definícióját l. az előző fejezetben) több-kevesebb föld birtokosa, noha semmiféle statisztika sem létezik, amely bizonyíthatná ezt az állítást.

A földtulajdon ezen rendkívüli elterjedtsége még a városi felsőbb osztály és a falusi földművelő lakosság körében is (mindkét csoportba számos magasabb és alacsonyabb rangú közhivatalnok tartozik) roppant erős földreformellenes blokkot hoz létre. Ez a blokk nemcsak azért nagy hatalmú, mert azokban az országokban, ahol választások is léteznek, erős a szavazati pozíciója, hanem

mert felöleli mind a városi, mind a falusi területek szinte egész művelt és iskolázott lakosságát.

Eltekintve még attól a körülménytől is, hogy gyakran a hivatalnokok, akiknek végre kellett volna hajtaniuk a földreformot, maguk is földbirtokosok, természetszerűleg többnyire összefogtak a falusi felsőbb rétegekkel, hogy zátonyra futtassák a reformokat.

A falu szegényebb rétegei, akiknek érdekében hirdették meg és iktatták néha törvénybe a reformokat, rendszerint közömbösek maradtak. Nem voltak eléggé szervezettek, hogy fölismerjék közös érdekeiket, még kevésbé, hogy harcoljanak is értük. A fennálló társadalmi helyzetben tehetetlenek voltak, ami igazolja az előző fejezetben kifejtett általános tételt, miszerint minden hatalom a felsőbb osztály különböző csoportosulásainak kezében összpontosul, míg a tömegek nem tudják megfogalmazni követeléseiket, nem eléggé szervezettek érdekeik védelmére, és passzívak.

Noha Latin-Amerikában sok tekintetben eltérő a földtulajdon- és bérleti rendszer, az agrárreform tekintetében hasonló a helyzet a dél-ázsiaihoz. Az agrárreform általában itt is deklarált politikai célkitűzés lett, miként azt az érdekelt országok ünnepélyesen kinyilvánították az 1961. évi Punta del Este-i alapokmányban. Az ECLA titkársága által a latin-amerikai mezőgazdaság helyzetéről készített, már idézett tanulmány, amelyet 1968-ban tettek közzé, egész fejezetet szentelt a következő kérdésnek: „A földbérlet rendszere és a mezőgazdasági fejlődés más intézményes akadályai."[13]

A jelentés szerzői kénytelenek voltak azt a következtetést levonni, hogy mindezekből a politikai célkitűzésekből igen kevés valósult meg, s hogy „ez nagymértékben azt a befolyást tükrözi, amelyet a nagybirtokosok gya-

[13] *Economic Survey of Latin America 1966.* 334. l.-tól.

koroltak és gyakorolnak mindmáig a különböző országok agrárpolitikájának megfogalmazására". „A tényleges eredmények és az elfogadott, reális célkitűzések" egybevetése után a szerzők megállapítják:

„... a latin-amerikai országok abszolút értelemben nagyon keveset, a szükségletekhez és célkitűzésekhez képest pedig gyakorlatilag semmit sem értek el. ...Noha a földreform törvénybe iktatásától és a földreformintézetek létrehozásától egy új korszak beköszöntét remélték, amely mélyreható változásokat hoz majd a földbérleti struktúrában, a legtöbb reformprogramot valójában szüntelenül fölvizezték, s nem egy ilyen program ma már szinte holtpontra jutott... A mind ez ideig földhöz juttatott családok száma csupán töredéke a mezőgazdaságból élő családok évi szaporulatának. ...Más szóval, a földreformmal kapcsolatos rendszabályok eddig alig-alig éreztették hatásukat a földbérleti rendszerre, és egyetlen program sem érte el egy igazi földreform méreteit."

Nyugat-Ázsiában, s az olyan típusú afrikai országokban, mint példának okáért Etiópia, a földtulajdon és földbérlet problémái, noha helyenként nagymértékben eltérőek, nem túlságosan különböznek a dél-ázsiai problémáktól. A Szaharától délre eső független Afrika nagy részében a helyzet – a történelmi fejlődés szemszögéből – kevésbé „érett". E térség jelentős részében inkább azt kell eldönteni, vajon újjászervezzék-e a kollektív tulajdon törzsi rendszerét, vagy pedig az egyéni tulajdon új rendszerét alakítsák-e ki. A függetlenségét nemrégiben elnyert számos országban európaiak is szereztek földbirtokot, sőt, általában a legjobb földeket kaparintották meg; ez különleges problémákat vet fel, akkor is, ha az európaiak a helyszínen maradnak, akkor is, ha jobbnak látják elhagyni az országot.

A vélemények általában megegyeznek abban, hogy a termelékenység szemszögéből legelőnyösebb helyzet elérésére *az agrárreform hatókörét nagyszámú egyéb,*

kiegészítő, intézményes reformmal kell bővíteni, beleértve a mezőgazdaság kiterjesztését is. További ilyen reformok kedvező feltételű hitelek nyújtása műtrágya, vetőmag és mezőgazdasági eszközök beszerzésére, a mezőgazdasági termények piaca felvevőképességének fokozása stb.

Az egész fejletlen világban általánosan elfogadott politikai irányvonal, hogy a reformokat szövetkezés útján kell megvalósítani. Sok országban, köztük valamennyi dél-ázsiai államban, ezeket a reformokat úgy motiválták, és látszólag úgy irányították, hogy különösen a falvak szegényebb néprétegeinek javát szolgálják, s így a nagyobb gazdasági és társadalmi egyenlőség felé egyengessék az utat.

Az *Asian Drama*-ban igen részletesen tárgyalom ezeknek a politikai rendszabályoknak dél-ázsiai alkalmazását, beleértve a hitel- és egyéb szövetkezetek alakítását, a községfejlesztést és a mezőgazdaság kiterjesztését, a helyi önkormányzat és a szövetkezeti gazdálkodás kérdéseit. Mindezen törekvések mögött nagyrészt egyenlőségre törekvő ideológia húzódik meg. *E törekvésekről gyakran állítják, hogy forradalmi hatásúak, mert a falvakban elősegítik a nagyobb mérvű egyenlőség megvalósítását.*

De az ezekben az országokban, s nem utolsósorban a falvakban fennálló egyenlőtlen társadalmi, gazdasági és politikai rétegződés logikájánál fogva szinte mindig ellenkező a hatásuk. Rendszerint csak a felsőbb rétegek tudtak élni a szövetkezeti intézmények nyújtotta előnyökkel, csak ők profitáltak a fejlesztésre folyósított szubvenciókból. *Mindennek nettó eredménye az lett, hogy az egyenlőtlenség nem csökkent, sőt még növekedett.*

Míg a földreform és a földbérleteket szabályozó törvényhozás, amennyiben érvényt szereznek nekik, a tulajdonviszonyok és gazdasági kötelezettségek alapvető megváltoztatására szolgáló eszközök, ez utóbbi intézményes rendszabályok semmiféle frontális támadást

sem jelentenek az egyenlőtlenségre alapozott fennálló hatalmi struktúra ellen. Sőt, céljuk a viszonyok megjavítása anélkül, hogy hozzányúlnának ehhez a struktúrához, és ezzel valójában megkerülik az egyenlőség problémáját.

Vonatkozik ez a mindent felölelő falusi felemelkedési programra, ismertebb néven a községfejlesztési programra is, amelyhez oly sok reményt fűztek mind a fejletlen országokban, mind a fejlett nyugati országokban. „E kezdeti időszakban a községfejlesztéssel kapcsolatos viták jó része hallatlanul lelkes légkörben folyt, mert szinte általánosan úgy vélték, ez a mozgalom Ázsia számtalan faluja gazdasági és társadalmi forradalmasításának a kulcsa "[14]

E program kudarcának legfontosabb magyarázata az, hogy megvalósítása módjánál fogva *lényegében nem egyéb, mint kísérlet az egyenlőség problémájának megkerülésére, közben pedig mindvégig úgy tüntették fel, mintha a szegény rétegek megsegítésére irányult volna*

India, amely valamennyi többi fejletlen ország előtt jár e kiegészítő intézményes reformok politikájának megvalósításában, egyszersmind az az ország, ahol folyamatosan reálisan értékelik a helyzetet, és ahol a legfelvilágosodottabb szellemű viták folynak e kérdésről. Ezekben az értékelő tanulmányokban őszintén elismerik a fentiekben kifejtett nézet jogosultságát. Így például egy hivatalos indiai jelentés megállapítja: „Amíg fennmarad a társadalom jelenlegi szerkezete, amíg tovább él a hagyományos gondolkodási mód, a fejlődés gyümölcseit szükségszerűen a lehető legegyenlőtlenebbül fogják elosztani, és a gyengébb rétegek kapják a legkisebb részt." A továbbiakban a jelentés alátámasztja, miért vall kudarcot az egyenlőtlenség enyhítésére törekvő mindennemű

[14] „Recent Social Trends and Developments in Asia", 52. l.

politika, köztük a községfejlesztés is, s miért nem juthat el a szegényebb falusi rétegekhez. Végül erre a következtetésre jut: „A földművelés hallatlan változatossága jószerint lehetetlenné teszi a mezőgazdaság bármilyen hatékony tökéletesítését és racionalizálását. Ami csekély javítás lehetséges, a dolog természeténél fogva sokkal inkább a legnagyobb földbirtokosok, semmint a kisbirtokosok javára válik."

Ez a megállapítás magában foglalja azt a következtetést, hogy Indiában ezek a kiegészítő intézményes reformok – az általában nekik tulajdonított egyenlősítési motivációval ellentétben – valójában mindig fokozzák az egyenlőtlenséget, amíg csak gyökeresen nem változtatnak a tulajdon- és földbirtok-megoszlás alapvetően egyenlőtlenségre épülő rendszerén. Bárhol másutt kísérleteztek ilyen reformokkal a fejletlen világban, általában hasonlóképpen a jobb módú falusi rétegek javára váltak, és csak elenyésző mértékben vagy egyáltalán nem lendítettek a szegény néptömegek sorsán.

Az utóbbi néhány oldalon ezt a nagyon is komoly fejleményt az egyenlőség eszménye szemszögéből tárgyaltuk, hiszen a föld-, bérleti és egyéb kiegészítő intézményes reformoknak mindig ennek a megvalósítása volt a céljuk. E törekvések azonban egyértelmű kudarccal végződtek.

A reformokat vagy nem hajtották végre, vagy pedig valójában még nagyobb egyenlőtlenségre vezettek. Mindez *pari passu* rendkívül gyors népességszaporulat közepette megy végbe, ami – mint említettem – már önmagában véve is abba az irányba hat, hogy még több embert taszítson lefelé a társadalmi és gazdasági rend lépcsőjén, s még merevebbé, rugalmatlanabbá tegye e rendszert.

A problémát azonban a termelékenység szemszögéből

is vizsgálhatjuk. A falusi felsőbb osztály egyes tagjai (főképpen a paraszt-földesurak és előjogokat élvező bérlők csoportjába tartozók, akik maguk művelik meg földjüket családjuk és béresek segítségével) kétségtelenül fölismerték, hogy a földművelés korszerűsítésével pénzt kereshetnek, és hogy erre a célra a kormánytól nagyvonalú segítséget kaphatnak.

Noha semmiféle megbízható statisztika nem áll rendelkezésünkre, a viszonyok pedig a különböző körzetekben és országokban eltérőek, ez a csoport rendszerint igen kis létszámú, a túlnyomó többséget pedig a részesbérlők, a mezőgazdasági munkásokat foglalkoztató hagyományosabb szemléletű gazdák, az ezeknél dolgozó föld nélküli munkások és az igen kevés földdel rendelkező kisbirtokos parasztok alkotják.[15] Dél-Ázsiában a falusi lakosság e nagy többsége által művelt föld rendszerint az egész megművelt földterület nagyobbik hányada.

Ez a fejlődés tehát még a termelékenység szemszögéből sem járhat lényeges eredménnyel. De bármilyen kevesen legyenek is, az ilyen jellegű haladó szemléletű gazdáknak kétségtelenül nagy érdemük van mindabban, ami a fejletlen országokban a hozamok növelésére vezetett. Dr. B. R. Sen, a FAO volt vezérigazgatója, akit már idéztünk, megjegyzi, hogy az értékelő tanulmányok Indiáról megállapítják: „a jelentősebb gazdák és a jobb módú falusiak" azok, akik a községfejlesztés előnyeit élvezik, s nézete szerint „üdvözölni kell ezt a jelenséget".

Sen ezután így folytatja: „A községfejlesztés tehát dinamikus szerephez juthat az indiai mezőgazdaság korszerűsítésében." Ezt a megállapítását és javaslatát nyilván nem a jóval szélesebb kisugárzású következményekkel egybevetve teszi, amelyekkel akkor kellene szá-

[15] Néhány Indiára vonatkozó becslést l. *Asian Drama*, 1344. l. 4. lábj.

molni, ha a földművelők sokrétű megsegítésére irányuló többi intézményes reformot a földtulajdon- és földbérletrendszer hatékony megreformálásával kötötték volna össze. Ez utóbbi reformok elmaradása meggátolta, hogy a többi intézményes reform eljusson a földművelők nagy tömegeihez, és azok hasznára váljék.

Mégis, ha tényleges helyzetnek fogadnánk el, ha egy Indiával nagyjából azonos politikai viszonyok között élő fejletlen országban még csak remény sem nyílik olyan jellegű becsületes és hathatós föld- és földbérlet-reformokra, amilyeneket terveznek, és többnyire törvénybe is iktatnak, úgy felül kellene vizsgálnunk az agrárreform és a falu felemelésének egész problémáját. Ebben az esetben adottnak tekintjük azt is, hogy belátható időn belül nem várható politikai forradalom, amely a szegény néptömegeknek a hatalom jelenlegi birtokosai elleni felkelésével járna (l. e könyv 3. és 12. fejezetét). Az *Asian Drama*-ban megkíséreltem az ilyen természetű átértékelést.[16]

A két említett feltételezés esetén úgy ítéljük, érdemes lenne *merőben új szemlélettel közelíteni az agrárstruktúra kérdéskomplexumához.* Első lépésként a kormánynak határozott politikai elgondolást kellene körvonalaznia, amely meg is valósítható a fennálló társadalmi és politikai viszonyok között.

Ez a politika pedig az lenne, hogy *föl kell hagyni az olyan jellegű föld- és földbérlet-reformokkal, amelyeknek megvalósításával eddig hiába kísérleteztek,* mert hiányzik a reformok valóra váltásához szükséges politikai akarat, és a végrehajtáshoz szükséges hatékony adminisztráció sem áll rendelkezésre.

Habár a radikális kinyilatkoztatások és törvénykezések nem vezettek is radikális tettekre, mégis olyan légkört

[16] Uo. 26. fejezet, 25. szakasz (1377. l.-tól).

teremtettek, melyek káros bizonytalanságot váltottak ki az agrártársadalomnak éppen azon tagjaiból, akiknek megvan a lehetőségük és képességük, hogy reagáljanak a gazdasági ösztönzőkre.

Ennek ezután az lesz az eredménye, hogy az agrárpolitika a lehető legrosszabb megoldást választja: valójában nem mozdítja elő az egyenlőséget, a falusi felsőbb osztályban viszont – éppen az előidézett bizonytalanság miatt – meggátolja a potenciális hatékonyság kibontakozását.

Ilyen körülmények között előnyösnek tűnnék *tudatos politikai döntéssel a kapitalista földművelés mellett kiállni: engedélyezni a paraszt-földesurak és előjogokat élvező bérlők csoportjának haladó szellemű vállalkozói számára, sőt ösztönözni őket arra, hogy maradéktalanul learassák szorgalmuk gyümölcsét.* Ez valószínűleg még több ilyen gazdát arra késztetne, hogy ugyanígy járjon el, legfőképpen pedig hogy fölhagyjon a részes bérlet rendszerével.

Az egyenlőség alapvető kérdését ez esetben más szemszögből és más politikai eszközökkel kellene megközelíteni. De mind az egyenlőség, mind a termelékenység szemszögéből hátrányos a jelenleg elterjedt quasi-kapitalizmus azon formája, amely egyesíti a korlátozatlan kapitalizmus legkedvezőtlenebb vonásait a gazdasági szervezés feudális sémáinak mindmáig rendkívül erős csökevényeivel.

Mindenekelőtt, az igazi kapitalista fejlődési út nem tűrheti olyan személyek passzív és parazita földtulajdonát, akik csak lefölözik a mezőgazdasági szektor fölöslegét, de semmivel sem járulnak hozzá a termelési folyamathoz. *Föl kell tehát számolni a részes művelést mint bérleti rendszert, a birtokuktól távol élő földesurak rendszerét, valamint az olyan „földművesek" túlsúlyát, akik semmiféle földművelést sem végeznek.*

Komoly eredményeket lehetne elérni egy adórendszer-

rel, amely súlyosan megbírságolná a munkában részt nem vevő földbirtokosok jövedelmét. Még ennél is sikeresebbek lehetnének olyan törvények, amelyek megtiltanák birtokok átadását nem mezőgazdasági munkát folytató személyeknek, legfőképpen távolélőknek. Számos demokratikus országban – többek között Svédországban – hoztak már ilyen törvényeket; igaz, hogy ott a távol élő földbirtokosok átkos rendszere összehasonlíthatatlanul kisebb arányú.

Az indiai hatalmi helyzetet az jellemzi, hogy noha rengeteg radikális kinyilatkoztatás hangzott és hangzik el még hivatalos dokumentumokban is, amely a hagyományos „társadalmi és gazdasági forradalom", „a föld azé, aki megműveli" frázisokat szajkózza, még csak fel sem vetődött az ilyen határozott, gyakorlati szellemű reform gondolata.

Ha több földtulajdonos válna haladó szellemű, technikai tökéletesítések bevezetésére kész gazdává, ez megnövelné az általános munkaerő-keresletet. Ha valamely adott esetben viszont egy bizonyos típusú gépesítés ehelyett kiszorítana munkaerőt, e módszer elterjedésének könnyűszerrel gátat lehetne vetni egy olyan országban, amely kénytelen szabályozni a vállalatok működését és a beruházásokat, s amely szüntelenül devizanehézségekkel és az iparcikkellátásban jelentkező szűk keresztmetszetekkel küszködik.

A fokozódó munkaerő-kereslet és a részes bérleti rendszer fokozatos fölszámolása hosszú távon a gyors ütemben növekvő mezőgazdasági munkaerő érdekében állna. Hangsúlyozni kívánom, hogy a falusi szegény néptömegek valóságos mezőgazdasági felemelkedése csakis akkor biztosítható, ha a társadalmi rendszerből és az emberek tudatából kiküszöbölik a szorgos fizikai munkával, s főképpen a bérmunkával szembeni hagyományos viszolygást.

Lényeges azonban kiegészítő rendszabályok kidolgozása a mezőgazdasági munkások védelmére. E rendszabályok ugyanannyira fontosak, mint azok, amelyek a földtulajdonosok valóságos vállalkozó kedvének ösztönzőit kívánják megteremteni. Indiában azzal kísérleteznek, hogy törvényileg állapítsák meg a minimális béreket; ez azonban, legalábbis a közeljövőben, amikor minden valószínűség szerint továbbra is fennáll majd a munkaerő nem kellő hasznosításának ténye, még a földreformnál és bérletszabályozó törvényeknél is hatástalanabb.

Feltétlen prioritást kellene azonban biztosítani annak a programnak, amely *a falvak jelenleg föld nélküli legalsóbb osztályának tagjait kis földparcellákhoz, s ezzel emberi méltósághoz, új életperspektívához, valamint csekélyke önálló jövedelemforráshoz juttatná.* Még sűrűn lakott területeken is lehetne legalább kis parcellákat osztani jelenleg megműveletlen ugarból. A megművelt birtokok fennálló rendszerét még csak meg sem kellene bolygatni komoly mértékben, sőt egyes helységekben egyáltalán nem is kellene hozzányúlni.

Az ilyen rendkívül korlátozott földújrafelosztási projektum keretében azonban lényeges lenne, hogy *a föld birtoklásának és használatának korlátozatlan jogát biztosítsák személy szerint a föld nélküli parasztoknak.* Az indiai rendszerrel szemben, amelynek keretében igen kis méretekben valósítják meg ugarföldek osztását föld nélküli parasztoknak, nevezetesen azzal szemben, hogy a falusi pancsayatok ellenőrzése alatt álló szövetkezetekbe kényszerítsék őket (a pancsayatokban rendszerint a földtulajdonnal rendelkező felsőbb kasztok dominálnak), joggal merül fel a gyanú, vajon nemcsak azért ötlötték-e ki, nehogy az alsóbb kasztokba tartozó személyek, bármilyen kevéske földhöz is jutottak, földtulajdonosi méltóságra emelkedjenek. Bárhogyan legyen is, ez lett az eredménye.

Mindezek a politikai rendszabályok együttvéve – amennyiben megvalósítanák őket – fölérnének egy *gyökeres földreformmal, noha az más természetű lenne mint amelyről oly sokat vitatkoznak, és amelynek megvalósításával kísérleteznek a törvényhozások.* A mezőgazdasági termelékenység növelése céljából ugyanis jóval hatékonyabbnak bizonyulna. Egyszersmind sikeresebb változásokat hajtana végre a falusi közösségben, s ezek a változások a fokozottabb egyenlőséget és a gazdasági meg társadalmi struktúrán belüli nagyobb mobilitást segítenék elő.

Akadnak, akik azt bizonygatják, hogy Indiában a fejlődés valóban e javaslatok valóra váltása irányába halad. Eltekintve attól, hogy egyre kisebb érdeklődés nyilvánul meg a hagyományos típusú földújrafelosztási és földbérleti törvényhozás megvalósítása iránt, ez nem is felel meg a valóságnak. Mindenekelőtt azért nem, mert ez ideig a legkülönbözőbb hivatalos jelentések unos-untalan ismételgették azt a radikális követelést, hogy a földet azok között kell újrafelosztani, akik megművelik, s ezáltal bizonyságot teremtettek a földtulajdonviszonyokat illetően.

Még ennél is lényegesebb, hogy a kormányköröknek láthatóan eszük ágában sincsen lépéseket tenni a részes bérleti rendszer, a távol élő földtulajdonosok rendszere és általában a passzív és élősdi jellegű földtulajdon ellen.

Nem sokat törődnek azzal sem, hogy gyakorlati lépéseket tegyenek a föld nélküli parasztok vásárlóképességének növelésére azáltal, hogy kis parcellákat juttatnának nekik.

Politikai tekintetben annak kilátásai, hogy Indiában az agrárpolitikát az általam javasolt új vágányokra tereljék meglehetősen borúsak. A hatalmi pozíciókat a városban lakó, a falutól távol élő földbirtokosok és földet nem művelő „földművesek" szállták meg. A részes bérlet

pedig, noha pazarló, annyi hasznot hajt, hogy azok, akik gyümölcsét élvezik, nem hajlandók támogatni semmiféle változást.

Ami pedig a falusi alsóbb osztályt illeti, ez passzív és nem eléggé szervezett ahhoz, hogy megvédelmezze érdekeit. Még csak nem is remélhető, hogy ezek az emberek eléggé éleslátóak legyenek annak fölismeréséhez, hogy legfőbb érdekük a haladó vállalkozói szellem térhódítása a földtulajdonosok között, annál is kevésbé, minthogy ez azzal járna, hogy a részes bérlők alkalmazott munkásokká válnának, amit sokan közülük társadalmi lefokozásnak tekintenének.

Bizonyára könnyebben értenék meg azt a fajta földújrafelosztást, amikor kis parcellákhoz juttatják a földnélkülieket. De különösen Indiában rendkívül erős ellenállás tapasztalható minden elgondolással szemben, amely bármely csekély részesedést kíván juttatni a többségükben alacsony kasztbeli nincsteleneknek a földtulajdonból.

Nagy általánosságban továbbra is ragaszkodnak valamiféle radikális (igaz, ködös és semmire sem kötelező) egyenlőségi eszményhez, ami azon kívül, hogy fejlődést hátráltató reakciót vált ki a földtulajdonosok körében, semmiféle gyakorlati következménnyel sem jár.

Időközben pedig a demográfiai robbanás következtében egyre általánosabbá válik, hogy a munkaerőt nem hasznosítják kellőképpen, s mind nagyobb tömegek süllyednek a társadalmi hierarchia legalsóbb szintjére.

De *éppen ez a helyzet igényli egyre sürgetőbben a szellemi és politikai vezetést*. Ezt kívántam hangsúlyozni a fentiekben.

Írásra késztetett az is, hogy a földreform említett alternatívájának mérlegelése rendkívül erőteljesen szemléltetheti, hogy a fokozott egyenlőség követelménye miként egyeztethető össze a nagyobb termelékenység

szükségességével. E két tényező kiegészíti egymást, mégpedig abban az igen fontos értelemben, hogy egymás előfeltételei.

Óriási területe miatt különösen fontos e tekintetben India. Minden más fejletlen országot megelőzve tervezési rendszert vezettek be, igaz, hogy ez az 1965. és 1966. évi megpróbáltatások következtében összeomlott. Végül Indiában szabadabb és mélyrehatóbb nyilvános vita folyik minden társadalmi problémáról, mint jóformán bármely más fejletlen országban.

A fejletlen világ jó néhány más országában is előnyösen lehetne megvalósítani ilyen nem hagyományos jellegű földreformot. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a földtulajdon és bérleti rendszer tekintetében roppant nagyok az eltérések a fejletlen országok között.

Nem helyes tehát úgy tárgyalni e problémát, mintha bárhol a világon csupán egyetlen megoldás léteznék, s mintha az elterjedt közhiedelem szerint mindenütt a föld többé-kevésbé egyenlő újrafelosztása jelentené a kiutat. Helyesebb lenne néha a földtulajdonnak valamilyen kollektív gazdálkodás formájában történő radikális megszilárdítását mérlegelni.

A földreform-problémát tehát minden egyes ország, sőt néha egy-egy ország körzetei esetében is egyedileg kell vizsgálni. Figyelembe kell venni ennek során a hagyományokat és a fennálló viszonyokat, hiszen e tekintetben az országok, sőt a kisebb körzetek is erősen különböznek egymástól.

Vannak országok, ahol a föld nagyjából azonos nagyságú egyéni gazdaságokra történő újrafelosztásának hagyományos módja mutatkoznék a legcélravezetőbb reformnak. Ez nemcsak azokra az országokra vonatkozhatnék, ahol a föld már ma is közel egyenlő mértékben oszlik meg a parasztttulajdonosok között, de néha

még azokra is, ahol a föld túlnyomó hányada távol élő földesurak tulajdona, mint például Latin-Amerika nagy részében.

Ha az első esetben igen nagy a föld nélküli parasztok osztálya – például Thaiföldön, ahol a mezőgazdasági munkaerőnek körülbelül 40 százalékát teszik ki –, az a járulékos feladat is jelentkezik, hogy ezeknek a parasztoknak valamennyi saját földet is kell juttatni, noha a földnek egyenlő részekre osztása valamennyi parasztcsalád között egy adott területen nem lenne sem gyakorlatilag célravezető, sem megoldható.

Más országokban viszont a tulajdon és a szervezés szövetkezeti formája lenne a legelőnyösebb. Ez esetben azonban valódi szövetkezésnek kellene lennie, nem pedig álszövetkezeti rendszernek, mint India nagy részében (India ugyanis az egyetlen ország, amely megpróbálkozott a szövetkezeti gazdálkodással). Megint más országokban, vagy legalábbis körzetekben sok minden szól a községi vagy állami gazdálkodás mellett, különösen ott, ahol új területeket nyitnak meg mezőgazdasági művelés céljára.

Valamennyi földreformtípusnak azonban eleget kell tennie annak a követelménynek, hogy olyan kapcsolatot alakítson ki az ember és a föld között, amely nem fojtja el az ember munka- és beruházási kezdeményezőkészségét, vagy legalábbis nem tartja vissza saját munkájának beruházásától. Ez általában a jelenleginél nagyobb mérvű egyenlőséget igényel, különben az ösztönzők csupán egy nagyon vékony felsőbb osztályú rétegben érvényesülnek.

A mezőgazdasági technika tökéletesítésére és a hozamok növelésére irányuló kísérletek sohasem járhatnak jelentős eredménnyel, ha nem hozzák létre az ember és a föld ezen kapcsolatát. Amennyiben nem nyúlnak hozzá a földtulajdon- és földbérleti rendszerhez, és meghagyják

olyannak, amilyen a legtöbb fejletlen országban, úgy ez nemcsak komoly gátjává válik a tökéletesebb technika bevezetésének, hanem általában fokozni fogja az egyenlőtlenséget is az adott országban.

III. Sajátosságok

Különösen a legutóbbi néhány esztendőben a fejletlen országok agrárpolitikája alakításáról folytatott vitában néhány rendkívül különleges jellemző sajátosság bukkant elő. Rá kell ezekre világítanunk, mert könnyen odavezethetnek, hogy az emberek ésszerűtlenül választják meg a követendő politikát.

Mindenekelőtt, *alig tulajdonítanak jelentőséget a mezőgazdasági munkaerő hallatlan mérvű kihasználatlanságának*. Még kevesebb figyelmet fordítanak arra, hogy ez a tendencia egyre erősödik, hiszen a munkaerő sok országban közel 2 százalékkal növekedik majd évente, szinte egészen az évszázad végéig. Amikor pedig megemlítik a munkaerő nem kellő hasznosítását, ez csak futólag történik; rendszerint nem hangsúlyozzák ennek a tényezőnek a dinamikus jellegét, s még csak kísérletet sem tesznek arra, hogy ezt a felismerést összhangba hozzák a követendő politika megválasztásával.

Ennek a tényezőnek csak a „munkanélküliség" és a „nem kielégítő foglalkoztatottság" vitája során tulajdonítanak jelentőséget, ami teljesen megfelel a háború utáni elfogult szemléletnek. A „nem kielégítő foglalkoztatottságot" elszigetelve, statikus tényezőnek tekintik, amely nem függ össze a politikával (hiszen máskülönben tarthatatlanná válnék a fogalom jelenlegi meghatározása), és mind a „munkanélküliség", mind a „nem kielégítő foglalkoztatottság" fogalmát merőben irreálisan

és valóságtartalom nélkül „kiküszöbölhető" feleslegként definiálják.

Indiában Mohandas K. Gandhi szembenézett ugyan ezzel a problémával, de ő erkölcsi alapon foglalkozott vele. Az indiai nép „hagyományos lustaságáról" beszélt, s hangsúlyozta, hogy a henye életmód semmivel sem igazolható.

„Ha legközelebbi szabadságidejét az ország belsejének valamely isten háta mögötti falujában tölti, meglátja, hogy kutatásaim eredménye helytálló. Meglátja, hogy az emberek levertek és rettegnek. Meglátja, mennyi ház hever romokban. Hiába keres bárminemű köztisztasági vagy egészségügyi berendezést. Meglátja, milyen nyomorúságos állapotban vannak a szarvasmarhák, s mégis azt tapasztalja majd, hogy mindenen eluralkodik a lustaság."

Időnként, különösen pályafutása kezdetén, Nehru is óva intett a semmittevéstől, amikor lépten-nyomon oly rengeteg munka vár elvégzésre.

De mind Indiában, mind másutt, fokozatosan megszűntek az effajta panaszok. Amióta megkezdődött a gyarmati rendszer felszámolása, külföldiek óvakodtak az ilyesféle panaszoktól, mintegy elfogadva a gyarmati elmélet elleni „bennszülött" tiltakozás jogosultságát (l. 1. fejezet).

A jelen könyv szerzője lenne az utolsó, aki ellenezné társadalmi és gazdasági kérdések erkölcsi alapon történő tárgyalását. A kérdéseket azonban reálisan kell kezelni. A széles körben elharapódzott semmittevésnek olyan okai, indítékai vannak, amelyeket az egyén egymagában nem küzdhet le. Legelőször itt vannak a rendkívül rossz egészségügyi körülmények, amelyek sokféle tényezőnek, legfőképpen a széles néptömegek szegénységének a függvényei.

Továbbá – s ez még lényegesebb – a földtulajdon- és földbérleti rendszer eleve meggátolja, hogy a földműve-

sek munkaigényesebb művelés révén növelhessék a hozamokat, és semmiféle ösztönzést sem nyújt nekik bármiféle előteremthető anyagi alapok beruházására, de még attól is elriasztja őket, hogy saját többletmunkájukat fektessék be a föld termékenyebbé tételére.

Ennek a következménye az iszonyú nyomor, amely annyira kiszipolyozza az emberek szellemi és fizikai erejét, hogy még a családi otthon körüli azon tevékenységeket is képtelenek elvégezni, amelyek nyilvánvalóan szolgálnák egészségüket és kényelmüket.

Mindezek tudatában nem a szegénysorban élő földművestömegeket kell hibáztatnunk, hanem azt a jóval kisebb létszámú felsőbb osztályt, amely a jelenlegi rendszerben a politikai hatalom birtokosaként meggátolja az agrárreformot, noha az lehetővé és kifizetődővé tenné a munkaerő jobb hasznosítását.

Ezek a megállapítások, különböző mértékben, valamennyi fejletlen országra érvényesek.

A mezőgazdasági munkaerő rendkívül alacsony fokú hasznosítása ellen a legjobb orvosság – miként arra megpróbáltam rámutatni e fejezet II. szakaszában – az lenne, ha sikerülne általánosan elterjeszteni a szinte kivétel nélkül minden esetben munkaigényesebb korszerű technikát. Ennek előfeltétele valamiféle föld- és bérleti reform, amely olyan kapcsolatot teremt a földműves és a föld között, hogy ez lehetővé váljék, és ösztönzésül szolgálna minden rendelkezésünkre álló vagy megszerezhető alap – mindenekelőtt saját munkájuk – beruházására a föld termelékenységének növelése céljából.

A második sajátosság, amely összefügg az elsővel, az, hogy eltekintve a sok fejletlen országban az ilyen típusú reform szükségességének már-már rituális ismételgetésétől (ez gyakran kérlelhetetlenül radikális nyelvezeten történik), *rendszerint egyre kevesebb figyelmet fordítanak*

a fejletlen országokban a föld- és földbérleti reformra, mihelyt felvetődik az a gyakorlati kérdés, hogyan lehetne növelni a mezőgazdaság termelékenységi szintjét.

Ez bizonyos fokig természetes reagálás lehet az ilyen természetű reformok eldöntésének és megvalósításának kudarcára (l. II. szakasz). E tekintetben reménytelennek tűnhetett a politikai helyzet.

Továbbá mivel ezeknek a reformoknak az eredménye csak megnövekedett munkaráfordítás és nagyobb hozamok formájában jelentkezhet némileg hosszabb távon, mi több, a mezőgazdaság fejlesztésére, a hitel- és értékesítési lehetőségek fokozására stb. nagyarányú állami kiegészítő beruházásokat feltételez, a mezőgazdasági válságnak az utóbbi években bekövetkezett súlyosbodása már egymagában is e reformok elutasításának egyik indoka lehet.

Rövid távon tekintve a helyzetet, ebben az esetben a pénzkölcsönzők meg földesurak látszólag szinte hasznos tevékenységet folytatnak, hiszen egy nem piaci folyamat segítségével élelmiszert csikarnak ki a félig kiéheztetett agrárproletariátustól a városi piac számára. A Kongresszus Párt hivatalos folyóiratának egyik indiai szerzője a szaknyelv álarca mögé bújtatva így fogalmazza meg ezt a gondolatot:

„A föld újrafelosztásával a lakosság azon részének kezére adunk földeket, amelynek jövedelem-elaszticitása az élelmiszer-gabonafélék tekintetében közel egységnyi... Márpedig ez katasztrofális hatással jár, hiszen a piaci fölöslegben bekövetkező bárminemű csökkenés a gyors iparosítás gátjává lesz majd."

Igaz, ritkaságszámba megy az ennyire egyértelmű vallomás, de ez a kegyetlen gondolat semmiképpen sem tekinthető kivételesnek a fejletlen országok politikáját kialakító körök felfogásában. Arra is felhasználható, hogy mentegessék vele a többi kiegészítő jellegű intéz-

ményes reform átorientálását, hogy ezek a felsőbb rétegek érdekét szolgálják, s ezzel már eleve kudarcra ítéljék őket, amennyiben a mezőgazdasági vidékek szegényebb néprétegeinek felemelésére irányultak volna. S mivel olyan roppant sok a szegény ember, a fenti gondolat, *némileg hosszabb távon,* magát a haladást áldozza fel.

Mindenesetre a föld- és bérleti reformok egészében véve a legtöbb fejletlen országban a rövidebbet húzták az agrárprobléma nyilvános megvitatásai során. K. N. Raj, ismert indiai közgazdász, aggodalommal szemléli ezt a fejleményt:

„...Aggaszt, hogy Indiában manapság a kormány tervkészítői és a politikai irányvonalak kidolgozói körében olyan általános tendencia tapasztalható, amelyet a problémák technokrata módon történő megközelítésének neveznék. ...Ámde egy annyira mélységesen hagyományokban gyökerező társadalom, amilyen az indiai, nem hagyható érintetlenül, ha valóban jelentősen fokozni kívánjuk a termelést. Olyan rendszabályokra gondolok, mint a földreform, amellyel kapcsolatban egészen a legutóbbi időkig az volt az álláspont – legalábbis azt állítottuk –, hogy mélyreható változtatásokat kívánunk végrehajtani. ...ma már nem is beszélnek a földreformról."

Az Egyesült Nemzetek különböző szervezeteiben a fejlett nyugati országok képviselői korábban némileg hajlamosnak mutatkoztak arra, hogy a fejletlen országok delegátusaival együtt szavazzanak általános jellegű s gyakran radikálisan szövegezett határozati javaslatokra, amelyek a földreform megvalósítására buzdították a fejletlen országokat.

John F. Kennedy amerikai elnök a földreformot meg az adóreformokat tűzte ki a „Szövetség a haladásért" fő céljául. Említettük már, hogy a latin-amerikai kormányok képviselői ezt 1961-ben ünnepélyesen magukévá is tették a Punta del Este-i Chartában.

Ezeket a felhívásokat és vállalásokat nem teljesítették, s ennek tudatában ma már egyre kisebb visszhangot keltenek a nyugati fejlett országokból kiinduló ilyen természetű ajánlások. A fejlett országok szakemberei és funkcionáriusai egyre inkább csupán a technikai tökéletesítés kérdéseit állítják fejtegetéseik középpontjába.

Ma már föl sem teszik a kérdést, vajon a földtulajdon és a földbérlet jelenlegi rendszere akadályozza-e a technikai haladást.

Még kevésbé vitatkoznak azon, hogy a technikai tökéletesítések korlátozott alkalmazása még fokozhatja is a társadalmi egyenlőtlenséget a fejletlen országokban, és vajon hogyan lehetne ezt megakadályozni.

W. A. Ladejinsky, amerikai szakértő, aki rendelkezik gyakorlati tapasztalattal és műszaki ismeretekkel, arra emlékeztet, hogy „ha azok, akik megművelik a földet, nem birtokolják azt, vagy legalábbis bérlőkként nem lehetnek biztosak földjük felől, minden egyéb intézkedés olyan, mintha homokba írták volna". Ezt a megállapítást nemcsak Indiában fogadták nagyon kritikusan, ahol Ladejinsky először csak a legnagyobb nehézségek árán publikálhatta tanulmányát, hanem az Egyesült Államokban és más fejlett nyugati országokban is alig méltatták figyelemre.

Időközben pedig az Egyesült Államok, az élelmiszersegélyek legfőbb folyósítója, nyomást gyakorol a segélyben részesülő országokra, hogy fokozzák a hozamok növelésére irányuló erőfeszítéseiket. Ezek a tanácsok azonban manapság rendszerint már nem tartalmaznak javaslatot földreform megvalósítására.

Sok amerikai szakértő, noha technikai kérdésekben rendkívül képzett, nem veszi figyelembe a fejletlen országok intézményes feltételeit. Befolyásolják őket a fejletlen országok uralkodó köreinek szempontjai is; ezek a körök

mint már rámutattunk, egyre inkább eltávolodnak a földreform megvalósítására irányuló mindennemű gyakorlati elgondolástól.

Ne feledjük azonban, hogy magatartásuk egybevág a régi gyarmatosító politikával is, s így valójában a neokolonializmus folytatásának tekinthető. Mint már a 3. fejezetben említettem, a gyarmati kormányzatok rendszeresen igénybe vették az előjogokat élvező rétegek támogatását, s nem voltak hajlandók beavatkozni a bennszülött lakosság életébe és szokásaiba.

A hagyományos mezőgazdasági rendszer munkaráfordítást és hatékonyságot gátló tényezői elleni frontális támadást eleve kizárták a törvényességgel, renddel és célszerűséggel kapcsolatos megfontolások, valamint a laissez-faire-ből és a közvetett uralomból következő általános gyarmati politika.

A gyarmati rendszer felszámolásának megkezdése után a technikai tökéletesítésre alapozott egyoldalú elgondolásokat a gazdasági tervezéssel kapcsolatos háború utáni szemlélet megerősítette, ami azzal járt, hogy megkerülték az attitűdökkel, intézményekkel, valamint a roppant alacsony életszínvonalból következő csekély termelékenységgel összefüggő problémákat, s „diplomatikusan" kerülve a kínos kérdéseket, túlzottan optimista nézeteket hangoztatnak (l. 1. fejezet).

A háború utáni elfogult szemlélet lényege, hogy a fejletlen országok mezőgazdasági problémáit úgy tárgyalják, mintha miben sem különböznének a fejlett országok agrárproblémáitól; ennek egyik kirívó példája az élelmiszertermékek árának és az árpolitikának az alakítása.

Jelenleg a fejlett országokban, de egyre inkább magukban a fejletlen országokban is, e kérdés tárgyalásakor gyakorlatilag azt hangsúlyozzák, *mennyire fontos az élelmiszer-ellátás fokozása céljából a magas árszínvonal tar-*

tása. Valójában azonban az árak emelkedtek, nem utolsósorban azokban az országokban, ahol akut élelmiszerhiány jelentkezett, még azokban az években is, amikor a legsúlyosabb volt e hiány. *Ez azonban nem annyira a tudatos árpolitika, mint inkább az áruhiány következménye volt.*

Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy politikai rendszabályok eredményeképpen ne emelkedhetnének az árak. Számos tanulmány alapján tisztában vagyunk azzal, hogy különböző élelmiszertermékek *relatív* árainak változása gyakran vezetett már gyors és lényeges változásokra ezen áruk termelésében és kínálatában. Valamennyi, vagy majdnem valamennyi élelmiszertermék ára *általános* emelésének hatása már bonyolultabb kérdés.

Nem elképzelhetetlen, hogy néhány fejletlen országban az élelmiszerárak ilyen általános emelése fokozott termelésre vezetne, vagy legalábbis azt hozná magával, hogy több termék kerülne az élelmiszerpiacra – igaz, ez néha a szegény néptömegek kárára történnék, és súlyos következményekkel járna rájuk nézve, ami fölött semmiképpen nem szabad a szokásos hallgatással elsiklani. A legtöbb fejletlen országban azonban, beleértve a fejletlen világ olyan hatalmas területeit, mint India meg Pakisztán, a helyzet valószínűleg távolról sem ennyire egyszerű; egészen a legutóbbi időkig ismételten felhívták erre a figyelmet a kérdés szakértőinek számító kutatók.

Soroljunk fel néhány bonyodalmat: igen kevés gazda – Indiában talán minden negyedik – rendelkezik eladni való élelmiszerrel. Ez gátolja, hogy az árrendszer jelzései eljussanak a termelőhöz. A piacra kerülő élelmiszer jelentős részét, különösen, de nem kizárólag azt, amelyet részes bérlők termelnek, a földbirtokosok és pénzkölcsönzők csikarják ki a földművesektől. *Ezt a kisajátítási folyamatot nem a közönséges piaci erők, hanem*

a szokás és a falu gazdasági meg társadalmi hatalmi viszonyai szabályozzák.

Ennek ellenére a teljes mezőgazdasági termelés igen nagy része általában sohasem jut el a piacig, hanem magán a mezőgazdasági szektoron belül fogyasztják el. Indiában ez a hányad a termésnek körülbelül kétharmadát vagy háromnegyedét teszi, Pakisztánban az arány még rosszabb. Éppen ezért a gazdaságok fogyasztásának növekedése teljesen aránytalan hatással van a piaci kínálatra. Ez esetleg azzal járhat, hogy ellentétben a nyugati modellel, *a magasabb ár a piaci kínálat megnövekedése helyett éppenséggel a kínálat csökkenését idézheti elő.*

A mezőgazdasági népesség nagy tömegei annyira gyengén táplálták, hogy ha egy rossz termés következtében az élelmiszerárak felszöknek, azok a termelők, akiknek ez módjában áll, tulajdonképpen csökkenthetik eladásaikat, és többet fogyaszthatnak maguk – márpedig ez a körülmény rendszerint még inkább felhajtja az árakat. Ha pedig csökkennek az árak, a termelők most már esetleg kénytelenek többet eladni, hogy eleget tehessenek anyagi kötelezettségeiknek, s ennek eredményeként az árak még alább szállnak.

Mindehhez még hozzá kell fűzni, hogy a termésvolumen ingadozásai a legtöbb fejletlen országban az éghajlati viszonyok és a kezdetleges földművelési módszerek következtében általában nagyobbak és gyakoribbak. Az előzőekben említett körülmények hatására a piacra vitt készletek volumene rendszerint még változékonyabb és ingadozóbb, mint maga a termelés.

A fentiek és még egyéb okok következtében *a piac spekulatívabb jellegű,* mint a fejlett nyugati államokban, ahol a piac jórészt „államosított", és kormányzati meg szövetkezeti szervezetek kezében van. A szegény termelők kénytelenek termésük egy részét nyomban az aratás után

eladni (gyakran olyan nagy hányadát, hogy később maguk is élelmiszer-vásárlásra kényszerülnek), s ez arra vezet, hogy *az árak, az idénytől függően, igen nagy mértékben ingadoznak*.

A szállító- és tárolóberendezések hiányosságai, s néha – mint India esetében – a különböző tartományi politikai hatóságok rivalizálása, gyakran meghiúsítja a kormány erőfeszítéseit országos piac kialakítására és stabilitásának az egész gazdasági évre történő biztosítására.

A viszonylag szűk nem-mezőgazdasági szektor, a jövedelmek élelmiszerre költött igen nagy hányada *megakadályozza*, hogy *a mezőgazdaság*ot a nyugati fejlett országok példájára szubvencionálják. Ezért, és még több más említett oknál fogva, az élelmiszertermékek árának növelése inflációra vezet, amint ez megmutatkozott 1965-ben és 1966-ban Indiában.

Figyelembe véve a legtöbb fejletlen országban különböző mértékben fennálló ezen és más nehézségeket, amelyek közül jó néhány alapjában az intézményes tényezők függvénye, eléggé meglepő, hogy az ezekben az országokban folyó agrárpolitikai viták során újra meg újra fölbukkan az a fenntartás nélküli és rendszerint megalapozatlan állítás, miszerint az áraknak magasaknak kell lenniük, hogy meg lehessen valósítani a termelés fokozását és a piaci kínálat növelését.

Ha ez a leegyszerűsített érvelés helytálló lenne, az agrárpolitika valóban jóval egyszerűbb problémának bizonyulna. Ez azonban indokolatlanul derűlátó nézet. Mi több, ennek a javaslatnak a megvalósítása többnyire a gazdagok érdekét szolgálná, és sértené a szegények érdekeit.

Ez az érvelés természetesen egybevág a háború utáni elfogult nézettel, amely rendszerint a gazdag nyugati országok piacgazdaságát tekinti mintának, és figyelmen kívül hagyja a fejletlen országok lakosságának attitűdjeit,

intézményeit és a roppant alacsony életszínvonalából eredő termelékenységi következményeket; *a földesurak, a pénzkölcsönzők és általában a falusi felsőbb rétegek hagyományos érdekeit szolgálja.*

A legutóbbi években igen jelentős volt a technikai haladás; ez azonban éppen a derűlátásnak kedvező előítéleteket támasztott alá, s különösen azt segítette elő, hogy megfeledkezzenek az agrárreform szükségességéről. Ilyen fejlemény volt, hogy *hozzáférhetővé váltak a nagy hozamú gabonafajták,* elsősorban a Mexikóban kikísérletezett búza és hibrid tengeri, valamint a Fülöp-szigeti Nemzetközi Rizskutató Intézet által kifejlesztett új rizsfajta.

A búzával és tengerivel kapcsolatos kísérleteket a negyvenes évek elején indította meg a Rockefeller Alapítvány, ez a figyelemreméltó és előretekintő, az emberi jólétért tevékenykedő intézmény. Emlékezzünk csak arra, hogy szinte nyomban a második világháború befejeződése után Ceylonban ez az alapítvány állt a maláriaellenes kampány élére; e hadjárat később egyre nagyobb területeket ölelt fel, és eredményeképpen az egész fejletlen világban nagymértékben javult a közegészségügy, és csökkent a halálozási arányszám. Később a Ford Alapítvány is bekapcsolódott a munkába, s részben ebből a forrásból finanszírozták a rizskísérleteket. A fejlesztés munkája tovább folyik, s ma már más gabonaneműekre is kiterjed.[17]

Az új gabonafajtákat csak a legutóbbi néhány esztendő során vezették be meglehetősen nagy arányokban, elsősorban Pakisztánban, Indiában és a Fülöp-szigeteken – túlságosan későn, hogy kitérhettem volna erre az *Asian Drama*-ban.

Valamennyi technikai vívmány közül kétségtelenül ez

[17] *The State of Food and Agriculture* (1968), 81. l.-tól.

a legígéretesebb fejlemény. Hangsúlyozni kívánom ezt, még ha szigorúan meg kell is bírálnom az ennek alapján levont szinte euforikus politikai következtetéseket. Általában úgy nyilatkoztak róla, hogy (a rendelkezésünkre álló legutóbbi FAO-kiadvány szavait idézzük) „példátlan lehetőséget nyújt a fejletlen országoknak a mezőgazdasági termelésben végrehajtandó frontáttörésre".[18]

Ugyanaz a kiadvány azonban felsorol még jó néhány egyéb feltételt is, amelynek teljesítése nélkül nem valósítható meg ez a frontáttörés. A legfontosabbak: az új vetőmagvakat megfelelő műtrágya- és vízfelhasználással kell egybekötni, továbbá egyidejűleg meg kell valósítani a növényi kórokozók és betegségek elleni messzemenő védelmet (hiszen a nagy területeken elvetett új magvak esetleg érzékenyebben reagálnak a betegségekre és rovarfertőzésre),[19] a gyomirtást és általában a magasabb színvonalú földművelést.[20]

Az új vetőmagvakat először csak egyes területeken és a leghaladottabb szellemű gazdaságokban szabad felhasználni, ott, ahol eleget tesznek a fenti követelményeknek. Minden további elterjesztésük már problematikusabb, és nagyobb nehézségekbe fog ütközni.

[18] I. h.

[19] „Mind ez idáig az egyéni gazdák által kiválogatott vetőmagra támaszkodtak, ami azt jelentette, hogy az ugyanazt a terméket termesztő szomszédos gazdaságok rendszerint két vagy több eltérő variánst vagy fajtaváltozatot vetettek. A heterogeneitás inherens védelmet nyújtott nagy területen elterjedő növényi betegségek ellen, hiszen nem minden változat egyformán hajlamos a betegségekre. Ahol azonban egyetlen változatot vezetnek be hatalmas összefüggő területeken, megsokszorozódik a kóros fogékonyság veszélye... Valamely nagyobb járvány kitöréséért, amely sok ezer gazda termését teszi tönkre, sokkal inkább a csodálatos vetőmagvak előállítóit és terjesztőit, semmint a sorsot okolják. Ez sok évtizeddel visszavetheti a mezőgazdaság fejlődését." (Clifton R. Wharton, Jr. „The Green Revolution: Cornucopia or Pandora's Box?" *Foreign Affairs*, 1969. április, 648. l.-tól).

[20] *The State of Food and Agriculture* (1968), 81. l.-tól.

Egyelőre ugyan még nem elemezhetjük tudományosan, hogy az új gabona-vetőmagvak korlátozott alkalmazása milyen mértékben járul hozzá ahhoz, hogy a mezőgazdasági hozamok az említett országokban az 1965. és 1966. évi éhínségeket követően növekedtek, de hozzávetőlegesen és nagy általánosságban kimondhatjuk, hogy szerepük e növekedésben igen jelentős.

A „csodagabonák" jövőbeni szélesebb körű elterjedését gyakran egyszerűen adottnak veszik, anélkül, hogy sokat törnék a fejüket, még kevésbé, hogy tudományosan elemeznék, mit feltételezne ez a megnövekedett víz- és műtrágyaellátás biztosítása szempontjából, vagy hogy egyáltalán megvalósítható-e ilyen méretekben a hozamnövelés. De nem végeztek mindeddig semmiféle számítást arra vonatkozólag sem, vajon a mezőgazdasági termelés szükséges mennyiségi és minőségi kiterjesztése messze túl azon, amit ma lehetségesnek tartanak, miféle követelményeket támaszt; legfeljebb rendkívüli politikai intézkedéseket emlegetnek, de ezeket is részletezni kellene.

Bírálatom azonban elsősorban nem arra vonatkozik, hogy mindeddig nem vizsgálták meg alaposan, hogy e különféle kiegészítő tényezőkből mennyi ráfordítás szükséges, hogy ilyen vagy olyan mértékben lehetővé váljék az új gabona-vetőmagvak valamilyen meghatározott ütemű elterjedése. Túlságosan kevés idő állt még rendelkezésre ilyen felmérések elvégzésére.

E technokrata optimizmuskitörés valóban súlyos, opportunista elfogultságú hibája az, hogy az új gabona-vetőmagvak hozzáférhetőségét felhasználták annak megindoklására, miért nem akarnak tudni a földtulajdon és bérleti rendszer egyik vagy másik típusú nagyarányú reformjáról (amiről a fentiekben bővebben szóltam).

A tökéletesített gabona-vetőmagvak semmiképpen sem pótolhatják az agrárreformot. Sőt, e gabonafajták széle-

sebb körű elterjedésének, szerepüknek a hozamok lényeges növelésében éppenséggel előfeltétele a reform megvalósítása. Az ECAFE *Economic Bulletin for Asia and the Far East* című kiadványa egyik legutóbbi számában egy cikkíró leszögezi: „A korszerű technika, az újfajta vetőmagvak és az ezekhez szükséges gazdálkodási módszer alkalmazása nyilván lehetővé teszi számos ázsiai országnak, hogy jelentősen előbbre hozza az időpontot, amikor élelmiszer tekintetében önellátóvá válik." Ehhez azonban hozzáfűzi: „E remények valóra váltása a társadalmi szervezés hatékonyságán múlik, mert ez motiválja a parasztokat arra, hogy éljenek is a gazdasági lehetőségekkel."[21]

Agrárreform nélkül nem sok eredményt hoz az újfajta gabona-vetőmagvak felhasználásának, valamint más tökéletesebb módszereknek az elterjedése. Sőt, az ilyen reform hiányában az, hogy rendelkezésre állnak tökéletesített gabona-vetőmagvak, tovább erősíti a reakció már ma is ható erőit, amelyek korunkban a fejletlen országokban általában az egyenlőtlenséget növelik a mezőgazdasági népesség rétegei között (l. 13. fejezet).

A reakciós elfogultságra vonatkozó ezen vádakat azonban bizonyító példákkal kell alátámasztani. Hadd válaszszam erre a célra Lester R. Brown és Lyle Schertz, az Egyesült Államok kormányának két neves szakértője és tisztviselője tanulmányait.[22] Mindketten, egymást követve, az amerikai Földművelésügyi Minisztérium Nem-

[21] Hiroshi Kitamura, „The Economic Situation in Asia", *Economic Bulletin for Asia and the Far East*, XIX. k., 1. sz. (1968. június), 41. l.

[22] Lester R. Brown, „New Directions in World Agriculture" *Studies in Family Planning*, 32. sz. (1968. június); Lyle Schertz, *Challenge of the „70 s": Improve Agriculture in the Less Developed Countries*, United States Department of Agriculture, 435-69. (1969. febr. 11.), sokszorosított anyag.

zetközi Mezőgazdasági Fejlesztési Szolgálatának igazgatói tisztét töltötték be a Johnson és Nixon kormányzata közötti átmeneti időszakban.

Mindkét szerző áradozva fejtegeti nézeteit. Brown szerint „mezőgazdasági forradalom küszöbén állunk a kevésbé fejlett világ, legfőképpen Ázsia számos éhes, sűrűn lakott országában".

De mindketten kötelességtudóan figyelmeztetnek arra is, hogy sok még a tennivaló. Schertz nagyon világosan fejezi ki magát: „Az agrárforradalom, sok más gyökeres újításhoz hasonlóan, nem mindenütt valósul meg, s tartóssága sem automatikus." Brown viszont hangsúlyozza, hogy az új fejlemények következtében nem csökken a határozott népesedési politika szükségessége: e fejlemények esetleg csak „azt biztosítják, hogy az élelmiszerkészletek néhány éves előnyre tesznek szert a demográfiai robbanással szemben". E fenntartások azonban alig hűtik le lelkesedésüket.

Mindketten egyszerűen csak a műszaki haladásra építenek, s azokra az erőfeszítésekre, amelyeket a kormány tesz az új eredmények elterjesztése érdekében. Politikai és intézményekkel kapcsolatos problémákról nemigen nyilatkoznak. Amit pedig mondanak, az a reakciós attitűdöknek felel meg.

Brown, helyesen, megjegyzi, hogy „az új fajtákat gyakran igen gyorsan alkalmazza farmerek egy viszonylag kis csoportja – azok a nagyobb, már inkább piacra termelő gazdák, akik megfelelő öntözőberendezésekkel rendelkeznek, és hitelhez is hozzájutnak" Egy régebben közzétett tanulmányában kifejtette, hogy „a földtulajdonosok és a földnélküliek közötti társadalmi-gazdasági szakadék esetleg még tovább mélyülhet", de még az első csoporton belül is „valószínűleg növekszik a jövedelem-

rés a termékeny, jól öntözött földek birtokosai és a gyengébb minőségű földek tulajdonosai között".[23]

Nem fogalmazza meg azonban a kérdést, vajon a tömegek passzivitása és nyomora, a távol élő földesurak rendszere, a részes bérleti rendszer nem emel-e korlátokat, amelyek gátolják és akadályozzák az új mezőgazdasági technika további elterjedését. Nem érdekli az a probléma sem, hogy e módszerek jövedelmező alkalmazása a jómódú és modern művelést alkalmazó gazdák szűk rétege részéről nem erősíti-e az agrárreformmal szembeni ellenállást.[24]

Schertz szókimondóbb. Az újfajta gabona-vetőmagvak mellett az agrárforradalom hajtóerejének ismeri el „maguknak a fejlődő országoknak az erőfeszítéseit, ... amelyeket mezőgazdasági intézményeik tökéletesítése érdekében tesznek". Ezeket az erőfeszítéseket „a fejlődő országok tehetséges vezetőinek" javára írja. Noha fejtegetései nem túlságosan világosak, főként az „árpolitikára" gondol – nyilvánvalóan ennek tulajdonítja az élelmiszer-árszínvonal emelkedését (l. fent).

Csupán megemlíti, hogy „sok gazdát figyelmen kívül hagynak", míg „eddig azok húzták a legtöbb hasznot, akik elég tőkével és vízzel rendelkeznek". Továbbá megjegyzi, hogy „a megnövekedett jövedelmek általában nem jutottak el a munkaerőhöz", és hogy „az egyes vidékek, és e vidékeken belül egyes csoportok közötti jövedelemmegoszlási problémák szükségszerűen egyre inkább kiéleződnek". Példaként egy olyan területet említ, amely jelentős eredményeket ért el a rizstermesztésben, s ahol „nemrégiben súlyos osztályharc robbant ki a földesúr és a bérlőcsoportok között".

[23] „The Agricultural Revolution in Asia", *Foreign Affairs*, 46. k. 4. sz., 1968. július.

[24] Vö. *Asian Drama*, 26. fejezet, 19. szakasz (1342. l.-tól).

Megállapításaiból azonban semmiféle politikai következtetéseket sem von le. Ehelyett rámutat arra, hogy „a józanul konzervatív politikának" igen kedvező a hatása: „...a gazdák egyre több kormánytámogatást próbálnak kijárni. Fölismerték, hogy műtrágyára, öntözésre, hitelre és jobb értékesítési szervezetekre van szükségük. Azt tapasztalták – amit az amerikai farmerek már régóta tudnak –, hogy a politikai akciók befolyásolhatják ezeket a feltételeket."

Nem mondja ki ugyan, de nyilván jól tudja, hogy az ilyen természetű „politika" megköveteli mindennemű mezőgazdasági segély- és szubvenciós politika aktivizálódását, s ezt – föld- és bérleti reform hiányában – a szegény néptömegek megsegítéséről szóló fellengzős kijelentésekről most már átorientálják a falusi hierarchia felsőbb rétegeinek szolgálatára.

A földreformot mindössze egyetlenegyszer említi, s ekkor teljesen helytállóan megjegyzi,[25] hogy mivel a mezőgazdasági fejlődés egyesek számára megnöveli a földek értékét, arra késztetheti a földtulajdonosokat, „gyakoroljanak nyomást a kormányra a földreform elodázása érdekében". Schertz azt a benyomást kelti az olvasóban, hogy ezt „a nagy hozamú fajták elterjesztésére irányuló programok reményteljes politikai kihatásának" tartja, bár ezúttal ismét nem fogalmaz egyértelműen.

Bárhogyan is, még csak nem is céloz arra, hogy tenni kellene valamit az agrárreform elodázásának megakadályozására, vagy hogy az ilyen reform megindítását több joggal nevezhetnénk a „tehetséges vezetés" által ösztönzött „intézményes tökéletesítésnek", mint azt, hogy egyszerűen eltűrik az élelmiszerárak felszökését, és segítik a már amúgy is előjogokat élvező falusi felsőbb osztályt.

[25] Uo. 26. fejezet, 19. szakasz (1345. l.-tól) és másutt.

Mivel pedig ez lett az Egyesült Államok domináló hivatalos politikája, azt várhatnánk, hogy az egyetemeken és kutatóintézetekben dolgozó számos mezőgazdasági szakember erőteljes bírálatot gyakorol felette. Többnyire azonban ennek éppen az ellenkezője igaz. Akad néhány magányos kutató és intézmény, akit vagy amelyet még mindig érdekel a földreform rég elfeledett témája, de ezeket távol tartják az érdeklődés reflektorfényétől. A tudóskörök rendszerint a hivatalos politika mögött sorakoznak fel.

A Michigan Állami Egyetem Ázsiai Tanulmányi Központjában a mezőgazdasági fejlesztésről nemrégiben megtartott konferencián[26] a részt vevő szakértők szinte teljesen figyelmen kívül hagyták az agrárreform kérdését, mert szerintük ennek csupán csekély a jelentősége a technikai változások nyomán bekövetkező jövőbeni „agrárforradalomban".

Egyetlen szó sem esett a földet nem művelő és gyakran távol élő „földművesekről" vagy a részes bérletről. A hivatalos szakértők szóhasználatának megfelelően, tudóskörökben ma már „farmerekről" beszélnek, mintha ezekben az országokban a parasztok azonosak lennének a közönséges dán vagy jobb módú amerikai farmerekkel, vagyis azokkal, akik nem falusi nyomornegyedekben élnek. A részes bérlőket és más elszegényedett, függő helyzetben levő paraszti csoportokat eufemisztikus módon „kisfarmerek"-nek vagy „kisbirtokosok"-nak nevezik.

A konferencia résztvevői közül egyedül Kusum Nair, aki valóban ismeri az indiai falut, vetette fel, milyen problémákat okoz az a körülmény, hogy előreláthatólag

[26] A tanulmányokat a következő cím alatt publikálták: *Development and Change in Traditional Agriculture: Focus on South Asia.* Sokszorosított anyag (East Lansing, Michigan; 1968. november).

a „farmereknek" csupán elenyésző kisebbsége fogja felhasználni az új vetőmagfajtákat, s így a művelés alatt álló földnek alig 10 százalékába kerül csak ilyen mag. A földművesek túlnyomó többségének sorsát igen sürgős problémának ítélte.

„Az, hogy az általában házi fogyasztásra termelőkként jellemzett farmereket piacra termelő farmerekké változtassuk, merőben más javaslat, mint hogy a néhány piacra termelő farmert még inkább ilyenné, még fogékonyabbá tegyük. *Ez* a Dél-Ázsia mezőgazdaságában végbemenő változás problémájának a jellege, sőt legkritikusabb pontja. E területek gazdáinak *többsége* jelenleg nem áll kapcsolatban a piaccal, nem él annak lehetőségeivel, s éppen ezért nem is várható el, hogy ésszerűen vagy bármely más módon reagáljon annak jelzéseire."[27]

Az amerikai környezetben azonban még ő sem tért rá a földtulajdon és a bérleti rendszer problémáira, nem érintette az ember és a föld változó viszonyát, aminek lehetőséget és ösztönzést kellene nyújtania a magasabb hozamokra való törekvésre. Óvatosan megkerülte ezt a politikai problémát, csakis „értékekről, hiedelmekről és attitűdökről" szólt, s nem mutatott rá, hogy ezeken nemigen lehet változtatni, hacsak nem változtatnak a tulajdonviszonyokon.

1965-ben több amerikai liberális kongresszusi képviselőnek sikerült felvétetni az Egyesült Államok Külföldi Segély Törvényébe az úgynevezett IX. szakaszt, amely utasítja a Nemzetközi Fejlesztési Hivatalt, érvényesítse befolyását, és biztosítsa, hogy „a fejlődő országok népei maximálisan részt vegyenek a gazdasági fejlesztés feladatának megvalósításában, azáltal, hogy bátorítja a magán jellegű demokratikus és a helyi kor-

[27] Uo. 59. l.

mányzati intézményeket a folyamatos gazdasági és társadalmi haladás érdekében".[28]

Átlapozva a Kongresszus ismétlődő vitáinak jegyzőkönyveit a IX. szakaszról és más hasonló nyilatkozatokról, továbbá a IX. szakaszra vonatkozó tetemes szakirodalmat, meghökkentő, hogy jóformán hiába keresünk akár csak néhány homályos utalást is a földreformra vagy a bérleti rendszer megreformálására. Ami a mezőgazdaságot illeti, az érdeklődés ehelyett a hitelszövetkezetekre, a községfejlesztésre és más intézményreformokra irányul; ezek, mivel az agrárreform elmaradt, többnyire a jobb módú elemeket segítik, még akkor is, ha céljuk eredetileg a tömegek felemelése volt.

1968 nyarán konferenciát tartottak a IX. szakasz végrehajtásával kapcsolatos problémákról; a konferencia öt héten át szakadatlanul ülésezett, s munkájában negyven szakértő és hatalmas apparátus vett részt.[29] S ismét nem esett egyetlen szó a földreformról és a bérleti rendszer megreformálásáról, noha a IX. szakasz célját így fogalmazták meg: „A gazdasági fejlesztés mellett biztosítani kell ... a néptömegek részvételét; e kettő legyen a külföldi segélyprogram ikerpillére."[30]

A legcsekélyebb kétségem sincsen afelől, hogy a IX. szakasz liberális szellemű támogatói az Egyesült Államok Kongresszusában határozottan elleneznék a legtöbb fejletlen ország mezőgazdaságában fennálló kiáltó és egyre növekvő egyenlőtlenséget, az agrárreform mellett foglalnának állást, ha a jelenlegi politikai légkör nem késztetett

[28] Agency for International Development, *Primer on Title IX. of the United States Foreign Assistance Act* (Washington, D. C. 1968).

[29] *The Role of Popular Participation in Development*. Sokszorosított formában kiadta a Center for International Studies, Massachussetts Institute of Technology (Cambridge, Massachusetts, 1968. november).

[30] Uo. 1. l.

volna mindenkit arra, hogy végleg hátat fordítson ennek a témának.

Szóltam már néhány tényezőről, amely magyarázza ezt a jelenséget: az egyik az, hogy a fejlett országokban úgy érzik, azokkal kell együttműködniük a fejletlen országokban, akik hatalmon vannak, s akik felelősek az agrárreform-törekvések szinte valamennyi kudarcáért. Egy másik tényező természetesen a háború utáni elfogult szemlélet általános befolyása a fejlesztési problémákra, ami azzal jár, hogy az érdeklődés elfordul az institucionális problémáktól.

A Washingtonban és még számos kutatási központban uralkodó technokráciával kapcsolatos eufória kétségtelenül összefügg valamelyest azzal, amit kompenzációs pszichológiai reakciónak nevezhetnénk. Az amerikai szerzőket a jelen sorok írójához hasonlóan, természetesen nyomasztja, hogy az Egyesült Államok segélyprogramja a fejletlen országoknak egyre inkább csökkenő tendenciát mutat (l. 11. fejezet). Mivel azonban közmondásos az amerikaiak készsége, hogy legyűrjenek bonyolult problémákat, nyilván nagy a kísértés, hogy szorongásukat ellenkező irányú optimizmus-túltengéssel ellensúlyozzák. Az 1. fejezetben rámutattam arra, hogy az ilyen természetű módszeres elfogultság egyáltalán nem kirívó vagy szokatlan reagálási mód Amerikában.

Azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a fejletlen országok agrárreform-problémáival kapcsolatos reakciósabb nézetek esetleg természetesebbnek tűnnek az amerikai mezőgazdasági szakértők számára, hiszen ők a mezőgazdaság támogatása olyan országos rendszerének keretében dolgoznak, amely rengeteg földművelőt a legnyomorúságosabb viszonyokba taszít, s csak egy kisebbség veheti igénybe a technikai haladás és a tőkeberuházás eszközét a föld és a munkaerő termelékenységének hallatlan növelésére, s így ezek válnak a legfőbb termelőkké.

Az amerikai farm-politikából hiányzik az európai, de különösen a skandináv országok erős társadalmi felelősségvállalása, ami meggátolja, hogy a falusi tömegek elnyomorodjanak, vagy továbbra is szegénysorban tengődjenek.

Így jött létre az Egyesült Államokban a mezőgazdasági nyomorvidékek problémája. Önmagában is súlyos probléma, és részben ez idézi elő a városi nyomornegyedek még súlyosabb jelenségét. De az Egyesült Államokban – ahol már régóta a lakosságnak 10 százaléknál jóval kisebb hányada él mezőgazdaságból, s ez a százalékarány szakadatlanul csökken – a probléma mégiscsak elenyészően csekély, ha összehasonlítjuk például India nehézségeivel, ahol 70 százalék a mezőgazdasági népesség aránya, s még csak remény sem nyílik arra, hogy ez a hányad a következő évtizedekben gyors ütemben vagy egyáltalán csökkenjen.

Az Egyesült Államokban hagyták, hogy a fejlődés haladjon a maga útján, bekövetkezzék egy „agrárforradalom", amelyet nagyrészt a műszaki haladás váltott ki, ugyanakkor pedig mit sem tettek a szegény rétegek védelmére vagy e forradalomba való bevonására; mindez egészen napjainkig megoldatlan súlyos problémákra vezetett. *Indiában és sok más fejletlen országban ez a folyamat egy viszonylag jóval nagyobb, még hosszú ideig a mezőgazdasághoz láncolt, számban egyre növekvő mezőgazdasági népesség többségét fenyegeti nyomorral és mindazzal, ami ebből következhet.* A 13. fejezetben még visszatérek erre a problémára.

Ezt a jelenséget magyarázza az utóbbi években a politikai kérdésekben a konformizmus felé mutató sajátos tendencia is; az amerikai egyetemek és más kutatóközpontok szakemberei egyre gyakrabban visszhangozzák Washington nézeteit. Erre vonatkozó véleményemet már kifejtettem annak idején, amikor az Egyesült Államok

politikája arra irányult, hogy rávegye Nagy-Britanniát, csatlakozzék a Közös Piachoz. A professzorok rendszerint a hivatalos politika „nótáját fújják", mert gyakran úgy vélik, ők is hozzájárultak e politika kialakításához. Az eredmény: a nyilvános vita halálát jelentő konformizmus politikai kérdésekben.[31]

Sok erő hat ebben az irányban: a hidegháború és a John Foster Dulles–Joseph McCarthy-korszak nemzetifegyelem-követelményének öröksége; az a gyakorlat, hogy egyre több egyetemi szakértőt hoznak fel Washingtonba konzultációra; végül azok a hatalmas összegű közpénzek, amelyeket a washingtoni hatóságok, nem utolsósorban azok, amelyek tágabb értelemben a külpolitika alakításáért felelősek, folyósítanak specifikus kutatási témák támogatására. A néhai Eisenhower elnök óva intette az amerikai nemzetet az „ipari-katonai komplexumtól"; ma már ezen túlmenően „kormányzati-egyetemi komplexumról" is beszélhetünk.

Amikor valamely kérdés igen fontossá válik a nemzet számára, s amikor valóban megosztja a közvéleményt, ahogyan az a vietnami háború esetében történik, a konformizmus szétmállik, de még ekkor is meglehetősen későn és nem teljesen maradéktalanul. A legutóbbi években bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a nemzeti és külpolitika még számos egyéb kérdésében megindult ez az egészséges folyamat, ami reálisabbá, megvalósíthatóbbá teszi a „vitán alapuló kormányzás" amerikai eszményét. A fejletlen országok agrárreformjának problémája azonban még a nemzeti tudat ezen szintjéig sem hatolt el.

A fentiekben fölsoroltuk azokat az okokat, amelyek megmagyarázzák, miért lanyhult az Egyesült Államokban a fejletlen országok agrárreformja iránt mutatkozó

[31] Gunnar Myrdal, *Challenge to Affluance* (New York. 1963; 1965), 10. fejezet, főként 144. l. (Ez és valamennyi következő idézet az 1965-ös kiadásra utal.)

érdeklődés; ehhez azonban hozzá kell fűznünk, hogy hasonló irányzat figyelhető meg nemcsak magukban a fejletlen országok uralkodó rétegeiben és kormányköreiben, hanem más fejlett nyugati országokban is. Ebben a kérdésben az Egyesült Államok valóban vezető szerepet tölt be a „szabad világban".

S mivel valamennyi érdekelt kormány azonos nézeteket vall (a kommunista országok is egyre kevesebb hajlandóságot mutatnak a nem-kommunista fejletlen országok agrárproblémájának megvitatására), a földreform kérdése mindinkább kiszorul a kormányközi szervezetek konferenciáinak napirendjéről és kiadványaiból is.

Így például a FAO *The State of Food and Agriculture, 1968* című legutóbbi kiadványa már alig említi a földreformot. A FAO Titkárságának földreformmal foglalkozó kis részlege következetesen és bátran folytatja tanulmányait, és szakadatlanul hangsúlyozza, milyen roppant fontos és mennyire sürgős feladat a mezőgazdasági fejlesztés szempontjából a földreform.[32] S még ha a jövőben nem is csökkentik e részleg tevékenységét, nyilván nem engedik, hogy jelentősen befolyásolja a FAO politikai vonalvezetését.

E könyv írása közben tette közzé a FAO *Provisional Indicative World Plan for Agricultural Development* (A mezőgazdasági fejlesztés ideiglenes világterv-javallata) című vaskos jelentését.[33] Noha elöljáróban számos fenn-

[32] L. *Report of the World Land Reform Conference, 1966.* Egyesült Nemzetek Szervezete, 1968. Főként III. rész „An Analysis of the Main Issues of the Conference"; szerzője Erich H. Jacoby és John Higgins.

[33] Food and Agricultural Organization of the United Nations, *Provisional Indicative World Plan for Agricultural Development. A Synthesis and Analysis of Factors Relevant to World. Regional and National Agricultural Development.* 1969. augusztus, Róma, 3. kötet. A fő beszámolót négy, majdnem ugyanolyan terjedelmű regionális tanulmány egészíti ki Nyugat-Ázsiáról, Latin-Amerikáról, a Szaharától délre fekvő Afrikáról és Dél- meg Kelet-Ázsiáról.

tartással él, ez az adatgyűjtő, egyszersmind elemző mű kétségtelenül a mezőgazdasági problémákkal kapcsolatos viták alapvető forrásmunkájául szolgál majd az eljövendő években. A szerzők hangsúlyozzák, hogy a címben a „javallat" kifejezés igen fontos. Ennek ellenére ez az egész világot felölelő első kísérlet nagyságrendek felállítására és annak bemutatására, mennyiségi fogalmakban hogyan függnek össze a különböző célkitűzések. A jelentés tehát lényeges lépés a helyes irányban.

A tanulmány kellőképpen hangsúlyozza a munkaerő hasznosításának problémáját. „A földreform mint a haladás eszköze" címmel külön fejezetet iktatnak be, mégpedig nagyon helyesen „Az emberi erőforrások mozgósítását"-val foglalkozó részbe. Helyesen jegyzik meg, hogy a körülmények országonként, sőt egy országon belül még körzetenként is eltérőek, és kiemelik, hogy a földreform megoldását „pragmatikusan" kell megközelíteni.

Mindazonáltal attól tartok, hogy a figyelem kizárólag az elvont összefüggésekre és arra a roppant precizitásra irányul majd, amellyel több tizedesig terjedő százalékarányokban mutatják ki és ecsetelik a népesség várható növekedését és a megnövekedett hozamokkal járó technikai kilátásokat. Ebben az esetben azonban a tanulmány csak a már említett technokrata eufóriát erősíti majd.

Az Egyesült Nemzetek *1965 Report on the World Social Situation* (1965. évi jelentés a világ társadalmi helyzetéről)[34] című jelentésében, amelyet még az új vetőmagfajtáknak a közvéleményre és a politikára gyakorolt hatását megelőzően írtak, egy rövid alfejezet foglalkozik „a földreform ösztönző értékével".[35] Legfőbb következtetése az a lakonikus közlés, miszerint „a tapasztalat azt

[34] *1965 Report on the World Social Situation* (United Nations New York, 1966).

[35] Uo. 79. l.-tól.

bizonyítja, hogy a földfelosztás nem bizonyult minden esetben sikeresnek".

A szerzők ezután a következő titokzatos megfigyelésüket közlik: „A politikai és társadalmi-gazdasági viszonyok a föld újrafelosztása ellen szólhatnak, s ezért szükségesnek mutatkozhat valamiféle bérleti rendszer fenntartása." Itt már világosabban utalnak arra, hogy a bérlők helyzete javítását legfőképpen a földesurak politikai és társadalmi hatalma gátolja. A szerzők nézete szerint szükséges a reform, de az olvasó csak találgathat, véleményük szerint mi lenne a teendő.

Az 1967. évi jelentés,[36] amely általában alaposabb munka, meglehetősen nagy figyelmet fordít a földreform kérdésére mind Ázsiában, mind Latin-Amerikában.

A tények közlésében és a politikai probléma felvetésében legszókimondóbbak a Latin-Amerikai, az Ázsiai és az Afrikai Gazdasági Bizottságok Regionális Titkárságai voltak. Jómagam az Európai Gazdasági Bizottság felelős tisztségviselője, valamint a többi Gazdasági Bizottság Titkárságainak belső munkatársa voltam, s ezért büszkén és örömmel idézem a földreformmal és az egyenlőség kérdésével kapcsolatos néhány legutóbbi általános következtetésüket.

Van azonban egy fejlemény, amely látszólag ésszerűen indokolja, miért ne törődjenek a továbbiakban a fejlett országok kormányai, hivatalos körei és szakértői a fejletlen országok agrárreformjával; mégpedig az, hogy a legtöbb országban szemmelláthatólag kudarcot vallott e reform végrehajtása. A fejletlen országok adott politikai erőviszonyai között az agrárreformot eleve reménytelennek ítélhetik.

Mint már említettem, a legtöbb fejletlen országban

[36] United Nations, 1963. Sokszorosított anyag, A/7248, E/CN. 5/417.

a politikai erőviszonyok megoszlása bizonyos fokig nagyon is indokolja ezt a véleményt. Nem becsületes eljárás azonban, ha ezt a defetista következtetést technokrata optimizmussá racionalizálják, s elhallgatják, hogy ez milyen nagy mértékben gátolja a technikai vívmányok szélesebb körű elterjedését, s arról a hasonlóan súlyos konzekvenciáról sem beszélnek, hogy a fejlődés eredményeinek korlátozott terjedése a fejletlen országok sok százmilliós mezőgazdasági népességében még inkább elmélyíti az egyenlőtlenség szakadékait.

Némileg távlatilag tekintve a problémát, feltehető a kérdés: *Vajon az ilyen jellegű „agrárforradalomnak" mi a hatása ezen országok politikai stabilitására?* (Erre a kérdésre még visszatérek a 13. fejezetben.)

Az is kérdéses, vajon az ilyen természetű defetizmus okai valóban perdöntőek-e. Tény, hogy a fejlett országok kormányai, elsősorban az Egyesült Államoké, nyomást gyakorolnak a fejletlen országok kormányaira az agrárpolitika kérdésében. Vajon valóban szükségszerű-e, hogy e nyomás gyakorlása során teljesen figyelmen kívül hagyják az egyenlőség kérdését, amely olyannyira lényeges a termelékenység szempontjából is?

Mindennek egyik következménye, hogy a fejletlen országok valamennyi liberális eleme – nem is szólva a radikálisokról – egyre inkább bizonyítottnak látja meggyőződését, mely szerint *a fejlett országok, legfőképpen az Egyesült Államok, a reakciót támogatják a fejletlen országokban.*

Bárhogyan legyen is, független szellemű tudósoknak nincsen joguk ahhoz, hogy nézeteiket a kormányok diplomáciájához alkalmazzák. Egyértelmű kötelességük, hogy szemellenző nélkül végezzék munkájukat, elfogulatlan realizmusra törekedjenek, s bírálják saját kormányukat, valamint más országok kormányát, amikor azok rövidlátóan, opportunista politikát követve a reakciós

erőket támogatják a fejletlen országokban. A tárgyilagos kutatás nem fogadhatja el sem az „optimizmus", sem a „pesszimizmus" álarcában fellépő politikai defetizmust (ld. 1. és 2. fejezet).

IV. Záró megjegyzések

Az ebben a fejezetben kifejtett gondolatok remélhetőleg több dologra is fényt derítettek:

– A fejlődésben döntő jelentősége van az agrárreform valamely válfajának, amelynek alkalmazkodnia kell a számos fejletlen ország más-más lehetőségeihez és feltételeihez, de mindenképpen az ember és a föld közötti olyan kapcsolat létrehozására kell irányulnia, hogy a földművelőnek lehetősége nyíljék erőfeszítésekre, és ösztönzést is érezzen erre.

– Valamennyi egyéb intézményreformot (a mezőgazdaság fejlesztésének lehetővé tételét és szubvencionálását, a piacokat, a műtrágya, víz, vetőmag, gépi berendezések és más mezőgazdasági eszközök rendelkezésre bocsátását) úgy kell átszervezni, hogy a tömegek érdekét szolgálják, s ne mélyítsék a gazdagok és szegények közötti szakadékot, miként ez most történik.

– Az agrárreform igen lényeges abból a szemszögből, hogy elősegíti más reformok sikerét.

A nagyobb egyenlőséget szolgáló valamennyi felsorolt reform szükséges a technikai vívmányok elterjesztéséhez, a munkaerő fokozottabb hasznosításához és a hozamok növeléséhez is.

Egyetlen lényeges szempontot kell még megemlíteni: *mindezeket a nagyobb egyenlőséget és a termelés gyorsabb növelését szolgáló nagy hatósugarú reformokat maguknak a fejletlen országoknak kell megvalósítaniuk.* Nekik kell

törvénybe iktatniuk a reformokat, javítaniuk a reformok adminisztrálását, és biztosítaniuk a végrehajtásukat.

A fejlett országok legfontosabb feladata ezen institucionális reformokkal kapcsolatban az, hogy *ne erősítsék a nagy hatalmú, hagyományos érdekeltségeket, amelyek elodázzák, félreterelik vagy leállítják ezeket a reformokat a fejletlen országokban.* Márpedig azzal, hogy az intézményes kérdéseknek még a megtárgyalását is lényegében tabunak tekintettük, újabban pontosan ezen érdekeltségek hatalmát erősítettük.

Ezt a tabut mindinkább elfogadják és tiszteletben tartják nemcsak a fejlett, hanem maguknak a fejletlen országoknak a tudósai is. Közös erővel odáig fejlesztik a háború utáni elfogult szemléletet, hogy egyre komolyabb formában veszélyezteti a fejletlen országok haladását, mert ma már ezen országok reakciós erőit támogatja. A korábbiakban rámutattam, hogy ez bizonyos értelemben a neokolonializmus megnyilvánulása.

Amit fejlett országok tehetnek, s ma már tesznek is, csakhogy a szükségesnél jóval szűkebb keretek között, az mindenekelőtt az, hogy *erőfeszítéseiket a kutatásra összpontosítják.* A tropikus és szubtropikus zónák mezőgazdasági termelésének fizikai és biológiai feltételeire vonatkozó intenzív és helyi viszonyokra alkalmazott kutatását olyan mértékben kellene meggyorsítani, amire a fejletlen országok nem képesek, mert sem anyagi erőforrásaik, sem szakképzett munkaerő-állományuk nem teszi ezt lehetővé. A nagy hozamú és rendkívül alkalmazkodóképes gabonafajták kikísérletezése során megszületett legújabb eredmények további, méghozzá ragyogó példái annak, mit érhet el a fejlett országok kutatás formájában nyújtott támogatása.

Ezeket az eredményeket azonban nem szabad ürügyként felhasználni arra, hogy hátat fordítsanak a szüksé-

ges intézményreformoknak. Ellenkezőleg, még sürgősebbé teszik e reformokat.

A fejlett országoknak továbbra is vállalniuk kell, hogy *az éhínség megakadályozására válságos helyzetekben rendkívüli segélyeket folyósítanak a fejletlen országoknak.* Az élelmiszersegélyért valamennyi fejlett országnak közösen kell a felelősséget viselnie, lebonyolítását pedig az Egyesült Nemzetek égisze alatt működő Világ Élelemügyi Program multilaterális keretében kell megvalósítani. Nem bonyolítható le továbbra is azon kockázattal, hogy az Egyesült Államok véletlenül rendelkezik-e élelmiszerfelesleggel, amitől éppen meg akar szabadulni, hogy azután mindezt beépítse külpolitikájába „Élelem a békéért", vagy ahogy később átkeresztelték: „Élelem a szabadságért" címkével.

Számos FAO-tanulmány, s bizonyos mértékig gyakorlati tapasztalat alapján kitűnt, hogy az élelmiszersegély pozitív szerepet is betölthet a munkaerő fokozott hasznosításában és a termelés növelésében. A pénzsegély több vizet, műtrágyát és különféle mezőgazdasági felszerelést biztosíthat.

Túlzás nélkül állítható azonban, hogy *a legfontosabb változtatásokat kétségtelenül maguknak a fejletlen országoknak kell végrehajtaniuk,* s hogy a döntő jelentőségű változások ezen országok intézmény-struktúrájára vonatkoznak: a nagyobb mérvű egyenlőséget, egyszersmind a föld és a munkaerő nagyobb termelékenységét kell biztosítaniuk.

5. fejezet

NÉPESSÉG[1]

I. Tények és adatok

A legtöbb közgazdasági fogalom, így a „nemzeti jövedelem" vagy „termelés" annyira távol áll a fejletlen országok valóságától, hogy gazdasági problémák elemzésekor csak a legnagyobb óvatossággal alkalmazható, olyan fogalmak pedig, mint például a „megtakarítások aránya", a „munkanélküliség" vagy a „nem kielégítő foglalkoztatottság", egyáltalán nem használhatók. Ezzel szemben a kvantitatív népességi problémák elemzésére rendelkezésünkre álló elméletekben nem találunk ilyen logikai fogyatékosságokat. A születések, halálozások száma, a népesség lélekszáma, a kor és nem szerinti megoszlás, sőt még a földrajzi vándorlás is az ember biológiai létének egyszerű tényei.

Továbbá, e népességtényezők mennyiségei olyan egyszerű és világos logikai mechanizmus alapján függnek össze, hogy az adatok egyeztethetők, a hibák és a belőlük eredő következetlenségek kijavíthatók. A korstruktúra például a korábbi időszakok születési és halálozási számadatain ellenőrizhető, s mindhárom arányosítható a könnyebb érthetőség kedvéért.

Az eredeti megfigyelések csekély száma és a rájuk alapozott számítások megbízhatatlansága azonban össze-

[1] L. *Asian Drama.* 27. és 28 fejezet, a népesség alakulásának kilátásairól és a népességpolitikáról.

kuszálja a népesség alakulására vonatkozó ismereteinket. Alig akad olyan fejletlen ország, amely megbízható statisztikával rendelkeznék akár csak a lakosság számára vonatkozóan is. Az adatok rendszerint egyre hiányosabbá válnak, amint a differenciálás foka valamely ország teljes lakosságának egyszerű összeszámlálásától a különböző körzetek lakosságának, valamint az ország és ezen körzetek egyes specifikus korcsoportjai nemek szerinti számszerű megoszlásának összeszámlálása felé halad.

A népességproblémák elemzésére szolgáló fogalmi apparátus fölénye azonban csak a formális demográfia esetében érvényes. Mihelyt ugyanis áttérünk arra, hogy egyik vagy másik népességi tényező fejlődésének okait és okozatait vizsgáljuk, nyomban nem biológiai természetű komplex társadalmi és gazdasági viszonyokba ütközünk. Végül pedig ismét csak ellen kell állnunk a háború utáni szemlélet kísértésének, ne egyszerűsítsük le az elemzést azáltal, hogy a fejlett országok viszonyainak és fejlődésének analízisére szolgáló fogalmakat és modelleket kölcsönözzünk és alkalmazzunk a fejletlen országok körülményeinek vizsgálatára.

Ami ma a köztudatban általában a demográfiai robbanás fogalmaként él, meglehetősen új keletű. Alig tizenöt vagy húsz esztendeje a legtöbb fejletlen országban még vitatott kérdés volt, vajon valóban probléma-e, s milyen értelemben, a túlzottan nagymérvű népességszaporulat. Csupán az 1960 táján megtartott népszámlálások során mutatták ki egyértelműen, hogy gyakorlatilag valamennyi fejletlen országban az addig feltételezettnél jóval gyorsabb a népesség évi növekedési üteme. A növekedési ráta jelenleg a legtöbb országban közel 3 százalék, néhányban még ennél is nagyobb.

Például India első ötéves terve (1951–1956) évtizedenként 12,5 százalékos, tehát évente nem egészen 1,25 szá-

zalékos népességnövekedést feltételezett. A második ötéves terv (1956–1961) kitartott e feltételezés mellett. Ezzel szemben az 1961. évi népszámlálás az 1951–1961. évtizedre 21,5 százalékos növekedési rátát mutatott, vagyis körülbelül 70 százalékkal nagyobbat, mint az alig öt évvel korábban még megbízhatónak tekintett becslések.

Ezt követően a harmadik ötéves terv (1961–1966) tervezete abból a feltételezésből indult ki, hogy a népesség évi növekedése 2,2 százalék, de a Tervbizottság 1961-ben 1976-ra már évi 2,4 százalékos növekedéssel számolt. Későbbi előrebecslések – amennyiben nem számítanak arra, hogy a születésszabályozás érdekében végzett széles körű politikai kampány gyors eredményre vezet – még ennél is nagyobb növekedési rátákat adnak meg.

A legtöbb fejletlen ország tapasztalatai megegyeznek az indiaiakkal, bár időben némi eltolódás mutatkozik.

A népességnövekedés e drámai változásának demográfiai mechanizmusa igen egyszerű. A halálozási ráta olyan gyorsan csökkent, amire nem találunk példát a történelemben, ezzel szemben a termelékenységi ráta egészében véve továbbra is megmaradt azon a magas szinten, amely nemigen változott, amióta valamennyire is megbízható becslésekkel rendelkezünk. Ennek következtében hirtelen és meredeken felszökött a természetes népszaporulat, ami teljes egészében tükrözte a halálozási arány csökkenését.

Általában elfogadják azt a nézetet, hogy *a halálozási arány csökkenésének oka inkább az orvosi technikában bekövetkezett nagy fejlődés,* ami a legújabb tudományos fölfedezések következménye. Ez a „hagyományokkal szakító" orvosi technika hatékony és igen olcsó eszközeivel lehetővé tette számos korábban végzetes betegség gyógyítását és megelőzését, s ezeket az eljárásokat hamarosan valamennyi fejletlen országban alkalmazták is.

Különösen hatékonynak bizonyult olyan ragályos betegségek megelőzésében, sőt, néha gyógyításában, amelyek a fejletlen országokban még számtalan emberéletet követeltek, amikor a fejlett országokban a korábbi „hagyományos" orvostudomány segítségével már jóformán teljesen felszámolták őket.

Az orvostudomány előreláthatólag tovább fog fejlődni. A halálozási arányszám, amit például a születés időpontjában kimutatható várható élettartam tükröz, a fejletlen országokban még mindig jelentősen nagyobb, mint a fejlett országokban, noha a durván számított születési arányszámok gyakran már összehasonlítható szintre csökkentek a népesség fiatalabb korcsoportjaiban tapasztalható fokozott koncentráció következtében.

De a malária sikeres felszámolása után és hasonló egészségügyi kampányok következtében lelassul majd a haladás. További betegségek leküzdéséhez a lakosság tevékenyebb részvételére lesz szükség. Felül kell kerekedni az egészségügyi személyzetben, felszerelésben, klinikákon és kórházakban fennálló hiányok okozta problémákon – márpedig ez sok pénzbe kerül, és rövid időn belül nem oldható meg. Biztonságosabb vízellátás, csatornázás és lecsapolás is csak igen nagy beruházásokkal valósítható meg.

Mindezek az erőfeszítések, valamint a személyi higiéné magasabb színvonala elengedhetetlen előfeltételei a csecsemőhalandóság aránya csökkentésének. S talán nem fölösleges a figyelmeztetés: a fejlett országok újabb fejlődési tendenciáinak hamis analógiájából kiindulva, manapság gyakran föltételezik, hogy a fejletlen országban is erősen csökken a csecsemőhalandóság. Márpedig ez távolról sem felel meg a valóságnak.

A termékenységet meghatározó különböző tényezők tanulmányozása (beleértve a szülő-korban levő asszonyok egészségügyi viszonyainak javítását) a termékeny-

ség további fokozódását mutatná ki, amennyiben nem sikerülne még inkább népszerűsíteni a fogamzásgátló szerek használatát. A dél-ázsiai országokon belül, és az ezen országok között a termékenység terén fennálló eltérések, valamint egyéb jellemző tényezők tanulmányozása alapján arra a következtetésre jutunk, hogy a születésszabályozás spontán elterjedése aligha csökkentheti jelentősen a termékenységet.

Felméréseink egyetlen térségre vonatkoznak, de valószínűleg általánosíthatók, és a fejletlen világ legtöbb országára vonatkozóan helytállóak.

Feltétlenül hangsúlyoznunk kell, hogy *a halálozási arányszám csökkenése nagyrészt „autonóm"* abban a specifikus értelemben, hogy nem függ össze semmiféle megelőző vagy egyidejű jövedelem- vagy életszínvonalnövekedéssel vagy bármely életkörülmény javulásával, kivéve az új orvosegészségügyi tchnikát és ennek alkalmazását. *A termékenység magas rátája szintén „autonóm"*, méghozzá ugyancsak ebben az értelemben. S ha nem hoznak igen határozott politikai rendszabályokat a születésszabályozás elterjesztésére a néptömegek között, a termékenység is megmarad jelenlegi magas szintjén.

S itt beleütközünk a demográfusok megállapításába, mely szerint hosszú távon a születések és halálozások számának ismét meg kell közelítenie az egyensúly állapotát. Ha a termékenységet nem sikerül csökkenteni, és hozzáigazítani a halálozás új, alacsonyabb szintjéhez, a halálozási aránynak valamikor a jövőben újra növekedésnek kell indulnia. Néha úgy tüntetik fel, mintha ez a tétel egyenesen következnék a demográfia logikájából.

E tétel azonban azt feltételezi, amit az alábbiakban fogunk tárgyalni, nevezetesen, hogy amennyiben nem sikerült megfordítani a jelenlegi népességi trendet, az szükségszerűen meghiúsítja a fejlesztési erőfeszítéseket,

s végül fokozatosan a jövedelmek és az életszínvonal csökkenésére vezet. Bizonyos ponton túl a halálozási arányszám többé nem lesz „autonóm" az életszínvonalhoz viszonyítva.

Ezen a ponton a malthusi szabályozók (különösen az egyre erősödő éhínség meg a járványok) ismét fokozottan működésbe lépnek. Más szóval a modern egészségügyi technika csupán azt érte el, hogy ahol a malthusi szabályozók éreztetni kezdik hatásukat, radikálisan csökkenti az életszínvonalat, vagyis semlegesíti e szabályozókat, kivéve azokat a jövedelemszinteket és életszínvonalat, amelyek még a jelenlegieknél alacsonyabbak.

Abban a társadalomban, amelyben valamennyi gazdasági feltétel rövid távon szüntelenül változik, fölöttébb valószínűtlen, hogy stagnálás, s ebből kifolyólag visszaesés mutatkozzék, mintegy váratlan fordulatként, amely egy adott időponthoz köthető. S csupán visszapillantva válik lehetővé akár csak valamely időszak meghatározása, amikor – némi időszakos hullámzással – teljesen kudarcot vallottak a gazdasági fejlesztésre irányuló erőfeszítések. Voltaképpen az sem elképzelhetetlen, hogy amikor egy eljövendő kor történészei visszatekintenek arra, mi is történt napjainkban egy olyan országban, mint például India, ezeket az éveket vagy a közeljövő éveit ítélik majd ilyen időszaknak – feltéve, hogy a termékenység nem csökken hamarosan igen nagy mértékben.

A halálozási arány jelenlegi autonóm jellegének egyik egyenes következménye, hogy a halálozási statisztikák az ország betegség- és általános egészségügyi állapotának hibás mércéjévé válnak, noha általában erre a célra használják őket. Még ha eltekintünk is valamennyi nem halálos betegségtől és kórtól, elképzelhető, hogy a népesség jelentős hányada fertőzött, vagy legalábbis

állandó, esetleg időleges jelleggel hiányzik belőle a normális életerő, noha a halálozási arányszám továbbra is csökken, a várható élettartam pedig nő. Még az is elképzelhető, hogy az emberek hosszabb ideig élnek ugyan, de ez csak azt hozza nekik, hogy minden korábbinál nagyobb mértékben szenvednek a gyenge egészségi állapot következtében fellépő elerőtlenedéstől.

Mielőtt továbbhaladnánk elemzésünkben, le kell szögeznünk egy szigorú premisszát: *a népességnövekedés csökkentését célzó minden kísérletnek a termékenységtényező befolyásolására kell szorítkoznia.* A nagy halálozási arány láttán érzett elégedettség, vagy akár csak ennek eltűrése azon az alapon, hogy lassítja a népesség növekedését, egyszerűen tűrhetetlen.

Ezt a kiindulási elvet egyértelműen a népesedéspolitika morális kötelezettségének tekintjük. Emellett gyakorlatilag is megalapozott. A megromlott egészség és az idő előtti halál nemcsak mérhetetlen emberi szenvedés forrása, hanem költséges is. A gyenge egészség többek között a munkaerő nem kielégítő hasznosításának is egyik oka, hiszen a fejletlen országok lakóit megakadályozza abban, hogy annyit, olyan szívósan és jól dolgozzanak, amennyit és ahogyan képesek és hajlandók lennének dolgozni, ha egészségesek volnának.

A halálozási arány csökkenése viszont részben azzal is jár, hogy meggyorsul a népességnövekedés. Általában azonban feltételezik, hogy a termékenység jelenlegi szinten tartásának egyik tényezője a nagymérvű gyermekhalandóság. Ha több gyermek maradna életben, a szülők nem törekednének arra, hogy egyre újabb gyermekeket hozzanak a világra.

Ez a kategorikus imperatívusz – akárcsak a közerkölcs minden más kategorikus normája – esetleg egyre inkább viszonylagos elvvé válik, amikor valóra váltása érdekében versengeni kell a szűkös erőforrásokért.

De még ha elfogadjuk is e feltételezést, a betegségek megelőzése és gyógyítása hosszú távon valamennyi fejletlen országban mind fontosabb politikai célkitűzéssé válik. A nemzetek közössége pedig, amelyet ebben az esetben a Világegészségügyi Szervezet képvisel, továbbra is mindent elkövet majd, hogy a fejlődést ebbe az irányba terelje.

Mindenesetre, az élet megóvásának etikai normája eléggé erős ahhoz, hogy semmiféle népesedéspolitikát se lehessen a növekvő halálozási arányszám alapján kidolgozni. S most, amikor a továbbiakban a népességnövekedés gazdasági következményeit tárgyaljuk, a változó termékenységgel együtt változó gazdasági következményeket vizsgáljuk, s a halálozási rátát állandónak tekintjük, jobban mondva kirekesztjük elemzésünk köréből.

Mindjárt a kezdet kezdetén tiszta helyzetet kell teremtenünk: kellő értékére kell leszállítanunk néhány általánosan elterjedt nézetet, amely minduntalan felmerül, amint a népességnövekedés gazdasági következményeit vizsgálják.

Az egyik ilyen modell, amellyel széles körben él mind a tudományos[2], mind a népszerűsítő irodalom, a háború utáni szemlélet közvetlen alkalmazása: a beruházások, a termelés, a tőke/termelés arány fogalmainak átültetése, mégpedig rendszerint csak az anyagi beruházások figyelembevételével. Azt állítják, hogy ez a modell egyszerű módon szemlélteti a népességnövekedés hátrányos következményeit, sőt állítólag számszerűleg is méri ezeket abban a formában, hogy kimutatják a néha tiszta „demográfiai beruházásnak" nevezett, s az átlagjövedelem

[2] L. például Jan Tinbergen: *The Design of Development* (Baltimore, 1958). 14. l.

csökkenésének megakadályozására szükséges összegeket.

A választott számszerű értékek némi variálásával ebben a szabvány formában fejezik ki:

Ha a népesség évi 2 százalékkal növekedik, s ha a marginális tőke/termelés arány 3 : 1, úgy a nemzeti jövedelem 6 százalékát kell megtakarítani és beruházni évente, ha fenn akarják tartani a jelenlegi egy főre jutó jövedelemszintet. Amennyiben azonban évi 2 százalékkal növelni kívánják az egy főre jutó jövedelmet, a nemzeti jövedelem további 6 százalékát kell megtakarítani és beruházni.

Az effajta mechanisztikus és sematikus elemzés a tudás látszatát kelti, noha semmiféle erre vonatkozó tényleges tudás nem létezik, sőt azt az illúziót táplálja, mintha ez a tudás éppenséggel pontos is lenne. Mivel az ilyen természetű okfejtés a háború utáni szemlélet számos más alkalmazását is jellemzi, e helyütt az *Asian Drama* 7. függelékének 2. szakaszára (2066. l.) utalok, ahol rávilágítok az ezzel járó logikai és ténybeli tévedésekre.

A fejletlen országok népességnövekedése problémájának tárgyalásakor egy másik elméleti megközelítést is alkalmaznak, ez a „népességoptimum", „optimális népességnövekedés", „túlnépesedés" és „alacsony népesedés" fogalmai körül kristályosodik ki (ez utóbbi két fogalmat a „népességoptimum" viszonylatában határozzák meg, mert csak így kölcsönözhető nekik konkrét tartalom). Logikailag ez a szemlélet is következetlen, s ráadásul nem is felel meg a fejletlen országok valóságos viszonyainak.

Minden fogalom és elmélet, amelyet tisztára és egyszerűen csupán a „népesség" alapján fogalmaznak meg, félrevezető azért is, mert figyelmen kívül hagyja a kormegoszlásban végbemenő változásokat, amelyek a termékenységi ráta elsődleges változásainak a velejárói.

A népességnövekedési trendek gazdasági következményeinek elemzése szemszögéből alapvető jelentőségű az Ansley J. Coale és Edgar M. Hoover[3] klasszikus művében ismertetett tény, miszerint a termékenységi ráták csökkenésének semmiféle lényeges befolyása sem lenne közel egy nemzedéken át a fejletlen országok munkaerőállományának nagyságára. Rendkívül nagy lenne viszont hatása a fogyasztók számának alakulására.

Kevesebb gyermeket kellene eltartani. Ha fenntartanák a csökkent termékenységi rátát, az eltartottak terhének csökkenése egészen addig folytatódnék, amíg a gyermekek el nem érnék a munkaképes kort. A gyermeknépesség csökkenése folyamatosan menne végbe, amennyiben a termékenységi ráta csökkenése fokozatosan gyorsulna.

Az ettől számított két évtized múlva, amikor a csökkent létszámú korcsoportok elérnék a felnőttkort, bekövetkeznék a reproduktív korcsoportok relatív létszámának csökkenése is. A még távolabbi jövőbe tekintve, ha sikerülne a termékenységi rátát a mainál alacsonyabb szinten stabilizálni, általában a kormegoszlás is stabillá válna – s az eltartottak aránya jóval kisebb lenne, mint a mai igen nagy hányad.

A népesség korszerkezetében végbemenő ezen változás a legfőbb oka annak, hogy a termékenység csökkenése enyhítene valamely nép szegénységén. Növekednék az egy főre jutó jövedelem.

Az ebből következő magasabb fogyasztási szint egyik másodlagos következménye lenne a munka termelékenységének növelése a munkaráfordítás, másrészt a munkahatékonyság fokozása révén. Ennek hatása a legszegényebb országokban, s valamennyi fejletlen ország legsze-

[3] *Population Growth and Economic Development in Low-Income Countries* (Princeton, 1958).

gényebb rétegeiben lenne a legszembeszökőbb; a táplálkozás, az egészségügyi és oktatási lehetőségek rendkívül alacsony szintje ugyanis mindenekelőtt ezek körében gátolja a munkában való részvételt, kitartást és a munka hatékonyságát.

Továbbá fokozatosan emelkedő egy főre jutó jövedelemszintek esetén többet lehetne megtakarítani, és közvetlen beruházásra fordítani, a kormány pedig többet „csikarhatna ki" adóztatás és egyéb úton. A megtakarítások mindkét formája a kezdeti késedelem után általában tovább növelné az egy főre jutó jövedelmeket, s ennek kumulatív következményei hasonlóak lennének az alacsonyabb termékenységi ráta nyomán bekövetkező kezdeti egy főre jutó jövedelemnövekedéshez.

Számolnunk kell még az emelkedő életszínvonal kevésbé kézzelfogható hatásával is. Részben a fejletlen országok néptömegeinek nyomora váltja ki beletörődésüket, közönyüket és egykedvűségüket, amellyel az attitűdök és intézmények megváltoztatására, a korszerű technika elterjesztésére és a higiéné megjavítására irányuló erőfeszítéseket szemlélik.

A termékenység csökkenésének a gazdasági színvonal emelésére gyakorolt ezen befolyása, ami a megváltozott korszerkezet révén érvényesül, igen jelentős, kumulatív jellegű, s az évek során egyre nagyobb lesz a hatósugara. Hangsúlyznunk kell, hogy *e hatások függetlenek az ember/földterület arányától.* Ugyanannak az okozati mechanizmusnak kell érvényesülnie a gyéren és a sűrűn lakott országokban. „Téves állítás, hogy egyes országoknak nagyobb lakosságra van szükségük földterületük benépesítésére vagy gazdasági növekedésük meggyorsítására"[4] – hangsúlyozta Robert S. McNamara,

[4] *1968 Annual Meetings of the Boards of Governors, Summary Proceedings* (Washington, D. C., 1969).

a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank elnöke az igazgatótanács előtt tartott első beszédében.

Az okozati viszonyon alapuló másik érvelés a munkaerő-állomány nagyságának változásaiból indul ki. Szembe kell néznünk egy már említett cáfolhatatlan ténnyel: napjainkban már megszülettek, vagy hamarosan megszületnek azok, akik mostantól számított tizenöt-húsz év múlva érik el a munkaképes kort. Márpedig reális számítások bizonysága szerint a termékenységi rátának a csökkenése még ezt követően is hosszabb időn át semmiféle jelentősebb változást sem idéz elő a munkaerő-állomány nagyságában. *A fejletlen országokban a munkaerő egészen századunk végéig továbbra is évente körülbelül 2–3 százalékkal fog nőni,* ami a jelenlegi és korábbi időszakok magas termékenységi rátáját tükrözi.

A munkaerő-állomány e feltartóztathatatlan folyamatos növekedésének politikai és tervezési következményeit a 4. fejezetben tárgyaltuk. A legtöbb fejletlen országban nem számolhatunk reálisan azzal, hogy az ipar a legközelebbi évtizedekben a jelenleginél többet szívjon fel a munkaerőből; márpedig a reális tervezés időben nem terjedhet túl néhány évtizeden.

Mivel az amúgy sem kielégítően hasznosított tömegek további felduzzasztása a tercier városi foglalkozásokban nem kívánatos, s ennek lehetősége különben is korlátozott, a mezőgazdasági munkaerő-létszám tényleges csökkentése vagy magasabb szinten történő stabilizálása szóba sem jöhet.

Ilyen körülmények között az agrárpolitika célja szükségszerűen a munkaerő fokozott felhasználása, méghozzá mindaddig, amíg a munkaerő-állomány gyors ütemben növekszik. A fejletlen országokban az ilyen természetű fejlődés legfőbb akadályai az adott intézményes feltételek, legfőképpen a földtulajdon és földbérleti

viszonyok, amelyeket a politikai erőviszonyok erősítenek. Mint említettük, a munkaerő-létszám növekedése egymagában is afelé tendál, hogy fokozza mindazon változások hatását, amelyek napjainkban elmélyítik a társadalmi és gazdasági rétegeződésből fakadó egyenlőtlenségeket, s ezáltal a választóvonalak még inkább megmerevednek.

Azokban az országokban, ahol a munkaerő nagyobb részét foglalkoztatja már az ipar – például néhány latin-amerikai államban – a további iparosítás az ipari foglalkoztatottság jelentős növelésével járhat. Ez esetben kisebb lenne a mezőgazdasági munkaerő létszámának növekedése.

A mezőgazdaságban nyilván könnyebben fokozható a munkaerő hasznosítása ott, ahol nagy szűzföldek nyithatók meg – mint Latin-Amerika, sőt Délkelet-Ázsia legtöbb országában, valamint Nyugat-Ázsia és Afrika néhány államában. Az új földek megművelése azonban rendszerint szervezett munkaerő-vándorlást, az ősbozót kiirtását, telepítést, gyakran nagy állami öntözési és lecsapolási beruházásokat igényel – mindenekelőtt pedig eltökélt és előrelátó kormányzatra, hatékony közigazgatásra lenne szükség.

A munkaerő létszámának növekedésével járó életszínvonal-csökkentő hatások még egy további nemzedéknyi időre elkerülhetetlenek – igaz, hogy radikális és hatékony mezőgazdasági politika alkalmazásával ellensúlyozhatók, vagy éppenséggel részben le is gyűrhetők. Ne feledjük, hogy a termékenységi ráta csökkenésének nyomán azonnal megnőnének az átlagos jövedelmek meg az életszínvonal, s számos módon előmozdítaná a munkaerő fokozott hasznosítását és a termelékenység fokozását is.

Ilyen módon ellensúlyozná (sőt, ha gyorsítanák e folyamatot, nemcsak ellensúlyozná) azt a tendenciát,

hogy a munkaerő-létszám további növekedése kedvezőtlenül befolyásolja a munkaerő hasznosítását és a termelékenységet. Ezért kell sürgős intézkedéseket hozni a születésszabályozás módjainak leggyorsabb és leghatékonyabb bevezetésére. Erre ahhoz is szükség van, hogy a legközelebbi nemzedék életében csökkentsük mind a munkaerő-növekedés rátájának reprodukciós lehetőségét, mind pedig jelenlegi növekedési ütemét. Ez pedig csakis a termékenységi ráta haladéktalan csökkentése révén érhető el.

Az *Asian Drama*-ra történő utalással – ahol mindezeket a problémákat mélyrehatóbban tárgyalom – csupán összegeztem a termékenység csökkenése gazdasági következményeit. Egyvalamit azonban szeretnék még hozzáfűzni. Azok a kísérletek, amelyek a problémát áttekinthető kvantitatív modell formájában kívánják szemléltetni, kiterjesztvén ezt a (korábbiakban említett) tőke/termelés képletre épülő leegyszerűsített modellt, kritikus vizsgálat fényében nem helytállóak.

Egy ilyen modellnek jóval komplexebbnek kellene lennie ahhoz, hogy logikailag következetesebb legyen, és megfeleljen a fejletlen országok valóságának. Jelenleg alig rendelkezünk empirikus adatokkal, s így az efféle modellszerkesztgetéssel való szórakozás nem sok sikerrel kecsegtet.

De még az olyan tárgyalásmód is, amely egyelőre nem lehet túlságosan pontos, meggyőződésem szerint arra a következtetésre vezet, hogy *a különböző népességi trendek gazdasági következményeinek vizsgálata nyomán a fejletlen országok kormányainak minden okuk meglenne arra, hogy a lehető legsürgősebb és leghatározottabb intézkedéseket hozzák, amelyek arra irányulnak, hogy a néptömegek között meghonosítsák a születésszabályozást.*

A fejlett országok tapasztalatai nem tekinthetők túlságosan mérvadóknak, amikor azt kell megítélnünk, vajon mi a teendő a termékenység kérdésében, vagy milyen népesedéspolitikai irányvonalat kell követni napjainkban a fejletlen országokban.

A fejlett országokban még a néptömegek között is spontán módon terjedt el a születésszabályozás. De ez csak akkor következett be, amikor az életszínvonal, az oktatás, az attitűdök ésszerűsége sokkal fejlettebb fokot ért el, mint napjainkban a fejletlen országokban, sőt jóval magasabb szintű volt, mint amilyet az előrelátható jövőben ezek az országok elérhetnek. Mi több, ha nem terjednek el a születésszabályozás módszerei, az életszínvonal emelkedése és minden más korszerűsítési tényező érvényesülése igen nagy nehézségekbe fog ütközni.

Az emberiség történelme során a legnagyobbrészt falusi hagyományok bilincsébe vert, műveletlen és nagyon szegény néptömegek körében még sohasem terjedt el a születésszabályozás jelentős mértékben.

A fejletlen országoknak olyan példátlan arányú problémákat kell a lehető legsürgősebben megoldaniuk, mint amilyen a halálozási arányszám gyors csökkenése és az ezt követő demográfiai robbanás.

Ezt a feladatot nem szabad fölényesen megvalósíthatatlannak ítélni, már csak azért sem, mert a fejletlen országok két tekintetben igen előnyös kiindulási helyzetben vannak ma, amikor szembe kell nézniük a születésszabályozás problémájával, ha összevetjük szituációjukat a fejlett országok azon időszakával, amikor ezekben megindult e mozgalom.

Elsősorban azért, mert *a fejletlen országok napjaink-*

ban állampolitika rangjára emelhetik a születésszabályozás elterjesztését.

A fejlett országokban a születésszabályozási eljárásoknak „magánvállalkozás" segítségével kellett behatolniuk az egyes családokba (talán még a „felforgató tevékenység" kifejezés sem lenne túlzás), mivel a lakosság viselkedésében végbemenő ezen változás a hivatalos politika, valamint az egyház, a közigazgatás, az iskola, a sajtó, az orvosi körök és a törvényhozás formájában megszervezett valamennyi társadalmi erő közös ellenállásába ütközött.

A nyugati országokban és valamennyi fejlett kommunista országban egyaránt a hivatalos körök rendkívül erős és elszánt tényezői a leghatározottabban ellenzik a születésszabályozás terjesztését, ugyanakkor meg kell hajolniuk az előtt, hogy a családokon belül a döntés általában e hivatalos politika elvetése mellett szól. Az időbeli eltolódás, amikor ez bekövetkezik (vagyis hogy az egyének tömegesen lázadnak fel a hivatalos politika ellen) szemmelláthatólag nemigen függ össze ezen országok, valamint az országokon belüli társadalmi csoportok ideológiai vagy éppenséggel vallási különbségeivel; főként az oktatási színvonallal, az attitűdök racionalizálásával és a társadalom szerkezeti változásaival hozható összefüggésbe; mindezek kölcsönhatásban állnak a gazdasági fejlettséggel.

Szöges ellentétben azzal, ami egykor a mai fejlett országokban végbement, a fejletlen országoknak olyan politikai döntést kell majd hozniuk, amely aktívan előmozdítja a születésszabályozás elterjedését a néptömegek között. Máskülönben nem terjedhet el a születésszabályozás.

A fejletlen országok másik előnye napjainkban, hogy *a kezdet kezdetétől fogva mesterséges fogamzásgátló szereket juttathatnak a tömegeknek.*

Annak idején, amikor a születésszabályozás spontán módon terjedt Nyugaton, a fogamzást főként a *coitus interruptus* segítségével gátolták meg – s minden valószínűség szerint ugyanez történt az európai kommunista országokban is. Mi több, valamennyi nyugati országban törvényeket hoztak a mesterséges fogamzásgátló szerek hozzáférhetőségének megnehezítésére, és tiltották árusításukat. Jó néhány országban mind a mai napig érvényben vannak ezek a törvények.

Az intenzív kutatómunka eredményeként azonban *a születésszabályozás lényegében frontáttörést hajtott és hajt végre,* aminek következményeként elfogadhatóbb és hatékonyabb fogamzásgátló szerek állnak a tömegek rendelkezésére. (E kutatások zömét az Egyesült Államokban főként a Népességi Tanács hatáskörébe tartozó kutatóintézmények végezték, amelyek már évekkel azt megelőzően kezdték meg ez irányú munkájukat, semhogy az Egyesült Államok kormánya meg merte volna pendíteni, hogy segítséget nyújtana a fejletlen országoknak a születésszabályozás népszerűsítésében.) Ma már gyors ütemben halad előre ez a kutatás, sőt hivatalosan is támogatják.

A méhen belüli fogamzásgátló eszköz (IUD), a pirulák, a fogamzást meghatározott időre meggátló oltások mind hozzáférhetőek. Küszöbönáll a hosszabb ideig hatékony pirulák és oltások feltalálása. Ugyancsak előrehaladottak a csupán időleges sterilizáció felfedezésére irányuló kutatások, ami nagymértékben növelné ennek az eljárásnak alkalmazhatóságát és általános elfogadását.

Ez az új fogamzásgátlási technika kétségtelenül rendkívül fontos a hivatalos születésszabályozási politikának

a néptömegek közötti propagálása szempontjából. Nem szabad azonban szem elől téveszteni azt, hogy különösen napjainkban, amikor a fejlett nyugati államok lelkesen támogatják e politika alkalmazását a fejletlen országokban, *egyetlen olyan fogamzásgátlási módszer sem javasolható és alkalmazható ezen országokban, amelyet nem fogadtak el és használnak széles körben a fejlett országokban.*

A fejletlen országokban mindig akadnak majd nacionalista értelmiségiek, akik ellenkező esetben tiltakoznának az ellen, hogy éppen az ő népüket használják fel kísérleti nyulakként. Így például fel kell hagyni mindennemű ábrándozással arról, hogy az ivóvízbe szórt vegyszerek segítségével csökkentsék radikálisan a termékenységet, mert ez nemcsak embertelen, hanem meggondolatlan és kíméletlen eljárás is lenne.

Az elmúlt évtizedekben a fejletlen országokban vitathatatlanul a demográfiai robbanás hozta a legfontosabb társadalmi és gazdasági változást; sokkal nagyobb horderejű volt ez minden eddigi politikai célkitűzésnél vagy tervezésnél. Meglehet, az eljövendő évtizedekben ezzel egyenértékű lényeges változást hoz majd az állami politika révén népszerűsített és terjesztett, új technikákat alkalmazó születésszabályozás.

Helytelen lenne azonban lebecsülni a nehézségeket. A fejletlen országok kormányköreiben, és általánosabban: a hivatalos politikát befolyásoló felsőbb osztály művelt tagjai körében *erős az ellenérzés az ellen, hogy a születésszabályozás terjesztését hivatalos politika rangjára emeljék, és különösen, hogy e politika szigorú megvalósítására törekedjenek.*

Az ellenállás részben vallási színezetű. S noha – mint az köztudomású – a nagy ázsiai vallások (hinduizmus, buddhizmus, iszlám) szent irataiban semmiféle egyértelmű, világos tilalom nem található a születésszabályozásra

vonatkozóan, a papok meg a vallási vezetők – legfőképpen, de nem kizárólagosan népi szinten – hajlamosak arra, hogy ellenérzéssel fogadjanak egy olyan gyakorlatot, amely mesterséges úton felszabadítja az embereket eleve elrendelt sorsuk igája alól. Néha egyenesen bűnösnek bélyegzik a születésszabályozás alkalmazását.

A katolikus egyház hivatalosan természetesen továbbra is tiltja a születésszabályozást mesterséges eszközökkel – s alig néhány évtizede a protestáns egyházak még merevebben ragaszkodtak e tilalomhoz. A latin-amerikai és a Fülöp-szigeti kormányok politikájára ma is jelentős befolyással van az Egyház véleménye. Ugyanezt a felfogást fogadják el a kommunisták is, noha a katolikusoknál erőteljesebben hangsúlyozzák, hogy a születésszabályozás fölöslegessé válik, mihelyt következetes fejlesztési politikát követ valamely ország.

A legutóbbi esztendőkben nagymértékben csökkent a katolikusok és a kommunisták ellenállása a születésszabályozással szemben; ennek oka kétségtelenül az, hogy a hatóságok hivatalos ellenőrzése dacára a fejlett országokban még híveik körében is gyorsan tért hódított a születésszabályozás. Mi több, az utóbbi időkben nyilvánvalóvá vált, hogy a fejletlen országokban valóban demográfiai robbanás megy végbe, és hogy csökkenteni kell a születési arányszámot, ha lehetővé akarják tenni a tartós gazdasági növekedést; ez mind a kommunisták, mind a katolikusok és minden egyéb vallási csoport számára egyre inkább tarthatatlanná teszi a születésszabályozással szembeni ellenséges magatartást.

A kormányok azonban még számos más oknál fogva is húzódoznak attól, hogy egyértelműen kiálljanak a születésszabályozás elterjesztésének hivatalos politikája mellett.

Akadnak ezen aggályok között a tényekre vonatkozó

hamis vagy túlzott elképzelések. Azokban az országokban, ahol kicsi az ember/földterület aránya – mint például Indonéziában vagy a legtöbb afrikai meg latin-amerikai országban – minduntalan azzal érvelnek, hogy náluk voltaképpen nem is létezik népesedési probléma, vagy néha éppenséggel azt hangoztatják, hogy a fejlődés érdekében nagyarányú szaporulatra van szükségük.

Gyakran azonban megfeledkeznek arról, mennyibe kerül emberek letelepítése és ellátása munkával, s rendszerint milyen hosszú időt igényel mindez. Megfeledkeznek arról, milyen hatással van a csökkent termékenység valamennyi gazdasági szint azonnali emelésére, amit a születésszabályozás elterjedésének legfőbb következményeként jellemeztünk.

Egyesek nézete szerint – s ez nem is teljesen megalapozatlan – roppant nehéz, sőt egyenesen lehetetlen befolyásolni az emberek viselkedését egy olyan magántermészetű területen, amilyen a szexuális magatartás, különösen ha szegények, műveletlenek, és vakon hagyománytisztelők. Az első három indiai ötéves terv családtervezési kudarca (semmiféle kézzelfogható hatással sem voltak a termékenységre) könnyen szintén erre a következtetésre vezethet.

Ezt a felfogást, nehogy puszta defetizmusba süllyedjenek, gyakorta azzal az illúzióval kötik össze, hogy majd amikor az életszínvonal emelkedni kezd, spontán módon terjed el a születésszabályozás.

A latin-amerikai országokban a felsőbb osztályok, következésképpen ezen államok kormányai is, elutasítják a születésszabályozásnak a tömegek körében történő népszerűsítését, illetve ennek kormánypolitikaként való elfogadását; ez nyilván nem is annyira a katolikus egyház állásfoglalásának, mint inkább a fentebb vázolt tévhiedelmeknek a következménye.

Az egyház kétségtelenül talán ennél is hatékonyabban

gátolhatja, hogy a néptömegek elfogadják a születésszabályozást, s így csökkentheti a születésszabályozás elfogadtatására irányuló politika sikerét. Amennyiben a kormánypolitikát megszabó felsőbb rétegek elfogadják e nézetet, ez ismét csak erősíti ezzel kapcsolatos gátlásaikat.

A hiedelmek rendszerint opportunista színezetűek. Többnyire az előítéletek és a megalkuvás érdekében álló egyszerűsítések. A tévhiedelmek azonban felszámolhatók, noha a tények megvilágítása és ésszerű alapon történő elemzésük ellenállásba ütközik. A politikát kialakító körök nézeteinek kiigazításában a legnagyobb szerepe természetesen magának a demográfiai robbanásnak és szembeszökő következményeinek lehet.

Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy különösen a fejletlen országokban az opportunista és tévhiedelmekbe való menekülés kísértése igen erős. A kormányokra a legkülönfélébb politikai problémák súlya nehezedik. Szüntelenül válságos körülmények közé jutnak; igaz, így van ez minden más ország kormánya esetében is, de a fejletlen országokban még inkább ez a helyzet.

Messzire előretekinteni, súlyos politikai feladatokat vállalni, s eközben rengeteg aktuális problémával küszködni bizonyára nem túlságosan vonzó felelősség, kiváltképp, mert a népesedési kérdés szinte mindenütt nagyon vitatott probléma. Márpedig minden kormány természetszerűleg hajlik arra, hogy amikor csak lehetséges, elkerülje a vitákat.

De még ha föltételezzük is, hogy valamely fejletlen ország kormánya leküzdi saját gátlásait, s úgy dönt: erőteljesen népszerűsíti a születésszabályozás eszméjét a tömegek között, *politikája igen erős ellenállásba ütközik maguknak e tömegeknek a részéről.* A kormánynak meg kell kísérelnie meggyőzni sok millió emberpárt,

hogy változtassa meg legmeghittebb szexuális viselkedését. Rá kell venni őket, hogy gyermeknemzési motivációjuk ésszerű és tudatos legyen, és gyökeresen megváltozzék. Az új motivációnak hatékonyan szabályoznia kell az emberek viselkedését, méghozzá nem csupán egyetlen alkalommal; állandósított magatartásmintára kell épülnie.

Mindennek roppant szegény, analfabéta vagy félig analfabéta, gyakran leromlott egészségű és megcsappant életerejű tömegekben kell végbemennie, amelyek statikus, hagyományos és megrekedt közösségekben. egyenlőtlen és megcsontosodott társadalmi és gazdasági strukturákban élnek – ami mind fásultságot és beletörődést eredményez. De a kívánt eredmény csakis akkor érhető el, ha a születésszabályozás politikája elhatol e néptömegekig.

Miközben a kormányok haboznak, és kísérleteznek a népességszabályozási politika bevezetésével, a fejletlen világ sok részében – főképpen Dél-Ázsiában – számtalan felmérést készítettek arról, vajon mennyire fogékonyak az emberek a születésszabályozás eszméje iránt. A távolról sem perdöntő erejű felméréseket gyakran nyugati intézmények készítették, vagy ezek segítségét is igénybe vették e munkához.

Mindezekből a vizsgálatokból azonban az a benyomás nyerhető, hogy nagy általánosságban kezdetben rokonszenvező attitűd alakul ki a születésszabályozással kapcsolatban, ami a születések számának korlátozására irányuló bizonytalan vágyat tükrözi. Ezt azonban többnyire nem követi pozitív és eléggé eltökélt szándék, amely motiválhatná az új terhesség elkerüléséhez szükséges erőfeszítést, és erőt adna ahhoz, hogy az emberek a későbbiek során ki is tartsanak ezen attitűd mellett.

Ebben az ambivalenciában rejlik az alapvető eltérés egyrészt a fejletlen országok mai helyzete, másrészt a

fejlett országok azon korábbi szituációja között, amikor ott terjedni kezdett a születésszabályozás. A politikának ezt az ambivalenciát kell leküzdenie. Megkönnyítik ezt természetesen a méhen belüli fogamzásgátló eszközök, s később a pirulák meg az oltások, amikor hosszabb időre biztosítanak majd védettséget, s egyetlen döntés elegendő lesz ahhoz, hogy hosszabb időre meggátolja a fogamzást.

Egy fejletlen ország kormányának hallatlanul nagy feladatokat kell végrehajtania a hatékony születésszabályozás megvalósításához.

Először: föl kell ismernie, milyen sorsdöntő jelentőségű a termékenységcsökkentés fejlesztéstervezése számára; le kell küzdenie a már ismertetett gátlásokat; s végül *határozott döntéssel szigorú intézményesített állami akciókat kell foganatosítani a születésszabályozás elterjesztésére.*

Dél-Ázsia államairól bizton állítható, hogy már meghozták ezt a döntést, vagy legalábbis megtették az első lépéseket az idevezető úton. Nyugat-Ázsiában, Latin-Amerikában meg Afrikában azonban alig találunk országot, amelynek kormánya egyértelmű elhatározásra és döntésre jutott volna, noha többségükben magánintézmények folytatnak ilyen irányú tevékenységet, amelyhez néha még bizonyos mérvű kormányelismerést és támogatást is kapnak.[5]

Másodszor: egy meghozott döntés valóra váltásához a kormánynak *adminisztratív apparátust kell kiépítenie.* A fővárosi bürokráciát mérhetetlen távolság választja el a falvakban vagy a városi nyomornegyedekben élő családoktól; különösen az olyan nagy országokban, mint Indiában meg Pakisztánban,[6] ame-

[5] Nemzetközi Családtervezési Szövetség, *Family Planning in Five Continents* (London, 1969. augusztus).

[6] *Asian Drama,* 28. fejezet, 15. szakasz (1526. l.-tól); 12. függelék, 4. szakasz (2161. l.-tól).

lyek éppen nagy népességüknél fogva súlyosan nyomnak a latban.

Az adminisztráció, különösen az alsóbb szintű igazgatás, nem erős oldala a fejletlen országoknak, amelyek kivétel nélkül „erőtlen államok" (l. 7. fejezet). Amikor újra csak India vagy Pakisztán esetében, nem sikerül megvalósítaniuk a termékenység csökkentésére irányuló célkitűzéseiket, ennek oka gyakran a közigazgatási gépezet akadozása.

Harmadszor: a megfelelő és hatékony közigazgatási gépezet követelményének velejárója, hogy *nagy létszámú egészségügyi személyzetet és segédszemélyzetet kell e célra bevetni.* Számos oknál fogva e személyzetnek gyakran nőkből kell állnia. Tökéletesen kell beszélniük az adott nép nyelvét, ami egy olyan soknyelvű ország esetében, amilyen India, erősen korlátozza a felhasználható személyek számát.

A harmadik követelmény kielégítése igen nagy nehézségekbe ütközik, hiszen az ilyen szakképzett személyzetben nagy a hiány a fejletlen országokban, és a rendelkezésre álló szakemberekre nagy szükség van a szabályszerű gyógyító és közegészségügyi munkában. Nagy részük különösen az orvosok, zömmel a nagyvárosokban tömörülnek, s túlnyomórészt a városi felsőbb osztály igényeit elégítik ki. Őket, de a többieket is, nehéz rábírni arra, hogy menjenek ki a falvakba. Az egészségügyi személyzetben fennálló hiány különösen akkor válik komoly akadállyá, amikor a kormányzat politikáját a sterilizációra és talán még inkább a méhen belüli fogamzásgátló eszközökre alapozza.

Sok fejletlen országból a közelmúltban beérkezett jelentések szerint ez utóbbi eszközökkel a vártnál kisebb mértékben éltek. Ennek oka, hogy nem fordítottak elegendő figyelmet alkalmazásukra, még kevesebbet az eseteknek kb. egynegyedében bekövetkező kedvezőtlen

következményekre (vérzés, görcsök vagy derékfájdalmak).

Minden ilyen eset újra tápot ad azoknak a rémhíreknek, miszerint a méhen belüli fogamzásgátló eszközök veszedelmesek. Ezt hallva sok asszony, akinek egyébként semmi panasza sincsen, eltávolítja ezeket az eszközöket. Ilyenkor azután még nehezebb megszerezni az ezen eszközök elterjesztéséhez szükséges tömegtámogatást.

India egyike azoknak az országoknak, amelyeknek nagy arányokban kell megküzdeniük e problémákkal, és még távol állnak attól, hogy meg is oldják azokat.[7]

E tekintetben hangsúlyoznunk kell, hogy mindezt a fejletlen országok kormányainak saját erejükből kell megvalósítaniuk. A fejlett országok segélye vagy műszaki segítségnyújtása voltaképpen csak nagyon kevés támogatást nyújthat nekik ebben a munkában.

A legutóbbi esztendőkben a fejlett országok sajtójában és a kérdés széles körű megvitatása során mind sűrűbben hangzott el az a követelés, amelyet igen gyakran megismételnek államférfiaik és politikusaik is: hogy a segélynyújtáskor abszolút prioritást kellene biztosítani a születésszabályozás elterjesztésének a fejletlen országokban. Ez sokszor csak arra világít rá, milyen kevéssé mérik fel a feladat valódi nagyságát, s azt, voltaképpen kié e feladatok megvalósításának a felelőssége.

Legelsősorban magának a fejletlen ország kormányának kell egyértelműen úgy döntenie, hogy az állami politika szerves részeként kívánja népszerűsíteni a születésszabályozást. De kétségtelenül az is súllyal nyom a latban, hogy napjainkban már az Egyesült Államok és más fejlett országok, valamint a Világbank és egyéb

[7] Uo. Utóirat, 1. szakasz (1831. l-tól). L. még Sajal Basu és Sankar Ray „Inpact of Intra-Uterine Contraceptive Devices", *Economic and Political Weekly*, 1968. jún. 8.

államközi szervezetek is mind pozitívabban foglalnak állást ebben a problémában.

S míg az agrárpolitikára vonatkozóan állásfoglalásuk diplomáciai és egyéb okoknál fogva egyre inkább a reakciós politika támogatásának eszközévé vált a fejletlen országokban (l. 4. fejezet, III. szakasz), a népesedéspolitika kérdésében az utóbbi években már a radikális reform mellett szállnak síkra.

Éppen ezért ebben az esetben még az is megbocsátható, ha a népesedéspolitika kérdésében nyomást gyakorolnak a fejletlen országokra. Amikor a Világbank felméri a fejletlen világ helyzetét, és messzemenően prioritást biztosít a népesedéspolitikának, ez nemcsak arra utal, hogy hajlandó segélyt nyújtani egy ilyen eleve nem túlságosan nagy eredményekkel kecsegtető politika előmozdításához (l. a továbbiakban), hanem arra is, hogy a fejletlen országokkal kapcsolatos valamennyi ügylete bonyolítása során, továbbá missziói révén szakadatlanul hangsúlyozni fogja, mennyire halaszthatatlannak tartja a radikális népesedéspolitikára való áttérést.

Ahhoz azonban, hogy ne tévesszük szem elől e probléma perspektíváját, nem árt emlékezetünkbe idézni, hogy *a fejlett országok többsége mennyire elkésve jutott el a népesedéspolitika kérdésében vallott mai nézetéig.*

Az Egyesült Nemzetek számos szervezetében a kommunista és katolikus országok (beleértve a latin-amerikai országokat is) áldatlan szövetsége hosszú időn át meghiúsított minden gyakorlati és hatékony közelítést a fejletlen országok népesedésproblémájához. E szervezetek mind a mai napig nem folytathatnak „operatív tevékenységet", vagyis kizárólag csak kutatásra és tervezésre szorítkozhatnak.

Még túlnyomórészt protestáns országok is, mint például Nagy-Britannia vagy az Egyesült Államok, időről

időre engedtek a katolikus kisebbségek nyomásának. Hosszú időn át egyedül a lutheránus és erősen szekularizált skandináv országok álltak ki azért, hogy a fejletlen országokban – valamint odahaza is – vezessék be a születésszabályozást, s ugyancsak ők vállalták, hogy egyoldalúan némi anyagi segítséget is nyújtsanak ehhez.

Az Egyesült Államokban Dwight D. Eisenhower elnök kormányának még 1959-ben is el kellett határolnia magát egy bizottsági jelentéstől, amely igen óvatos formában azt javasolta, hogy a katonai segély címén folyósított összegek egy részét, az érdekelt ország kérelmére, esetleg családtervezésre lehetne fordítani.

Csupán Jonh F. Kennedy személyes irányítása alatt, 1963-ban dolgoztak ki egy olyan politikai koncepciót, amely lehetővé tette az amerikai kormánynak, hogy segítséget nyújtson a fejletlen országoknak a népesedéspolitika megtervezésében és az erre vonatkozó kutatómunkában. E tekintetben csak a Jonhson-kormányzat idején kapott teljesen szabad kezet az Egyesült Államok kormányzata.

Mint említettem, napjainkban nemcsak a kommunisták, hanem a katolikusok is módosítják álláspontjukat. A születésszabályozás ellen nemrégiben kibocsátott pápai enciklika talán csak késleltetheti a katolikus országok politikájának módosítását. S mivel a kommunisták álláspontja hasonlóképpen gyorsan változik, most már a kormányközi szervezeteknek is szabad kezet kellene biztosítani a születésszabályozás támogatására a fejletlen országokban.

Ma már valamennyi fejlett ország lelkesedik azért, hogy a fejletlen országokban népszerűsítsék a születésszabályozást. De meg kell értenünk, hogy ez a kései lelkesedés szükségszerűen gyakran gúnyos visszhangra talál, főként Indiában, ahol már oly régen ráléptek a népesedéspolitika útjára. Nehru nem egy ízben kertelés

nélkül ki is fejtette ezzel kapcsolatos ironikus kommentárjait.

A reagálás néha inkább kritikai, mint ironikus. A fejletlen országokban – akárcsak bármely más típusú országban – az értelmiségiek nem tudnak különbséget tenni a „nagyszámú" és a „hatalmas" között, s gyakorta a „számok illúziójának" rabjai.

A gazdag országokban manapság megnyilvánuló élénk érdeklődés a szegény országok népességnövekedésének csökkentése iránt néha kétségtelenül ellenkező hatást vált ki, s erősíti a határozott születésszabályozási politika bevezetésével szembeni ellenállást.

E reagálás már-már keserű mellékízűvé válhat, ha figyelembe vesszük, hogy a gazdag országok egyidejűleg csökkentik az egészségügy számára folyósított támogatásukat. Az Egyesült Államok segélytevékenységében a legtöbb sűrűn lakott fejletlen országot illetően az egészségügyi programok már évek óta csöndben egyre inkább háttérbe szorulnak vagy csökkennek, ugyanakkor előtérbe állítják a családtervezési programokat. Mivel a segély-költségvetés összegét szakadatlanul csökkentik (l. 11. fejezetet), ugyanakkor pedig egyre többet fordítanak családtervezésre, a fejlődés természetesnek is tűnhet.

Az orvosszakértők egyre erőteljesebben tiltakoznak e trend érvényesítése ellen.[8] Joggal mutatnak rá arra, hogy a jobb egészség jelentős mértékben befolyásolja a munkaerő hasznosításának növelését, és a szegény rétegeket fogékonyabbá teszi az általános fejlesztési erőfeszítések iránt, de kiváltképpen azt hangsúlyozzák, hogy a csecsemőhalandóság csökkentése szinte előfeltétele a születésszabályozás elterjesztésének.

[8] Carl E. Taylor „Health and Population", *Foreign Affairs*, 1965. április, és „Five Stages in a Practical Population Policy", *International Development Review*, 1968. december.

A fejletlen országok közegészségügyi munkája számára folyósított segélyt fenn kell tartani, sőt fokozni kell, de emellett semmiképpen sem lenne szabad az ezen országokban mutatkozó, fentiekben vázolt visszahatást az érvelés és írás diplomatikusabb módjával ellensúlyozni, legkevésbé a tudományos igényekkel fellépő tanulmányokban. Meggyőződésem szerint azonban nagyon lényeges, hogy mind a tudósok, mind a kormányzat képviselői megértsék, és juttassák is kifejezésre, milyen roppant nehézségekbe ütköznek a fejletlen országok, amikor a születésszabályozás elterjesztésének útjára lépnek.

Valamennyi érdekelt félnek világosan kell látnia, hogy mindaz, amivel a fejlett országok hozzájárulhatnak – egyoldalúan vagy kormányközi szervezetek közvetítésével – a fejletlen országok születésszabályozási programjainak valóraváltásához, viszonylag korlátozott volumenű.

Akárcsak a múltban, továbbra is a kutatás, legfőképpen a rendelkezésre álló születésszabályozási módszerek tökéletesítésére irányuló kutatás lesz a legfontosabb tétel. Lényeges a demográfiai és gazdasági kutatómunka is, főként a közvélemény felvilágosítására, valamint arra, hogy leküzdjék a fejletlen országok kormányainak a határozott népesedéspolitikai sürgős bevezetésével szembeni vonakodását. Pénzügyi szemszögből mindkét típusú kutatás meglehetősen kis költségű.

A születésszabályozás tömegek közötti elterjesztéséhez szükséges igazgatási apparátus megteremtésének bonyolult feladatát természetesen maguknak az érintett országoknak kell megoldaniuk. Néhány ország hasznosítani tudná az erre vonatkozóan kapott szakértői tanácsokat is.

A magam részéről már sokszor azt tapasztaltam, hogy a fejletlen országoknak nyújtott ilyen természetű tanácsadás (gyakran az adott országok specifikus és igen különböző viszonyainak alapos ismerete híján) haszontalan-

nak, sőt egyenesen károsnak bizonyult; ezért azt ajánlanám minden kormánynak, igen körültekintően járjon el, ha tanáccsal kíván szolgálni e kérdésben. Pénzügyileg amúgy sem túlságosan tetemes ez a segély.

Némi segítség nyújtható az egészségügyi személyzet és segédszemélyzet kiképzésében, ez azonban nem lehet nagyarányú, kiváltképpen, hogy még a fejlett országokban is mindenütt hiány van ilyen szakemberekben. Nyelvi okoknál fogva pedig ritkán helyettesíthetik a gyakorlati munkában a helyi személyzetet.

A fejlett országok ingyenes adományként elláthatják a fejletlen országokat fogamzásgátló eszközökkel; pillanatnyilag e szállítmányok eléggé nagy arányokat öltenek. Ezek az eszközök azonban nagyon olcsók, és sok ország maga is elő tudja állítani azokat. Ha ehhez még hozzáadjuk a dzsipeket, az orvosi műszereket stb. mint a segély alkotóelemeit, máris a lista végére értünk.

A fejlett országok azonban valóban nagy segítséget nyújthatnak az új születésszabályozási eljárásokra vonatkozó kutatások területén; ilyen kutatások már most is folynak, és a jövőben is folytatódni fognak. Láttuk, hogy az Egyesült Államokban magánalapítványok támogatásával indultak meg e kutatások, még jóval azt megelőzően, hogy a kormány elszánta volna magát erre a lépésre.

Amikor rámutattam arra, hogy a fejlett országok viszonylag milyen keveset tehetnek (kivéve a kutatást, a közvélemény nevelését és a fejletlen országok kormányaira gyakorolt nyomást), természetesen nem az volt a szándékom, hogy óva intsem őket, ne tegyenek meg mindent, ami hatalmukban áll. Inkább azt kívánom hangsúlyozni, *milyen sokat kell maguknak a fejletlen országoknak tenniük, s mennyire lényeges, hogy gyorsan és határozottan cselekedjenek.*

Ez indokolja, miért kellett e kérdést könyvem ezen részében kifejtenem, ott, ahol azt tárgyalom, mennyire halaszthatatlanok a gyökeres reformok a fejletlen országokban.

6. fejezet

OKTATÁSÜGY

I. Néhány bevezető megjegyzés

Kívánatos, hogy a fejletlen országok oktatásügye tanulmányozásának fogalmi rendszere szinte ugyanannyira mentes legyen *logikai* nehézségektől, mint a demográfiai tényadatok elemzésére szolgáló módszer.

Mennyi az analfabéta, hány gyermek jár iskolába és milyen hosszú ideig – mindezek világos és látszólag egyértelmű kérdések. Továbbá a rendelkezésre álló oktatási berendezéseknek és lehetőségeknek (iskolaépületek, oktatási anyagok és segédeszközök, tanítók stb.) sem a mennyisége, de még a minősége sem vált ki olyan természetű logikai ellenvetéseket, amilyenekbe a háború után jelentkező „gazdasági" problémák bírálatakor ütköztünk.

S mégis, az oktatási statisztikák még kevésbé kielégítőek, mint a fejletlenségre és fejlettségre vonatkozó bármely más terület statisztikái. Ennek magyarázata részben az a meghökkentő nemtörődömség, ahogyan meghatározásaikat megfogalmazzák és alkalmazzák, noha ezeknek könnyen érthetőeknek kellene lenniök. Másrészt igen ritkák, sőt gyakran egyáltalán nem is léteznek átfogó megfigyelések és számítások.

Mindkét esetben az szolgálja leginkább az opportunista érdekeket, ha a való helyzetet nem tárják fel, vagy legalábbis oly módon tálalják, hogy senkinek eszébe se

jusson, milyen nagy szükség lenne az oktatási politika gyökeres megváltoztatására.

A fejletlen országok oktatási helyzetére és fejlettségére vonatkozó szakirodalomban két fogalom döntő jelentőségű: az írni-olvasni tudás meg a beiskolázás.

Az írni-olvasni tudás meghatározása s ennek a meghatározásnak nemzetközi összehasonlítás céljára történő szabványosítása persze talán nem is tűnik bonyolult feladatnak. De az, hogy ezt a definíciót a népszámlálók valóban alkalmazzák, a megkérdezettek pedig meg is értsék, miről van szó, elismerten nehéz gyakorlati feladat. Az írni-olvasni tudásra vonatkozóan mindazonáltal tartalmasabb, pontosabb statisztikákat lehetne összeállítani.

E statisztikák gyakran teljességgel megbízhatatlanok; ennek illusztrálására hadd utaljak az írni-olvasni tudás látszólag tetemes növekedésére a harminc éven felüli indiai férfiak valamennyi korcsoportjában az 1951. és 1961. évi népszámlálás közötti időszakban. Az írni-olvasni tudók számának kimutatott gyarapodása valamennyi korcsoportban azonos volt. Az ilyen típusú növekedés természetesen elképzelhetetlen.

Még ha folytattak volna is széles körű, sikeres felnőttoktatást – márpedig semmi ilyen erőfeszítés sem történt –, ennek is, akárcsak a fokozott iskolázásnak a hatása szükségszerűen bizonyos korcsoportokra koncentrálódott volna. Ez teljesen nyilvánvaló, s indokolt lett volna, hogy ha már nem is magában Indiában, de legalább az ezen statisztikákat terjesztő és kommentáló UNESCO részéről kritikus értékelést váltson ki. Hadd fűzzük hozzá ehhez, hogy az írni-olvasni tudásra vonatkozó indiai statisztikák nyilván nem gyanúsíthatók azzal, hogy kevésbé pontosak a legtöbb fejletlen ország hasonló tárgyú statisztikáinál.

Az írni-olvasni tudásra vonatkozó adatokat azonban széles körben vitathatatlan statisztikákként idézik, külö-

nösen azok a közgazdászok, akik most kezdenek bemerészkedni az oktatás területére. Számos oknál fogva azt kell feltételeznünk, hogy *a fejletlen országokra vonatkozó írni-olvasni tudással kapcsolatos adatok általában túlbecsülik az írni-olvasni tudás valóságos térhódítását.* Az UNESCO egyik jelentésének szerzője azonban éppen az ellenkezőjét vallja. Nemzetközi vagy nemzeti szervek, vagy egyéni kutatók sehol a világon nem tesznek komoly erőfeszítéseket, hogy akár csak korlátozott területre vonatkozóan ellenőrizzék a közzétett adatokat, noha egy ilyen ellenőrző felmérés elvégzése nem ütköznék komoly nehézségekbe.

A fejletlen országok oktatási helyzetének megvitatása során alkalmazott második lényeges fogalom a beiskolázott gyermekek száma. A szakirodalom általában naivul és kritikátlanul feltételezi, hogy a beiskolázásra vonatkozó publikált adatok meglehetősen pontosak, s hogy ezen számadatok segítségével (amelyeket néha az egész lakosság százalékában adnak meg, figyelmen kívül hagyva még a fejletlen országok eltorzult kormegoszlását is) mérhető az, milyen mértékben látogatják ezen országokban az iskolákat a gyermekek. Valamely fejletlen ország oktatási helyzetének, illetve a legutóbbi időben e téren bekövetkezett igen kedvező fordulatnak a megítélése a beiskolázási statisztikákon alapul.

Lássunk ismét egy példát arra, mennyire megbízhatatlanok lehetnek a beiskolázásra vonatkozó számadatok: az 1961. évi pakisztáni népszámlálás szerint az 5–9 esztendős gyermekeknek nem egészen 15 százaléka járt iskolába, míg a fentitől alig valamivel eltérő 6–10 éves korcsoportban a beiskolázási statisztikák szerint 30 százalék iratkozott be iskolába. S ne feledjük azt sem, hogy Pakisztánban a középiskolákhoz csatolt elemi iskolákba járó tanulók – az összes tanulónak körülbelül 20 százalé-

ka – nem szerepelnek az elemi iskolákra vonatkozó beiskolázási statisztikákban.

Az ilyen jellegű statisztikai ellentmondás nyilván legfőképpen Pakisztánban szembeszökő: egész Dél-Ázsiában ugyanis ez az ország áll a lista legvégén, mind a közoktatásban elért eredményeket, mind gazdasági színvonalát illetően. Alapos vizsgálat után azonban kitűnik, hogy *a beiskolázási számadatok általában az iskolaügy területén elért eredményeket messze túlértékelő képet nyújtanak,* ha ezen azt értjük, valójában mennyi gyermek jár iskolába; márpedig, természetesen ez a kérdés ugrópontja.

Az elfogult szemlélet leginkább az elemi iskolák esetében érvényesül, s ezen belül is erősebben nyilvánul meg a lányok, mint a fiúk javára. S mivel a beiskolázási statisztikák fölfelé kerekítése irányába ható elfogultság leginkább azon nagyon szegény országokban jelentkezik, ahol a legkevésbé kielégítő az oktatás helyzete (például Indiában meg Pakisztánban), a közzétett statisztikák többnyire alábecsülik a térség igen szegény és kevésbé szegény országai közötti különbségeket. Ugyanez helytálló az egyes országokon belüli eltérésekre vonatkozóan is.

Más szóval az iskolai látogatottság aránya a lányok, a mezőgazdasági vidékek gyermekei és általában a szegényebb körzetek és országok gyermekei esetében erősebben felfelé torzít, ha a beiskolázási statisztikák alapján mérünk. Ha az osztálykülönbségeken alapuló statisztikákkal rendelkeznénk, kétségtelenül kitűnnék, hogy nemcsak a beiskolázási arányok alacsonyabbak a szegény családok gyermekei esetében, de az alacsonyabb számadatok még az átlagosnál is erősebben felduzzasztottak.

Az *Asian Drama*-ban közzétettem a döntő jelentőségű nagyságrendekre, tehát a tényleges iskolai látogatottság-

ra és az egy-egy iskolai fokozat végén mutatkozó lemorzsolódási arányra vonatkozó saját becsléseimet. Ezeket nemcsak a beiskolázási adatokra, hanem az ezen országok hivatalos és nem hivatalos publikációiban fellelhető minden egyéb szórványos információra is alapoztam. E becslések természetesen roppant hozzávetőlegesek, de feltehetőleg megalapozottabbak a beiskolázási statisztikákra épülő számadatoknál. Továbbá fölhívják a figyelmet a releváns problémákra, s így a hivatalos statisztikák korrigálására ösztönöznek.

Nézetem szerint *a fejletlen országokban, ahol olyan sürgős lenne az oktatási rendszer gyökeres megreformálása, e reform ésszerű megtervezésének legfontosabb előfeltétele a statisztikák jelentős tökéletesítése és átalakítása, hogy a döntő jelentőségű kérdésekre összpontosítsák a figyelmet.* Ennek például még a demográfiai tanulmányokkal szemben is prioritást kellene biztosítani. Éppen ezért tettem néhány megjegyzést az oktatási statisztikákra, mindjárt e fejezet elején.

A pedagógusok és történészek mindig is tudták, hogy a fejlesztési folyamatoknak igen lényeges tényezője az oktatás. A klasszikus közgazdászok óta a közgazdászok is világosan fölismerték ezt. De a háború utáni elfogult szemlélet következtében a közgazdászok mindinkább megfeledkeztek erről, amikor tanulmányozni kezdték a fejletlen országok fejlesztési problémáit. Ez annak volt általános következménye, hogy e közgazdászok nem törődtek attitűdökkel, intézményekkel és az igen alacsony életszínvonalból folyó termelékenységi szinttel; s az életszínvonallal kapcsolatos problémák közé tartoznak az oktatási lehetőségek is.

A legutóbbi években egy közgazdászcsoport ismét fölfedezte, milyen fontos az oktatás a fejlesztési folyamat

számára. Ez már önmagában is dicséretes vállalkozás volt.

De amint már az 1. fejezetben is rámutattam, felületes fejlesztési modelljeikben a tőkeberuházás fogalmát kiterjesztették az anyagi beruházások mellett „az emberi beruházásokra" is, s ez utóbbit azonosították az oktatással. Ennek azonban az lett a következménye, hogy az oktatást olyan pénzügyi ráfordításként kezelték, amely pénzügyi megtérülést eredményez.

Némileg paradox helyzet állt elő. Míg a fejletlen országokban a tervezés nagy része és a közgazdasági irodalom túlnyomó hányada továbbra is azon a szemléleten alapul, hogy a fejlődés hajtómotorja az anyagi beruházás, egyre több közgazdász utasítja el napjainkban ezt a nézetet, és a fejletlen országok fejlődését elsősorban oktatási folyamatnak tekinti. Nyomban visszatérnek azonban a háború utáni elfogult szemlélethez, mert ezt a folyamatot a pénzügyi és költségvetési tervezés bilincsébe verik (e szemlélet korlátaira már az 1. fejezetben rámutattam).

Néhány legfejlettebb országban megkísérelték alkalmazni ezt a nagyon is vitatható szemléletet az oktatási ráfordítások pénzügyi megtérülésének mérésére. De a rendelkezésre álló statisztikai anyag egyetlen fejletlen országban sem teszi lehetővé, hogy akár csak próbálkozzanak is ilyesféle gyakorlati kísérletekkel.

Egyszerűen csak az történik, hogy ezt az „elméletet" a legfejlettebb országok vizsgálatainak analógiájára átvitték a fejletlen országok minden tekintetben nagymértékben elütő körülményeire. Rendszerint még hozzáfűzik az analógiához azt az általános megállapítást, hogy ezen szemlélet gondolati magva még nagyobb jelentőségű a fejletlen országok esetében. A háború utáni szemlélet e legújabb variánsa a kvantifikálás mindennemű lehetősége nélküli, pusztán csak általános és meghatározatlan kinyilatkoztatás marad az oktatás nagy jelentőségéről

a fejlődés számára. Érthető okoknál fogva szinte sohasem használták fel bármiféle gyakorlati kutatás során.

Noha ez az új keletű szemlélet megmarad a bizonytalan általánosság szférájában, feltételezéseket tartalmaz, amelyek megalapozatlanok, és jellegüknél fogva opportunista szemellenzőként érvényesülnek a kutatás során. Így például az oktatást homogén nagyságnak tekintik, amely a pénzügyi ráfordítások költségrovatán mérhető. De amint az *Asian Drama*-ban már igen részletesen rámutattam, és az előzőkben is kifejtettem, *a valamenny fejletlen országban szükséges legfőbb oktatási reformok minőségi természetűek.*

Elsősorban nem az oktatás mennyiségével kapcsolatosak, legkevésbé pedig olyan jellegűek, amelyek egyszerűen pénzügyi ráfordítások alapján mérhetők. Ehelyett a körzetek, társadalmi osztályok és a nemek közötti oktatási beruházások megoszlási szórását kellene hangsúlyozni. A reformoknak ki kellene terjedniük arra is, mit, milyen céllal, milyen szellemben és milyen eredménnyel tanítanak például a fizikai munka végzésével kapcsolatban. Ezekben az országokban azonban az oktatás jó része napjainkban sajnos egyértelműen félrenevelés, s éppen arra alkalmas, hogy akadályozza a fejlődést.

Általánosabban fogalmazva: az emberi beruházásmodell, akárcsak az egyszerűbb tőke/termelés képlet, azt sugalmazza, hogy az uralkodó attitűdöknek, intézményeknek, valamint az oktatási lehetőségeken kívül az életszínvonalat befolyásoló egyéb tényezőknek semmiféle hatásuk sincsen e problémára, továbbá hogy az oktatás kérdésének tanulmányozásakor figyelmen kívül hagyhatók minden más politikai intézkedés kihatásai.

Ezek a feltételezések logikailag következetlenek, és elrugaszkodnak a valóságtól; *ennélfogva a kibővített tőke/termelés modell eltorlaszolja a reális és releváns kutatás felé vezető utat.* Noha ez a képlet nem tartalmaz

semmiféle empirikus ismeretet, különösen ami a termelési eredményt illeti, teljes összhangban áll a háború utáni szemlélettel, s mint ilyen, nem egyéb az 1. fejezetben körvonalazott opportunista jellegű előítélet-komplexumnál. Természetesen éppen ezért vált annyira népszerűvé mind a fejletlen, mind a fejlett országokban.

II. Az örökség

Az oktatási problémákkal kapcsolatos beható tanulmányaim felölelik a fejletlen világ általam Dél-Ázsiaként meghatározott hatalmas területét; vizsgálataim eredményét részletesen ismertettem az *Asian Drama* 29. és 31–33. fejezeteiben.[1] Mindezen problémák most következő sűrített tárgyalása ugyancsak e térség országaira vonatkozik, s csak a fejezet legvégén fűzök néhány megjegyzést más térségek fejletlen országainak helyzetéhez.

A gyarmati korszak úgy ért véget, hogy *a néptömegeket többnyire még a szele sem érte semmiféle formális oktatásnak*. Legfőképpen vonatkozik ez a térség legnagyobb országaira: Indiára, Pakisztánra és Indonéziára. Független állami létük kezdetén az írni-olvasni tudás aránya igen alacsony volt; feltehetőleg a felnőtt lakosságnak jóval kevesebb, mint egyötödére terjedt csak ki.

A Fülöp-szigeteken a spanyol papok és különféle katolikus rendek szerzetesei, szorosan együttműködve a polgári hatóságokkal, már évszázadok óta fontos sze-

[1] E fejezetek több mint 250 oldalán megkíséreltem újonnan elemezni Dél-Ázsia oktatási problémáit. Egyik tanulmányom részét alkotják, amelyben véleményem szerint mélyebbre hatoltam, mint hogy csupán ismertessek egy „elméletet", és indokoljam az eddigitől eltérő módszert. Csalódnék reményeimben, ha fejtegetéseim nem ragadnák meg az oktatási szakemberek figyelmét csak azért, mert egy közgazdász sokkal általánosabb témájú és című könyvének utolsó fejezetében találhatók.

repet töltöttek be az elemi oktatás elterjesztésében, egyszersmind előmozdították a felsőoktatást is. Abban a rövid időszakban, amikor az Egyesült Államok gyarmati hatalom szerepét töltötte be a szigeteken, az amerikai hatóságok, ellentétben a Dél-Ázsia más országait gyarmatosító angolokkal, hollandokkal és franciákkal, ugyancsak nagy súlyt helyeztek a Fülöp-szigeti nép oktatásügyének előmozdítására.

Részben ismét csak a keresztény misszionáriusok tevékenységének köszönhető, hogy Ceylon meg Dél-India egyes részei is viszonylag magas írni-olvasni tudás aránnyal lépték át a függetlenség küszöbét; a misszionáriusok itt a nemzeti nyelvvel éltek, bár Ceylonban a műveltség elterjesztéséhez nagymértékben hozzájárultak a buddhista kolostoriskolák hagyományai. Burmában meg Thaiföldön majdnem kizárólag ez utóbbi tényezővel magyarázható az írni-olvasni tudás magasabb színvonala.

Bármekkorák legyenek is a fent vázolt eltérések, *a gyarmati uralomból kiemelkedő új nemzetek legsúlyosabb hátránya a néptömegek tudatlansága volt.* Különböző mértékben, de valamennyi gyarmati hatalom jelentősen hozzájárult az oktatás fejlesztéséhez gyarmatain. Legfőbb törekvésük azonban – kivéve az Egyesült Államokat a Fülöp-szigeteken – nem arra irányult, hogy oktatásban részesítsék a népet, és fölkészítsék a fejlődésre. Célkitűzésük csupán hivatalnokok, különféle alantas beosztású tisztviselők, s legfőképpen a brit gyarmatokon, vezető közigazgatási tisztviselők, bizonyos mértékig pedig értelmiségiek képzésére szorítkozott.

Ennek megfelelően támogatták a helyi középiskolákat (amelyekhez rendszerint előkészítő elemiket csatoltak), valamint a harmadfokú iskolákat. Feltétlenül hangsúlyoznunk kell, hogy ugyanezt a tendenciát támogatták erőteljesen a gyarmatok felsőbb rétegei, amelyeknek tag-

jai mohón ragadtak meg minden alkalmat, hogy a gyarmatosítók szolgálatából profitáljanak.

Ezek az elit iskolák általában „irodalmi" vagy „elméleti" jellegűek voltak (manapság e térségben az „általános" jelzőt használják az ilyen iskolák jellemzésére) – még sokkal fokozottabb mértékben, mint annak idején a gyarmatosító anyaországban. Kevés gondot fordítottak a természettudományokra, még kevesebbet a műszaki tantárgyakra. Amikor később egészségügyi és műszaki tudományi oktatási intézményeket alapítottak, ezek is alig tértek el ettől az „elméleti" sémától.

A diákok általában elvárták – de tőlük is elvárták –, hogy majdan „íróasztal"-emberek legyenek, s ne piszkolják be a kezüket. Ez, valamint hogy minden iskolát kifejezetten irodalmi és elméleti jellegűvé tettek, ugyancsak egybevágott azzal, hogy a gyarmati hatalmaknak semmiféle érdeke sem fűződött a helyi gyáripar fejlesztéséhez az uralmuk alatt álló területeken.

S ismét rá kell mutatnunk arra, hogy a másodfokú és harmadfokú oktatás ezen irányzata régen is, ma is, tökéletesen megfelel a gyarmatok helyi lakossága felsőbb rétegei kulturális célkitűzéseinek, amelyeket még a gyarmatosítást megelőző korból örököltek, valamint azoknak a mélyen gyökerező előítéleteknek, amelyeket mindennemű testi munkával szemben táplálltak. Az oktatás módszere, az, hogy a diákok csak hallgassák az előadásokat, olvassanak és magoljanak, anélkül hogy kritikus gondolkodásra serkentenék őket, vagy felkeltsék érdeklődésüket az iskolán kívüli vagy utáni önképzés iránt – mindez valójában sokkal inkább még a gyarmatosítás előtti korok öröksége, amit a gyarmati befolyás csupán konzervált.

Általánosabban szólva: *a gyarmati kormányzatok,* amikor művelt elitet képeztek, de nem törődtek a nép oktatásával, *segítséget nyújtottak a hatalmat szilárdan*

kezében tartó felsőbb osztály és a néptömegek közötti szakadék fenntartásához és áthidalhatatlanságához. Az öröklődő arisztokrácia és általában a felsőbb osztály rétegei voltak azok, amelyek gyermekeiket a közép- és főiskolákra küldték.

Az elitosztály munkája, gyakran társadalmi élete során is idegen nyelvet használt, és ez általában még magasabbra emelte az osztályokat elválasztó korlátokat, különösen mert csakis a Fülöp-szigeteken tűzték ki célul a gyarmati hatóságok (először a spanyolok, utóbb az amerikaiak), hogy az idegen nyelvet az egész nép *lingua francá*jává tegyék.

A 3. fejezetben beszéltem már a mechanizmusról, amely szinte automatikusan arra késztette a gyarmati hatalmakat, hogy a privilegizált rétegek támogatását keressék, sőt e támogatás biztosítására még új előjogokat is nyújtott nekik. A gyarmati hatalmak szemszögéből az oktatási rendszer valóban „funkcionális" volt. De „funkcionális" volt a gyarmatok felsőbb osztálya szemszögéből is, amely ennek segítségével tudta kiaknázni a kínálkozó előnyöket.

Mindehhez még hozzá kell fűznünk, hogy *a gyarmati korszakban az egész iskolarendszerben a főiskolák domináltak,* amelyek általános, nem szakmai harmadfokú képzést nyújtottak; ez volt ugyanis szükséges a közszolgálati pályához. Ez volt a népoktatás iránti közöny egyik forrása.

A fő súlyt a vizsgák letételére, társadalmi presztízs szerzésére helyezték, de figyelmen kívül hagyták az életre és a munkára való gyakorlati felkészítést. Ez a szellem mindenekelőtt a harmadfokú intézmények oktatási és tanulmányi munkájára nyomta rá bélyegét. De átterjedt a középiskolákra is, ahol a fő célkitűzés annak biztosítása volt, hogy a tanulók elég ismeretet szerezzenek a főiskolai felvételi vizsgákhoz. Az elemi iskolák feladata

ennek megfelelően a középiskolára való felkészítés volt. Részben ez magyarázza, miért vált az oktatás minden fokon „általános", „irodalmi" és „elméleti" jellegűvé. Kiváltképpen a brit gyarmatokon jellemezte ez az iskolarendszert, de szinte ugyanez mondható el a holland meg francia gyarmatokról, valamint Thaiföldről is.

Ennek következtében a függetlenség időszakában az oktatás egyetlen szinten sem változott jelentősen, kiváltképpen Indiában, Pakisztánban, de még Ceylonban sem. Az Indiai Középfokú Oktatási Bizottság ezt így fogalmazta meg:

„Egyrészt az egyetemi kívánalmak domináló befolyása... másrészt a közszolgálat munkaerőutánpótlás-biztosításának jelenlegi módszerei hátrányosan befolyásolják nemcsak a középfokú oktatás egészséges fejlődését, hanem az ország egész oktatási rendszerét is."

A Bizottság megállapította, hogy India oktatási rendszerét megnyomorítja a „vizsgaszemlélet", továbbá „a vizsgák holt súlya (legfelsőbb szinten és az egész iskolarendszerben egyaránt) általában fékezi a tanárok kezdeményezőkészségét, sablonossá teszi a tananyagot, előmozdítja a gépies és élettől elrugaszkodott oktatási módszereket, elveszi a kedvet mindennemű kísérletezéstől, és az oktatásban helytelen vagy lényegtelen dolgokra helyezi a súlyt". A Bizottság tíz éve nyújtotta be jelentését, de azóta sem történt jelentősebb változás.

Az oktatás alacsony színvonala tehát több tekintetben is a vizsgarendszer következménye. Ez viszont az oktatás örökölt osztályjellegével függ össze. Diákok és szülők, kormányhivatalnokok és tanárok egyaránt szembeszegülnek a tananyagban javasolt változásokkal az iskolarendszer minden szintjén, legfőképpen azokkal a javaslatokkal, amelyek arra irányulnak, hogy nagyobb súlyt helyezzenek a másod- és harmadfokú oktatásban a műszaki és szakmai orientációjú képzésre.

Az oktatás iránti tényleges igény a „művelt" és elgondolásait megfogalmazni tudó felsőbb osztály részéről nyilvánul meg, márpedig túlnyomórészt ez az osztály egyesíti kezében továbbra is a politikai hatalmat mind helyi, mind tartományi, mind pedig országos kormányzati szinten.A „vizsgaőrület" nemcsak a harmadfokú intézményeknek az alsóbb szintű iskolákra gyakorolt káros befolyását, hanem legfőképpen az egyenlőtlenségen alapuló, nagyrészt még mindig stagnáló társadalmat jellemző státuszhajhászást tükrözi.

Mindenütt, ahol Dél-Ázsiában jelentősen tért hódított a felszabadító mozgalom, célkitűzései között vezető helyet foglalt el az oktatási reform. Indiában ezek a reformtörekvések visszanyúlnak egészen a gyarmati korszak utolsó évtizedeire, amikor Anglia, főként az oktatásban, meglehetősen nagy arányú tartományi önigazgatást engedélyezett.

Amikor kivívták a függetlenséget, Nehru és még számos más ország vezetői is ragaszkodtak ahhoz, hogy *az oktatás egész rendszerét „forradalmasítani kell"*. De éppen ez nem történt meg Indiában és Dél-Ázsia többi államában, kivéve talán bizonyos fokig Ceylont. A gyarmati időkből öröklött rendszer alapvető megreformálása mind a mai napig megvalósításra vár.

J. P. Naik, India egyik legnevesebb pedagógiaszakértője (később az Oktatási Bizottság tagja és titkára is lett), 1965-ben ezt így fejezte ki:

„Mindaz, ami a legutóbbi tizenhat esztendőben Indiában végbement, csupán a korábbi rendszer kiterjesztése néhány marginális tartalmi és módszertani változtatással."

Ennek természetesen az a magyarázata, hogy *a függetlenség elnyerése nem hozott nagy változásokat sem a népben, sem a társadalomban.* Az oktatásügyi szervezet a tágabban értelmezett intézményrendszer része, ez pedig

magában foglalja a társadalmi meg gazdasági rétegeződést, a tulajdonmegoszlást és a hatalmi struktúrát. Az oktatási rendszer forradalma feltételezné azt, amiről gyakran helytelenül állítják, hogy ezekben az országokban már végbement: a társadalmi és gazdasági forradalmat (l. 3. fejezet).

Voltaképpen *az iskolarendszernek még a külső szerkezeti formáját is megőrizték*. Említettük már, hogy az oktatás minden szintjén a főiskolai vizsgarendszer követelményei dominálnak, mert ezek készítik elő a diákokat a közszolgálati pályára.

A gyarmati idők öröksége az is, hogy számos iskola valamennyi oktatási szinten, beleértve a főiskolákat is, magántulajdonban van, noha ezeket is többnyire közpénzekből támogatják. Ebből aztán súlyos igazgatási, felügyeleti és ellenőrzési problémák adódnak, s ez a helyzet általában akadályozza az iskolarendszer megreformálását.

E problémákat egyetlen dél-ázsiai ország sem oldotta meg Ceylon kivételével, ahol vagy tíz éve úgy döntöttek: valamennyi iskola tevékenységét összehangolják; alig néhány magániskola vonta ki magát ez alól, ezek viszont lemondtak mindennemű állami támogatásról. A ceyloni kormány célja az volt, hogy szavatolja „a rendelkezésre álló berendezések és lehetőségek egyenlőbb elosztását, és előmozdítsa a sziget minden részében egyenlő oktatási feltételek megteremtését valamennyi gyermek számára".

Amikor az indiai Kerala államban az első kommunista tartományi kormány törvényt kezdeményezett ugyanilyen célkitűzéssel, heves ellentüntetések robbantak ki, később pedig a tartományi kormányt az új-delhi központi kormány megfosztotta a hatalomtól, és elnöki uralmat vezetett be. Mit sem használt, hogy a keralai kormány a Tervbizottság második ötéves tervének egyik általános ajánlása alapján járt el. Az sem lendít a dolgon,

hogy minden fejlett országban – sok helyütt már egy évszázada vagy annál is régebben – magától értetődőnek tekintik az államhatalom ilyetén érvényesítését az iskolarendszerben.

A gyarmati korszak további maradványa, hogy mind az állami, mind a magániskolákban rendszerint tandíjat kell fizetniük a diákoknak. E tekintetben is Ceylon a kivétel. A kormány megvalósította valamennyi iskolában az ingyenes oktatás elvét, beleértve a harmadfokú tanintézményeket is, s ez alól csupán az a kis számú magániskola kivétel, amely nem fogad el kormányszubvenciót. Lassanként valamennyi többi dél-ázsiai országban is fokozatosan ingyenessé válik az oktatás az állami elemi iskolákban.

A fent leírt jelenségek, valamint a hűséges ragaszkodás a gyarmati korból örökölt iskolarendszerhez azt bizonyítják, hogy e rendszer intézményes struktúraként nagyfokú tehetetlenségi nyomatékot fejt ki. Tükrözi azokat az erős hagyományos érdekeltségeket, amelyeknek haszonélvezői a köztisztviselők, tanárok, diákok és mindenekfelett a nagy hatalmú felsőbb osztály családjai, amelyek nem hajlandók aláaknázni a fennmaradt iskolarendszert, hiszen ez pozíciójuk egyik legfőbb pillére.

Akadt azonban egy reformgondolat, amelyet – látszólag igen eltökélten – soha nem szűntek meg hangoztatni, és amely ellen gyakorlatilag soha nem hangzott el ellenvetés: ez pedig *a néptömegek iskolázásának kiterjesztése és az analfabetizmus fölszámolása.*

A hatvanas évek végéről származó statisztikai adatok szerint (ennél frissebbekkel nem rendelkezünk), Dél-Ázsiában az írni-olvasni tudás aránya meglehetősen szoros összefüggést mutat a különböző országok fejlettségének szintjével. Pakisztán, a térség legszegényebb országa, közlése szerint a tizenöt éven felüli férfilakosságnak kevesebb mint egyharmada tud írni-olvasni, a nők esetében pedig

csupán 6 százalék nem analfabéta. Indiában a megfelelő arányok kb. 40 és 13, Indonéziában pedig 60 és 30 százalék. A legkevésbé pontosak a burmai adatok; itt az arány 80 és 40 százalék körül mozog.

A magasabb gazdasági színvonalat elért országok közül Ceylonban a megfelelő arány 80, illetve 60 százalék, s nyilván Malájföld sem marad el messze mögötte, noha a rendelkezésre álló maláj statisztikák már az ötvenes évek végéről származnak. A két véglet közötti zónában található országok közül Thaiföld ugyancsak 80, illetve 60 százalék körüli arányokat ad meg, a Fülöp-szigeteken pedig mindkét nem esetében 70 százalékos az írni-olvasni tudás. A szegényebb országok (de ezek nem mindig a legszegényebbek), valamint Burma kimutatják, hogy az analfabetizmus lényegesen nagyobb a falusi lakosság körében, mint a nagyvárosokban.

A többnyire népszámlálási jelentésekből vett fenti adatokat azért idéztem, mert hozzávetőleges képet festenek a dél-ázsiai országok sorrendjéről, bár Burma, s valószínűleg Thaiföld is irreálisan előnyös helyet foglal el e listán. Nagy általánosságban, mint már említettem, megállapítható, hogy teljes joggal kételkedhetünk e statisztikák pontosságában, de még tulajdonképpeni jelentésében is. Többnyire megszépítik az írni-olvasni tudás elterjedtségét, s szinte mindig így történik ez, amikor e meghatározáshoz hozzáfűzik a „funkcionális írni-olvasni tudás" fogalmát, amin azt értik, hogy az írni-olvasni tudók életükben és munkájukban valamennyire hasznosítani tudják ezen ismereteiket. Az írni-olvasni tudásra vonatkozó valamennyi definíciót mindenkor szó szerint értelmezik, noha az élet legtöbb szituációjában nyilván leg-

[2] Ebben a könyvben Malájföldre mindenkor úgy hivatkozom, mint Malaysiának, e nemrégiben megalkotott nagyobb egységnek viszonylag homogénebb részére.

alább ilyen fontos, vagy még fontosabb, hogy az emberek számolni is tudjanak.

Indiában a nemzeti felszabadító mozgalom egyik fő célkitűzése az analfabetizmus fölszámolása volt. A függetlenség elnyerése óta is következetesen vallják ezt a célkitűzést. Valamennyi többi dél-ázsiai ország, számos regionális konferencián, ugyancsak hitet tett e célkitűzés mellett.

Ezek az országok tehát a legnagyobb jelentőséget tulajdonítják annak, hogy a lehető leggyorsabban maradéktalanul fölszámolják az egész lakosság körében az analfabetizmust; ez a legfontosabb, s szinte egyetlen pont, ahol szakítottak a gyarmati korszak elit-ideológiájával. Összhangban áll a korszerűsítési eszményekkel, amelyeket – az 1. fejezetben kifejtett okoknál fogva – tanulmányunk értékpremisszájaként fogadtunk el.

Az írni-olvasni tudásra szükség van, hogy nagyobb szakértelemre tegyenek szert valamennyi foglalkozási ágban, beleértve a mezőgazdaságot is, és hogy fokozhassák a hatékonyságot a kormányok által ösztönzött különféle típusú helyi és funkcionális együttműködési tevékenységek során. Voltaképpen elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy mindennemű emberi viszonylatban ésszerűbb attitűdöket tanúsítsanak.

Való igaz, hogy a pusztán csak „gépies írni-olvasni tudásnak" alig van jelentősége valamely ország számára, amint azt az UNESCO hangsúlyozta abban a sokéves időszakban, amikor az írni-olvasni tudást alábecsülve az „alapvető oktatást" vagy „társadalmi oktatást" propagálta.[28] Helytelen lenne azonban egyenlőségi jelet tenni az írni-olvasni tudás és a népművelés valamennyi többi helyes célkitűzése közé, hiszen az előbbi az eszköz, amelynek segítségével elsajátítható a többi ismeret.

Elhangoznak azonban néha olyan nézetek is, miszerint a gazdasági fejlődés érdekében a fejletlen országok-

ban mindenekelőtt a középiskolai oktatás fejlesztésére lenne szükség, még annak árán is, hogy csökkentik az elemi iskolai és felnőttoktatás fejlesztésének ütemét. Noha ez a felfogás, amelynek akadnak hívei a nyugati szakértők között is, erősen hangsúlyozza a fejlesztést, leginkább mégis a régi gyarmati sémának felel meg: az igen művelt elit számára biztosítaná a beosztottként működő alacsonyabb rangú technikai segédszemélyzetet, akár annak az árán, hogy a nagy tömegeket továbbra is a teljes tudatlanság állapotában tartanák.

Az ilyesféle érveléssel azonban szembeszegezhetjük, hogy a tapasztalat szerint ez az út nem az egész nemzetgazdaság fejlődéséhez vezet, csupán szigeteket teremt a gazdaságban, amely egészét tekintve továbbra is stagnál. *A néptömegek aktív részvételére alapozott integrált nemzet megteremtésére irányuló mindennemű kísérlet előfeltétele, hogy szélesebb körben elterjedjen az írni-olvasni tudás.* Teljesen nyilvánvaló, hogy a sikeres politikai demokráciának ugyancsak ez a feltétele.

Ha tehát elfogadjuk, hogy az általános írni-olvasni tudás az a célkitűzés, amelyet a legsürgősebben kell valóra váltani, felmerül a kérdés, vajon a gyakorlatilag alkalmazott politika mennyiben vág egybe ezzel a célkitűzéssel.

Hosszú időn át mind az UNESCO, mind a fejletlen országok többsége, köztük a dél-ázsiai államok is, ezt a célkitűzést így definiálták: „Ingyenes és kötelező oktatás révén megvalósított általános írni-olvasni tudás." Más szóval azt vallották, e cél elérésének eszköze, ha növelik azon gyermekek számát, akik elég hosszú ideig járnak elemi iskolába, hogy biztosítottá váljék az általános írni-olvasni tudás.

E formula alkalmazása azonban azzal járt, hogy *a délázsiai országok visszafejlesztették a felnőttoktatást,* ki-

váltképpen az analfabetizmus felszámolására indított tanfolyamokat. Véleményem szerint ez súlyos hiba.

Maga az UNESCO is utalt arra, hogy csak akkor van alapos remény az analfabetizmus záros időn belüli fölszámolására, ha minden évben nagyszámú felnőttnek is lehetővé teszik a részvételt egy ilyen tanfolyamon. *A felnőttoktatásnak nemcsak fontosabbnak kell lennie a fejletlen országokban, mint a fejlett államokban, ahol jóformán az egész lakosság tud írni-olvasni, hanem merőben más problémákat is vet fel.*

Az írni-olvasni tudás tanítását hangsúlyozó felnőttoktatásnak elő kell mozdítania továbbá *azt is, hogy hatékonyabbá váljék a gyermekek iskolai oktatása.* Minden rendelkezésünkre álló információ azt bizonyítja, hogy az analfabéta szülők gyermekeinek általában gyengébb a a tanulmányi előmenetelük, és sokkal gyakoribb körükben a visszacsúszás az analfabetizmusba.

Az analfabéta otthon és falukörnyezet káros hatása az iskolakort megelőző időben kezd mutatkozni, márpedig ezek a leginkább jellemformáló esztendők, amikor kialakulnak az általában tartósnak bizonyuló attitűdök. Analfabéta szülők rendszerint kevesebb súlyt helyeznek arra, hogy gyermekeiket iskolába írassák és járassák; többek között ez magyarázza, miért olyan nagy a lemorzsolódás, sok az osztályismétlés az elemi iskolákban, különösen a szegényebb országokban, körzetekben és osztályokban, ahol alacsony az írni-olvasni tudók aránya (erre a problémára még visszatérünk).

A legtöbb dél-ázsiai országban szervezeteket alapítottak a felnőttoktatás előmozdítására, és többnyire az országos tervek is figyelembe veszik e kérdést. Mind ez idáig azonban kevés eredmény született. J. P. Naik 1965-ben így jellemezte az indiai helyzetet:

„A felnőtt-analfabetizmus fölszámolása a nemzeti fejlesztési program legfontosabb pontja, s ettől függ számos más program, például a mezőgazdasági termelés fejlesztésének, a családtervezésnek stb. a sikere. *Ezt a szektort vétkesen elhanyagolták*, s nagyon kívánatos lenne nagyarányú programot indítani e téren, hogy néhány, de legfeljebb öt vagy tíz éven belül fölszámoljuk a tömeges analfabetizmust." (Kiemelések e könyv szerzőjétől.)

Az Oktatásügyi Bizottság (1964–1966) később magáévá tette titkárának ezen nézeteit, és igen alapvető gyakorlati politikai javaslatokat dolgozott ki. A negyedik ötéves terv előkészületei során (ez a terv az indiai tervezés átmeneti hanyatlása idején csupán az előkészítő szakaszig jutott el) a felnőttoktatás finanszírozására az addiginak tizenkétszeresét irányozták elő: az összes oktatási ráfordításon belül részesedését 1,4 százalékról 5,6 százalékra kívánták növelni. Azóta csöndben el is temették e radikális javaslatokat.

Indonézia bizonyos mértékig kivétel: míg korábban az egész térségben többek között itt volt a legnagyobb az analfabetizmus, meglepő ütemben növelték az írni-olvasni tudók arányát. De még a Fülöp-szigeteken is, szinte már az amerikai gyarmati korszak óta, némileg nagyobb érdeklődés nyilvánult meg a felnőttoktatás iránt.

Az idézett bírálat azonban nagy általánosságban helytálló a „szabad világ" gyakorlatilag valamennyi fejletlen országa esetében. Noha jelen könyvemben többnyire nem élek összehasonlításokkal a kommunista világ országaival, meg kell jegyeznem, hogy ezek az államok merőben különböző utat járnak. *Mihelyt valamely ország kommunistává válik, rendszerint erőteljes kampány indul azzal a célkitűzéssel, hogy néhány esztendőn belül az egész népet megtanítsák írni-olvasni.*

S e politika mögött nem lappang semmiféle vészjósló kommunista terv. Történelmi gyökerei visszanyúlnak a cári rendszer utolsó évtizedeire, a lázongó orosz diákok

mozgalmára; e diákok kirajzottak a falvakba, hogy írni, olvasni, számolni tanítsák a parasztokat. Amikor a kommunisták megragadták a hatalmat, átvették ezt a gyakorlatot, sőt, hivatalos politika rangjára emelték. Ők fejezték be Oroszországban az analfabetizmus fölszámolására irányuló kampányt, amely akkoriban – legalábbis a fiatalabb nemzedék körében – elérte, hogy már-már megközelítették az általános írni-olvasni tudás színvonalát.

Indiáról írott könyvében V. S. Voytinsky visszaemlékezik fiatalkori oroszországi élményeire:

„Semmi ehhez hasonlót nem tapasztaltunk Indiában. Hallottunk panaszokat, hogy az egyetemet végzett fiatalok között tömeges a munkanélküliség, de semmiféle választ sem kaptunk, ha föltettük a kérdést: „Vajon miért nem mozgósítható egy millió ilyen fiatal falusi oktatási munkára?" Az ilyen mozgósítás lehetséges lenne, ha az indiai értelmiségiek ugyanolyan égető feladatnak tekintenék a falusi alapfokú oktatást, mint fiatal koromban az orosz értelmiségiek."[3]

Voytinsky kérdésére az a felelet, hogy Indiában és a nem-kommunista fejletlen világ többi országának többségében a fiatal értelmiségieket annyira kondicionálja a merev elit- és osztályszerkezet, amelyben felnőnek, hogy nem éreznek olyan mélyről fakadó azonosulást nemzetük szegény rétegeivel, mint annak idején az orosz entellektüelek. Még akkor sem érzik ezt, ha néhány országban radikális gondolatokat tölcséreznek beléjük. Ez csupán egyetlen példa arra, milyen romboló hatással van a gyarmati korszakból örökölt megszilárdult osztálytársadalom.

Nem kívánok belebocsátkozni az Egyesült Államokban, de néhány más fejlett nyugati országban is szervezett „békehadtestek" problémáinak taglalásába, de rá kell mutatnom, milyen fantasztikusnak kell tűnnie az elgondolásnak a fogadó országokban. A nyugati fejlett államokban művelt fiatalokat csoportokká szerveznek, és

[3] V. S. Voytinsky: *India: The Awakening Giant* (New York, 1957). 137. l.

elküldik őket sok ezer mérföldre a fejletlen országokba, gyakran azzal a céllal, hogy menjenek ki a falvakba, és segítsék, tanítsák a nyomorgó tömegeket. S ugyanakkor ezen országok iskolái végzett növendékeinek eszük ágában sincsen, hogy megtegyék ugyanezt, hanem „művelt munkanélküliekként" inkább a városokba özönlenek, vagy arra kényszerítik kormányaikat, hogy „megfelelő" állások megteremtése céljából folyamodjanak a közigazgatási apparátushoz.

Egy bizonyos: *mindaddig megvalósíthatatlan egy nagyarányú felnőttoktatási kampány, amíg ezen országok „művelt" elemei alapvetően meg nem változtatják attitűdjüket.* Maguknak az egyetemeknek is be kellene kapcsolódniuk ebbe a kampányba. Ez egyébként mind a tanároknak, mind a hallgatóknak előnyére válnék, mert közelebb vinné őket országuk legégetőbb kérdéseihez, s így tanulmányaik is, életük is több célt és értelmet kapna.

Feltételezve, hogy ilyen alapvető változás bekövetkezhetne, álmodozhatnánk arról, milyen módon kellene megszervezni nagy hatósugarú felnőttoktatási programot egy olyan fejletlen országban, ahol nagy az analfabetizmus. *Oktalan dolog lenne egyszerűen átvenni a nyugati országok módszereit és gyakorlatát,* hiszen a felnőttoktatásnak ott merőben más a funkciója, és a tanulók is más típusúak.

Meglehet, teljesen új szemléletre lenne szükség. Meg kellene kérdőjelezni a városiasodott nyugati országokból átvett egész sémát, amelynek keretében a gyermekeket iskolákban különítik el, majd esetleg „tanfolyamokat" indítanak felnőttek számára. Nagyon is elképzelhető, hogy hatékonyabbnak bizonyulna, ha családokat vagy egész községeket együtt tanítanának.

Mindez azonban mit sem változtat az alapvető kérdésen: hogyan lehetne bármi lényegeset tenni a felnőttoktatás érdekében, mielőtt gyökeres reform vagy forradalom

révén föl nem számolják az egyre fokozottabb mértékben egyenlőtlenné váló társadalmi és gazdasági rendszert? Párhuzamos és hasonló ez a probléma a 4. fejezetben felvetett kérdéshez, amikor rávilágítottunk, hogy az agrárreform elmaradása gátolja és akadályozza a mezőgazdaság fejlődését.

III. Az iskolarendszer

Mivel a felnőttek oktatására irányuló erőfeszítéseket nagyjából-egészéből felszámolták (ami természetesen tökéletesen megfelelt az iskolai bürokrácia hagyományos érdekeinek), az írni-olvasni tudás elterjesztésének célkitűzését fölcserélték egy új programmal, amelynek célja *az elemi iskolákba beíratott gyermekek számának gyors ütemű növelése.*

Az 1950. évi indiai alkotmány bátran kimondta, hogy tíz éven belül minden gyermek számára, egészen tizennégy éves korig, kötelezővé és ingyenessé kell tenni az oktatást. Az indonéz kormány 1951-ben célul tűzte ki az általános elemi iskolai oktatás bevezetését 1961-ig.

A többi dél-ázsiai ország valamivel óvatosabb volt, noha többnyire már előbbre tartott az analfabetizmus felszámolásában, és több elemi iskolával is rendelkezett. De az úgynevezett 1959. évi Karachi Terv keretében az UNESCO ázsiai tagállamainak oktatásügyi miniszterei megegyeztek abban, hogy 1980-ra legkevesebb hétéves kötelező, általános és ingyenes elemi iskolai oktatást vezetnek be.

Semmi értelme most bírálni ezen országok túlnyomó többségét, amiért messze elmaradtak az irreális célkitűzések valóra váltásától. Az elemi iskolák felvevőképessége növelésével járó nehézségek irdatlan nagyok, különösen a szegényebb országokban. Dél-Ázsiában a vala-

mennyi gyermekre kiterjedő elemi iskolai oktatás biztosítása általában jóval nagyobb terheket ró a kormányokra, mint a fejlett országokban, már csak azért is, mert az iskolás korú gyermekek a népesség jóval nagyobb hányadát teszik ki.

További probléma, hogy a dél-ázsiai országoknak, kiváltképpen a legszegényebbeknek, kevés az alapjuk, amire tovább építhetnének. Induláskor már jóval kisebb az iskolába járó gyermekek aránya, mint a fejlett országokban. S kezdettől fogva kevesebbel rendelkeznek mindabból, ami az iskolák fenntartásához szükséges: kevés az iskolaépület, a tanító, a tankönyv, az írópapír stb.

Helyénvaló azonban egy másik, sokkalta jogosultabb bírálat. Noha a hangoztatott cél az volt, hogy prioritást biztosítsanak az elemi iskolai oktatás bővítésének, a népesség írni-olvasni tudása arányának fokozására, valójában az történt, hogy *a középfokú oktatás jóval gyorsabb ütemben fejlődött, s még ennél is gyorsabb volt a felsőfokú oktatás felfutása.*

Eléggé általános az a tendencia, hogy az elemi iskolai oktatás kiterjesztését előíró tervezett célkitűzéseket nem érik el, míg a középfokú, de különösen a felsőfokú oktatás fokozásának tervszámait – nem egy ízben jelentős mértékben – túlteljesítik. S mindez annak ellenére következik be, hogy a középiskolai oktatás költsége szemmel láthatóan három–ötszöröse az elemi iskolai oktatásénak, a felsőoktatás pedig öt–hétszer olyan költséges, mint a középfokú oktatás.

Még ennél is figyelemreméltóbb az a körülmény, hogy ezek a tendenciák a legszegényebb országokban a egszembetűnőbbek, vagyis Pakisztánban, Indiában, Burmában és Indonéziában, ahol már a fejlődés kezdetén is jóval kevesebb az elemi iskolai tanuló, és ahol a legtöbb okuk lenne az elemi iskolai oktatásnak feltétlen prioritást biztosító program következetes végrehajtására.

De éppen a szegényebb országok költenek még viszonylagosan is a legkevesebbet az elemi iskolai oktatásra.

A fenti következtetések főképpen a beiskolázási statisztikákon alapulnak, s figyelembe vettem a sajnos teljesen megbízhatatlan költségvetési adatokat is. De – amint már rámutattam – a beiskolázási adatok rendszerint erősen túlbecsülik az elemi iskolai látogatottságot; igaz, hogy középiskolai szinten már kevésbé nyilvánul meg ez a tendencia. Továbbá a statisztikák éppen a legszegényebb országokban, ahol a legkisebb a beiskolázás, a leginkább túlzók. E két oknál fogva *a célkitűzésekhez, még inkább a közzétett általános programhoz viszonyítva az elemi iskolai oktatás elhanyagolása a szegényebb országokban még nagyobb arányokat ölt, mint ahogyan az a beiskolázási statisztikákból kitűnik.*

Mindez arra utal, hogy ahol ez bekövetkezik, az iskolarendszer a konzervatív laissez-faire elvét követi, és egyre nagyobb tanulóáradatot enged át a hagyományos csatornákon, anélkül hogy bármiképpen is beavatkoznék ebbe, kivéve, hogy bővíti e csatornákat ott, ahol a legerősebb a társadalmi nyomás. Nyomást pedig a felsőbb osztályból származó diákok és azok szülei gyakorolhatnak. Minél felsőbb szintű az oktatás, annál inkább a felsőbb osztály igényeit elégíti ki, s ez kiváltképpen a legszegényebb országokban nyilvánul meg. Itt újra csak annak lehetünk tanúi, hogy az iskolarendszert az egyenlőtlenségre alapozott gazdasági és társadalmi rendszer, valamint a hatalom egyenlőtlen megoszlása határozza meg.

Több dél-ázsiai ország oktatásügyi fejlődésének összehasonlító tanulmányozása alapján arra a következtetésre jutottam, hogy *a célkitűzések valóra váltásában mutatkozó különbségek meglehetősen szorosan összefüggnek az adott országok gazdasági színvonalával.*

A térség két kis területű, viszonylag legkevésbé szegény országa, Ceylon és Malájföld, ma már elérte azt a szintet, amikor a gyermekek túlnyomó többsége nemcsak beiratkozik az elemi iskola első osztályába, hanem rendszeresen iskolába jár, és el is végzi az elemi iskolát. Gyors ütemben közelednek az olyan szintű elemi iskolai oktatási szinthez, ami a fejlett nyugati országok néhány nemzedékkel előbbi helyzetéhez fogható.

Másrészt Pakisztánban meg Indiában – s általában a szegényebb országokban – némileg kevesebb gyermek iratkozik be az elemi iskola első osztályába. De ennél sokkal fontosabb annak rendkívül nagy aránya, amit ebben a térségben „tékozlásnak" vagy „stagnálásnak" neveznek. Beiskolázott gyermekek már korán lemorzsolódnak, vagy nem rendszeresen járnak iskolába. S ha nem is morzsolódnak le, osztályt ismételnek, ami gyakran a teljes kimaradás előjátéka.[4] Rendszerint az eredetileg beíratott gyermekeknek nem egészen a fele fejezi be szabályszerűen az elemi iskolát. Ráadásul a szegényebb országok többségében az elemi iskola rövidebb időtartamú.

Mindazok a gyermekek, akik nem fejezik be az elemi iskolát, de számosan azok közül is, akik kijárják, nem sokat sajátítottak el a funkcionális írni-olvasni tudásból. S egy olyan környezetben, ahol a felnőttek túlnyomórészt analfabéták, az a veszély fenyegeti őket, hogy még azt is elfelejtik, amit megtanultak. Az Indiai Oktatásügyi Bizottság 1966. évi jelentésében erre a következtetésre jutott:

„...az alapfokú oktatás rendszere (Indiában) nagyjából továbbra is hatástalan és pazarló, és sok gyermek, aki végigjárja az elemi iskola

[4] Indiára vonatkozóan l. Agricultural Economics Research Centre, University of New Delhi, *Primary Education in Rural India: Participation and Wastage*. New Delhi, 1968. május (soksz.).

osztályait, nem ér el a funkcionális írni-olvasni tudás fokáig, vagy ezt követően hamarosan ismét elmerül az analfabetizmusban. Ha a jövőben is csupán erre a programra építünk az analfabetizmus fölszámolásáért vívott harcban, talán még 2000-ben sem érjük el célunkat."

Pakisztánban sokkal rosszabb a helyzet. Míg Indiában feltehetőleg minden harmadik gyermek iratkozik be valamiféle alapfokú oktatási tanfolyamra, és fejezi azt be, Pakisztánban csupán minden hatodik jut el idáig. Burma nagyjából közbülső helyet foglal el. A Fülöp-szigeteken és Thaiföldön, ahol viszonylag több gyermek iratkozik be az első osztályba, továbbra is rendkívül nagy a lemorzsolódási százalék. Indonéziában valamivel – de nem sokkal – jobb a helyzet.

A rendszertelen iskolalátogatás, az osztályismétlés és a lemorzsolódás az erőforrások hallatlan pazarlásával jár. Ha az alapfokú iskolázásra fordított összes költséget az elemi iskolát sikeresen elvégző egy gyermekre jutó ráfordítás alapján fejeznék ki, akkor az egy tanulóra jutó költség jóval nagyobb lenne annál, amit jelenleg kimutatnak. Az így számított egy tanulóra jutó költség sajnos éppen a szegényebb országokban meg a mezőgazdasági körzetekben lenne különösen nagy. *A pazarlás ott a legnagyobb, ahol a legkevésbé lenne megengedhető.*

Erre a problémára túlságosan kevés gondot fordítanak. A kötelező oktatással kapcsolatos törvényeket Dél-Ázsiában szinte sehol sem hajtják végre. Különösen a szegényebb országokban és a szegényebb körzetekben az egész iskolarendszert áthatja a hatékonyság és fegyelem hiánya.

Gyakorlatilag nem létezik semmiféle statisztikai vagy másmilyen átfogó tanulmány, amely fölmérné a különféle lehetőségeket, amelyek befolyással vannak a délázsiai elemi iskolák oktatásának minőségére. Rendszertelen megfigyelések, továbbá a hivatalos jelentésekben és igen kiterjedt szakirodalomban elszórt információk

alapján arra a következtetésre jutunk, hogy *szerte Dél-Ázsiában korlátozott a rendelkezésre álló iskolaépületek, tankönyvek, írópapír, minden rendű és rangú oktatási segédeszköz mennyisége. A helyzet a legsúlyosabb a legszegényebb országokban, s az országokon belül a falusi körzetekben, viszont itt él az egész térség legtöbb gyermeke.*

A hatékony elemi iskolai oktatás még fontosabb előfeltétele, hogy megfelelően képzett és felkészített tanítók álljanak rendelkezésre. *Valamennyi dél-ázsiai országban rengeteg „képzetlennek" minősített tanító működik.* Figyelembe véve a tanító- és tanárképzés jelenleg rendelkezésre álló intézményeit és berendezéseit, a legközelebbi évtizedben valószínűleg csak a Fülöp-szigetek és talán még Ceylon meg Malájföld lesz abban a helyzetben, hogy minden képzetlen tanító helyébe képzett tanítót állítson – hacsak a tanárképző iskolák kapacitását nem növelik a jelenleg tervezettnél gyorsabb ütemben.

Mi több, a „képzett" tanító meghatározást a legnagyobb gyanakvással kell fogadnunk. Főleg a szegényebb országokban a tanítók többsége a szó semmiféle értelmében sem jól képzett. Azonkívül a képzett tanítók többnyire amúgy is a nagyvárosokba s általában olyan területekre áramlanak, ahol nagy az írni-olvasni tudás százalékaránya.

Indiában, de még inkább Pakisztánban – s ezeknek az országoknak a körülményei e tekintetben különböző mértékben eltérnek a ceyloni, Fülöp-szigeti, thaiföldi, de még az indonéziai viszonyoktól is – *az elemi iskolai tanítók fizetése rendkívül kicsi, társadalmi státuszuk pedig alacsony.* Ez viszont hátrányosan hat a pedagógusutánpótlás biztosítására, a tanítók társadalmi fogadtatására és teljesítményére, kiváltképpen a falvakban. Itt ismét megfigyelhető a különböző országok és körzetek

viszonylagos gazdasági fejlettsége és az örökölt iskolarendszer működése közötti nagyfokú kölcsönhatás.

Legfőképpen a szegényebb országokban *sürgősen javítani kellene a tanítóképzők munkáján,* ugyanakkor pedig gondoskodni kellene az elemi iskolai tanítók fizetésének és társadalmi státuszának emeléséről, ami erre a pályára vonzana tehetséges fiatalokat, s nagyobb lehetőséget biztosítana a tanítóknak arra, hogy hatással legyenek a gyermekekre és az egész helyi közösségre.

A tanítóképzés megjavításának számos olyan dolog lenne az előfeltétele, amit nehéz gyorsan megvalósítani egy szegény országban: megkövetelné a tanítóképzőt megelőző iskolai előkészítés színvonalának emelését, gyakran a képzési idő meghosszabbítását, mindenekelőtt pedig a tananyag gyökeres megreformálását és a tanítóképzők szellemének messzemenő megváltoztatását. A fizetésemelés sajátos nehézségekkel jár a szegényebb országokban, mert noha a tanítók fizetése roppant kicsi, mégis ez az összes iskolai ráfordítás jelentős hányada, főként mert oly keveset költenek felszerelésre és egyéb oktatási berendezésekre.

Dél-Ázsiában a bonyolult nyelvi viszonyoknak még elemi iskolai szinten is *komoly hatásuk van az oktatásra.* Így azután a térség két leghatalmasabb, egyszersmind legszegényebb országa, India meg Pakisztán küzd a legnagyobb nehézségekkel, mert az elemi iskolákban több nyelvet, valamint írást is kell tanítaniuk gyakran olyan tanítóknak, akik maguk sem túlságosan jártasak egyikben sem.

Bármilyen alapos okai lehetnek is az iskolák többvagy kétnyelvűségének e hatalmas országokban, ahol a nemzeti konszolidáció és a kormányban való népi részvétel megköveteli ezt, joggal nevezik „az oktatásügy haladásának útjában tornyosuló akadálynak". „Minden gyermek tananyaga szükségszerűen összetorlódik nyelvi

téren, mielőtt még egyáltalán hozzáfoghatott volna bármi egyéb tanuláshoz." Ez oknál fogva (valamint a gyarmatosítást megelőző és gyarmati idők káros hagyományainak és még számos egyéb korlátozó tényezőnek megfelelően) az iskolák túlságosan „könyvízűekké" válnak, noha a tanulók csak igen kevés könyvhöz és írópapírhoz juthatnak.

Indiában nem járt sikerrel Gandhi elképzelése, hogy a tananyagot erőteljesebben a közösségi életre orientálja, és beleépítse a testi munka egyes elemeit is. Azokat az alapiskolákat, amelyeket felhígított formában, de mégis csak ezen elvek alapján indítottak, a felsőbb osztály családjai többnyire kerülik.

A szegényebb országokban meg szegényebb körzetekben – s itt él Dél-Ázsia gyermekeinek túlnyomó többsége – az elemi iskolai helyzetet már-már kétségbeejtőnek kell neveznünk.

A középiskolai oktatásban a tanulóknak mindjárt a kezdetkor azzal a súlyos hátránnyal kell szembenézniük, hogy általában nem készítették fel őket kellőképpen. Ez az indulási hátrány nagyobb azokban az országokban, ahol az elemi iskolák ötévesek, vagy ennél rövidebb időtartamúak, vagyis Pakisztánban, India nagy részében és Burmában.

Még súlyosabbá válik a hatékony tanítást gátló nyelvi bonyodalom a középiskolában. A nyelvtudás válik az iskolai teljesítmény mércéjévé; többek között ezért is bizonyul annyira nehéz problémának az örökölt „általános" iskolák gyakorlatibb típusú tanintézményekké történő átalakítása.

Semmiféle statisztika sem áll rendelkezésünkre a középiskolák anyagi felszereltségéről (épületek, könyvtárak, természettudományos laboratóriumok, oktatási segédeszközök, különösen tankönyvek és írópapír). Álta-

lános benyomások és a szakirodalomban itt-ott fellelhető információk alapján ítélve az anyagi felszereltség, ha nem is kielégítő, legalábbis mind mennyiségileg, mind minőségileg messze felülmúlja az elemi iskolákét. Középiskolák többnyire városi környezetben találhatók, a tanulók pedig leginkább a felsőbb osztály gyermekei (abban a tágabb értelemben, ahogyan azt a 3. fejezetben meghatároztuk).

További benyomásunk, hogy az anyagi felszereltség színvonala, valamint a tanárok képzettsége, noha általában alacsony, jóval magasabb azokban az országokban, amelyek fejlettebbek gazdaságilag (legfőképpen Malájföld és Ceylon), de még a szegényebb országokban is a főleg a felsőbb osztály igényeinek kielégítését szolgáló magániskolákban, amelyeket a furcsa angol hagyomány alapján gyakran „nyilvános iskoláknak" neveznek.

Figyelembe véve a gyarmati időkből örökölt kártékony hagyományokat, a középiskolába lépő tanulók gyatra felkészítettségét, a rendkívül hiányosan képzett és reményt vesztett tanári karokat, végül pedig a gyakran több nyelv és írás tanításával járó rendkívül nagy többletterheket, nem meglepő, hogy *Dél-Ázsia legtöbb középiskolájában az oktatás nem túlságosan magas színvonalú, s ez leginkább a szegényebb és a nagyobb országokra vonatkozik.*

A középiskolai oktatás megjavítására irányuló erőfeszítéseket gátló egyik dinamikus tényező a diákok létszámának példátlan és tervezetlen növekedése, amire korábban már utaltam. *Különösen a szegényebb országokban és a szegényebb körzetekben ez a létszámnövekedés az oktatás már amúgy is alacsony színvonalának további csökkenésével jár.*

Noha a háborút követő időszakban nagy erőfeszítéseket tettek, hogy az oktatást a gyakorlati élet irányába tereljék, és hasznos szakismereteket is fölvegyenek a tan-

anyagba, különösen pedig hogy nagyobb súlyt helyezzenek a szak- és a műszaki oktatásra, *Dél-Ázsia középiskoláinak túlnyomó többsége megtartotta „általános", tudományos előkészítő és irodalmi jellegét,* amit még a gyarmati időkben alakítottak ki a felsőbb osztály elit tanintézményeiben.

Az egész térség egyetlen országában sem jelzi bármi is, hogy gyökeres reform megvalósításán fáradoznának. Abszolút számokkal mérve, a szakiskolákba és műszaki iskolákba beiratkozók létszáma továbbra is csekély (valamivel jobb az eredmény, ha százalékarányban mérjük). Az általános középiskolákban – s ezekben ment végbe a létszámnövekedés java része – jóformán sehol sem korszerűsítették lényegesen a tananyagot.

Ez meglepőnek tűnhet, hiszen a politikai vezetők és a szakemberek körében egyöntetűen az volt az álláspont, hogy e tekintetben gyökeres reform szükséges; sőt, Brit-Indiában még a gyarmati időkben, közel egy évszázad óta a hivatalos jelentések újra meg újra fölvetették ezt a követelményt. E konzervativizmus több elemből tevődik össze.

Említettük már, hogy a főiskolák befolyása meg a vizsgarendszer mind ezt a tendenciát erősíti. Ehhez még hozzájárul az, hogy voltaképpen a középiskolába lépő tanulók számára valójában további előkészítő elemi iskolai oktatás lenne szükséges, kiváltképpen a szegényebb országokban, ahol az elemi iskolák rövidebb időtartamúak, és az oktatás kevésbé hatékony. Akárcsak az elemi iskolákban, a nyelvoktatás a középfokú oktatásban is többnyire kiszorít jó néhány egyéb tantárgyat, s megint csak leginkább a szegényebb országokban.

További nehézség a műszaki jellegű tantárgyak oktatására alkalmas személyek hiánya, hiszen ezekre nagy szükség van a kormányszervekben és az iparban is, ahol még nagyobb fizetést és több társadalmi elismerést is

remélhetnek, mint az iskolákban. Mi több, a természettudományos, szakmai és műszaki tantárgyak oktatása költséges laboratóriumokat és egyéb technikai segédeszközöket is igényel.

Mindehhez hozzájárul még a gyarmati időkből és a gyarmatosítást megelőző korokból átszármazott hagyományok nyomasztó súlya. A hagyományok erejét fokozza mindazoknak a mélyen gyökerező érdeke, akik az iskolarendszerből élnek; többségük okkal áll ellen azoknak a változásoknak, amelyek fényében képzettségük és módszereik nem tűnnének már annyira kívánatosnak.

Alapvetőbb jelentőségű azonban, hogy az uralmon levő felsőbb osztály, amelynek tagjai „képzettek", és meg tudják fogalmazni igényeiket, úgy véli, hagyományos érdeke, hogy fenntartsa az „iskolázottak" és a tömegek közötti szakadékot. Az a körülmény, hogy a középiskolák gyakorlatiasabb és szakmaibb orientációja gyakran a megvetett fizikai munkában való részvételt is igényelné, s hogy az ilyen iskolák feltehetőleg olyan pályákra készítenék fel a diákokat, ahol a testi munka teljesen magától értetődő, még inkább elősegíti, hogy ezek az iskolák jóval népszerűtlenebbek legyenek a hagyományos típusúaknál.

Mindennek eredményeképpen a középszintű iparirányításban állandó hiány mutatkozik képzett személyekben. Akik elvégezték az általános középiskolát, de nem folytatják tanulmányaikat harmadfokon, hanem jó gyarmati hagyományoknak megfelelően „hivatalnoki" állást keresnek, rendszerint még erre az íróasztalmunkára sem alkalmasak, mert képzettségükből hiányzik a gyors- és gépírás, az iktatómunka stb. ismerete.

S a helyzet többnyire nem is javul. Az egyik legutóbbi indiai jelentésben ezt olvassuk:

„Tovább fokozódott az oktatási rendszer és fejlődő

gazdaságunk társadalmi-gazdasági szükségletei közötti összehangoltság hiánya. Ennek következtében növekedett az iskolázott munkanélküliek száma, és egyidejűleg nagy a hiány a képzett személyzetben."[5]

A harmadfokú (főiskolai) oktatás kiterjesztése általában még szembeszökőbb, méghozzá éppen a szegényebb országokban. A felsőoktatás megint csak megsínyli a középiskolák nyújtotta hiányos felkészültséget, főként a szegényebb országokban, amelyek hátrányos helyzetbe kerülnek, mert az elemi iskola itt rövidebb időtartamú, az oktatás pedig mind az elemi, mind a középiskolákban kevésbé hatékony. A felsőfokú tanintézetekben kiegyenlítődnek a nyelvi nehézségek, mert itt az idegen nyelven – többnyire angolul – való olvasás és beszéd már feltétlenül szükséges; igaz, e követelménynek ritkán tesznek eleget kielégítő mértékben.

Az igen nagy összegű épület-, könyvtár-, laboratórium-, felszerelés- és oktatásisegédeszköz-ráfordítások ellenére a hallgatók létszámának gyors növekedése állandósítja ezekben az országokban az alacsony színvonalat, sőt gyakran még inkább csökkenti azt. Az egyetemi oktatók színvonala alacsony és gyakran romló tendenciát mutat. A főiskoláknak még a középiskoláknál is nagyobb a lemorzsolódási aránya: ezen a fokon még több a diák, aki sohasem teszi le a záróvizsgát.

Természetesen a felsőoktatásnak még a középfokú oktatásnál is nagyobb mértékben kellene meghatározott pályákra felkészítenie a hallgatókat. De gyakorlatilag minden szakértő – dél-ázsiai és külföldi egyaránt – arról panaszkodik, hogy *a főiskolák továbbra is az „általános képzettségűek" túltermelését folytatják*, a humán tudományokban, jogban, társadalomtudományok-

[5] A „művelt munkanélküliek" társadalmi problémájára vonatkozóan l. *Asian Drama*, 23. fejezet, 6. szakasz (1124.l.-tól).

ban és „elvont" tudományokban jártas végzett hallgatókat „termelnek", akik csak a hiányosan képzett adminisztrátorok, hivatalnokok és „művelt munkanélküliek" sorait duzzasztják. Ugyanakkor minden szinten nagy szükség lenne több mérnökre, mezőgazdasági technológusra, fogászra, orvosra, patikusra és nem utolsósorban tanárra. Alig néhány kivétellel valamennyi dél-ázsiai országban ez a helyzet.

A háborút követő időszakban sem következett be lényeges javulás. Valamennyi felsőoktatási intézmény kényére-kedvére növelheti a felvett hallgatók számát; a műszaki és gyakorlati pályákra fölkészítő oktatás viszont épp hogy tartani tudja színvonalát, vagy legjobb esetben is csak valamivel gyorsabban növelheti a felvett hallgatók számát. Különösen kedvezőtlen helyzetben van e térség feltétlenül legfontosabb gazdasági ágazata: a mezőgazdaság.

A felsőoktatásnak a fejlesztés szükségleteihez való jobb alkalmazkodását elősegítő változtatások nagy nehézségekbe ütköznek, s ezek hasonlóak a már említett akadályokhoz, amelyek gátolják a középiskolák erősebben szakmai orientálását, vagy legalábbis azt, hogy ezeket gyakorlatibbá, kevésbé „elvonttá" tegyék: a műszaki oktatás költségei épületben is, felszerelésben is nagyobbak, s tanerőket is nehéz toborozni a kormány és az ipar által támasztott verseny miatt. Továbbá a rendszerint magas tandíjat számító felsőoktatási intézmények anyagilag érdekeltek abban, hogy a bölcsészetre és a jogra beiratkozott hallgatók létszámát növeljék, mert ezeken a karokon csekélyek az egy hallgatóra jutó marginális költségek. A gyarmati időkből örökölt mindezen nehézségek mögött ott rejtőznek azok a hagyományos elképzelések, voltaképpen milyen is legyen a felsőbb osztály elitjének oktatása.

IV. Reformprogram

A Dél-Ázsia oktatásügyi helyzetéről vázolt fenti kép egyik visszatérő motívuma a meglehetősen nagymérvű kölcsönhatás valamely ország gazdasági fejlettségének szintje és az oktatásban elért eredményei között.

A térség két kevésbé szegény országa, Ceylon és Malájföld jó úton halad, hogy egész gyermeknépességének hatéves alapfokú oktatást biztosítson, Ceylon meg éppenséggel növeli azon diákok számát, akik középfokú oktatásban is részesülnek. Ezek az országok viszonylag nagyobb írni-olvasni tudás aránnyal indultak, s ma már a fiatalabb korosztályokban megközelítik az analfabetizmus teljes fölszámolásának célkitűzését. Ez nyilván megkönnyíti az egyenlőség és fejlődés útjában tornyosuló nagy akadály fölszámolását, amely azon alapul, hogy a „művelt rétegek" megvetik a testi munkát. Mihelyt a műveltség többé már nem egy kis létszámú felsőbb osztály kiváltsága, nyilván könnyebb lesz fokozatosan lebontani az osztálykorlátokat, amelyek azon alapulnak, hogy ki végez testi munkát, és ki az, aki nem piszkolja be a kezét.

A második világháború után Ceylon meg Malájföld mennyiségileg fejletlenebb felsőoktatási rendszerrel indult, és a középiskolát végzettek kisebb százalékaránya folytatta tanulmányait felsőoktatási intézményekben, amelyek minőségileg általában magasabb szinten álltak, mint a térség egyéb országaiban. Viszonylag nagyobb mértékben hagyatkoztak arra, hogy külföldi egyetemekre küldjenek diákokat. Ma már mindkét ország gyors ütemben építi ki felsőoktatási intézményeit, s meglehetősen magas ezeknek a színvonala is. S mivel viszonylag egyre több gyermek részesül középiskolai oktatásban, ezen országok jó úton haladnak, hogy áttörjék a felsőbb

osztály monopóliumát a felsőoktatásban. Különösen Ceylon tett igen fontos lépést az oktatás demokratizálása irányában: minden szinten ingyenessé tette az oktatást.

Egészében véve azonban mindeddig még nem jártak sokkal több sikerrel, mint a szegényebb országok a felsőoktatás, még kevésbé a középfokú oktatás átalakítására irányuló erőfeszítéseikben, amikor általános jellegű tanintézményekből gyakorlati és hivatásra orientált jellegű intézményeket kívántak létrehozni. Még az elemi iskolai oktatás is feleslegesen és túlságosan „elvont" jellegű. Ha mindhárom szinten szakítanának a hagyományos általános jellegű oktatással, s ha ezt a fordulatot bátran és következetesen véghez is vinnék, kétségtelenül meggyorsítanák a testi munkával szembeni előítéletek fölszámolását.

E két kicsi és kevésbé szegény ország kivételével a délázsiai gyermekek túlnyomó többsége vagy egyáltalában nem jár iskolába, vagy pedig befejezi tanulmányait, mielőtt még sikerült volna tartós funkcionális írni-olvasni tudásra szert tennie. A Fülöp-szigetek és Thaiföld azonban fölveheti majd a versenyt e téren Ceylonnal meg Malájfölddel, ha sikerül csökkenteniük a gyors és szakadatlan lemorzsolódást. A viszonylag szegényebb Indonézia az elemi iskolai oktatás tekintetében valamivel kedvezőbb helyzetben van, mert az egyetlen ország, ahol – a tervezés és a társadalom-gazdaság politika általánosan roppant alacsony színvonala ellenére – viszonylag nagyobb tömeges lelkesedés nyilvánult meg az oktatás megreformálása iránt.

A Fülöp-szigetek azzal tűnik ki, hogy ifjúsága igen nagy részének tud közép- és felsőfokú oktatást biztosítani. Noha ez nem mindig kiváló minőségű, a viszonylag „művelt elemekben" jelentkező nagyobb munkaerőkínálat idővel nyilván ellensúlyozza majd húzódozásukat a testi munkától. A Fülöp-szigeteken arra is törekednek

– s ez visszanyúlik még azokra az időkre, amikor az ország az Egyesült Államok gyarmata volt –, hogy a tanároknak és az iskoláknak magasabb és központibb pozíciót biztosítsanak a közösségek életében. Nagyobb érdeklődést tanúsítanak az oktatás korszerűsítésére és javítására irányuló erőfeszítések iránt, különösen alapfokú szinten, sőt valamivel nagyobb haladást értek már el a felnőttoktatás terén, mint az egyetlen Indonézia kivételével a térség bármely más országában.

Noha valamennyi említett ország számos megoldatlan oktatáspolitikai problémával küzd, a térség legszegényebb országaiban: Pakisztánban, Indiában, Burmában mintegy gyújtópontban, felnagyítva jelentkeznek mindezek a kérdések. Ezeknek az országoknak együttes lakossága az egész térség népességének túlnyomó többsége. Amikor levonom a politikai következtetéseimet, elsősorban a térség ezen nagyobb és szegényebb részét tartom szem előtt, de jó néhány speciális kérdésben sok következtetésem vonatkozik az említett többi országra is.

A szegényebb országok kedvezőtlenebb oktatásügyi helyzetének részben egyszerűen és közvetlenül szegénységük az oka: kevesebb anyagi eszközt bocsáthatnak az oktatáspolitika rendelkezésére. A probléma azonban bonyolultabb. Ezekben az országokban ugyanis fokozottabb a társadalmi egyenlőtlenség is, s mélyebb szakadék választja el a művelt felsőbb osztályt a tömegektől.

A 3. fejezetben utaltam már a szegénység és az egyenlőtlenség közötti összefüggésre. *A földtulajdon monopolizálásával együtt a műveltség monopóliuma az egyenlőtlenség legfontosabb tényezője, s a szegényebb országokban ez fokozottabban érvényesül.* Még ott is ez a helyzet, ahol kísérletet tesznek a tömegek oktatásának biztosítására. Ennek mechanizmusa a pazarlásban megnyilvánuló osztály-előítélet, ami annál jelentősebb, minél szegényebb

az ország: lemorzsolódás, osztályismétlés, bukások alakját ölti.

A kevésbé szegény országokban az elemi iskola első osztályába beiratkozott gyermekek között aránylag kevés leány, falusi és általában szegényebb sorsú gyermek található. Viszont zömmel ebből a kategóriából kerülnek ki a rendszertelenül iskolába járók, osztályismétlők és lemorzsolódók. A beiskolázott gyermekeknek mindössze kis hányada végzi el az elemi iskolát, amely rendszerint rövidebb időtartamú és alacsonyabb színvonalú a szegényebb országokban, különösen pedig azok szegényebb körzeteiben.

Tehát már az oktatás e legkorábbi szakaszában erős szelekciós folyamat érvényesül, amely végső fokon arra irányul, hogy a kevésbé privilegizált csoportokat kirekessze az iskolázásból. Részben ez magyarázza, miért folytathatja az elemi iskolát végzettek oly nagy százaléka tanulmányait középiskolákban. A középiskolai lemorzsolódások, majd később az érettségi bukások ugyancsak a fenti elveken alapuló további szelekciót tükröznek. A sikeresen érettségizők még kisebb létszámú korosztályából ismét a többség folytatja tanulmányait egyetemeken és főiskolákon. S megint ismétlődik a séma: az alacsonyabb társadalmi és gazdasági rétegekből származó viszonylag kevesebb hallgatóból kerül ki a lemorzsolódók és az egyetemi záróvizsgákon megbukók többsége.

E szelekciós folyamat mechanizmusában számos gazdasági és társadalmi tényező, köztük az otthoni környezet is érvényesül. A kevés számú jómódú és „művelt" család otthona és a jóval nagyobb számú alacsonyabb osztályú családok otthoni környezete közötti különbség elképesztően nagy – jóval nagyobb, mint a fejlett országokban. Még ha kitűnőek lennének is az iskolák, súlyos nehézségeket támasztanának a szegényebb családok

gyermekeivel szemben beiskolázáskor, az iskolába járáskor és az iskola sikeres elvégzésével kapcsolatban.

Ennek az eredménye az inherens elfogultság, amely erősen kedvez a felsőbb osztálynak, és megszilárdítja oktatási monopóliumát. P. C. Mahalanobis, elsősorban India felsőoktatását tartva szem előtt, de világosan látva, hogy az előítéletek már az oktatás legalsóbb szintjén is érvényesülnek, megállapítja:

„Nagyjában-egészében a gazdag embereknek nyílik módjuk arra, hogy gyermekeiknek azt a fajta iskolázást biztosítsák, amely nélkülözhetetlen az ország befolyásos és felelős állásainak betöltéséhez."

Majd így folytatja:

„...a legfelül állók kis létszámú csoportjának hatalmát és előjogait általában nemcsak fenntartják, hanem tovább is szilárdítják. ...Így olyan befolyásos emberek csoportja jött létre, akik természetszerűleg meg kívánják tartani kiváltságos helyzetüket és hatalmukat."

J. P. Naik egy konkrét vizsgálatra hivatkozva, erre a következtetésre jutott:

„...oktatási rendszerünk legfőbb haszonélvezői... a fiúk, a városi lakosság, a közép- és a felsőbb osztályok."

Majd egy másik összefüggésben így folytatja:

„Az oktatásügy fejlődése ... inkább a vagyonosoknak, semmint a vagyontalanoknak kedvez. Ez a társadalmi igazságosságnak és a hatékony ‚tervezésnek' a tagadása."

Az indiai Oktatásügyi Bizottság 1966. évi jelentése pedig hangsúlyozza:

„A gazdagok és szegények, műveltek és műveletlenek közötti társadalmi szakadék nagy, és egyre mélyül. ...maga az oktatás is afelé tendál, hogy fokozza a társadalmi elkülönülést, mélyítse az osztálykülönbségeket. ...S ami még ennél is rosszabb, az elkülönülés... abban

az irányban hat, hogy növelje az osztályok és a tömegek közötti távolságot."

Hasonló, de még súlyosabb a helyzet Pakisztánban, igaz, hogy itt kevésbé értelmesen tárgyalják e problémát. Mindkét országban kicsi, igen művelt a felsőbb osztály elitje; ugyanakkor ezekben az országokban a tömegek alig jutottak iskolázáshoz, vagy éppenséggel semmiféle oktatásban nem részesültek. A tömegek tudatlansága súlyos akadályok összefüggő rendszereként gátolja a gazdasági fejlődést, és azt eredményezi, hogy ezen országok képtelenek kiemelkedni a szegénységből. A kiáltó egyenlőtlenség ezekben az országokban (amelyek erős rétegződését szüntelenül fokozza, hogy a felsőbb osztály lényegében monopolizálja a műveltséget) többnyire hatálytalanít az oktatás demokratizálására irányuló mindennemű reformot.

A fentiekben nyomon követhettük a felsőbb osztály hatalma ezen mechanizmusának működését: a kinyilvánított célkitűzések ellenére háttérbe szorítják a felnőttoktatást; lehetővé teszik, hogy a költségesebb középiskolai, még inkább felsőfokú oktatás gyorsabban fusson fel, mint az alapfokú oktatás; meghiúsítanak minden reformkísérletet, amely az iskolákat valamennyi szinten kevésbé „általánossá", a közép- és felsőfokú oktatást pedig gyakorlatiasabbá, erősebben műszaki és szakmai orientációjúvá kívánja tenni stb. Mielőtt a továbbiakban fölsorolnám a hiányosságok ismertetése során jelzett legfőbb politikai következtetéseket, úgy vélem, rá kellett világítanom *a felsőbb osztály hatalmi mechanizmusának működésére egy egyenlőtlenségre alapozott társadalomban, ahol a tömegek nagy szegénységben élnek.*

Itt lennének a legszükségesebbek az oktatási reformok, de itt ütköznek a leghevesebb ellenállásba is. A nyomor-

ban tengődő tömegek szinte egyáltalán nem részesednek a hatalomból, képtelenek megfogalmazni követeléseiket, passzívak maradnak. Sem egyénenként, sem kollektíven nem ismerik fel, hogy oktatási reformokra lenne szükség. Akárcsak „a növekvő várakozások forradalma", a tömegek „műveltségéhsége" is nagyjából mítosz, s csupán azt tükrözi, jómódú nyugatiak és dél-ázsiaiak mint vélekednek arról, hogyan reagálnának ők, ha nekik is ilyen nyomorúságos viszonyok között kellene élniük.

A fejezet elején nyomatékosan rámutattam, hogy megbízhatóbb statisztikákra lenne szükség, amelyek a leglényegesebb kérdésekre összpontosítják a figyelmet. De már ma is eleget tudunk (s ezt részben a fentiekben összegeztem, részletesebben pedig az *Asian Drama*-ban fejtettem ki) ahhoz, hogy nagy vonalakban levonhassuk a legfontosabb politikai következtetéseket.

Következtetéseim alátámasztására legfőképpen az indiai *Oktatásügyi Bizottság 1966. évi jelentésére* kívánok hivatkozni; ez ugyanis a legkiválóbb példája, miként folytatták a függetlenség időszakában a Brit Indiában végzett becsületes, átfogó és alapvető tényeket feltáró nyilvános vizsgálatok dicső hagyományait. A jelentés oly későn jutott csak el hozzám, hogy az *Asian Drama*-ban mindössze lábjegyzetek formájában használhattam fel megállapításait, de nagymértékben megerősítette önálló kutatásaim során elért következtetéseimet.

Egyik legfőbb következtetés, hogy az egész oktatási rendszert gyökeresen meg kell változtatni. Amint az indiai jelentés hangsúlyozza:

„Az indiai nevelésügynek mélyreható rekonstrukcióra, szinte már forradalomra van szüksége. ... Ez eltökélt szándékot, nagyarányú akciót igényel. A fennálló viszonyok toldozása-foldozása, a tétova lépttekkel és hit nélkül történő előrehaladás csak arra vezethet, hogy még az eddiginél is kedvezőtlenebbül alakul a helyzet."

Ez nemcsak Indiában van így, hanem Pakisztánban és Burmában is; továbbá – bár nem annyira szembetűnően – a dél-ázsiai közép-csoport országaiban: Thaiföldön, Indonéziában meg a Fülöp-szigeteken is ez a helyzet.

Az oktatási politikának az országos tervekbe való beépítésére irányuló számos erőfeszítésről napjainkban kitűnt, hogy teljesen értelmetlen. Mi több, gyakran elvonta a figyelmet a sokkal fontosabb fejlesztési feladatról, vagyis az egész népesség műveltségi színvonala emelésének problémájáról. Ma a legsürgősebb feladat *magának az oktatásnak mint integrált egésznek a megtervezése lenne.*

Az első követelmény *az oktatás minőségének fenntartása és javítása, s annak feltétlen megakadályozása, hogy irreális vagy a minőséget hátrányosan befolyásoló növekedés következzék be,* miként az a függetlenség óta eltelt időszakban rendszeresen megtörtént. Az indiai *negyedik ötéves terv előzetes törvénytervezete (1966)* megállapítja:

„A számbeli növekedés... a minőség bizonyos mérvű romlásával jár. ...A közeljövőben az eddiginél nyilvánvalóan nagyobb és hatékonyabb figyelmet kell fordítani az olyasféle tényezőknek, mint a konszolidáció, a minőség, a diverzifikálás, a tanulmányok befejezése vagy az oktatás munkára orientálása."

A második követelmény, amely messzemenően egybevág az elsővel, az, hogy egyensúlyt kell tartani az oktatás három szintje között, s a programnyilatkozatoknak megfelelően elsősorban valóban az elemi iskolai oktatásnak kell prioritást biztosítani. E követelmény megvalósítása során meg kellene állítani, sőt csökkenteni kellene a tanulók özönlését a közép- és felsőfokú tanintézményekbe.

Mivel a dél-ázsiai középiskolák és főiskolák „általános képzettségű" emberekben túltermelést folytatnak, semmi-

féle érv sem szól az ellen, miért ne fokoznák lényegesen a műszaki és szakmai képzést a jelenlegi, sőt a némileg szűkebb keretek között folyó közép- és főiskolai oktatási rendszerben. Ez azzal járna, hogy a tanintézmények több tanítót, a mezőgazdaság fejlesztéséhez szükséges szakértőt, egészségügyi személyzetet bocsátanának az ország rendelkezésére, hogy csak néhány olyan területet soroljunk fel, ahol sürgősen több fiatal képzett szakemberre lenne szükség.

A közép- és főiskolákba való korlátozott felvételnek lehetővé kellene tennie, hogy az előkészítő képzést is magasabb szintre emeljék, s hogy a közép- és főiskolákra felvett tanulókat fokozottabban a képesség szerint válogassák ki, ennek révén viszont csökkenne az osztályismétléssel, lemorzsolódással és kudarccal járó pazarlás. Általában lehetővé válnék, hogy ezek az iskolák magasabb szintre emeljék az oktatást.

Mindennek következtében nyilván több erőforrás állna az elemi iskolai oktatás rendelkezésére. De még ebben az esetben is, továbbá figyelembe véve, milyen kevés jelenleg a jól képzett tanerő, komolyan mérlegelni kellene, *nem lehetne-e tehermentesíteni az iskolarendszert azzal, hogy ideiglenesen csökkentenék az elemi iskolák* első osztályába beiratkozók számát.

Ebben az esetben két összefüggő célt érhetnénk el könnyebben: először, javíthatnánk az elemi iskolák nyomorúságosan alacsony iskolai felszereltségén; másodszor, komoly erőfeszítéseket tehetnénk a lemorzsolódásból és osztályismétlésekből adódó hallatlan pazarlás csökkentésére. Az indiai *Oktatásügyi Bizottság 1966. évi jelentése* is hangsúlyozza:

„... a legközelebbi esztendőkben az alapfokú oktatásban a legsürgősebb megvalósításra váró feladat az oktatás minőségének javítása és a stagnálás meg pazarlás minimális mértékre csökkentése."

Az elemi iskolai beiskolázás növekedésének ez a korlátozása azonban csak ideiglenes lehet, s ismét növekedésbe kell átcsapnia, mihelyt a közép- és főiskolák hallgatói létszámának csökkenése és megváltozott iránya nagyobb erőforrásokat bocsát az elemi iskolák rendelkezésére, ami nem utolsósorban a jobban képzett tanerők nagyobb számában realizálódik majd, továbbá mihelyt valóban előrehaladás történik az elemi iskolai rendszer igen nagymérvű „elszivárgásának" meggátlására, ami ma a lemorzsolódásban és osztályismétlésekben nyilvánul meg. Ha a korlátozás hosszabb ideig tartana, számos szegényebb körzet számára csupán meghosszabbítaná az időt, amíg várniuk kellene, hogy gyermekeiket elemi iskolákba küldhessék.

Egész Dél-Ázsiában, s nemcsak a térség nagyobb részében, amely igen szegény és a legelmaradottabb az elemi iskolázás tekintetében, *szükség lenne a felnőttoktatás erőteljes fejlesztésére,* egyrészt az írni-olvasni tudás elterjesztésének meggyorsítására, másrészt azoknak az erőfeszítéseknek az alátámasztására, amelyek a gyermekeknek az elemi iskolákban való tartására, valamint arra irányul, hogy meggátolják visszasüllyedésüket az analfabetizmusba. Ezeket az erőfeszítéseket nagymértékben össze kell hangolni az iskolai tevékenységgel – voltaképpen az iskolai képzés folytatásának kellene tekinteni.

Az iskolarendszer megreformálásának egyik ugróponja *a képzett tanítók számának növelése és szakképzettségének tökéletesítése.* Az Oktatásügyi Bizottság szüntelenül hangsúlyozza: *az oktatás egyik legfőbb célkitűzése az legyen, hogy megváltoztassa a gyermekek, végső fokon pedig az egész nép attitűdjét* – „a nép egészének értékítéleteit". A Bizottság elismeri a koszerűsítés eszményeire orientált „társadalmi és kulturális forradalom" szükségességét. Márpedig ez reménytelen feladat lenne olyan tanítók nélkül, akik nemcsak elégedettek

gazdasági meg társadalmi helyzetükkel, és akiket közösségük el is fogad szellemi és erkölcsi vezetőknek, hanem hivatástudatosak, lelkesek és eltökélték, hogy terjesztik a hasznos, gyakorlati ismereteket és átplántálják az emberekbe az előrehaladni akarás gondolatát.

Ebből a szemszögből *stratégiai jelentőségűek az oktatási reformban a tanítóképző intézmények.* Ezeknek kell az „erőműveknek" lenniük: erkölcsi és szellemi energiát gerjesztenek diákjaikban, amellyel fölkészíthetik a népet a haladásra.

Az ilyen elveknek megfelelő reformok tervezése és valóra váltása *az oktatási intézmények erőteljesebb kormányellenőrzését és az igazgatás tökéletesítését feltételezi.* Az egész térségben egyedül Ceylon halad jó úton e probléma megoldása felé.

A fenti elvekre alapozott oktatási reformokat azonban finanszírozni kell. A reformprogram egyik lényeges elemének kétségtelenül azt kell tekinteni, hogy megszüntessék az erőforrások jelenleg folyó hallatlan pazarlását. A mennyiségi növekedés korlátozása már egymagában is megtakarítana erőforrásokat, s ennek megfelelő mértékben „önfinanszírozóvá" válnék a minőségi színvonal emelése és egyre több diák benntartása az iskolában a tanulmányok eredményes befejezéséig. Számos reform sikerének azonban kétségtelenül előfeltétele, hogy a nemzeti erőforrások nagyobb hányadát irányozzák elő oktatási célokra.

Még ha okunk is lenne feltételezni, hogy az oktatási viszonyok megjavítása lényeges a fejlődés biztosítására és meggyorsítására, ennek hatásai csupán hosszabb idő elteltével válhatnak jelentősekké. Arra pedig tulajdonképpen nincs is lehetőség, hogy ezeket a késleltetett hatásokat valamiféle pénzügyi „megtérülés" alapján számítsák. Az oktatási célokra előirányzott nagyobb ráfordítások követelésének ezért más követelésekkel kell

versengenie az elsőbbségért, legfőképpen azokkal az anyagi természetű beruházási igényekkel, amelyeknek megtérülése könnyebben kiszámítható, és rövidebb időn belül látható.

A nagyon szegény és oktatásilag elmaradott országokban, amelyekkel mi is foglalkozunk, az uralkodó felsőbb osztály már amúgy is „művelt", s gondoskodik róla, hogy gyermekei is „műveltek" legyenek. Úgy érzi, semmiféle szükség sincsen a sürgős reformokra.

S noha nagy általánosságban egyezségre lehetne jutni a fent vázolt reformprogram minden egyes pontjára vonatkozólag, ezeknek az országoknak a hatalmi struktúrájában inherens ellenállás mutatkozik a reformokkal szemben. E fejezet korábbi részei, amikor is megvizsgáltuk az oktatás helyzetét és trendjeit, ellenméregként szolgálhatnak arra a föltevésre, hogy az olyannyira szükséges reformok könnyen eldönthetők és megvalósíthatók.

Az indiai Oktatásügyi Bizottság „oktatási forradalmat" követel, s úgy véli – nézetem szerint teljesen megalapozottan –, hogy ez a forradalom viszont, ha valóban végre is hajtják, „kiváltja az annyira óhajtott társadalmi, gazdasági és kulturális forradalmat". De e „társadalmi, gazdasági és kulturális forradalomnak" kezdeti hiánya már egymagában is hallatlanul nagy akadálya annak, hogy az „oktatási forradalom" lendületet nyerhessen. Ugyanez az inherns dilemma található meg azokban a problémákban, amelyekre e könyv negyedik részében, a fejlesztési politikák elemzésekor térünk vissza.

Az indiai *Oktatásügyi Bizottság jelentése* a következőképpen fogalmazta meg radikális reformkövetelését:

„Jelentősen javítanunk kell az elemi iskolai oktatás hatékonyságán; az általános oktatás szerves részeként be kell vezetnünk a politechnikai oktatást; szakosítani kell középfokú oktatásunkat; valamennyi szinten javítanunk kell a tanárok képzettségén, és megfelelő számú tanítót

kell kiképeznünk; föl kell számolnunk az analfabetizmust; meg kell erősítenünk továbbképző központjainkat, s arra kell törekednünk, hogy legalább néhány egyetemünkön elérjük a magasabb nemzetközi színvonalat; különösen nagy súlyt kell helyeznünk az oktatás meg a kutatás kombinálására a mezőgazdaságban és a mezőgazdaság járulékos diszciplináiban. *Mindehhez elhatározott és nagyarányú akció szükséges.*" (Kiemelés a szerzőtől.)

A dokumentum végén, amelyben a Bizottság igen részletesen kifejtette, mit igényelnek a fenti követelmények, megismételte, hogy jelentése „nem helyettesítheti a cselekvést".

A reform megvalósításának időrendjét illetően ezt a következtetést vonja le: *„... az ország jövője nagymértékben attól függ, mit teszünk majd az elkövetkező tíz-egynéhány évben az oktatás megreformálására."* (Kiemelés a szerzőtől.) A jelentés közzététele óta eltelt négy esztendőben az indiai tervezés és politika trendje nem ebben az irányban haladt. S nem sokban különbözik a helyzet Dél-Ázsia többi igen szegény országában sem.

A fejletlen világ egyéb részeit illetően pillanatnyilag nem áll módomban olyan részletekbe menő elemzést nyújtani, mint Dél-Ázsia esetében. A szakirodalom futólagos tanulmányozása azonban megerősíti azt a benyomásomat, hogy *szinte mindenütt nagyjából azonos módon jelentkeznek a problémák* – noha mindenütt olyan természetű jelentős különbségekkel, mint amilyeneket már Dél-Ázsiában is megfigyelhettünk, főképpen a kevésbé szegény és a nagyon szegény országok között.

Mindenütt messzemenően megegyeznek a vélemények arra vonatkozóan, hogy feltétlenül országos prioritást kell biztosítani az általános írni-olvasni tudás minél előbbi elérésének. A felnőttoktatást azonban a nemkommunista világban mindenütt alábecsülik, és háttérbe szorítják. Kiterjesztik az elemi iskolai oktatást, de

ezt gyakran csak alacsony minőségi színvonal árán tudják biztosítani. Gyakori a lemorzsolódás és az osztályismétlés alakját öltő pazarlás, különösen a szegényebb országokban és körzetekben, s ez a tendencia egyre erősödik.

A fejletlen országokban elnézik, hogy a középiskolai és különösen a főiskolai oktatás gyorsabb ütemben fusson fel, ami gyakran együtt jár a minőségi követelmények feláldozásával és a vizsgákon megbukó diákok számának növekedésével. Szinte mindenütt messze elmaradtak attól a célkitűzéstől, hogy a tananyagot megreformálják, s így az iskolák kevésbé „általános" jellegűekké váljanak, a közép- és felsőfokú oktatás pedig fokozottabban szakmai és szakszerű színezetet nyerjen.

Az oktatásügyi erőfeszítések nagymértékben eltérnek a nyilvánosan meghirdetett általános célkitűzésektől, aminek oka szinte mindenütt a társadalmi, gazdasági és politikai rétegződés, ami uralkodó helyzetet biztosít a felsőbb osztály számára. Túlzottan nagy jelentőséget tulajdonítanak a státusznak és a fokozatoknak, ami az elit-társadalom értékrendszerét tükrözi.

Latin-Amerikában, Nyugat-Ázsiában és Észak-Afrikában a történelmi háttér és számos egyéb körülmény nagymértékben eltérő, s éppen ezért meglepő, milyen messzemenően hasonló mindenütt az oktatás helyzete. Az egyetlen egységes, közös vonás, hogy egy kis felsőbb osztály uralkodó politikai pozíciót foglal el. A Szaharától délre elterülő független afrikai államok jelenleg még a „szülési fájdalmak" korát élik, de már jóval több mint elszórt jelek utalnak arra, hogy ezen országok közül jó néhányban elit-osztálystruktúra van kialakulófélben.

A fejletlen világban olyannyira szükséges oktatási reformokat feltétlenül maguknak a fejletlen országoknak kell kiharcolniuk, megtervezniük és valóra váltaniuk.

A népesedéspolitikát, valamint az egészségügyi politi-

kát illetően már az 5. fejezetben rámutattam: a fejlett országok, mindenekelőtt az Egyesült Államok, abban a helyzetben vannak, hogy nagyon lényeges formában támogathatják a fejletlen világot, ha elősegítik, hogy a születésszabályozás technikájában valóban frontáttörés jöjjön létre. Az oktatásügy területén kevés tere nyílik hasonló segítségnyújtásnak.

Az egészség, a szexualitás, a születésszabályozás egyszerű biológiai jelenségekre vonatkozik. Jelentős mennyiségű egzakt tudományos ismeret létezik ezekről a jelenségekről, amelyeket az újabb kutatások szakadatlanul alátámasztanak, s mindez megveti az egyre hatékonyabb egészségügyi technika alapját, amely a világ bármely térségében alkalmazható. Ezzel szemben az oktatási problémák az ember szellemével s nem csupán a testével kapcsolatosak.

Szellemüket pedig egy nagyon is másmilyen kultúra kondicionálja, amit nem lehet, és nem is szabad elködösíteni. A hagyományos kultúra kondicionálása a modernizálás befogadására bonyolult feladat, ami fölveti tökéletesített új oktatási módszerek kidolgozásának a kérdését: a nyugati világban alkalmazott módszerek egyszerű átvitele nem bizonyul járható útnak.

Az oktatás területén tehát semmiféle hasonló módszerrel nem rendelkezünk, mint a születésszabályozás technikája, amivel a fejlett országok kutatói kísérletezhettek, majd fölajánlhattak közvetlen felhasználásra a fejletlen országoknak. Ezekben az országokban annyira eltérőek a viszonyok, tehát az emberek is, hogy a nyugati oktatásügyi szakemberek csak igen kis mértékben segíthetik itt az oktatási módszerek kidolgozását.

Így például a fejletlen országoknak nemcsak sokkal nagyobb szükségük van felnőttoktatásra, hanem merőben más típusú felnőttoktatást kell megvalósítaniuk. A fiatal és az idősebb emberek oktatására szolgáló módszereknek

általában különbözniük kell, s gyakran egészen új eljárásokat kell kidolgozni. A nyugati oktatási szakemberek, gyakrabban, mint más területeken, nem tudnak beleilleszkedni ezeknek az országoknak a viszonyaiba – igaz, ez többnyire nem annyira szembeszökő, mint John Kenneth Galbraith Latin-Amerikában bestsellernek számító, nagy derültséget keltő könyvében, a *The Triumph*-ban.

Vannak fontos kivételek is, különösen ott, ahol a technika pénzügyi segélynyújtással párosítható. Így például az audiovizuális segédeszközök használata fokozhatja a tanerők hatékonyságát, függetlenül attól, mit kell a tanárnak tanítania, és bárhogyan teszi is ezt. Létezik még számos más jellegű oktatási berendezés is, beleértve könyveket és papírt, amely nagymértékben segítheti a fejletlen országokat, amennyiben ingyen vagy kedvezményes áron bocsátanák rendelkezésükre. Néha azonban elősegítené fejlődésüket, ha közvetlenül termelésük finanszírozásához nyújtanának segélyt.

Olyan pénzügyi segély is elképzelhető lenne, mely a legszegényebb országok tanítói fizetésének emelését célozná, ami az oktatásügy fejlődésének fontos előfeltétele. S mivel ezekben az országokban a tanítók fizetésük zömét élelmiszerre költik, még az is lehetséges lenne, hogy ilyen célú élelmiszersegélyeket nyújtsanak a fejlett országok.

Az oktatási felszereltséget nagymértékben feljavító pénzügyi segély is lényegesnek bizonyulhat. Az ilyesféle tökéletesítések – mint például a tanítók fizetésének emelése – rendszerint nem igényelnek jelentős új devizaráfordításokat. Megállapítható tehát, hogy az ilyen rendszabályokhoz nem szükségesek speciális külföldi segélyprogramok, noha – mint sok más reformpolitikai lépés esetében – talán több meghatározatlan célú külföldi pénzalap kellene megvalósításukhoz.

A specifikusan oktatási reformok megvalósítására

folyósított külföldi segély azonban kétségtelenül lehetővé tenné a segélynyújtó szervezeteknek vagy országoknak, hogy nyomást gyakoroljanak a fejletlen országokra, haladjanak bátrabban előre az oktatási reform bizonyos kijelölt útjain – föltéve, hogy a segélyt folyósítók eléggé fölvilágosultak lennének ahhoz, hogy befolyásukat helyes irányban érvényesítsék.

A fejlett országok igen nagyvonalúaknak mutatkoztak, amikor módot nyújtottak a fejletlen országok diákjainak, hogy az ő egyetemeiken folytathassák tanulmányaikat. Az ilyen típusú külföldi segély kétségtelenül a kevésbé szerencsés helyzetben levő fiatalok iránti nagy jóindulatból fakad. Gyakran abból a reményből is táplálkozik, hogy ezeket az egyetemistákat majd megnyerik a segélyt folyósító országban uralkodó politikai nézeteknek – de ez a remény nem mindig válik valóra. Bárhogyan is, a nagy liberális hagyományokon nevelődött professzor nyilván sehol nem kívánná kirekeszteni egyeteméről a világ bármely részéről érkezett hallgatókat.

Kérdéses azonban, vajon az erre a célra folyósított lényeges segély valóban gyakorlati jelentőségű és termelékeny-e. Sok területen – kiváltképpen a társadalomtudományokban, de többek között a mezőgazdaságban is – azzal jár, hogy a fejletlen országokból érkezett hallgatókat olyan képzésben részesítik, amely nem felel meg hazájuk követelményeinek. Ez igen gyakran azt eredményezi, hogy a hallgatókat helytelenül képezik ki. Ha – és rendszerint ez a helyzet – a felsőbb társadalmi rétegekből származnak, és jók az „összeköttetéseik", esetleg olyan pozíciókhoz juthatnak odahaza, amelyekre nem a legmegfelelőbb módon képezték ki őket. Esetleg bekapcsolódnak a „brain drain"-be, és külföldön maradnak. A külföldi szakértők által biztosított műszaki segítségnyújtást optimális esetben szintén oktatási segélynek kell tekinteni.

Legfőképpen azonban azt kell hangsúlyozni, hogy *az oktatás területén a külföldi segély csupán margindlis jelentőségű lehet. A legnagyobb jelentőségű az, amit a fejletlen országok maguk kívánnak tenni, amit sikerül megvalósítaniuk az oktatási reformokból.* Nem egyszerűen az a feladat, hogy a jelenleginél több oktatást nyújtsanak népeiknek, hanem *alapvetően meg kell változtatniuk oktatási rendszerük egész szerkezetét, irányát és tartalmát.*

7. fejezet

AZ „ERŐTLEN ÁLLAM"

I. Általános jellegzetessége

Valamennyi fejletlen ország, bár eltérő mértékben, „erőtlen állam". Ez jellemző vonásként kiemelkedik mindazon többi jellegzetesség közül, amely meghatározza egy ország fejletlen voltát. Fokozottabb társadalmi fegyelem híján a fejlődés nagy nehézségekbe fog ütközni, s mindenképpen elhúzódik.

Az „erőtlen állam" meghatározást úgy kell értelmezni, hogy ez magában foglalja mindazon különféle típusú társadalmi fegyelmezetlenséget, amely megnyilvánul a törvényhozás, de mindenekfölött a törvények betartása és betartatása hiányosságaiban; a különböző szintű közhivatalnokok körében igen elterjedt a gyakorlatban, hogy mit sem törődnek a nekik megküldött rendeletekkel és irányelvekkel, s hogy gyakran éppen azokkal a nagy hatalmú személyekkel és csoportokkal árulnak egy gyékényen, amelyeknek magatartását nekik kellene megrendszabályozniuk. Az erőtlen állam fogalmához tartozik a korrupció is, amire e fejezet második szakaszában még külön kitérünk. E különböző magatartási minták olyan értelemben függnek össze, hogy közbekapcsolt okozati összefüggésben lehetővé teszik, sőt kikényszerítik egymást, hatásuk pedig kumulatív.

Az erőtlen államként jellemezhető nemzeti közösség keretében megnyilvánuló lazaságot és önkényességet ki lehet, és ki is aknázzák *egyéni nyerészkedés céljára*

egyes gazdasági, társadalmi és politikai hatalommal rendelkező emberek. Igaz, hogy az erőtlen állam által a nagyarányú kizsákmányolásra nyújtott lehetőségekkel természetszerűleg csak a felsőbb osztály élhet, de gyakran a társadalmi ranglétra alsóbb fokain álló személyek is megragadhatják e kínálkozó alkalmakat kicsiny haracsolásra. De még ezektől az egyéni érdekektől eltekintve is *az erőtlen államban a társadalom minden rétegében sokkal szélesebb körű az általános hajlam az állami szabályozó rendszabályokkal és azok megvalósításával szemben tanúsított ellenállásra.*

Ennek a roppant komplex jelenségnek az áttekintését kíséreljük meg ebben a fejezetben; ismét csak a délázsiai országok kerülnek az előtérbe, mert ezeknek a viszonyait tanulmányoztam a legbehatóbban. Az erőtlen állam a fejletlenség *valamennyi* problémájának egyik aspektusa, s ezért ebben a fejezetben különösen nagy nehézségekbe ütközik majd, hogy az *Asian Drama*-ra való megfelelő számú keresztutalással támasszam alá állításaimat. A fejletlen világ egyéb részeit illetően csupán néhány rövid kiegészítő kommentárt fűzök majd fejtegetéseimhez.

A fejletlen országoknak ez a jellegzetes vonása szemmel láthatóan nemigen függ össze kormányformájukkal. Thaiföld vagy Indonézia mind az 1966. évi véres őszi események előtt, mind azt követően, tekintélyuralmi állam volt; mégis, az ilyen ország pontosan olyan erőtlen, sőt még erőtlenebb is lehet (a fenti meghatározás szellemében), mint India vagy Ceylon, ahol rendszeres időközönként megtartott választásoktól függő parlamentáris kormányok vannak uralmon.

Igaz, például az 1958. évi pakisztáni puccs előzménye az volt, hogy az ezt megelőző „demokratikus" rendszer idején általánossá vált a demoralizáltság a közügyek intézésében, s így az államcsínyt azzal indokolták, hogy

helyre kell állítani a rendet meg a tömegek bizalmát. Nagy általánosságban egy katonai kormányzat e téren gyakran föl tud mutatni néhány gyors eredményt; így történt ez Pakisztánban is, amikor Ayub Khan vette át a hatalmat, vagy Burmában az első katonai kormány idején, 1958-ban.

De az is kitűnt ezekben az országokban, hogy az eredmények többnyire nem tartósak. S ez nem független a 3. fejezetben már tárgyalt körülményektől: a kormányváltozások, de még a kormányforma-változások is valahol magasan a néptömegek feje fölött zajlanak le, és általában csak a hatalmat monopolizáló felsőbb rétegek csoportjai között végbemenő eltolódásokat tükrözik.

Mielőtt folytatnám, még az előző fejezeteknél is lényegesebbnek tartom, hogy hangsúlyozzam: *az erőtlen állam elemzésének itt következő kísérlete semmiképpen sem értelmezhető moralista alapon.* A társadalmi fegyelmezetlenség tekintetében (akárcsak más viszonylatokban) a fejletlen országok nem a népeik valamiféle inherens rossz vonása következtében olyanok amilyenek; ez a fejlett nyugati vagy kommunista országokétól nagymértékben elütő hosszú történelmi fejlődés következménye, melynek során sajátos gazdasági, társadalmi és politikai hatalmi struktúrák jöttek létre.

A társadalomtudományi kutatás szerepe az okok és okozatok kölcsönhatásának feltárása, az értékpremisszák, adott esetben a korszerűsítési eszmények szemszögéből, nem pedig az, hogy vádoljon, vagy mentségeket keressen. A kutatásnak, hogy sikeres legyen, kérlelhetetlenül realistának, nem pedig diplomatikusnak kell lennie. A fejlesztési problémákkal kapcsolatos irodalomban e kérdést kínosnak ítélve, rendszerint megkerülik; ez a háború utáni korszak közgazdasági kutatásaiban meggyökerezett elfogultság további jellemző példája (erre

az 1. fejezetben már kitértünk), ami egészében téves eredményekre és felületes megállapításokra vezetett.

A gyarmatosítást megelőző időkben kétségtelenül létezett valamiféle „integráció" Dél-Ázsia mezőgazdasági területein, hasonlóképpen, mint a középkort megelőző és a középkori Európában. Meglehetősen nagy mérvű volt a helyi „önkormányzat" – s ez ismét csak sajátos jellegű volt, s kevés hasonlóságot mutatott azzal, amit modern időkben értünk e meghatározáson. Bármilyen lehetett is a hatalom alapja és megoszlása, valamint a központibb jellegű hatósággal kialakított kapcsolat, a rendszer működése arra irányult, hogy egy stagnáló és nagyjából önellátó közösségben fenntartsa a társadalmi és gazdasági egyensúlyt.

Lényege a kötelezettségek olyan hálózata volt, amely elsősorban a föld megművelésének jogát szabályozta, ugyanakkor azonban biztosította az utak, csatornák, víztárolók és más közös használatú berendezések fenntartását is. Különösen az erősebben egyenlőségre alapozott társadalmú országokban – mint például Burmában vagy a hajdani Sziámban – a szokásjog szabályozta a kölcsönös munkasegítséget, ami valamiféle „szövetkezés" volt, bár ismét csak igen nagy mértékben elütött attól, amit a modern időkben kísérelnek meg Dél-Ázsiában a fejlődés előmozdításának egyik elemeként. A kötelezettségvállalások leginkább egyének, családok vagy különböző státuszú csoportok között jöttek létre, nem pedig az egész közösség érdekén alapultak.

Annak idején létezett gépezet is e hagyományos jogok és kötelezettségek fenntartására, továbbá e szokásjogok megsértésének helyrehozatalára és megbüntetésére. Akárcsak Európában, Dél-Ázsiában is a kötelezettségek túlnyomórészt a népesség szegényebb rétegeire hárultak – igaz, hogy országonként és koronként igen nagyok az el-

térések e tekintetben. Valószínűleg azonban meglehetősen lazán ellenőrizték a kötelezettségek betartását, és különösen azokban az országokban, ahol a legnagyobb volt a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenség (például azon a szubkontinensen, amely ma Pakisztánra meg Indiára oszlik), sok lehetett az önkényeskedés is. Az alacsonyabb rétegekkel szembeni kegyetlenség ezek részéről kicsinyes akadékoskodásba és fegyelmezetlenségbe ütközött, a kiváltságos csoportok pedig közönyösen tűrték a gyenge teljesítményt, a szakszerűtlenséget és a pontos munka hiányát.

Az Európa és Dél-Ázsia között fennálló jelenlegi különbség fokozatosan alakult ki. Nyugat-Európában a hanyatlás korszakai ellenére a hosszú távú tendencia a jogok és kötelezettségek örökölt rendszerének tökéletesítése irányába mutatott, és az a törekvés nyilvánult meg, hogy a kötelezettségeket az egyéni, családi vagy csoportkapcsolatok hálózatából a közösség iránti kötelezettségekké alakítsák át. A merkantilizmus és liberalizmus, az iparosítás és urbanizáció révén végbemenő társadalmi-kulturális fejlődés egyik aspektusa volt ez, amelyet a makro-szociológusok „státuszról" „szerződésre", „mechanikus" szolidaritásról „szervezett" szolidaritásra, *„Gemeinschaft*ról" *„Gesellschaft*ra" stb. való áttérésként határoztak meg.

Még az Újvilág határvidéki települései is kezdettől fogva gyorsan kialakították a maguk modern közösségi szervezetét. A politikai demokráciára alapozott jóléti állam irányába történő fejlődés legújabb tendenciája nyugaton nem utolsósorban a közösségen belüli jogok és kötelezettségek ezen korábbi rendszere tekintetében radikális lépéseket jelent pontosabb meghatározásuk, a lazaság és önkényeskedés erőteljes csökkenése és a terhek mind egyenlőbb viselése irányában. Bármi legyen valakinek a

helyzete a társadalomban, napjainkban nem bújhat ki a megerősödött közösségi ellenőrző rendszerek alól.

Dél-Ázsia ősi és statikus falusi szervezete nem ment át hasonló fejlődésen. Ehelyett a gyarmati rendszer többnyire felbomlasztotta az ősi falusi szervezetet anélkül, hogy létrehozott volna helyette egy életképes újat. A közvetett uralom rendszerint még a közvetlen uralomnál is jobban konzerválta az örökölt mintákat; Indonézia, illetve Burma a kétfajta gyarmati politika különböző következményeinek két szélsőséges példája.

A nyugati típusú földtulajdon bevezetése érdekében gyakorolt nyomás, bizonyos gazdasági kapcsolatok részleges átállítása a pénzgazdálkodásra, e két változás ösztönző hatása a pénzkölcsönzésre, a belső munkaerővándorlás, egyes országokban az „idegen keletiek" beáramlása, végül az olyan gyarmati közigazgatás rákényszerítése ezekre a társadalmakra, amelynek legfőbb célkitűzése az adók behajtása és a rend meg nyugalom fenntartása, azt eredményezte, hogy a jogok és kötelezettségek, törvények és szabályok helyi rendszere megrendült, egyes területeken pedig lényegében össze is omlott. Szinte mindenütt kudarcot vallottak azok a kísérletek – kiváltképpen a gyarmati korszak késő évtizedeiben –, amelyek nyugati mintára helyi önkormányzatot kívántak bevezetni.

A gyarmatosítást megelőző kor tekintélyuralmi hagyományait (e tradíciók erősebbek vagy gyengébbek voltak, nagyjából attól függően, milyen mérvű volt a mindenkor lényeges egyenlőtlenség a társadalmi struktúrában) a gyarmati uralom még inkább megszilárdította, és gyámkodási rendszerré alakította át. Ebben a rendszerben az emberek megszokták, hogy parancsolgatnak nekik, de azt is, hogy a lehető legnagyobb mértékben kibújjanak kötelességeik alól. Korlátozta a gyarmati kormányzat beavatkozását a nép életébe és munkájába

a laissez-faire attitűd is, melynek értelmében nem kívánta magát túlságosan beleártani társadalmi és vallási ügyekbe; a nép viszonylatában a vallás főképpen a társadalmi viszonyok *status quo*jának fenntartására szolgált.

A fenti megszorításokkal a és rendelkezésre álló korlátozott személyi és pénzügyi erőforrások figyelembevételével *a gyarmati tisztviselők természetes szerepe volt az egyéni módon való beavatkozás és bizonyos mértékig gyámsági felelősségvállalás a nép jólétéért*. Ezek a hivatalnokok közvetlenül gyakorolták a korlátlan közigazgatási ellenőrzést, amiben támogatta őket a bennszülött tisztviselők vagy a bizalmukat élvező feudális törzsfőnököknek a társadalmi piramis alapja felé haladva szélesedő hierarchiája. Indonézia kivételével burjánzott a korrupció, különösen az alsóbb szinteken. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy ebben a kormányzati rendszerben általánossá vált az önkényeskedés.

A gyarmati uralom utolsó évtizedeiben ezekben az országokban a felszabadító mozgalmak, ahol jelentősebb szerephez jutottak, mint Brit Indiában (beleértve a mai Pakisztánt is), Indonéziában és még hosszabb ideig Francia Indokínában, az idegen uralom elleni lázadás formáját öltötték. A felsőbbséggel szembeni engedetlenség természetes fegyverükké vált.

Indiában Mohandas Gandhi kidolgozta az együtt nem működés politikai taktikájának filozófiáját és elméletét. Még azokban a dél-ázsiai országokban is, amelyeknek nem volt Gandhijuk, de még csak felszabadító mozgalmuk sem, az engedetlenséget és együtt nem működést a rájuk kényszerített gyarmati hatalmi rendszer elleni természetes tiltakozásként és védekezésként alkalmazták. E módszerek annál is sikeresebben terjedhettek a legszélesebb néprétegek körében, mert egybevágtak a hagyományos tekintélyuralmi rendszerek velejárójával: a közönnyel és nemtörődömséggel. Mindez *meglehető-*

sen anarchista attitűdöt hagyott örökül, s napjainkban az új államok nemzeti kormányai azt tapasztalják, hogy ezeket őellenük fordítják.

Ezek a kormányok azonban azt kívánják, hogy országaik fejlődjenek, és erre a célra átfogó terveket készítenek. Függetlenül attól, vajon szabad választásokkal kívánják-e létrehozni hatalmi bázisukat – mint Indiában meg Ceylonban – vagy pedig valamiféle diktatúratípusok – mint Pakisztán meg Burma –, megkísérlik megvalósítani azt, amit hol „demokratikus tervezésnek", hol „decentralizációnak", hol meg „alapvető demokráciának" neveznek. Minden okuk megvan arra, hogy megkíséreljék megszerezni a széles néptömegek támogatását és együttműködését, hiszen ezek a tömegek passzív ellenállásukkal – s ebben régi hagyományokra tekintenek vissza – meggátolhatnak mindennemű fejlesztési törekvést. Azzal az örökséggel terhelten, amelyet megkíséreltem már jellemezni, és az elburjánzott korrupciótól rothasztott közigazgatásukkal ezek az országok érthető módon kerülik a közösségi kötelezettségekre alapozott rendszer megerősítését és felépítését, ami a korszerűsítés szemszögéből nyilvánvalóan feltétlenül szükséges lenne mindezekben az országokban.

Még az olyan országban is, mint India, ahol egészen a közelmúltig a tervezés szüntelenül napirenden volt, és ahol az egymást követő országos tervek olyan hallatlanul széles problémaskálát öleltek fel, nagyon gondosan kellene átfésülnünk a terveket, hogy néhány jelzésre bukkanjunk, amely arra utalna, hogy a falusi lakosságra kötelezettségeket rovó rendelkezésekre is szükség lenne. Az első két terv fölvetette a kérdést, mennyire kívánatos lenne, hogy a mezőgazdasági politikáért felelős tagállamok törvényeket hozzanak a földek pusztulásának meggátlására. De ennek a minden meggyőződés nélkül fölvetett ajánlásnak a megvalósítására mit sem tettek; leg-

följebb egyik-másik állam tett néhány habozó lépést, de a meghozott törvényeknek ezekben sem szereztek érvényt.

Általában kerülik a fokozottabb fegyelem követelményének nyilvános felvetését; Indiában ez ma sokkal inkább így van, mint Gandhi idejében. Ehelyett *a legkülönfélébb ösztönzésekhez folyamodnak: megpróbálkoznak rábeszéléssel, oktatással, képzéssel és szubvenciókkal.* De mivel nem létezik, vagy csak igen kezdetleges formában található meg a munkaerő-, tőke- és termékpiac, *a szubvenciók éppenséggel csak ritkán folyósíthatók az ármechanizmuson keresztül érvényesülő általános, nem diszkrecionális beavatkozás révén.*

Az egyedi ösztönzések más típusaival kombinált szubvenciókat ehelyett az általam diszkrecionális szabályozóknak nevezett rendszer alapján kell szétosztani a községfejlesztési, szövetkezeti programok keretében és az új helyi önkormányzati szervek révén. Ezeken keresztül Indiában a szó szoros értelmében sok százezernyi szubvenciót osztanak szét. Ezek a programok azonban túlságosan nagy terheket rónak a gyenge közigazgatásra, és hatalmas új korrupciós lehetőségekre nyújtanak módot.

A szubvenciókat a szegényebb rétegek megsegítésére szánják, de az egyenlőtlen társadalmi rétegződés és ezen országok hatalmi struktúrája következtében (nem utolsósorban helyi szinten) többnyire a jobb módú elemek húznak hasznot belőlük, mint arra a 4. fejezetben már rámutattam. Részben ez oknál fogva, a mezőgazdaság fellendítését célzó programokban is szereplő oktatási ösztönzések kiábrándító eredménnyel járnak. Kudarcuk egyik általános oka, hogy semmiféle erőfeszítés nem történt arra, hogy a közösségi kötelezettségek rendszerének kiépítésével egészítsék ki ezeket. Elvben mit sem különbözött ettől a többi dél-ázsiai ország politikája sem.

Az a politikai döntés, hogy szinte kizárólagosan mézesmadzaggal csalogassanak, s ne használják a furkósbotot, a gyarmati korszak örökségével, valamint azokkal a körülményekkel magyarázható, amelyek között ezek az országok elnyerték függetlenségüket. Talán még az is érthető, hogy a szükségből bizonyos fokig erényt csináltak. *Elfogult politikájukat rendszerint büszkén azzal magyarázzák, hogy ez is csak azt bizonyítja, az új kormány irtózik a kényszer alkalmazásától, és eltökélte, hogy csakis a meggyőzés és az ösztönzők pozitív eszközeivel él.*

Annak idején, a hidegháború korszakában, nagyon is opportunus volt mindezt a kommunizmussal, különösen pedig a terrorral és parancsolgatással szembeni helytállásként értelmezni. Mindazoknak, akik meg akarják gátolni az államhatalom felhasználását az egyenlőségre alapozott reformok bevezetése érdekében, s mindazoknak, akik kishitűekké válnak, mihelyt fölismerik az ilyen reformok útjába tornyosuló politikai és intézményi akadályokat, érdeke az efféle ésszerűnek tűnő értelmezés.

A nyugati országokban, amelyeknek legfőbb gondjuk, hogy a fejletlen világot megmentsék a kommunizmustól, a kényszer alkalmazása elleni állásfoglalást többnyire naivul szó szerint vették. S maguknak a kommunistáknak sem állhat nagyon érdekében a fokozott kényszer ajánlása. Nyilván ők is úgy vélik, ez csak egy forradalom után következhet be, de a fejlődés mai szakaszában óvakodnak ennek hirdetésétől. Így azután az egész vita továbbra is zűrzavaros és megoldatlan.

Az önkéntesség eszményével kapcsolatos szóbeli finomkodások által elfedett *nagyon is valóságos és súlyos dilemma azonban az, hogy Dél-Ázsiában kevés a remény gyors fejlődésre nagyobb társadalmi fegyelem nélkül; márpedig ez nem fog kialakulni olyan törvények és rendeletek nélkül, amelyeknek kényszerrel szereznek érvényt.* Mind-

ezek az országok, bármilyen legyen is kormányformájuk, többnyire jóval kevesebb és jóval hatástalanabb kötelezettséget róttak népeikre, mint a nyugati országok. Dél-Ázsia értelmiségi elitjének nagy része visszautasítaná, java része még csak meg sem értené Learned Hand, köztiszteletben álló konzervatív amerikai jogász megállapítását, miszerint „a törvény – erőszak".

Elvben *a társadalmi fegyelem megvalósítható bármely fokú politikai demokrácia keretében, amelyet egy ország ki tud vívni;* végtére is semmi sem veszedelmesebb a demokráciára, mint a társadalmi fegyelem hiánya. A politikai és társadalmi viszonyok ezekben az országokban azonban meggátolják, hogy olyan rendeleteket bocsássanak ki, amelyek nagyobb kötelezettségeket rónának népeikre. De még ha hoznak is ilyen törvényeket, nem tartják be őket, és nehéz érvényt szerezni nekik. Végső fokon ezt értem az „erőtlen állam" meghatározáson.

A dél-ázsiai országoknak ezt a jellegzetes hagyományos vonását a gyarmati korszak előtti és a gyarmati kor történelme szabja meg. A társadalmi fegyelmezetlenség legyűrésével szemben mutatkozó ellenállás mögött azonban *erős hagyományos érdekek is meghúzódnak, legfőképpen a felsőbb rétegekben, de gyökerük lenyúlik egészen mélyen a tömegekbe.*

Dél-Ázsia országai nem hajlandók népeikre meghatározott, szigorú, az állam által szentesített kötelezettségeket róni. Hivatalos felfogásuk szerint irtóznak a kényszertől, és csak az ösztönzésre hagyatkoznak; ezzel sajátosan ellentétes, hogy valamennyi dél-ázsiai országban – igaz, más-más mértékben – *arra törekednek, hogy általános jellegű, átfogó törvényeket készítsenek elő és hozzanak* a társadalom korszerűsítésére, legfőképpen pedig a már említett tekintélyuralmi, gyámkodási, partikularista és anarchikus örökség ellensúlyozására.

Valamennyi ország törvénybe iktatott, vagy készül törvénybe iktatni alkotmányt, amely biztosítja az általános felnőtt választójogot, és szavatolja a polgári szabadságjogokat. Számos dél-ázsiai ország többé-kevésbé teljes, modern családjogi törvénykezést készített elő vagy iktatott törvénybe, ami többnyire kifejezetten arra irányult, hogy a nőknek a férfiakéval egyenlő jogokat biztosítson. Indiában az alkotmány eltörölte a kasztokat, és külön törvények intézkednek a kasztrendszerrel kapcsolatos szokások fölszámolásáról. Valamennyi ország állást foglalt a földreform mellett, s fokozatosan törvényeket hoztak e reform megvalósítására.

Ennek az átfogó reform törvényhozásnak az elemei általában arra irányultak, hogy a tömegek hátrányos helyzetben levő rétegeinek az érdekeit védelmezzék. Mégis, *sokkal kevesebb társadalmi változást hoztak, mint amennyit célként deklaráltak,* vagy elért eredményként általában beállítani igyekeznek.

A 3. fejezetben már említettem, hogy a korszerűsítési eszmények, legfőképpen az egyenlőség ideáljának közvetítői a felsőbb rétegekből kerültek ki. A függetlenség korai szakaszában ezeket az új törvényes jogokat a hatalmon levő politikai elit nyújtotta a tömegeknek. Jóval kevesebb buzgalom mutatkozott azonban részükről, amikor e jogok valóra váltására került sor. Annál is könnyebben elodázhatták ezt, minthogy alulról semmiféle nyomást sem gyakoroltak rájuk.

A legtöbb nyugat-európai országban az általános felnőtt választójog a szavazati joggal nem rendelkezők sok évtizedes szervezett erőfeszítései nyomán valósult meg, s maradéktalanul itt is csak az első világháború után. Még hosszabb ideig kellett harcolni a nők nagyobb polgárjogi egyenlőségének fokozatos kivívásáért. Ez azzal járt, hogy amikor végül is megadták e jogokat, felkészült

és szervezett állampolgári csoportok léteztek, amelyek készen állottak valóra is váltani e jogokat.

Másképpen alakult a helyzet Dél-Ázsia országaiban. Sok helyütt a demokrácia helyébe valamiféle autoritatívabb rendszer egy változatát állították: az elit a maga számára igyekezett ugyan kivívni az általános választójogot, de még csak nem is gondolt arra, hogy ugyanezt követelje a széles néptömegek számára is.

Nagy általánosságban megállapítható, hogy bármiféle változás következett is be a politikai rendszerben, ez rendszerint csupán a társadalmi hierarchia csúcsán elhelyezkedő felsőbb rétegeken belüli harc eredménye volt (l. 3. fejezet). A változás sohasem annak következtében ment végbe, hogy a szegénységben élő tömegek föllázadtak az elnyomás ellen – kivéve napjainkban Vietnamban; itt a nép huszonöt éve harcol már fegyveresen először a franciák, majd később az amerikaiak ellen, akik óhatatlanul a kiváltságos csoportok körében keresték szövetségeseiket. Indiában, ahol egészen a mai napig megőrizték az általános felnőtt választójogon alapuló parlamenti rendszert, a választók széles rétegei nem eléggé szervezettek ahhoz, hogy nyomást gyakoroljanak érdekeik védelmében. A parlamenti demokrácia, úgy ahogyan Indiában működik, nem egyéb, mint a társadalmi és gazdasági *status quo* egyik alkotóeleme.

Hasonlóképpen, Indiában a kasztrendszer elleni törvényeket sohasem az érinthetetlenek tömegeinek valamely szélesen megalapozott és szervezett mozgalma követelte. Többségük valószínűleg mind a mai napig úgy hiszi, alárendelt státuszuk az istenek és karmájuk végzetszerű elrendelése. A dacos, céltalan elégedetlenség azonban nem hathatós társadalmi és politikai erő. Mivel a népszámlálási kategóriákból kirekesztették a kasztot, a törvények egyik legfőbb eredménye az lett, hogy az indiai értelmiségiek, főként amikor külföldön tartózkodnak,

azt állíthatják: megszűnt maga a kasztrendszer. Valójában azonban a kasztintézmény, egészében véve, talán még erősebben érvényesül, mint valaha, legfőképpen a vidéki körzetekben. A választásokon való részvétel és számos egyéb változás új érvényesülési teret nyitott a kasztoknak.

S hasonlóképpen: a falusi vagy városi tömegek életében kevés változást hoztak a nők egyenjogúsítására törekvő törvények. Az alsóbb néprétegekben alig akad nő, aki csak sejtené is, hogy léteznek ilyen törvények, nem is szólva arról, mit tartalmaznak.

Bizonyos értelemben a föld- és bérleti törvények is ilyen természetűek. Jóformán sehol az egész térségben nem a földnélküliek sikeres mozgalma vívta ki őket, hanem az értelmiségi és politikai elit radikálisabb elemei propagálják ezeket az intézkedéseket. Az agrárreform eszméje régóta olyan presztízst vívott ki, mint nyilvánvalóan ésszerű és jogos követelés, hogy általánosan már akkor elfogadták, mikor megvalósítása még csak a jövő lehetőségének tűnt. Indiában például már jóval a függetlenség elnyerése előtt a Nemzeti Kongresszus programjában szerepelt „a föld azé, aki megműveli" követelése, és ezt azóta sem vetették el.

A különbség azonban az, hogy *amennyiben valóban megvalósítanák ezeket a reformokat, anyagilag gyökeresen megváltoztatnák a társadalmi és gazdasági rétegződést*. Ellentétben a kasztrendszer ellen vagy a nők egyenjogúsítására irányuló törvényekkel, ezeket nem lehetne minden gyakorlati jelentőség nélküli „kirakatdarabokként" fenntartani.

Ez a magyarázata, miért alakult másként e javaslatoknak a sorsa. A földreformtörvényeket részint elodázták – mint Indonéziában – részint igen magas felső határt szabva korlátozták – mint Nyugat-Pakisztánban –, vagy pedig, s ez szinte valamennyi országban azonos gya-

korlat, különféle típusú kibúvó rendelkezésekkel egészítették ki őket. Ugyancsak általános vonás, hogy a meghozott törvényeknek – többnyire a hivatalnokok és a földesurak összejátszása következtében – egyszerűen nem szereznek érvényt. A 4. fejezetben már hangsúlyoztam, hogy a legtöbb fejletlen országban csupán látszólagos föld- és földbérleti reformokat vezettek be, kivéve ha valamilyen forradalmi helyzetben valósították meg azokat. Bizonyos mértékig így történt ez Kelet-Pakisztánban, ahol nagyon sok volt a hindu földesúr, s ezeket a szubkontinens kettéosztása alkalmával kiűzték az országból.

A jövedelmi- és vagyonadók is mutatnak azonos vonásokat a föld- és bérleti reformokkal: *ha egyértelműen fogalmaznák meg, és hatékonyan végrehajtanák őket, kihatnának a társadalmi és gazdasági rétegződésre.* De éppen ez oknál fogva roppant nagy hagyományos érdekeltségek mesterkednek hatálytalanításukon.

A kiindulási pont a törvények megfogalmazása. Többnyire kibúvó-klauzulákat és kivételeket tartalmaznak, s ezáltal hatástalanná tesznek minden törvényjavaslatot. Gyakran szántszándékkal annyira homályosan fogalmazzák meg őket, hogy csak növelik az adók alóli kibúvás lehetőségét. Nyomon követi ezt az adócsalás és az, hogy még a kivetett adókat sem fizetik be. Az adócsalást megkönnyítik a megdöbbentően enyhe bírságok, ugyanakkor az adóalap-becslést és adóbehajtást végző szervek túlságosan kis létszámúak, és nem is eléggé hozzáértően végzik munkájukat. A hivatalnokok alacsony fizetése a megvesztegetés egyik forrása.

Persze még a fejlett országokban is létezik kibúvás az adók alól és adócsalás. A dél-ázsiai térségben és általában a fejletlen országokban azonban hallatlan méreteket öltenek ezek a jelenségek. S noha a költségvetési nyilvántartás igen gyenge lábon áll, a fenti állítás – nagy

bizonytalansági határok között – statisztikailag is alátámasztható. Ezeknek az országoknak a művelt köreiben mindez amúgy is köztudomású. A sajtó – ahol szabad, mint például Indiában vagy a Fülöp-szigeteken – szüntelenül ostorozza ezt a nemzeti botrányt, de többnyire semmi következetes intézkedés sem követi e cikkeket, és mi sem történik a közerkölcs megtisztítására.

Ahol az alsóbb társadalmi rétegek helyzetének enyhítésére specifikus politikai intézkedéseket hoznak, ezeket vagy nem alkalmazzák, vagy nem szereznek érvényt nekik, vagy pedig annyira eltorzítják, hogy csupán a nem annyira szegények javát szolgálják, és hátrányos megkülönböztetést alkalmaznak a tömegekkel szemben. A 4. fejezetben rámutattam arra, miképpen érvényesült ez a hatalmas mezőgazdasági szektorban. Nagyjából ugyanez vonatkozik a különböző nem mezőgazdasági jellegű segélyprogramokra is.

Ha egy, a szegények, s nem a jobbmódúak megsegítésére szolgáló törvény tárgyalásakor előreláthatóak a rendelkezések valóra váltásának a nehézségei, vagy éppenséggel megvalósíthatatlanoknak tűnnek, még könnyebben elfogadják a törvényhozásban, hiszen azoknak a képviselői, akiknek áldozatot kellene hozniuk, bizonyosak lehetnek afelől, hogy lényegében semmi sem fog változni. Valamely indiai állam parlamentje tehát tanúbizonyságot tehet a földnélküliek és szegényparasztok iránti rokonszenvéről, ha törvényt hoz a minimális mezőgazdasági bérekről, vagy maximálja a földesurak terményjárandóságát, esetleg a pénzkölcsönzők kamatlábát, mivel nem áll fenn a törvény megvalósulásának kockázata. A gyakorlati kihatásokat tekintve *az egész politikai, jogi és közigazgatási rendszer tehát nagymértékben a szegény sorsú néptömegek érdekei ellen irányul.* Mindez abban jelentkezik, hogy nem szereznek érvényt

a törvényeknek, és eltorzítják a politikai rendszabályokat.

A törvényeket és a politikai rendszabályokat olyan lépésekként indokolják, amelyek az egyenlőségi eszmények, általánosabban a korszerűsítési ideálok megvalósítására irányulnak; ezeket már nagy általánosságban elfogadta a művelt felsőbb osztály, amelynek értelmiségi és politikai elitje ezeknek az eszményeknek a szállás-csinálója. Amikor azonban arra kerül a sor, hogy formába öntsék a törvényeket és a politikai rendszabályokat, s még inkább hogy lépéseket tegyenek valóra váltásukhoz, e körök többnyire szűkkeblű, önző érdekeiket követik.

Meglehet, a tömegekben dacos elégedetlenség él, de képtelenek hangot adni ennek, túlságosan passzívak és szervezetlenek, semhogy sikeresen képviselhessék érdekeiket. Az alulról jövő nyomás hiánya okozza tehát a sajátos ellentmondást az állítólagos egyenlőségi törekvések és a szembeszökő, növekvő egyenlőtlenség között, amire már a 3. fejezetben rávilágítottam.

Amikor a társadalom alsóbb – beleértve a legszegényebb – néprétegeinek a problémáival foglalkozik, a kormány kerüli azt is, hogy az államhatalom által szentesített egyértelmű kötelezettségeket körvonalazzon, s csupán ösztönzésre és önkéntesen vállalt módosításokra hagyatkozik. Ez valamiféle lelkiismereti vigaszt nyújt, amiért nem szereznek érvényt a szegény sorsú tömegek érdekében hozott törvényeknek és politikai rendszabályoknak. A hátrányos helyzetben levő rétegek érdekeit szolgáló reformok mind a törvényhozás, mind a végrehajtás síkján elakadnak; s ez éppen az egyenlőség eszményét legodaadóbban hirdető kormánytagok és értelmiségi elit-elemek hitét ingatja meg az olyan rendszabályokban, amelyekhez a szegény néptömegek aktív részvétele lenne szükséges.

Noha ezért és más okoknál fogva is bonyolult a kérdés, *az erőtlen állam problémájának alapvető magyarázata az, hogy minden hatalmat a felsőbb osztály tart kezében; ez ugyan megengedheti magának az egyenlőségre alapozott törvényeket és az ennek megfelelő politikai rendszabályokat, egyszersmind azonban vitathatatlanul abban a pozícióban van, hogy meg is akadályozza ezek valóra váltását.* Törvényszerűen visszariadnak attól, hogy megvizsgálják és elemezzék e politikai mechanizmust, okait és hatását a fejlődésre; ez egyike a legfontosabb okoknak, amiért a háború után a fejletlen országok fejlődési problémáival foglalkozó irodalomban annyira tért hódíthattak az előítéletek (l. 1. fejezet).

A városi közösségeknek olyan ipari létesítményeik vannak, amelyeket általában a gazdaság „szervezett", „korszerű" vagy „korszerűsített" szektoraként emlegetnek. S még ha nemcsak a modern magán- és állami tulajdonban levő nagyipari, bánya-, építőipari, közlekedési, kereskedelmi és pénzügyi vállalatokat számítjuk ide, hanem az ültetvényeket is, még együttvéve is az egész gazdaságnak csupán elenyésző töredékét alkotják, különösen az alkalmazott munkaerők számát véve alapul. Jóllehet a hagyományos szektorok (a gyáriparban is) valamennyi dél-ázsiai országban jóval nagyobbak, a szervezett szektor a tervezés szemszögéből különösen jelentős, mert a tervezés egyik legfőbb célkitűzése a tervezés hatósugarának meghosszabbítása, s hogy végül arra késztesse a hagyományos szektorokat, fogadják el ésszerűbb gazdasági magatartásmintáit. Ami kevés vita folyt a magángazdaság terven belüli operatív ellenőrzésének eszközeiről,[1] szinte teljes egészében a szervezett szek-

[1] Különbséget teszek *pozitív* szabályozók (másképpen ösztönzők) és *negatív* szabályozók (másképpen korlátozások és megszorítások) között. Szabályozók *önkényesek* lehetnek, ha alkalmazásuk a közigazgatási

torra vonatkozik, noha rendszerint ezt nem mondják ki egyértelműen.

A „szervezett" meg „korszerűsített" jelzők azonban minden valószínűség szerint erősen túlzott elképzeléseket támasztanak e szektor vállalatai és a nyugati vállalkozások hasonlóságát illetően. A tulajdon a magánvállalatok viszonylatában, a vállalatvezetés pedig mind a magán-, mind az állami vállalatok viszonylatában patriarchális és nepotista prekapitalista vonásokat mutat. A kaszt-, család- és etnikai csoporthűségnek jelentős a szerepe; ugyancsak igen fontosak az „összeköttetések". Még a külföldi tulajdonban levő ültetvények, bányák és egyéb ipari meg kereskedelmi vállalatok is quasi-feudális vonásokat mutatnak.

Csak fenntartással állítható tehát, hogy a szervezett szektor vállalatait az árösztönzés racionális megfontolásai alapján irányítják, mert befolyásolják a költségeket és a nyereséget. Mi több, csupán hiányosan szigetelődnek el a náluk jóval nagyobb kiterjedésű „szervezetlen" gazdaságtól, amelyben szigeteket alkotnak. Munkaerő-, valamint menedzser- és technikusszükségletüket nem olyan piacokról elégítik ki, amelyek hasonlóak a fejlett nyugati országok munkaerőpiacaihoz; ugyanez vonatkozik gyakran a készletszükséglet kielégítésére is. Az előállított termékek piaca sokszor – bár különféle módon és különböző mértékben – ugyancsak tökéletlen.

hatóságok egyedi döntését tartalmazza; vagy *nem önkényesek*, ha alkalmazásuk automatikusan következik valamely határozott rendeletből vagy az árak megváltoztatásából, vámtételek és adók kivetéséből; vagy pedig annak a következménye, hogy egy meghatározott iparágnak szubvenciókat biztosítanak anélkül, hogy ezáltal módot nyújtanának egy-egy cég javára történő hátrányos megkülönböztetésre. Ez utóbbi megkülönböztetés nagyjából azonos a „közvetlen" vagy „fizikai" szabályozók és a szakirodalom által „közvetett" szabályozókként jellemzett intézkedések közötti különbséggel. L. *Asian Drama*, 19. fejezet, 1. szakasz (903. l.-tól).

Mindezen fenntartásokkal mégis a szervezett szektorral kapcsolatban várható el, hogy az árpolitika és más nem önkényes általános szabályozók hatékonyan érvényesüljenek. A gyakorlatban azonban kitűnik, hogy *valamennyi kormány önkényes adminisztratív szabályozók özönével próbálja szabályozni (ösztönözni, irányítani és korlátozni) ezeket a vállalatokat* (ezt többnyire „közvetlen" vagy „anyagi" szabályozók módszerének nevezik), ami azután azt eredményezi, hogy egyetlen jelentős, sőt jóformán még kevésbé jelentős gazdasági döntést sem hozhatnak az adminisztratív hatóságok előzetes engedélye nélkül, ha nem akarják megkockáztatni e hatóságok utólagos rosszallását. Ugyanezen oknál fogva Dél-Ázsiában az üzleti élet még a modernizált szektorban is merőben különbözik attól, amit általában a nyugati országok értenek e fogalmon.

Nagy vonalakban az alábbi mechanizmus magyarázza ezt a sajátos helyzetet. A vállalkozókedv és a beruházás előmozdítására számos pozitív ösztönzőt alkalmaznak. Ilyenek a kedvező valutaátváltási arányok, védelem a külföldi versennyel szemben importkorlátozások révén, alacsony kamatláb, az állami szektorban termelt áruk és az állami szektor által végzett szolgáltatások olcsó árai, adókedvezmények és általában a profit csekély megadóztatása.

De mindezeket az ösztönzőket olyan nagyvonalúan biztosítják, hogy semmiféle általános szabály sem érvényesülhet realizálásukkor. Önkényesen, adminisztratív úton kell meghatározni, melyik vállalat kapjon külföldi valutát, melyiknek nyújtsanak – gyakran kedvezményes kamattal – kölcsönt, s melyiknek biztosítson az állami szektor olcsó szolgáltatásokat. S mivel ez gyakran nem bizonyul elégségesnek, a negatív szabályozók egész áradatát kell alkalmazni annak meghatározásakor, melyik vállalatnak engedélyezzék a beruházást és a termelést,

s azt, hogy mit mikor termeljen, melyik országból importálja termelőeszközeit és a termeléshez nélkülözhetetlen egyéb szükségleteit stb.

Ilyenformán visszás helyzet áll elő. Míg mindenki arról beszél, hogy bátorítani kell a vállalkozást, és e célból rengeteg ösztönzőt alkalmaznak, a legtöbb közigazgatási tisztviselőnek ideje és energiája java részét a vállalkozó kedv korlátozására és elfojtására kell fordítania. Olyan ez, mint ha egy gépkocsi vezetése közben padlóig nyomnák a gázpedált, ugyanakkor pedig behúznák a féket is.

Legfőképpen tehát azt kell hangsúlyoznunk, hogy *amennyiben a vállalatokat a gyakorlati határokon túlmenően bátorítják, éppen e vállalkozó kedv megfékezésére létre kell hozni az önkényes adminisztratív szabályozók iszonyúan nagy bürokratikus rendszerét.* Bizonyos ösztönzők eltörlése vagy lazítása lehetővé tenné a megszorítások megfelelő csökkentését, és módot nyújtana mind az ösztönzők, mind a megszorítások irányítására árpolitikai és egyéb nem önkényes eszközök révén.

Az egymással ellentétes szabályozók széles körű elterjedtsége tehát azzal a következménnyel jár, hogy egyre *több* szabályozóra van szükség, és ezek *túlnyomó része* feltétlenül önkényes jellegű lesz, amire máskülönben nem lenne szükség. Ez különösen kedvezőtlen a fejlesztés szemszögéből, hiszen a dél-ázsiai országokban az egyik legsúlyosabb szűk keresztmetszet, hogy igen kevés a hozzáértő és feddhetetlen adminisztrátor.

A fentiekkel kapcsolatban azonban lényeges fenntartással kell élnünk. A dél-ázsiai országokban kétségtelenül gyakrabban szükségesek önkényes, időnként pedig egymásnak ellentmondó szabályozók, mint a fejlett országokban; e szabályozók jellege hasonló azokhoz, amelyekkel a fejlett országokban a háború alatt operáltak. A rendszabályok alapvető oka ezen országok szegény-

sége és fejletlensége, amit a nagy zökkenőkkel működő piacok tükröznek, ahol sokkal általánosabb jelenség a szűk keresztmetszet és a terméktöbblet, mint a kereslet és a kínálat egyensúlya.

Az is bizonyos azonban, hogy az önkényes szabályozókra nem lenne szükség olyan mértékben, ahogyan általában alkalmazzák őket. Jóllehet az országos tervekben rendszerint megkerülik az operatív szabályozók kérdését (s ez az egyik oka annak, miért nem minősíthetők e tervek operatívaknak), nyilvánvaló, hogy az egész térségben éppen az önkényes adminisztratív szabályozók túlburjánzását tekintik általában a tervezés lényegének. Indiában, de más országokban is, amelyek elkötelezték magukat „a szocialista típusú társadalomnak", jellegzetes „szocialista" vonásnak ítélik, ha egy kormány készségesen él az önkényes szabályozók módszerével. Ezt a téves felfogást gyakran osztják nyugati szakírók is, akik sokszor még arról is meggyőzik önmagukat, hogy mindez a „marxizmusban" gyökerezik.

Rendszerint a külföldi fizetőeszközök hiánya a legfőbb szűk keresztmetszet. Ezért nem meglepő, hogy az ellentmondó, többnyire önkényes jellegű szabályozók nyomán kialakuló bürokratizálódás leginkább Indiában, Pakisztánban, Burmában meg Indonéziában harapódzott el. Malájföldön, a Fülöp-szigeteken és Thaiföldön kevesebb az önkényes jellegű korlátozás, noha ösztönzőik, például az új vállalkozások adómentessége, szokatlanul nagy mértékben politikai és adminisztratív megítélés függvényei.

A magánvállalkozás egyéni, adminisztratív, önkényes szabályozóinak általános előnyben részesítése természetesen megfelel a gyarmatosítást megelőző és a gyarmati időszak tekintélyuralmi és patriarchális örökségének. De az, hogy semmiféle eltökélt szándék nem mutatkozik általános nem önkényes szabályozók felhasználására, bő-

vebb magyarázatot igényel, s nem elégedhetünk meg puszta történelmi utalásokkal.

A magángazdaság korszerűsített szektorában érvényesülő állami szabályozók ezen vázlatos elemzése nagyon is hiányos lenne, ha eltekintenénk a döntő fontosságú kérdések feltevésétől: *Cui bono? Vajon ki húz hasznot a magángazdaság állami szabályozásának ismertetett típusú megoldásából?*

Említésre méltó, hogy noha a dél-ázsiai országokban az üzletemberek, akárcsak másutt a világon, hajlamosak panaszkodni az állami beavatkozás és a bürokratikus szabályozók miatt, panaszaik annyira letompítottak és gyöngék, hogy óhatatlanul azt a gyanút támasztják, vajon egyáltalán komolyak-e.

A „túlságosan nagy" ösztönzők, amelyeket gyakran korlátozásokkal kell kiegészíteni, „túlságosan nagy" profitokra vezetnek – „túlságosan nagyokra" ahhoz képest, ami a tervezés szemszögéből szükséges lenne egy vállalkozás életre hívásához. Mi több, e „túlságosan nagy" profitokat az adózás nemigen szívja el, mert az adótörvények kényelmes kibúvókat biztosítanak, és általánosan elterjedt a nagymérvű adócsalás. *A megalapozott cégek és különösen a nagyvállalatok több oknál fogva olyan stratégiai helyzetet foglalnak el, hogy ők kapják mind az anyagi ösztönzőket, mind az engedélyeket.* Ez általában korlátozza a versenyt, kedvez a monopóliumnak vagy oligopóliumnak, és mindenképpen előnyös a hagyományos érdekeltségeknek. Ezek a vállalatok ellenőrzik a „gazdasági körök nézeteit", sőt a „közvéleményt" is.

Tulajdonképpen az a helyzet, hogy valahányszor egy engedélyt, szabadalmat, kölcsönt vagy devizakiutalást kapnak, ajándékhoz jutnak. Az egész rendszer úgy működik, hogy ők vannak a legkedvezőbb helyzetben a

pénzt érő papírszeletkék megszerzésére. Márpedig ez nagyon is megéri nekik, hogy átvágják magukat az önkényes adminisztratív szabályozók útvesztőjén, amelynek eredeti rendeltetése egyrészt a vállalkozó kedv bátorítása, másrészt az volt, hogy a beruházásokat megtartsa azon a szinten, ahol elegendő készlet áll rendelkezésre a kereslet kielégítésére.

Nyilvánvaló az is, hogy az önkényes adminisztratív szabályozókat működtető közhivatalnokok meg politikusok hagyományos érdeke ezek fenntartása és további szaporítása. Rendkívül nagy hatalmat biztosít nekik, a hatalom pedig mindig vonzó. E hatalom annál is jelentősebb, mert a szabályozókat nem építik be az országos tervekbe, a végrehajtási utasítások pedig többnyire nem egyértelműek: alkalmazásuk ilyenformán inkább adminisztratív megítélés kérdése.

A gazdaság és az állami bürokrácia közötti összeütközés különösen egy olyan környezetben válik természetes tendenciává, ahol a kaszt, a család, a gazdasági és társadalmi státusz, általánosabban fogalmazva: a „kapcsolat" oly sokat jelent. Mindez gyakran korrupcióra vezet. A korrupt elemeknek pedig létérdekük e rendszer fenntartása.

Igaz, hogy a vezető állami hivatalnokok és a politikusok fölözik le a haszon javát, de a köreikben elharapózott korrupció mégis terjed lefelé is, egészen a falvakig, vagy legalábbis nagymértékben akadályozza mindazon erőfeszítések valóra váltását, amelyek a kicsinyes korrupció kiirtását célozzák a közhivatalnoki kar alsóbb rétegeiben.

A háború utáni szemlélet egyik legszembeszökőbb előítélete, hogy valóságos tabuként kezelik a korrupció rendkívül fontos tényét az elmaradott országok fejlesztési problémáinak elemzésekor. Az 1. fejezetben már említettem, hogy végig olvashatunk a fejletlenséggel és a fejlesztéssel foglalkozó sok száz könyvet meg cikket anélkül, hogy akárcsak egyetlen ízben is fölbukkanjon a „korrupció" szó.

A háború utáni idők előítéleteinek két legfőbb forrása – a kutatásban érvényesülő diplomatikus magatartás és a realitásoknak ellentmondó nyugati modellek felhasználása, legfőképpen a helyi attitűdöktől és intézményektől való elvonatkoztatás révén – itt együttesen olyan helyzetet teremt, amely esztelen és abszurd mind a tudományos munka igazságkeresési etikája szemszögéből, mind pedig abból a szempontból, hogy relevánssá tegyük észszerű politika kialakítására.

Amikor nyugati közgazdász és társadalomtudós körökben nagy néha és általánosságban érintik a korrupció problémáját (s ez is sokkal gyakrabban történik beszélgetés közben, mint írásban), a kifogások, amelyekkel előhozakodnak, hogy miért nem tárgyalják komoly kérdésként, irrelevánsak, gyengén alapozottak, vagy éppenséggel kirívóan hamisak. Akad néhány közgazdász – többnyire amerikai, mert a többi nyugati kutató inkább megkerüli írásaiban ezt a problémát –, aki téves nézeteit még írásban is rögzíti. Például: „. . . a megvesztegetés. . . szükséges és távolról sem káros kenőanyag a nehézkes adminisztráció gépezetében"; az igazság viszont az, hogy a korrupció éppen egyik oka az adminisztráció nehézkességének.

A fejletlen országok kutatói ugyancsak udvariasan vagy apologetikusan kezelik írásaikban ezt a tabut. Em-

lékszem, egy ízben megkíséreltem felkelteni fiatal indiai szociológusok egy csoportjának az érdeklődését az empirikus kutatás iránt, hogy kimutassuk és elemezhessük, milyen természetű nehézségekbe ütköznék egy szegény, föld nélküli mezőgazdasági munkás vagy részes bérlő, ha megkockáztatná és a földesurától vagy a pénzkölcsönzőtől törvényes járandóságát követelné. Javaslatomat teljes közönnyel fogadták. „Semmiféle tanulmány sem kell nekünk ahhoz, hogy tudjuk, mi a helyzet" – jegyezte meg egyikük. Kétségtelenül sajátos okfejtés egy tudós szájából.

Singapore egyike a fejletlen világ azon kevés helyének, ahol egy tiszta kezű kormány szemmel látható sikerrel harcol a korrupció ellen, ami különben – akárcsak másutt – nyilván elharapóznék, és növekvő tendenciát mutatna. Az ázsiai közalkalmazottak szakszervezetei vezetőinek egyik értekezletén S. Rajaratnam, külügy- és közmunkaügyi miniszter előadásának merészen a következő címet adta: „Bürokrácia kontra kleptokrácia."[2] Bírálta a korrupció tárgyalásának tabuját, amelyet a legtöbb közgazdász mindmáig tiszteletben tart:

„Elképesztő, hogy az Ázsia meg Afrika fejlesztési problémáival foglalkozó, egyébként kiváló tanulmányok mennyire kerülnek mindennemű komolyabb állásfoglalást a korrupció tényével kapcsolatban. Nem mintha a szerzőknek nem lenne tudomásuk létezéséről, de úgy tűnik, nem mérik fel teljes egészében, mennyire releváns a politikai stabilitás és a gyors gazdasági fejlődés szemszögéből. Meglehet, e téma komoly tárgyalását kerülik azért is, nehogy sértsék az ázsiaiak érzékenységét."

Rajaratnam ezután idézett néhány kivételszámba menő szerzőt, aki érinti e kérdést, s aki arra a következtetésre jut, hogy a tudománnyal ellenkező „moralizálás"

[2] *Second Public Services International Asian Regional Conference*, 1968. november 14. Soksz.

feltételezni, miszerint a korrupció káros következményekkel jár.

„A bürokrácia megvesztegetése – így érvelnek – a fejlődő országokban előmozdíthatja a bürokrácia hatékonyságát, az újítást és a gyors gazdasági fejlődést. ...Még semmiféle meggyőző bizonyítékkal sem találkoztam – jegyzi meg Rajaratnam –, ami alátámasztaná, hogy a korrupció elősegítené a gazdasági fejlődést, vagy megszilárdítaná a politikai stabilitást."

Idéz egy másik szerzőt is:

„...a korrupció nem összefüggéstelen jelenségek tömege, hanem politikai rendszer, amit a hatalmon levők meglehetős pontossággal irányítanak."

Rajaratnam erre így válaszol:

„Csakhogy ez az állítás, mely szerint a korrupció ‚meglehetős pontossággal irányítható', ellentmond a tényeknek, ahogy azokat Ázsiában ismerjük. A kleptokrácia, függetlenül attól, vajon a hatalmon levők kívánják-e, vagy sem, egyre nagyobb méreteket öltő korrupcióba lavírozza önmagát, s végül gazdasági és politikai káoszba torkollik. Az elmúlt két évtizedben ez volt az ázsiai társadalmak életciklusa."

A közgazdászok túlnyomó többségének a korrupcióval szembeni közönye sajátosan ellentétes azzal *az élénk érdeklődéssel, amelyet az átlagos művelt emberek tanúsítanak e kérdés iránt szerte Dél-Ázsiában.* Kevés kérdés ragadja meg annyira a „művelt" embereket, mint ez, még ha egyébként kevéssé érdeklődők is. Kevés kérdést vitatnak ennyire szenvedélyesen. Azokban az országokban, ahol szólásszabadság uralkodik, mint Indiában vagy a Fülöp-szigeteken, az újságok hosszan tárgyalják az állítólagos korrupciós eseteket. Jó néhány népszerű folyóirat szinte csak erre a kérdésre specializálja magát. Néha már úgy érzem, napjainkban a korrupció itt ugyanazt a helyet foglalja el, mint a szexualitás és a faji kérdés az Egyesült Államok civilizációjában.

A politikai konferenciák – már ahol egyáltalán tartanak ilyeneket – sok időt és energiát fordítanak e kérdés megvitatására. Időnként korrupcióellenes hadjáratokat indítanak: törvényeket hoznak, éberségi bizottságokat alakítanak, különleges rendőri egységeket bíznak meg visszaélések kivizsgálásával. Még az is megesik, hogy többnyire alacsonyabb rangú köztisztviselőket bíróság elé állítanak és elítélnek, sőt időnként egy-egy miniszternek is le kell mondania. Bizottságokat neveznek ki, amelyeknek általános stratégiát kell kidolgozniuk a korrupció leküzdésére.

Mindezekben az országokban azonban a művelt elemek véleménye szerint a korrupció különösen a magasabb rangú köztisztviselők meg politikusok között harapózik el (beleértve a parlamenti képviselőket és a minisztereket is). Ám a nagy hűhóval beharangozott erőfeszítések a korrupció megelőzésére, s annak bizonygatása, hogy a korrupt elemek elnyerik méltó büntetésüket, szemmel láthatólag csak elősegítik a cinizmus térhódítását, különösen a tekintetben, hogy mennyire érinti mindez a magasabb rangú személyiségeket. Említettem már, hogy Singapore, ez a kis szigetállam, ritka kivétel – az egyetlen az egész térségben. Nem vitás, hogy ez nagymértékben megszilárdította kormánya helyzetét.

Az emberek nézetei a korrupcióról, az ezekhez fűződő érzelmek önmagukban is jelentős társadalmi tények. Okuk van és hatásuk, és semmivel sem menthető, ha nem folytatnak beható kutatómunkát a kérdés felderítésére. Ugyanez vonatkozik *az állami politika rendszabályaira, a politikai, törvényhozói adminisztratív és bírósági intézkedésekre is.* Mindkét típusú társadalmi tényről nyilván könnyűszerrel meggyőződhetünk; elemezhetjük őket, hiszen a társadalmi valóság felszínén jelentkeznek.

Ez tehát az első kutatási feladat. Sok dél-ázsiai országban meglehetősen nyíltan folyik a nyilvánosság előtt a

vita, s valamennyi országban elharapódzott a pletykálkodás; nem okozna túlságosan nagy gondot, hogy egy lépéssel továbbmenve kivizsgálják a tényeket az egyes visszaélések esetében. A tágabban értelmezett kutatási feladat azonban az, *hogy kimutassuk a korrupció általános jellegét és mértékét egy-egy országban, s rávilágítsunk arra, milyen mélyre hatolt a gazdasági élet különböző szintjeibe és ágazataiba, és fényt derítsünk minden felfedhető korrupciós tendenciára.*

Az empirikus kutatás, amelynek alapul kell szolgálnia e kérdések megválaszolására, még gyermekcipőben jár, ami ugyancsak azt tükrözi, milyen erős tudományos körökben az ezzel a kérdéssel kapcsolatos tabu. Mindaz, amit az *Asian Drama*-ban a korrupcióról elmondtam, s amire utalnom kell e rövid összefoglalásban, parlamenti jegyzőkönyvek, bizottsági jelentések, újságcikkek beható tanulmányozásán, továbbá dél-ázsiai tájékozott személyekkel való beszélgetéseken alapul, beleértve nyugati üzletembereket is; kisebb mértékben közvetlen személyes megfigyeléseimre hagyatkoztam.

A korrupció viszonylagos mértéke Dél-Ázsia számos országában jelenleg nem deríthető fel teljes bizonysággal. De valamennyi országban igen nagy méreteket ölt, s kétségtelenül jóval elterjedtebb jelenség, mint a fejlett nyugati országokban (beleértve az Egyesült Államokat is) vagy a kommunista országokban. Növekvő tendenciát mutat a függetlenség elnyerése óta, különösen a magasabb rangú köztisztviselők és politikusok körében. A trend szemmel láthatóan töretlenül ível felfelé.

A dél-ázsiai kormányok közigazgatásának különböző ágazatait illetően általános nézet szerint a közmunkaügyi tárca és az állami beszerzési hatóságok azok, amelyek valamennyi országban a legkorruptabbak, hasonlóképpen a vasútigazgatóságok, az importengedélyeket és más jogosítványokat kiadó hatóságok, valamint az adó-

kat és vámtételeket kivető és behajtó szervek. De a korrupció már befészkelte magát a bíróságokra és egyetemekre is.

Okként és okozatként a korrupció kitermelte a közéletben is nemkívánatos megfelelőjét. Az üzleti körök különösen aktívaknak mutatkoztak a politikusok és vezető kormánytisztviselők korrumpálásában. A hivatalos jelentésekben és a nyilvánosság előtt folyó viták során azonban, többek között, említés sem történik arról, *milyen szerepe van a korrupció elharapódzásában a nyugati üzleti érdekeltségeknek, amelyek egymással versengenek a dél-ázsiai országok piacaiért, vagy pedig önállóan, esetenként hazai cégekkel vagy helyi kormányokkal létesített közös vállalkozások révén közvetlen beruházásokat hajtanak végre ezen országok iparvállalataiban.*

A nyugati konszernek képviselői nyilvánosan soha még csak nem is említik ezt a kérdést. De magam is tanúsíthatom: magánbeszélgetések során nyíltan bevallják, hogy gyakran meg kell vesztegetniük a magas rangú kormánytisztviselőket és a politikusokat, máskülönben nem tudnák keresztülhajszolni valamely üzleti elképzelésüket; vesztegetniük kell fent és lent az államapparátusban, hogy minél kevesebb akadályt gördítsenek vállalataik működése elé.

Nemigen tesznek lakatot a szájukra, amikor saját vállalataik és más cégek tapasztalatairól beszélnek. A megvesztegetések, mondják, dél-ázsiai üzleti tevékenységük üzemi költségeinek jelentős hányadát alkotják. Noha egyetlen külföldi cég sem vallhatja abszolút szabályként, hogy semmiféle vesztegetést sem folytat, nyilvánvalóan igen nagy a különbség az egyes vállalatok, sőt még a másmás nemzetiségű vállalatok között abban a tekintetben, milyen mértékben hajlandók a vesztegetés eszközéhez nyúlni.

A nyugati vállalatok közül állítólag a francia, az ame-

rikai, de különösen a nyugatnémet cégek azok, amelyek a leggátlástalanabbul hajlamosak vesztegetés árán elérni céljaikat. A japán cégekről azt tartják, hogy mindenkinél készségesebben fizetnek. Ezzel szemben sohasem hallottam, hogy a kommunista országok kereskedelmi kirendeltségei egyedi megvesztegetési pénzeket ajánlottak volna föl vagy fizettek volna. E széles körben elterjedt nézetek a dél-ázsiai társadalmi kép szerves részei, mint ahogyan a korrupció folklórját tevő valamennyi többi alkotóelem is az. A kutatásnak kell fényt derítenie arra, milyen mértékben tükrözik pontosan a tényleges üzleti gyakorlatot.

Köztudomású, hogy a nyugati kormányok, kiváltképpen az Egyesült Államok által nyújtott segélyeket gyakran elnyeli a nagy méreteket öltő korrupció, különösen Laoszban, Dél-Vietnamban, Thaiföldön, de még a Fülöp-szigeteken is, olyannyira, hogy a szókimondó amerikai tradícióknak megfelelően, erről nemcsak a sajtóból, hanem a kongresszusi vizsgálatokból is értesülünk.

Úgy tűnik, *a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank és a Nemzetközi Pénzügyi Alap, valamint az Egyesült Nemzetek Szervezetének más szervezetei nagyjában-egészében el tudták kerülni, hogy a korrupt elemek kezére játsszanak* – kivéve, amikor a segélyt áruk formájában folyósítják, s ezek néha nem érkeznek meg a címzettekhez, hanem a feketepiacon tűnnek fel. Különösen a Világbank veti egyre inkább latba befolyását, hogy ellenőrizhesse: kölcsöneit valóban olyan módon használják fel, ami becsületes versenyt tesz lehetővé a szállítók között.

A korrupció természetrajzát, a népi hiedelmek és érzelmek politikai, adminisztratív és jogi visszatükröződését, a korrupció tényleges eluralkodását a térség számos országában és a jelenlegi trendeket – *mindezeket a társadalmi*

tényeket okozati kapcsolatukban, Dél-Ázsia egyéb viszonyaival összefüggésben kell megmagyarázni.

A korrupció alapvetően semmi egyéb, mint az erőtlen állam egyik sajátos megnyilvánulása, abban az értelemben, ahogyan a fentiekben meghatároztam; fölvázoltam már e jelenség általános történelmi előzményeit is. Az erőtlen állam általános helyzete teszi lehetővé a korrupciót, ugyanakkor *circulus vitiosus*ként, kumulatív hatással, a korrupció eluralkodása az egyik legfőbb oka annak, hogy ezek az országok továbbra is erőtlen államok maradnak.

E rövid összefoglalásban csupán egyetlen szempontot kívánok kiemelni. Ezekben az országokban a korrupció mint életforma *erkölcsi differenciálást tartalmaz azt illetően, hol, mikor és hogyan tesz szert valaki egyéni haszonra.* Míg a fejletlen országokban egyrészt nehezen lehet észszerű profitmotívumokat és piaci viselkedést meghonosítani az élet azon szektoraiban, ahol a fejlett országokban érvényesülnek (vagyis az üzleti élet szférájában), hasonlóképpen nehézségekbe ütközik kiküszöbölni az egyéni nyerészkedés motívumait abból a szektorból, ahol a fejlett országokban nagyjából már fölszámolták ezeket (az állami élet és a hatalom szférájából).

A két különbség kiegészíti, sőt bizonyos mértékig alá is támasztja egymást. Valójában mindkettő a prekapitalista, hagyományos társadalom csökevénye. Ahol nem léteznek piacok, vagy ahol a létező piacok rendkívül hiányosak, a legtágabban értelmezett „kapcsolatok" helyettesítik őket. „Plurális társadalmakban" ez a lojalitás szétaprózásával jár, s különösen csekély lojalitás mutatkozik a közösség egészével szemben, akár helyi, akár nemzeti szinten.

A saját, a család vagy (a szó dél-ázsiai értelmezésében) a „közösség" haszna érdekében kiaknázott hatalmi pozíció lehet miniszteri rang, törvényhozói testületi képvise-

lői cím, lehet vezető kormánytisztviselő pozíciója, akinek jóváhagyása vagy együttműködése szükséges egy engedély kiadásához vagy egy üzlet megkötéséhez. De nem kell ilyen magasra tekinteni, hiszen egy alacsony beosztású hivatalnok is elodázhatja vagy megakadályozhatja egy kérvény továbbítását, egy tehervagon felhasználását vagy egy vasúti sorompó haladéktalan felnyitását.

A dél-ázsiai korrupció elharapódzása okainak vizsgálatakor figyelembe kell venni a hagyományos társadalom örökségét. Elméletként azonban ez esetben megmaradnánk a statikus társadalom birodalmában. Csakis dinamikusan értelmezve magyarázható a korrupció egyre növekvő áradata, amiről minden országból beszámolnak, s amely például Indonéziát, amely még a gyarmati korszakban is nagyjából mentes volt a korrupciótól, ma már át- meg átjárja. *Gyakorlatilag mindaz, ami a függetlenség elnyerése óta történt, nagyobb kísértést, egyszersmind nagyobb lehetőséget is jelentett a korrupció számára;* kiváltképpen a politikusok meg a magasabb rangú kormányhivatalnokok jártak élen a nagyobb mérvű panamázásban, de a kisstílű megvesztegethetőség lefelé is elharapódzott.

A függetlenség elnyerése és az áttérés a gyarmati helyzetről az önkormányzatra a legtöbb dél-ázsiai országban súlyos zavarok közepette ment végbe. Ugyanakkor első ízben jutottak jelentős szerephez a politikusok, hiszen most már hatalom van a kezükben. Az anyaországi tisztviselők nagy részének hazatelepülése következtében alig maradt ezekben az országokban a szigorúbb nyugati erkölcsökön nevelkedett hozzáértő adminisztrátor. Ez sokkal élesebben kiütközött, sokkal nagyobb károkat okozott Indonéziában, Burmában, de még Pakisztánban is, mint a Fülöp-szigeteken, Indiában vagy Ceylonban. További súlyos következményekkel járó változásnak bizonyult, hogy általában csökkentik a tisztviselők, s főkép-

pen a közép- és alsóbb szintű tisztviselők reáljövedelmen számított fizetését.

Egyidejűleg az önkényes adminisztratív szabályozók nagyarányú alkalmazása, amiről korábban már szólottam, fokozta a közigazgatással szemben támasztott követelményeket. Ezek a szabályozók már önmagukban is a korrupció melegágyai. A korrupció elterjedése viszont arra vezet, hogy korrupt politikusoknak és becstelen kormánytisztviselőknek, valamint klienseiknek – különösen az üzletembereknek – feltétlenül érdekükben áll az ilyen természetű szabályozók rendszerének fenntartása, sőt kiterjesztése.

Mindehhez még hozzájárul a nyugati magántőke beáramlása, nyugati üzleti vállalkozások térhódítása, amit most már nem ellenőriznek és szabályoznak a hajdani anyaországok adminisztrátorai, akik – legalábbis a brit meg holland függő területeken – többségükben megvesztegethetetlenek voltak, és bizonyos önmérsékletre szorították a nyugati üzletembereket. A szabályozás és ellenőrzés ma a helyi politikusok és köztisztviselők kezében van, őnáluk viszont nem tapasztalható hasonló fokú megvesztegethetetlenség.

Nagyon általános az ok és okozat zárt köre is, amely kumulatív hatással érvényesül a korrupció rendszerén belül. A cinikusabb elemek ezt a helyzetet esetleg azzal indokolják, hogy egy „fejlődő országban" elkerülhetetlen a korrupció. Ennek nyomán terjed a cinizmus, és csökken a vesztegetési pénzek adásával és elfogadásával szembeni ellenállás.

A korrupció széles körben való felismerésének és a már említett közérzetnek, hogy tudniillik a bűnösök megbüntetésére semmiféle hatékony intézkedés sem történik, különösen ha azok magas rangúak, egyik, bár távolról sem az egyetlen következménye a cinizmus erősödése. Ez viszont még az olyan nemzeti vezetőnek is, aki maga nem

korrupt, és tud a korrupció elharapódzásáról, elveheti a kedvét attól, hogy támogassa a kormány és a közigazgatás korrupciótól való megtisztítására irányuló merészebb javaslatokat. Úgy tűnik, Dzsawaharlal Nehru szintén hajlamos lehetett erre:

„Ha csupán torkunk szakadtából ordítozunk, hogy mindenki korrupt, ez megteremti a korrupció légkörét. Az emberek úgy érzik, korrupt légkörben élnek, s maguk is korrumpálódnak. Az egyszerű ember így szól önmagához: ‚Úgy látszik, mindenki korrupt, akkor meg én miért ne legyek az?' Ha ilyen légkört próbálnak teremteni, fel kell lépnünk ellene."

A korrupció természetrajza közvetlen hatásainak ezen elemzése minden bizonnyal helytálló. De Nehru gyakorlati következtetése, hogy nem kell fölhasználnia hallatlan emberi presztízsét és a haragos közvélemény igényét gyökeres intézkedésekre a magas szinten elterjedő korrupció megfékezésére, nyilván egyike súlyos tévedéseinek, amint arra számos barátja is felhívta figyelmét.

Említettem már, hogy a korrupció problémájával kapcsolatos komoly kutatások elhanyagolásának egyik opportunista indoka e kérdés állítólagos jelentéktelensége; mi több, egyesek azt állítják, hogy a Dél-Ázsiában uralkodó jelenlegi viszonyok között a fejlesztés szemszögéből egyenesen hasznos a korrupció. Úgy vélem, ez az elgondolás – amelynek alátámasztására még sohasem végeztek alapos ok- és okozat-elemzést – alapvetően helytelen: *a korrupció igen nagy mértékben hátráltatja a fejlődést.*

A korrupció természetes velejárója és egyik eleme a fejletlen országok azon általános jellegzetességének, hogy erőtlen államok. A fejlődés egyik legnagyobb akadálya, és komoly mértékben gátol, a társadalmi fegyelem kialakítására irányuló mindennemű erőfeszítést. A korrupció eluralkodása nemcsak a politikusokra és

köztisztviselőkre, hanem az üzletemberekre, sőt az egész lakosságra rányomja a bélyegét.

A korrupció mindennemű tervezésbe és tervteljesítésbe az irracionalitás elemét viszi bele, mert olyan irányban befolyásolja a fejlődés tényleges menetét, ami eltér az országos terv célkitűzéseitől. Márpedig ha eleve számolnak ezzel a hatással, korlátozzák a tervezés hatékonyságát.

A hivatalos pozíció egyéni nyereségre történő kihasználásának egyik elterjedt módszere az obstrukcióval és halogatással való fenyegetődzés. *A korrupció tehát valamennyi szinten gátolja a döntéshozatal és a végrehajtás folyamatát:* több rendszabályt tesz szükségessé a becstelen tisztviselők ellenőrzésére, ami egyszersmind azzal is jár, hogy a becsületes tisztviselő vonakodik önálló döntéseket hozni. Mindkét tekintetben körülményessé teszi és lassítja az adminisztrációt.

A korrupció hatása lassítja a közigazgatási apparátus működését; a felelősség ésszerű átruházásának megakadályozása pedig különösen káros Dél-Ázsiában, ahol egyrészt amúgy is kevés a hozzáértő adminisztrátor, másrészt ennek velejárója az a tendencia is, hogy nagyarányú állami szabályozási módszereket alkalmaznak, ez pedig fokozott mértékben szükségessé teszi az önkényes adminisztratív döntéseket.

Általában azt állítják, ezekben az országokban a „túlzott bürokrácia" a gyarmati korszak öröksége; ez azonban csak részigazság. A korrupció növelésére irányuló trend is nagymértékben felelős ezért a jelenségért. S amikor még igen hozzáértő nyugati közigazgatási szakemberek is mellőzik ennek az összefüggésnek az említését, ez ugyancsak a könyvemben minduntalan bírált tudománytalan diplomatikus attitűd alkotóeleme.

De még ennél is lényegesebb, hogy a korrupció hatása *veszélyezteti a kormányzat stabilitását.* Az új kormányok

olyan hagyományos társadalmat kaptak örökül, amelyben szétaprózódott a lojalitás. Fejlesztési törekvéseiknek arra kell irányulniuk, hogy e szétaprózottság leküzdésével korszerűsítsék az emberek attitűdjét. A korrupció, valamint az a tény, hogy ez köztudott, a nemzeti konszolidációra irányuló törekvés ellen hat, legfőképpen pedig csökkenti a kormánynak való elkötelezettség becsületét.

Egyetlen dél-ázsiai kormány sem tarthatja szilárdan kezében a gyeplőt, ha nem tudja meggyőzni az ország művelt elemeit, hogy hatékony intézkedéseket kell tennie a közéleti korrupció felszámolására. Kétségtelen tény, hogy ahol Ázsiában összeomlott a politikai rendszer (mint például Pakisztánban meg Burmában, vagy Dél-Ázsián kívül, Kínában), ennek egyik fő és gyakran döntő oka az volt, hogy a politikusok és kormánytisztviselők körében elharapózott a visszaélés a hivatali hatalommal, s ezzel egyidejűleg az üzletemberek között és az egész közéletben általánossá váltak a törvénybe ütköző ügyletek. Bárhol is helyezkedjék el a demokrácia–diktatúra skálán valamely dél-ázsiai kormány napjainkban, valamennyi számára a szó szoros értelmében létfenntartási kérdés, hogy hatékony lépéseket tegyen a korrupció ellen.

A fenti megjegyzések a fejletlen világ dél-ázsiai hatalmas térségeivel kapcsolatos egyéni megfigyeléseimen alapulnak. Latin-Amerikában merőben másképpen alakul a régmúlt idők öröksége.

Noha ezen országokról semmiféle átfogó felmérés sem áll rendelkezésünkre, személyes tapasztalataim és olvasmányaim alapján mégis azt a benyomást nyertem, hogy egyik vagy másik irányban tapasztalható egyéni eltérések ellenére *végső fokon nagyjából ugyanarra az eredményre jutunk Latin-Amerikában és Dél-Ázsiában:*

elharapózik, és egészében növekvő tendenciát mutat a korrupció. A történelmi háttér a múltban és a jelenben egyaránt az erőtlen állam. A külföldi beavatkozás Latin-Amerikában hosszú időn át még fontosabb szerepet töltött be, mint Dél-Ázsiában, és egyik gyarmatosító ország közigazgatása sem támasztott semmiféle komoly akadályt térhódításának.

Hasonlóképpen erősek itt is a korrupcióval kapcsolatos népi hiedelmek. Ezek még inkább telítve vannak érzelmekkel, mert nagyobb mértékben asszociálják a korrupciót a külföldi, elsősorban az Egyesült Államok befolyásával. A korrupció következményeiben nagyobb hasonlóság mutatkozik, mint az okokban.

S számos egyedi fokozattal és különbséggel ismét csak ugyanaz igaz nagy általánosságban a világ többi fejletlen országát illetően. *A legtöbb új független afrikai országról is azt állapítják meg a jelentések, hogy gyors ütemben süllyednek a korrupció mocsarába:* a „műveltek" új felsőbb osztályának parányi kis csoportjai nem tudnak ellenállni a kísértésnek, hogy alaposan kiaknázzák hatalmukat a függetlenség nemrégiben megnyílt korszakában.

Követelésem, hogy törjük meg a tabut, és indítsunk átfogó, alapos kutatómunkát az erőtlen állam és a korrupció tényeinek felderítésére a fejletlen világ e többi országa vonatkozásában is, ugyanannyira megalapozott, mint Dél-Ázsia esetében. Nekünk, közgazdászoknak kevés lehetőségünk nyílik, hogy valóban megértsük, mi megy végbe ezekben az országokban, és ésszerű fejlesztési politikákat dolgozzunk ki, ha továbbra is valamiféle sajátos naivitás állapotában leledzünk az élet e tényeit illetően, s továbbra is háború utáni elfogult szemlélet alapján közelítünk hozzájuk (amit elvi alapon már megbíráltam az 1. fejezetben).

A jelen fejezetben, de az egész könyvben megkíséreltem rávilágítani a tényekre és tényszerű összefüggésekre (az *Asian Drama*-ban pedig részletesebben megindokoltam és kifejtettem ezeket), mégpedig *a korszerűsítési eszmények szemszögéből.* Mivel értékpremisszaként kívánom alkalmazni ezeket, félreérthetetlenül fejtettem ki és indokoltam őket. A társadalmi valóságról így szerzett ismeretek lehetővé teszik majd *az ésszerű politikai következtetéseket,* s itt ismét szerephez jutnak a tények ezen ismeretével párosult értékpremisszák.

Aki másként látja a valóságot, annak meg kell indokolnia eltérő álláspontját és értékpremisszáit, s magyarázattal kell szolgálnia arra, miért választotta ezeket. „Közömbös" vagy „semleges" nézőpont logikailag elképzelhetetlen.

Nem vitás, hogy a korszerűsítési eszményeket viszonylag maradéktalanabbul váltják valóra a fejlett nyugati országokban, mint a fejletlen országokban. A gazdasági, társadalmi és politikai élet „keményebb" és „erősebb" állam keretei között bontakozik ki, ahol a korrupciót is oly mértékben korlátozzák, hogy jóval kisebb a jelentősége. Kiváltképpen így van ez a skandináviai kis protestáns államokban, de Nagy-Britanniában meg Hollandiában is ez a helyzet.

Bizonyos értelemben helytálló az állítás, hogy az elemzésünk számára választott nézőpont nyugati szemlélet. Ezt néha bírálatként említik, de ez a kritika nem releváns, és nem is megalapozott. Az értékpremisszaként választott korszerűsítési eszmények egyszerűen alapvetően ésszerűek, amennyiben célunk a fejlődés. A nyugati országokban maradéktalanabbul váltják valóra e célkitűzéseket, ami annak a következménye, hogy ezek az országok fejlettebbek is. Amikor a fejletlen országok saját fejlődésük célkitűzéseként ugyanezeket az eszményeket választják, *ezt nem azért teszik,*

mert az eszmények nyugatiak, hanem mert ésszerűeknek ítélik őket a fejlődés számára.

Hatalmas területe miatt, s mivel a fejlett nyugati világ és a fejletlen világ valamennyi kapcsolatában gyakorlatilag roppant fontos szerepet tölt be, meg kell említeni, hogy *az Egyesült Államok a jogrendszerben, a törvények betartásában és betartatásában olyan vonásokat mutat, amelyek bizonyos tekintetben közelebb állnak a fejletlen országok helyzetéhez, semmint az említett északnyugat-európai országok körülményeihez;* habár az Egyesült Államok helyzete ennek ellenére rendkívül eltérő a fejletlen országokban uralkodó állapotoktól, gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai háttere pedig merőben különböző. Amikor több mint egy negyed évszázada *An American Dilemma* című könyvemen dolgoztam, és az első fejezetben fölvázoltam az amerikai ideálokat, több bekezdést szenteltem az Egyesült Államok sajátos jogi hagyományai nagy általánosságban való megtárgyalásának.[3] Mivel ebben a könyvemben nem fejthetem ki ezt a témát, szeretnék nyomatékkal utalni e korábbi írásomra.

Akárcsak a fejletlen országokban, de eltérően Északnyugat-Európa lakosságától, az amerikaiak gyakran törvénybe öntik eszményeiket; e törvényeket azonban nem feltétlenül tartják és tartatják meg. Az Egyesült Államok közigazgatása sohasem volt különösen hatékony. Az ország gyors gazdasági növekedése *ennek ellenére* következett be. Ezt számos olyan körülmény tette lehetővé, ami nagymértékben különbözik a nyomor sújtotta jelen-

[3] Myrdal: *An American Dilemma, The Negro Problem and Modern Democracy* (New York, 1944), 1. fejezet, 6–12. szakasz (12. l.-tól). Több fejezetben a későbbiek során még visszatértem specifikus problémák kapcsán erre a kérdésre.

kori fejletlen országok viszonyaitól.[4] S az Egyesült Államok, különösen állami és nagyvárosi szinten, mindmáig nem annyira mentes a korrupciótól, mint az említett európai országok.

Ez utóbbi kulturális lemaradást számos összefonódó tényező okozza, többek között az Andrew Jackson elnök óta meghonosodott rendszer, melynek értelmében a győztes párt saját hívei között osztja szét a közhivatalokat; ilyen tényező a fenti gyakorlat következményeként a szilárdan megalapozott és politikailag független közszolgálat viszonylagos hiánya; a hátrányos helyzetben levő színes bőrű és bevándorló csoportok nagyvárosokba tömörülése; a pártgépezeteken alapuló politikai élet; különösen pedig az ország még mindig igen heterogén összetételű alsóbb osztályai integrációjának relatív hiánya.[5]

A Dél-Ázsia és más fejletlen országok fejlesztési problémáival kapcsolatos kutatások nagy részét amerikai egyetemeken, amerikai kutatók végzik. Talán felmerülhet az elképzelés, hogy az ebben a kutatómunkában fellelhető előítéletek, de különösen az erőtlen állam meg a korrupció problémáinak szinte teljes mellőzése esetleg a sajátos amerikai civilizációs környezetben kialakult opportunus vakságnak tulajdonítható.

E gyanú azonban nem indokolt. Először is, a már említett többi ország kutatói tanulmányaikban semmivel sem tanúsítanak több figyelmet a fejletlen országok fejlesztési problémái intézményes aspektusainak. Mi több, az amerikai kutatók nem hunyják be szemüket e fontos kérdések hazai megjelenési formái elől, sőt, kezdve a

[4] Myrdal: *An International Economy: Problems and Prospects* (New York, 1956). 204. l.-tól; *Beyond the Welfare State* (New Haven, 1960) 99. l.-tól.

[5] Myrdal: *Challenge to Affluence* (New York, 1956). 96. l.-tól; vö. *American Dilemma*, 33. fejezet (709. l.-tól).

visszaéléseket leleplező újságírókon, de már őket megelőzően is, tanulmányaik egyik sarkalatos tételének tekintették, hogy foglalkozzanak ezekkel a problémákkal. Ettől nem egészen független, de természetesen összefügg az amerikai társadalom egyéb változásaival, hogy az utóbbi évtizedekben az állam egyre kevésbé erőtlen Amerikában, míg a fejletlen országokban ellenkező irányú a fejlődés.

Ilyen körülmények között, úgy vélem, joggal reménykedhetünk, az amerikai kutatók valóban jelentősen hozzájárulnak majd ahhoz, hogy rávilágítsunk a fejletlen országok erőtlen államainak jelenségeire, s megvizsgálják azt a gyakorlati és politikai problémát is, miképpen lehetne fokozatosan javítani a fejlesztés lehetőségein az állam megszilárdításával és erősítésével. Annak alapján, amit arról a társadalomról tudnak, amelyben felnőttek, eredendően jobban értik az ebben a fejezetben tárgyalt problémákat.

III. Politikai irányvonal

A fejletlen országoknak széles fronton kell harcolniuk azért, hogy államaikat kevésbé erőtlenné változtassák.

Ez, többek között, megköveteli, hogy *törvényhozásukat hatékonyabbá* tegyék: alkalmasabbá arra, hogy valóra váltva a célkitűzéseket, megszabja az emberek viselkedését, kevesebb legyen benne a kibúvó, és hatékony szankciókkal szerezzen érvényt rendelkezéseinek. Mindez sok esetben *megszorításokat igényelne*. Nagyon is kétes értékűek az olyasféle reformtörvények, amelyek valóra váltására ez idő szerint semmiféle lehetőség sem nyílik.

A csupán a jövőben realizálható reformok felvázolása joggal helyet kaphat politikai pártok, különböző szerve-

zetek, egyes államférfiak vagy tudósok politikai programjában. A felnőttoktatásban még ösztönzés forrásául is szolgálhat, hiszen ennek, mint minden oktatásnak, az emberi attitűdök megváltoztatására kell törekednie.

Ha viszont úgy iktatjuk törvénybe az eszményeket, hogy valóra váltásukra nincsen mód, de még csak az erre irányuló szándék sem áll fenn, ez nem egyéb a cinizmus térhódításának előmozdításánál; amikor pedig e törvények csupán egyes esetekben, de nem általánosan érvényesíthetők, a bizonytalanság és az önkényesség további elemeit visszük az állami életbe. Azok pedig, akik szívük mélyén elleneznek minden társadalmi változást, azt állíthatják, hogy íme, már meg is valósult az átalakulás. Ha a fejletlen országok erősíteni, szilárdítani kívánják államaikat, semmiképpen se lépjenek az ilyen típusú törvényhozás útjára.

Valamennyi fejletlen országnak tökéletesítenie kell közigazgatását. *A nagyméretű közigazgatási reform egyike a legsürgetőbb feladataiknak, hogy lehetővé váljék és meggyorsuljon fejlődésük.* A közigazgatási reform sok tekintetben szintén *korlátozásokkal járna.*

Legelsősorban a következő lényeges követelmények támaszthatók a közigazgatással szemben. Már említettem, a fejletlen országok, különböző mértékben ugyan, de mind hajlamosak arra, hogy önkényes adminisztratív szabályozókkal (úgynevezett „közvetlen" vagy „fizikai" szabályozókkal) tereljék a magángazdaságot az állam által megkívánt irányba, ahelyett hogy általános hatást gyakoroló, nem önkényes szabályozókat, például árpolitikai intézkedéseket hoznának, vámtarifákat, fogyasztási adókat és egyéb politikai rendszabályokat alkalmaznának.

Elismerem, hogy helyzetük különböző tekintetben több önkényes szabályozót tesz szükségessé, de nem olyan mértékben, mint aminek napjainkban tanúi lehetünk.

Nem azért szállok síkra, hogy kevésbé ellenőrizzék a magánvállalkozást, hanem hogy más eszközökkel, ugyanakkor hatékonyabban végezzék ezt. Az eddigiekben már rávilágítottam arra, hogy a túlburjánzó önkényes szabályozók jelenlegi rendszere gyakorlatilag még több oligopolisztikus hatalmat biztosít a hagyományos és nagy üzleti vállalkozásoknak, és a tervezés szempontjából „túlságosan nagy" profitokat tesz lehetővé.

Valamennyi fejletlen országban nagyon ritka a hozzáértő és feddhetetlen adminisztrátor; igaz, akadnak országok, amelyekben a helyzet még a szokásosnál is rosszabb e téren. A lehetőségek határán belül végrehajtott átállás az egyedi önkényes szabályozókról az általános nem önkényes szabályozók rendszerére csökkentené a keresletet ezen ritka erőforrás iránt; ami rendelkezésre áll, azt inkább azon fontos feladatok megoldására lehetne tehát összpontosítani, amelyeket most teljesen elhanyagolnak. Ha a közigazgatási rendszeren belül eleget tennének a fokozott szakértelem követelményének, nagyobb valószínűsége lenne annak is, hogy kevésbé nehézkes bürokratikus eljárásokat alakítsanak ki, és több intézkedési jogkört ruházzanak át alsóbbfokú hatóságokra.

Egy további sürgős adminisztratív reform szintén korlátozásokkal járna. Kétségtelenül egyetlen fejletlen országban sem található túlságosan sok hozzáértő és feddhetetlen közigazgatási tisztviselő. De az adminisztráció túlterhelése szükségtelen önkényes szabályozókkal, továbbá a nehézkes eljárások és az intézkedési jogkör ésszerű átruházásának hiánya, ami részben a hagyományok öröksége, részben ezen szabályozók túlburjánzásának következménye, *a tisztviselői kar felhígulására vezet, mert kevésbé hozzáértő és alkalmas emberekkel kell feltölteni.*

A közigazgatás alsóbb szintjein szinte kivétel nélkül

mindenütt nagyon földuzzasztották a létszámot. Dél-Ázsiában ez egyenesen ijesztő méreteket öltött. De Latin-Amerikában és a fejletlen világ más országaiban is ugyanez a tendencia. Ez a helyzet politikai nyomás következtében alakult ki. Kistisztviselők tömeges fölvétele a közszolgálatba gyakran az aszociális iskolarendszer eredményeként mutatkozó „tanult munkanélküliek" számának csökkentésére szolgáló eszköz (6. fejezet).

Egy ízben megvitattam ezt a kérdést egy fontos pozíciót betöltő indiai miniszterrel. Bizalmasan közölte, hogy eltekintve a legmagasabb rangú beosztottaitól, minisztériumának egész személyzete lényegében fabatkát sem ér. Fele vagy harmad létszámmal sokkal hatékonyabban tudna dolgozni. De politikai okoknál fogva nem bocsáthat el senkit, s nem csökkentheti beosztottainak számát ésszerű és gazdaságos szintre.

Az alsóbb szintű közigazgatási létszám megtartásának rendszere természetesen összefügg e tisztviselők *igen alacsony fizetésével.* Ez viszont hajlamossá teszi a köztisztviselőket megvesztegetési pénzek elfogadására. A létszámcsökkentésnek lényeges fizetésemeléssel kellene együttjárnia, ugyanakkor pedig erőteljes intézkedéseket kellene tenni a korrupció kiirtására.

Nagy általánosságban – s nem utolsósorban a magasabb rangú kormánytisztviselők vonatkozásában – megállapítható: *a korrupciónak döntő szerepe van abban, hogy a közigazgatás hatékonysága továbbra is rendkívül csekély.* A korrupt köztisztviselőnek feltétlenül érdeke, hogy továbbra is fenntartsák az önkényes adminisztratív szabályozók rendszerét a magángazdaság ellenőrzésére. S mivel a szabályozók nagyjában-egészében a megalapozott és legnagyobb vállalatok előnyét szolgálják, a vezető üzleti körök részéről kevés ellenállás mutatkozik e rendszerrel szemben.

A korrupt köztisztviselőnek általában létérdeke az is,

hogy fennmaradjon a nehézkes igazgatási eljárások rendszere, hiszen ez több lehetőséget nyújt neki az ügyek elfektetésére Sajnos, gyakran a becsületes tisztviselőnek is ez az érdeke. Mivel a közhiedelem szerint korrupt közigazgatás dolgozója, többnyire „biztosítani akarja a hátát", és semmiféle felelősséget sem hajlandó vállalni.

A közigazgatás megerősítésére és javítására, valamint az erőtlen állam jellegének megváltoztatására irányuló valamennyi erőfeszítésben döntő és stratégiai jelentőséget kell tulajdonítani a korrupció felszámolásának.

Kétszáz évvel ezelőtt az északnyugat-európai országok államai általában sokkal kevésbé voltak erőtlenek, mint napjaink fejletlen országai De még ezen északnyugat-európai államokban is, ahol napjainkban már igen korlátozott a korrupció, a kezdeti időszakban szintén széles körben elterjedt a megvesztegethetőség. Még valamivel később is ez volt a helyzet, egészen a sok feudális csökevényt mutató merkantilizmus és a modern jóléti állam kialakulása között eltelt liberális közjátékig. *E liberális közjáték idején alakult ki az erős, szilárd állam.* A liberális állam egyik jellegzetes vonása lett a nagyfokú személyi integritás és hatékonyság által jellemzett politikai és közigazgatási rendszer.

A történészek behatóan tanulmányozzák a termelés és a kereskedelem liberalizálását, kiváltképpen a céhipar rendszerének fölszámolását és a városi ipar és kereskedelem védelmét szolgáló, korábbi korszakból fennfennmaradt rendelkezéseket, de már jóval kevesebb érdeklődéssel kutatják azt, vajon hogyan alakították át a korrupt államot erős, korrupciótól mentes liberális állammá. Feltehetően úgy érték ezt el, hogy megszilárdították a felsőbb rétegek morálját, és alátámasztották törvényes megtorlással, valamint fizetésreformokkal az alsóbb rétegekben; a szokásos vesztegetési pénzeket gyakran törvényesített díjszabássá alakították át.

A fejletlen országoknak kétségtelenül lenne mit tanulniuk abból, ami valamivel több mint száz esztendővel ezelőtt ezekben a nyugati országokban végbement. Alapvető különbség van azonban a kiindulási pont kérdésében. A nyugati országokban a politika és a közigazgatás viszonylag magas színvonalú integritását olyan időszakban érték el, amikor az állam tevékenysége a minimálisra korlátozódott. Amikor az állam ismét jelentős mértékben beavatkozott a gazdasági életbe, már olyan politikai és közigazgatási rendszerrel rendelkezett, amelynek kiváló minőségét csupán megóvni és fenntartani kellett.

Ezzel szemben napjaink fejletlen országainak *történelmük olyan korszakában kell megküzdeniük az elburjánzott korrupcióval, amikor szinte bármi, ami történik, általában újabb tápul szolgál a korrupciónak,* s amikor – mint arra már rámutattam – az állam egyre több funkciót végez, és még a szükségesnél is nagyobb mértékben biztosítanak prioritást az önkényes szabályozóknak.

A fejletlen országoknak azonban nincsen más választásuk, mint hogy a kedvezőtlen körülmények ellenére minden tőlük telhetőt megtegyenek a tendencia visszafordítására és a korrupció csökkentésére. Általánosabban szólva, arra kell törekedniük, hogy erősítsék, szilárdítsák államukat, hatékonyabbá, legfőképpen pedig kevésbé korrupttá tegyék közigazgatásukat.

Kölcsönös összefüggés áll fenn egyrészt e sikerre vezető, másrészt a siker előfeltételét megteremtő különböző cselekvési irányvonalak között. A korrupció elleni küzdelemnek azonban feltétlenül abszolút prioritást kell biztosítani, mert a megvesztegethetőség elterjedése az élet minden területén akadályokat támaszt. Ebben az értelemben nevezhetjük ezt a küzdelmet *döntő és stratégiai jelentőségűnek.*

Nagy számban ismeretesek a javaslatok, mit kellene tenni a korrupció leküzdésére. Sok fejletlen ország számos különbizottsága jelentésekben részletesen taglalja a szükségesnek vélt intézkedéseket; többek között egy kitűnő indiai jelentés is tartalmaz ilyeneket (A korrupció megakadályozására alakult bizottság jelentése, 1964). E jelentések a politikai és igazgatási döntések egyszerűbb és pontosabban megfogalmazott szabályait, az adminisztratív önkényesség korlátozását, a törvénysértők ellen indított büntető eljárások meggyorsítását, szigorúbb büntetéseket, az adminisztratív döntések számára, beleértve az adókivetéseket is, nagyobb nyilvánosság biztosítását javasolják. A magánélet botránykrónikáihoz hasonlóan, a reformjavaslatok is többnyire nagy izgalmat váltanak ki közzétételükkor; a vihar azonban elül, amikor a javaslatoknak semmiféle lényeges következményük sincsen.

Egyetlen pontot illetően szinte teljes egyetértés uralkodik: *arra kellene törekedni, hogy elsősorban a magas rangú személyek, tehát a miniszterek és vezető kormánytisztviselők korrupcióját büntessék.* Az üzleti körökből ugyancsak bíróság elé kellene állítani a nagy vesztegetőket. Ha a kórt nem ezen a szinten támadják meg, úgy felülről lefelé mindenütt védelmet nyújtanak a korrupt elemeknek. A közigazgatás néhány ágazatában ugyanis a különböző szintű és pozíciójú tisztviselők rendszeresen megosztják a vesztegetésként kapott pénzeket. Ahol pedig nem ezt a gyakorlatot követik, s mindenki saját zsebre dolgozik, hallgatólagos „összjáték" jön létre. A kérdés nyilvános megvitatása során széles körben rendszerint arra a következtetésre jutnak, hogy reménytelen a korrupció ellen küzdeni, amíg a politikusoktól és vezető kormánytisztviselőktől nem követelik meg a legszigorúbb személyi feddhetetlenséget.

De éppen ezek a személyek, valamint az üzletemberek és még mások, akikkel egy gyékényen árulnak, alkotják

a hatalmi elitet. Általában meg tudják védeni magukat – de a szolgálatukban álló rengeteg törvénysértő „kishalat" is – a törvény szankciói ellen. Nagy néha persze kirobban egy botrány, s egyiknek-másiknak be kell nyújtania lemondását. Még súlyosabb vetülete e problémának, hogy az elharapódzó korrupció az olyan helyzet kialakulásának lényeges tényezője, amelyben lehetővé válik az államcsíny és a rendszerváltozás – s többnyire valamilyen diktatórikus kormányzat ragadja meg a hatalmat. De ha semmi egyéb nem változott, az új rendszer rövid időn belül minden valószínűség szerint éppen olyan korrupt lesz, mint fölszámolt elődje.

Amikor általában lehetetlenné válik a korrupció elleni magas szinten folytatott harc, ami elengedhetetlen lenne ahhoz, hogy egy ilyen kampány sikerre vezessen, *ismét csak a fejletlen országok egyenlőtlenségre alapozott hatalmi rendszerével kerülünk szembe.* Ha a felsőbb osztály politikusainak, kormánytisztviselőinek, üzletembereinek és más elemeinek nagy része azon van, hogy gyors hasznot húzzon a korrupcióból, semmilyen valóban hatékony lépés sem tehető kiirtására, bármilyen dühödten tiltakozzanak is a társadalmi ranglétrán valamivel lejjebb elhelyezkedő művelt és világosan látó elemek. Amíg a hatalmi rendszer fokozatos fejlődés vagy forradalom útján nem változik, aligha lehet csökkenteni a korrupciót, vagy akár csak meggátolni szakadatlan térhódítását.

Ebben az összefüggésben emlékeztetnünk kell még valamire. Közismert, hogy a kommunista rendszer létrehozását követően többnyire tűzzel-vassal kiirtják a korrupciót – igaz, gyakran magukat a korrupt elemeket is. Néha nem is telik bele azonban sok idő, s új bürokrácia, új felsőbb osztály alakul ki; ez ismét csak bizonyos fokú nepotizmusra és kisszerű korrupcióra vezet. De a kommunista rendszer létrehozásakor tapasz-

talható népszerűsége, amikor nyilvánvalóan a kommunista forradalom következményéről van szó, részben azzal magyarázható, hogy első ízben kínál a népnek korrupciótól mentes kormányzatot.

A kommunista forradalom nyomán megvalósított felnőttoktatási kampányhoz hasonlóan, ezt nem szabad *per se* ellenszenves fejleménynek tekinteni, sokkalta inkább olyan reformtevékenységnek, amellyel a nem kommunista fejletlen országoknak minden okuk meglenne versenyre kelni, ha más eszközökkel is. *Nem fogadhatjuk el ugyanis azt az elgondolást, hogy csakis a kommunizmus menthet meg bennünket a korrupciótól.*

Minden fejletlen országban a társadalmi fegyelem megszilárdítását és a fejlődés útjában álló akadályok és korlátok lebontását, amelyek az erőtlen állam jellegzetességei, maguknak ezeknek az országoknak kell elvégezniök. E tekintetben igen kevés szerepe lehet a külföldi segítségnek.

Esetenként persze jelentősége lehet a különböző jogi és közigazgatási reformokra vonatkozó szakértő tanácsadásnak. Ilyenkor azonban roppant körültekintően kell megválogatni a fejlett országokból meghívott szakértőket. Nem elég, ha jó ügyvédek, vagy rendkívül képzett közigazgatási szakemberek, de alkalmasaknak kell lenniük arra is, hogy alaposan megértsék az adott fejletlen országnak az övékétől merőben különböző viszonyait: sajátos hagyományait, melyeket már-már elfed a mindent elborító korrupció; a nemzeti közösség iránti hűség nagyfokú hiányát, ami nem utolsósorban a felsőbb osztály nagy részének is jellemzője, beleértve a vezető kormánytisztviselőket és üzletembereket is; végül az iszonyú nyomort meg azt, hogy a tömegek számára ismeretlen fogalom a funkcionális írni-olvasni tudás. Ha szerényebb képességű és képesítésű szakembereket kül-

denek a fejletlen országokba, ezzel az illető ország nem sokra megy, sőt – amint sajnos már számos példa is bizonyítja – egyenesen károsnak bizonyulhat.

Pénzügyileg az ilyen technikai segítségnyújtás nem lehet túlságosan jelentős. Azokban a ritka és kivételes esetekben, amikor megfelelő képzettségű, hozzáértő szakemberek állnak rendelkezésre, még a legszegényebb országok is meg tudják fizetni őket saját erejükből.

Kétségtelenül fontos lenne az is, ha a fejlett országok befolyásukkal élve nyomást gyakorolnának a fejletlen országokra, hogy *fokozzák erőfeszítéseiket a társadalmi fegyelem erősítésére, s különösen a korrupció ellen hozzanak hathatós rendelkezéseket.* A Világbank kezdettől fogva ez irányban érvényesítette befolyását, de ezt a nyomást még tovább lehetne fokozni.

A fejlett nyugati országok külön-külön azonban kevés tekintéllyel rendelkezhetnek ebben a fontos kérdésben, mert sajnálatos módon állampolgáraik tevékenysége a fejletlen országokban kompromittálta már őket. Említettem, a nyugati magánvállalkozások rendszerint igen aktív tevékenységet folytatnak politikusok és közhivatalnokok megvesztegetésére valamennyi fejletlen országban.

Nem vitás, hogy az efféle tevékenység hosszú távon árt a nyugati gazdasági körök és országok érdekeinek. A fejletlen országok számos értelmiségijének szemében már amúgy is homlokukon hordják a kizsákmányolással, kolonializmussal és imperializmussal való összefonódás bélyegét. A felsőbb osztály nagy részében megerősíti e felfogást az a protekcionista szemlélet, miszerint a hazai szaktudás és vállalkozás óhatatlanul alulmarad a külföldiekkel folytatott versenyben.

Mindezekhez a nehezítésekhez még az is hozzájárul, hogy az értelmiségiek szemében napjainkban a külföldi üzleti körök szemmel láthatólag összeesküvést szőnek

a fejletlen országok politikusai és magas rangú közhivatalnokai feddhetetlenségének lejáratására. Ennek káros kihatásait természetesen még fokozza az, hogy az egyoldalú nyugati állami segély is ebben a színben tűnhet fel, ami – mint már említettem – néha nagyon is indokolt.

Még egy további tényező is hasonlóképpen káros a Nyugat számára. Az a nyugati vállalat, amely etikusabb üzleti magatartást próbál tanúsítani, szükségszerűen olyan helyzetben találja magát, hogy egyenlőtlen versenyt kell vívnia más konszernekkel, amelyek nagyarányú vesztegetésekhez folyamodnak. A nemzeti kérdést illetően fokozatosan fölismerik, hogy a tisztességtelen verseny eltűrése semmiképpen sem érdeke az üzleti életnek. Valamennyi nyugati ország gazdasági szervezetei rendszerint egészségesen támogatják a korrupció elleni törvényeket.

Egy bizonyos: *a nyugati üzleti körök kollektíven csak nyerhetnek, ha kiirtják az ilyen típusú tisztességtelen versenyt.* Gyakran megvitattam ezt a kérdést fölvilágosult nyugati üzletemberekkel, és elvben ők is egyetértettek velem.

Szemmel láthatóan olyan probléma ez, amelyre orvoslást saját nemzetközi szervezeteiktől, többek között a Nemzetközi Kereskedelmi Kamarától várhatnának. Néhány esztendeje sikerült meggyőznöm egy kis ország ezen szervezethez delegált küldöttségének vezetőjét, hogy nem hivatalos formában tegye szóvá a kérdést a Kamara ülésén. Az adott országban az üzletemberek a szokásosnál nagyobb érdeklődést tanúsítanak aziránt, hogy mind odahaza, mind külföldön feddhetetlen erkölcsi alapon járjanak el. Következésképpen az ő konszernjeik szenvednek legtöbbet a tisztességtelen verseny következtében, éppen magasabb erkölcsi normáik miatt.

Az illető azonban kénytelen volt szomorúan beszámol-

ni arról, hogy már a probléma puszta említése is heves ellenállásba ütközött, a konferencián való nyilvános megvitatásáról pedig hallani sem akartak. Különösen az Egyesült Államok küldöttsége követett el mindent, hogy a kérdést egyszer s mindenkorra elsüllyessze. Ez ismét csak példa arra, milyen rövidlátóan mérlegelik érdekeiket az üzletemberek és szervezeteik.

További példa Dél-Afrikával szemben tanúsított magatartásuk. Az amerikai kapitalizmus számára jelentéktelen tétel a Dél-Afrikával folytatott kereskedelem és ottani beruházásaik. E tételek azonban hatalmas ösztönzésül szolgálnak a dél-afrikai üzleti konjunktúra számára, egyszersmind meggátolják, hogy az Egyesült Államok kormánya hatékony intézkedéseket tegyen a Dél-Afrikával kapcsolatos azon politikát illetően, amelyet valamennyi többi kormánnyal egyetemben jómaga is megszavazott. Ez viszont világszerte hírhedtté teszi az Egyesült Államokat és az amerikai kapitalizmust (akárcsak az angolt, még a munkáspárti kormány idején is) – márpedig ez semmiképpen sem érdeke egy országnak, amely igényt tart a világ vezetésére. Az amerikai üzleti vállalkozások gyakorlata s ennek következményei számos latin-amerikai országban a hivatalos amerikai politikára rengeteg példával szolgál hasonló szűk látókörű, észszerűtlen és önmagának ártó attitűdre.

Ilyen körülmények között *azoknak az országoknak, ahol fölvilágosultabbak az üzletemberek, és határozottabb a kormány irányító szerepe, kellene kezdeményezniük, hogy saját állampolgáraik külföldi korrupt eljárását ugyanolyan jogi következményekkel sújtsák, mint amilyeneket odahaza alkalmaznának velük szemben hasonló esetben.* Ha egy nyugati üzletember hazájában megveszteget egy köztisztviselőt, ezt általában súlyos bűncselekménynek tekintik. Semmi sem indokolja, miért kellene büntetlenséget biztosítani külföldi államok kormánytiszt-

viselői megvesztegetőinek. A konszernekre kivetett adók sehol a világon nem biztosítanak mentességet odahaza folyósított vesztegetések számára. Semmi sem indokolja, miért lehetne „üzleti kiadások" címen levonni az adóalapból a fejletlen országok politikusainak és közhivatalnokainak kifizetett vesztegetési pénzeket.

Végső fokon valamely ország állampolgárai szemszögéből erkölcsi kérdés, milyen fokon engedélyezik a külföldön folytatott korrupciót. Tisztább lelkiismeret megszerzése még költségeket is megér a nyugati civilizációban. Annak az országnak a vállalatai, ahol ezeket a szigorúbb normákat alkalmaznák, kezdetben kétségtelenül némi teret veszítenének a piacon. De az is kétségtelen, hogy a fejletlen országok becsületes emberei körében hallatlanul megnövekednék irántuk a rokonszenv. Ez pedig hamarosan ellensúlyozná az elszalasztott lehetőségeket, sőt, talán még többet is érne azoknál.

Egyszersmind pellengérre állítaná a lazább üzleti erkölcs alapján működő országokat. Óhatatlanul nyilvánosságot biztosítana a fejletlen országok politikusai és köztisztviselői nagyarányú megvesztegetése problémájának. Ebben az esetben már a Nemzetközi Kereskedelmi Kamarának is napirendre kellene tűznie a kérdést.

A fentiekben a nyugati érdekek szemszögéből taglaltuk a problémát. De *ha a nyugati vállalatok elállnának attól, hogy vesztegetés útján hatoljanak be a fejletlen országok gazdasági életébe, ez magától értetődően nagy segítséget adna ezeknek az országoknak ahhoz, hogy fölszámolják az erőtlen állam jellegéből fakadó hiányosságokat.* Ez a segítség egyetlen fillérjébe sem kerülne a fejlett országoknak, mi több, saját hosszú távú érdekeiket is szolgálná.

Hasonlóképpen magától értetődő, hogy előmozdítaná azoknak az akadályoknak a leküzdését is, amelyek jelenleg gátolják a fejletlen országok erőtlen állama és korrupciója problémájának tudományos vizsgálatát.

8. fejezet

NEM ALIBI, HANEM KIHÍVÁS

Az *Asian Drama*-ra történő számos hivatkozás arra utal, hogy jószerint mindazt, amit eddig e könyv második részében kifejtettem a fejletlen országokban végrehajtandó gyökeres reformokról (mind a tárgyba vágó tényeket, mind a politikai ajánlásokat illetően, amikor e tényekből és az értékpremisszákból ésszerű következtetéseket vontam le) már sokkal alátámasztottabban, részletesebben és a források megjelölésével fölsoroltam korábbi munkámban. Az eredeti mű vaskossága szükségessé tett egy tömörített utolsó részt, amely összegezi a legfontosabb politikai következtetéseket.

A jelen kötetnek – noha önálló könyvként jelenik meg – ezt az űrt kell betöltenie. Bizonyos mértékig azonban szelektív módon. Így például nem vizsgálom az egészségügy problémáját, a mezőgazdasággal foglalkozó 4. fejezetben pedig éppen csak hogy érintettem az iparosítás kérdését és a kézműipar meg a „kisipar" mellett szóló érveket.

Megkíséreltem, hogy reális szemszögből vizsgáljam a fejletlen országok viszonyait, s ennek során fény derült *komoly hiányosságok*ra a fejlesztés szempontjából. Éppen ez indokolja, miért szükségesek a gyökeres reformok. Tapasztalatom szerint ezeket a hiányosságokat és a radikális reformok szükségességét (ha rámutatnak erre a körülményre) használják fel a fejlett nyugati országok-

ban igazolásul arra, miért terelik el a figyelmet a fejletlen országokban végbemenő eseményekről, különösen pedig arra, miért nem kívánják növelni, hanem még inkább csökkenteni a fejlesztési segélyeket.

A reakciósok ezen következtetése nyilván megzavart számos liberális hajlamú embert, s ebbe a kategóriába sorolható a fejlesztés problémáival foglalkozó kutatók túlnyomó többsége. Az ettől a következtetéstől való félelmük szisztematikusan befolyásolja gondolkodásukat. A fejlesztéssel foglalkozó szakirodalom általam bírált optimista elfogultsága kétségtelenül erőt merített abból az aggályból, hogy *a fejletlen országok viszonyainak reálisabb elemzése visszariaszthatja a fejlett államokban az embereket attól, hogy segítséget kívánjanak nyújtani ezen országoknak.*

Véleményem szerint mindkét fenti nézet alaptalan. A fejletlen országok helyzete sokkal súlyosabb, mint ahogyan azt a problémáikkal foglalkozó kutatók általában hiszik; ennek a fölismerésnek arra kellene vezetnie, hogy az eddiginél sokkalta erőteljesebben hangsúlyozzák a fejlett országok által nyújtott segítség szükségességét. Egyszersmind befolyásolhatná a segítségnyújtás jóval gondosabb megtervezését s hogy az a lehető legnagyobb mértékben ösztönözze a fejlesztést. *A reális szemlélet kétségtelenül nem nyújtana alibit a fejlett országoknak, hanem ellenkezőleg, kihívást jelentene számukra.*

Igaz viszont, hogy – amint arra már az eddigiekben is mindenütt rámutattam – *a szükségessé vált gyökeres reformokat maguknak a fejletlen országoknak kell megvalósítaniuk.* Legfőképpen valamennyi területen minden stratégiai célkitűzésüket össze kell fogniuk, hogy ellensúlyozzák a jelenleg szinte mindenütt növekvő gazdasági és társadalmi egyenlőtlenséget. Erre nemcsak a társadalmi igazságosság miatt, hanem azért is szükség van,

hogy legyűrjék a fejlődés útjában álló roppant akadályokat és korlátokat (l. 3. fejezet).

Ezt követően éberen kell ügyelniük arra, hogy országaik szegény sorsú lakosságának megsegítésére irányuló törekvéseiket senki se torzítsa el úgy, hogy végül is a jobbmódúak érdekeit szolgálják. Az ilyen jellegű torzulás, amely napjainkban szinte törvényszerű a fejletlen országokban, az egyenlőtlenség fokozására szolgáló mechanizmus egyik lendkereke.

A fejletlen országok mezőgazdaságában alapvetően változtatni kell az ember és a föld viszonyán, hogy az ember lehetőséget és ösztönzést kapjon erőkifejtésre, és minden nélkülözhető tőkéjét, elsősorban pedig saját munkaerejét beruházza a földbe. A földtulajdon és földbérleti rendszer megreformálása nélkül a műszaki haladás még az eddiginél is nagyobb társadalmi és gazdasági szakadékokat nyit majd a nagy és szakadatlanul gyors ütemben növekvő mezőgazdasági népesség körében (l. 4. fejezet).

Terjeszteni kell a születésszabályozást a tömegek között, ami a fejletlen világ nagy részében sokkal nehezebb feladat, mint ahogyan azt a fejlett országokban többnyire fölismerik (l. 5. fejezet).

Szívvel-lélekkel arra kell törekedniük, hogy a felnőttoktatás révén záros időn belül fölszámolják az analfabetizmust. Hasonlóképpen radikálisan kell tökéletesíteni és újra orientálni iskolarendszerüket is (l. 6. fejezet).

Javítaniuk kell a törvényhozás módján és közigazgatásukon. Meg kell szilárdítani és erősíteni államgépezetüket. Harcba kell szállniuk a jelenleg még mindenütt növekvőfélben levő korrupció felszámolásáért (l. 7. fejezet).

Helyzetük súlyosságát – és a felsorolt számos „kell" jogosultságát – jelzi az a tény, hogy a reformok a nemzeti konszolidáció és a zavartalan fejlődés feltételei, to-

vábbá hogy – mint láttuk – valamennyi reform heves ellenállásba ütközik, többnyire a politikai hatalmat mind országos, mind helyi szinten gyakorló felsőbb osztály hagyományos érdekei miatt.

A legnagyobbak a nehézségek a legszegényebb országokban, amelyeknek leginkább szükségük lenne a fejlesztésre. Másrészt viszont a fejlesztés általában lehetővé teszi majd a reformokat, ami arra enged következtetni, hogy ha egyszer megindul a reformok gépezete, kumulatív folyamatot indíthat meg, amelyben a fejlődés meg a reformok okozati kölcsönhatásban állnak.

Csupán egyetlen tekintetben állapítottuk meg, hogy a fejlett országok *közvetlenül* segíthetnék a fejletlen országokat reformjaik megvalósításában: ha megakadályoznák saját üzletembereiket abban, hogy korrumpálják ezen országok közhivatalnokait és politikusait. Ez megszüntetné a korrupció tendenciája növekedésének egyik legfontosabb okát. Az ilyen „segély" egyetlen fillérjébe sem kerülne a fejlett országoknak, sőt nagymértékben szolgálná saját érdeküket is (l. 7. fejezet).

Annak a fölismerésnek a nyomán, mennyire fontosak a belső reformok a fejlődés szempontjából, fölvetődik a kérdés: vajon tehetnek-e a fejlett országok bármit is, hogy befolyásukkal ráébresszék a fejletlen országokat, értsék meg, miért szükségesek e reformok, s ösztönözhetik-e őket a reformok végrehajtására?

Talán elnézi nekem az olvasó, hogy elsőként tudományos munkánk reorientációját említem ezzel kapcsolatban. Jelenleg ez a munka *többnyire a fejletlen országok gyökeres reformok után kiáltó viszonyainak leplezésére irányul.* Kínos tények fölött elsiklik, ezeket nem elemzi, s ezáltal a fejletlen országok azon fölvilágosulatlan felsőbb rétegeinek kezére játszik, amelyek ellenállást tanúsítanak a reformokkal szemben; ezek még a kevés re-

formkísérletet is úgy eltorzítják, hogy az megfeleljen a maguk rövidlátó érdekeinek. A 14. fejezetben rátérek még arra, hogy a reformok voltaképpen megfelelnének a rétegek távlati érdekeinek. Így azután nem kap hangot az olyan reformkövetelés, amely becsületes és mélyreható kutatómunkán alapulna.

Láttuk tehát, hogy a háború utáni közgazdasági kutatásban domináló elfogult szemlélet tiszteletben tartja azt a virtuális tabut, amely még azt is tiltja, hogy akár csak érintsék az erőtlen állam meg a korrupció döntő fontosságú problémáját (l. 7. fejezet).

Továbbá ragaszkodik egy régi közgazdasági előítélethez is, mert egyszerűen azt feltételezi, hogy az egyenlőségre törekvő reformok kedvezőtlenül befolyásolják a gazdasági fejlődést, nem pedig – mint szilárd meggyőződésem – ösztönzőleg hatnak arra. Legkedvezőbb esetben is csupán elsiklanak az egyenlőség problémája fölött (l. 3. fejezet).

A mezőgazdasági politikát illetően a közgazdászok általában az olcsó technokrata optimizmus áldozatai. A legutóbbi esztendők során egyre kevesebb figyelmet szenteltek a földtulajdon és földbérlet döntő fontosságú egyenlőségi kérdésének és általánosabban fogalmazva: a falusi tömegeknek a mezőgazdasági haladásban való részvétele és elkötelezettsége kérdésének (l. 4. fejezet). Ilyenformán cinkosokká válnak abban a fejlődésben, amely szükségszerűen egyre mélyülő, egyre súlyosabb gazdasági és társadalmi szakadékokat nyit, s amely idővel nemcsak a gazdasági fejlődést, hanem a társadalmi stabilitást is veszélyezteti majd – hacsak hamarosan nem korrigálják e fejlődési tendenciát, ésszerű figyelmet szentelve az egyenlőség kérdésének.

Tudomásom szerint mindeddig még egyetlen közgazdász sem ismerte fel, milyen óriási jelentősége van a fejlődés szempontjából az analfabetizmus felnőttoktatási

kampány segítségével történő gyors felszámolásának. Ami pedig a különböző szintű iskolákban folyó oktatást illeti, a közgazdászok újabban az „emberi beruházás" merőben felületes és hamis elméletével ajándékozták meg a fejletlen országokat. Ezt az elméletet a fejletlen államokban ürügyként használják arra, hogy ne foglalkozzanak a minőség valóban kulcsfontosságú kérdéseivel: az oktatás és tanulás irányával, tartalmával és szellemével (l. 6. fejezet). Jelenleg az oktatási rendszert gyakran egyenesen úgy tervezik meg, hogy hátrányosan befolyásolja a fejlődést.

Az pedig, hogy a tudományos kutatás általános irányát annak a társadalomnak politikai érdekváltozásai uralják, amelyben élünk, amelyben megkeressük kenyerünket, és amelyben kivívjuk státuszunkat, még akkor is természetes, ha – mint mondottam – a tudós azt kívánhatná, hogy szakmánkban az egyszerű halandóknál több előrelátást tanúsítsunk, fölismerjük az intő jeleket, s így társadalmainkat ne érjék minduntalan meglepetések, és ne kelljen rögtönözniük politikájukat.

Mihelyt azonban a kutatás területét, amelynek fokozott politikai jelentőséget tulajdonítanak, körülhatárolták, nekünk, tudósoknak, az a feladatunk, hogy a problémák mélyére hatoljunk, s nem engedhetjük meg saját magunknak, hogy társadalmunk megszokott előítéleteinek szemellenzőjét használjuk. Azzal, hogy nem fogadjuk el az opportunus előítéleteket, jelentősen hozzájárulhatunk egy ésszerűbb gazdaságpolitika és politika kialakításához.

Napjainkban a fejletlen országokkal kapcsolatos közgazdasági kutatások legfőbb előítélete (s itt egyaránt gondolok pályatársaimra mind a fejlett, mind a fejletlen országokban), hogy elvonatkoztatnak az attitűdöktől, az intézményektől és – amennyiben az rendkívül alacsony – még a termelékenységre kiható életszínvonaltól

is (l. 1. fejezet). Ha egy elfogulatlan és valóban intézményre orientált szemlélet irányába fejlődnénk, kutatómunkánk – efelől semmi kétségem sincsen – jótékonyan befolyásolhatná mind a fejlett, mind a fejletlen országok politikáját, s ez a hatás igen számottevő lehetne.

Való igaz, az emberek cselekvésének mozgatórugója az, amit érdeküknek tekintenek. *De az embereknek ezenkívül eszményeik is vannak, és ésszerűek is akarnak lenni.* Kiváltképpen különbséget tudnak tenni hosszú távú és rövid távú érdekek között, és megértik, hogy az elsőnek mérhetetlenül nagyobb a jelentősége – föltéve, hogy ezt egyszerűen és meggyőzően magyarázzák meg nekik. A közgazdaságtannak egyik évszázados dicső hagyománya, hogy művelői fölismerték, nem szabad elefántcsonttoronyba zárkózniuk, hátat fordítaniuk a problémáknak és embereknek, hanem felelőseknek kell érezniük magukat a problémák magyarázatáért és az emberek meggyőzéséért is.

Nekünk, közgazdászoknak, végső soron az a hitvallásunk, hogy hiszünk az igazság hasznosságában és abban, hogy az opportunista ábrándok mindenkor károsak.

Az elfogulatlanabb és mélyrehatóbb kutatási erőfeszítés közvetlen befolyással lehetne maguknak a fejletlen országok politikájának kialakítására. Általában *nagyobb lendületet adna a gyökeres reformokat követelő haladó erőknek.*

A hagyományos, meggyökerezett érdekek – érthető okoknál fogva – jóval kevésbé hatják át a fejlett országokat, mint a fejleteleneket. Hasonlóképpen, az előítéletektől mentes tudományos munka is sokkal nagyobb jelentőségű lenne ezekben az országokban. A kérdés így merül fel: miként és milyen mértékben gyakorolhatnak a fejlett országok egészséges befolyást a fejletlen országokra, hogy figyelmüket a belső reformokra fordítsák?

E kérdés megválaszolásakor mindenekelőtt tisztázni kell önmagunkban, hogy *a fejlett országok részéről a fejletlen országok belső problémáival kapcsolatban vallott „semleges" felfogás semmiképpen sem alternatíva.* Nem vagyunk, nem is lehetünk semlegesek. Ez még akkor is így lenne, ha nem léteznék segélypolitika. A segélypolitika természetesen további ok arra, miért kell érdekeinknek összefonódniuk a fejletlen országok belpolitikájával. Valamennyi fejlett országban fölismerik, hogy a segélypolitika valamely ország általános külpolitikájának szerves része – bár ezt ritkán fejtik ki annyira kertelés nélkül, mint az Egyesült Államok különböző kongresszusi tevékenységeiben és közleményeiben.

Ehhez kapcsolódik a következő kérdés: hogyan kellene érvényesíteni a fejlett országok befolyását a fejletlen országok politikájára, s milyen irányt adjanak ennek?

Tételezzük fel – magam is ebből indulok ki –: a fejlett országokban az emberek azt szeretnék, hogy a fejletlen országok világszerte a lehető leggyorsabban fejlődjenek, méghozzá úgy értelmezve a fejlődést, hogy az „kiegyensúlyozott" legyen, ne hozzon létre tehát gazdasági szakadékokat, amelyek hosszú távon nemcsak akadályoznák a fejlődést, hanem veszélyeztethetnék még a nemzeti konszolidációt és a belső békét is. Ha adottak ezek a feltételek, a fejletlen országok viszonyai alaposabb ismeretének ésszerűen arra kell késztetnie a fejlett országokat, hogy minden tőlük telhetőt megtegyenek a reformokat követelő erők támogatására a fejletlen országokban.

A segélypolitika fokozza a befolyást, amelyet a fejlett országok gyakorolhatnak a fejletlen országokra *a segélyezett országok megválasztásával és annak meghatározásával, milyen célra folyósítják a segélyt.* Amennyiben igen nagy mértékben növelnék a segélyt, amint azt a 11.

fejezetben javasolom, ez a befolyás még nagyobb is lehetne.

A Világbank a fejletlen országoknak biztosított tőke egyik legjelentősebb folyósítója, s most azt a célt tűzte maga elé, hogy kölcsöneit rövid időn belül a jelenleginek sokszorosára növeli. Figyelemre méltó, hogy a Világbank elnöke most a születésszabályozás szükségességét hangsúlyozza. S még ha e területen nem sok egyéb tere nyílik a pénzügyi segélynyújtásnak (amint azt az 5. fejezetben megvilágítottam), mint hogy folyamatosan biztosítsák az eddiginél tökéletesebb születésszabályozási eljárásokhoz szükséges fontos kutatások fedezetét, és noha a felelősség túlnyomó része maguké a fejletlen országok kormányaié, bőséges alkalom nyílik arra, hogy a fejlett országok nyomást gyakoroljanak egy helyes politika alkalmazása érdekében.

Mostantól fogva számíthatunk arra, hogy a Világbank a segélyezési kérelmek mérlegelésekor figyelembe fogja venni, vajon a kérelmező ország kidolgozott-e valamiféle népesedési politikát, s ha igen, mennyiben foganatosít hatékony intézkedéseket e politika megvalósítására. Ez teljesen ésszerű, még abból a szűkebb szemszögből nézve is, amely a Világbank bank jellegéből következik, hiszen a népesség jövőbeni alakulása kulcsfontosságú valamely ország gazdasági fejlődése és azon lehetőségei szemszögéből, mennyiben tud majd eleget tenni pénzügyi kötelezettségeinek. A fejletlen országokba látogató Világbank-küldöttségek valamennyi tagját a jövőben arra utasítják, ne kerüljék meg azt a kérdést, miképpen foglalnak állást az adott országban a népesség növekedésének problémájában.

Lényeges az is, hogy a Világbank ma már prioritási listáján előkelő helyet biztosít az oktatásügyben elért haladásnak. Ha függetleníteni tudja magát az „emberi beruházás" elfogult és felületes elméletétől, s föl tudja

mérni, hogy a kulcsfontosságú oktatási reformoknak nem csupán a pénzalapok elköltésére és az iskolák meg beiskolázott tanulók számának növelésére kell szorítkoznunk, úgy a Világbank által gyakorolt nyomás döntő jelentőségű lehet. De még a népesedési politikán túlmenően is, a pénzeszközök beáramlása, bár nem túlzott mértékben, de megkönnyítheti az oktatási reform valóra váltását (l. 6. fejezet).

Hosszú távon azonban az oktatási reform ismét csak lényegesen kihat az ország fejlődési perspektíváira, következésképpen hitelképességének elbírálására. Ezért teljesen ésszerű, hogy a Világbank tanulmánycsoportjai jelentőséget tulajdonítsanak a kérelmező ország oktatási politikával kapcsolatos állásfoglalásának.

Hasonlóképpen indokolt az a prioritás is, amelyet a Világbank a mezőgazdaság fejlesztésének biztosít. Bármit tesz a Bank a mezőgazdasági technológia fejlesztésére és a korszerűsített technológiák alkalmazására, roppant nagy jelentőségű lesz. De tisztában kell lennie azzal, mekkora veszélyt rejt, ha eltűri, hogy a műszaki haladás ürügyül szolgáljon az égetően szükséges földreform valamely válfaja megvalósításának elodázására. Ez korlátozná annak lehetőségét, hogy az új technikát a legszélesebb körben alkalmazzák, egyszersmind pedig elmélyítené a felsőbb osztály és a falusi népesség tömegei közötti szakadékot, és beláthatatlan következményekkel járna nemcsak a gazdasági fejlődésre, hanem a társadalmi és politikai stabilitásra is.

Most, hogy a Világbank egyre több új elgondolást visz munkájába, és hajlandó latba vetni befolyását a fejletlen országokban haladó eszmék érdekében, tulajdonképpen tovább is léphetne egyet, és arra is felhasználhatná erőforrásainak egy részét, hogy segítséget nyújtson a fejletlen országoknak a földreform véghezvitelében. Különösen akkor elégíthetne ki létfontosságú igényeket, ha

a tervbe vett földreform azt irányozná elő, hogy a földet vagy annak egy részét fölosztják azok között, akik megművelik, vagy hogy bevezeti a szövetkezeti vagy állami tulajdont és igazgatást.

A legtöbb fejletlen országban ugyanis az a helyzet, hogy amennyiben megvalósíthatatlannak bizonyul a volt tulajdonosoknak folyósított kártalanítás nélküli földkisajátítás, ez olyan súlyos pénzügyi helyzetet teremt, ami szükségszerűen megakadályozza, vagy legalábbis meglassítja a földreform végrehajtását. Feltételként szabva, hogy ezek az országok bizonyos fokig átalakítják adórendszerüket (és végre is hajtják e rendelkezéseket) *a Világbank által a földreform előmozdítására nyújtott külcsön eldöntheti a kérdést, vajon egyáltalán ne hajtsanak-e végre reformot, illetve csak álreformra kerüljön-e sor, vagy pedig hatékony földreform valósuljon-e meg.*

Említettem már (l. 7. fejezet), hogy a Világbank érdeklődést tanúsít, és korlátozott működési területéhez képest sikereket is ért el a korrupció ellensúlyozásában és a becsületes verseny fenntartásában. A következő lépés az lenne, ha felmérő tanulmányaiban és általában a fejletlen országokkal való kapcsolataiban súlyt helyezne arra, hogy mit tesznek vagy nem tesznek ezek az országok törvényhozásuk és közigazgatásuk tökéletesítése, vagyis államuk megszilárdítása és megerősítése érdekében, különösen pedig azért, hogy kiirtsák a korrupciót, a nepotizmust és a tisztességtelen kedvezés valamennyi megnyilvánulását.

Rá kell mutatni arra, hogy a Világbank hivatalosan vallott politikájának sikeres megvalósítása ebben vagy más tekintetben nem szorítkozhat lagymatag oktatásügyi tanácsokra, bármilyen lényegesek legyenek is ezek az útmutatások. Nem lehet, és nem is szabad megkerülni azt a kérdést, hogy a bank politikájának tükröződnie kell *azoknak az országoknak a megválasztásában, amelyeknek*

kölcsönt folyósít, s abban is, milyen összegűek és célúak ezek a kölcsönök.

A problémát eddig a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank viszonylatában tárgyaltam. De természetesen pontosan ugyanezeknek a megfontolásoknak kellene vezetnie a kormányokat és az egyes fejlett országokat is egyoldalú állami segélypolitikájuk kialakításában. Az a cél lebeg szemünk előtt, hogy *szoros együttműködés alakuljon ki a fejlett nyugati országok és a fejletlen országok haladó erői között.* Az ilyen együttműködés tagadhatatlanul mindkét országtípus érdekében állna.

Ám az, amit a valóságban napjainkig láttunk, igen nagy mértékben eltér eszményi elképzelésünktől. Több ízben rávilágítottam már arra, hogy a legtöbb fejletlen országban a hatalmat a kicsiny felsőbb osztály azon politikai elit csoportja monopolizálja, amelynek rövid távú érdeke többnyire nem vág egybe a haladó reformok becsületes és hatékony megvalósításával. Ezért azután nem is hajtják végre e reformokat. De még ha a látszat kedvéért törvénybe iktatják is a reformokat, a törvényeket megfelelő kibúvó-klauzulákkal látják el, vagy nem érvényesítik őket. A végrehajtás során gyakran úgy eltorzítják a reformokat, hogy következményeik merőben ellentétesek a hivatalos célkitűzésekkel.

A szóban forgó államokban a hatalmon levő csoportok gyakran el tudják hallgattatni a közgazdászokat és általában mindazon gondolkodókat és írókat, akik meghatározzák a „közvéleményt", – ami a legtöbb fejletlen országban nagyjából a felsőbb osztály belügye – vagy éppenséggel biztosítani tudják a maguk számára ezek aktív támogatását is. Ezt a tételt a napjainkban zajló agrárpolitikai viták kapcsán szemléltettem; e viták során a földreform kérdése gyakran megfeneklik valamely zátonyon (l. 4. fejezet). Láttuk, hogy nagyjából ugyanez vonatkozik a legtöbb feltétlenül szükséges más reformra,

többek között az oktatásügy megreformálására is (l. 6. fejezet). A korrupció kérdését, amit olyan élénken tárgyalnak a közélet kissé alacsonyabb szintjén, egyre ritkábban említik a fejlesztési problémák hivatalos vitáin (l. 7. fejezet).

A fejlett országokban láthatóan bölcs politikának tartják, ha a hatalmon levőkkel szemben diplomatikusan járnak el, s mindenesetre eltekintenek attól, hogy rájuk kényszerítsék a reformokat. Ez a magatartás azonban ellentétes a fejlett országok történelmével és jelenleg is vallott ideológiájával. Voltaképpen nem egyéb, mint hogy egyenlőtlen mértékkel mérnek. Valójában hátrányos megkülönböztetés a legsúlyosabb értelemben, hiszen azt érzékeltetik, hogy azokat a törekvéseket, amelyek nyilvánvalóan előnyösöknek bizonyultak maguknak a fejlett országoknak a szempontjából, s amelyek tulajdonképpen kialakították társadalmukat, a fejletlen országok számára nem tartják tanácsosnak.

A 3. fejezetben rámutattam arra, hogy a tömegek passzivitása és annak a törekvésnek a teljes hiánya a fejletlen országokban, hogy reformokat hajtsanak végre, szinte automatikusan vonzza a nyugati üzleti érdekeltségeket, amelyek egyre újabb beruházási piacokat és vállalkozási teret keresnek a fejletlen országokban. Természetes szövetségesük az uralmon levő oligarchia. *Ez a gyarmati politika közvetlen folytatása, és valóban igazolja a „neokolonializmus" megbélyegző jelzőjét, amellyel oly gyakran illetik a nyugati vállalkozásokat.*

A gyarmatokon rendszerint ugyanez a mechanizmus vezette a gyarmati hatalmakat abban, hogy támogatást keressenek az előjogokat élvező csoportok körében, amelyek – akárcsak jómaguk – érdekelve voltak a „törvény és rend" fenntartásában, amit mindig és mindenütt a *status quo* fenntartásaként értelmeztek. Az egyenlőségre irányuló reformoktól való elfordulás laissez-faire

politikájuk igazolására még azt is felhozták ürügyül, hogy oktalan dolog lenne beleártani magukat a gyakran a vallásban gyökerező kialakult szokásokba.

Napjaink nyugati kapitalizmusa számára azonban, amelynek politikailag már független fejletlen országokkal van dolga, távolról sem annyira magától értetődő ez a gyarmati rendszertől örökölt mechanizmus. Amennyiben és amikor erősödni kezd az ellenállás a reakciós oligarchiával szemben, függetlenül attól, vajon erőszakos formát ölt-e, vagy sem, egy külföldi vállalat számára semmiképpen sem túlságosan kényelmes szituáció, ha nyíltan és nyilvánvalóan szövetségi viszonyban áll ezzel az oligarchiával, s köztudomású, hogy profitra tesz szert ezen szövetség révén. Nagyon is kézenfekvő lenne, ha haladó szellemű nyugati üzletemberek nemcsak növelnék az általuk alkalmazott munkások bérét és jólétét, nemcsak előmozdítanák e munkások szervezettségét (aminthogy gyakran meg is teszik ezt), hanem megkísérelnék, hogy bizonyos mértékig elhatárolják magukat a hatalmon levőktől.

Egyelőre azonban mindez nagyjából csak vágyálom. A nyugati üzletemberek úgy vélik: ahhoz, hogy elfogadható eredménnyel folytassák üzleti tevékenységüket, nem tehetnek egyebet, mint hogy szorosan együttműködjenek a hatalmon levő oligarchiával Ez sokszor nyilván teljesen törvényes eljárásnak tűnhet – még akkor is, ha végül bonyodalmakra vezethet. Már sokkal kevésbé törvényes, ha zökkenőmentes együttműködésüket a politikusokkal és kormánytisztviselőkkel vesztegetéssel olajozzák. Hosszú távon ez utóbbi üzleti gyakorlat a nyugati gazdasági érdekeltségek kárára van, mint azt már a 7. fejezetben is hangsúlyoztam.

Továbbá szembeszökő az is, hogy bármennyire liberális szelleműek legyenek is otthon egyes nyugati üzlet-

emberek, mihelyt egy fejletlen országban tevékenykednek, általában társadalmilag, politikailag is reakciósokká válnak. Sokuk szemében előnyösnek tűnik a minden ellenzéket elnyomó diktatórikus felsőbb osztály kormánya, még ha a legvadabb kizsákmányolást folytatja is. Az ilyen rendszerrel könnyebb üzletet kötni, márpedig az üzletkötés minden fejletlen országban eléggé nehéz mesterség. Érthető ez az attitűd, még akkor is, ha – nem utolsósorban saját érdekeik szemszögéből – hosszú távon katasztrófára vezet.

Sok vállalat régebbi időkből, amikor megkezdte üzleti tevékenységét, és felhalmozta vagyonát, koncessziókat szerzett, magával hozta a kíméletlen kizsákmányolás, korrupció, sőt a leplezetlen csalás történelmi ódiumát. Ez a történelmi „töltet" néha felrobban, amint azt napjainkban például Peruban az amerikai olajérdekeltségekkel szembeni politikai visszahatás is szemlélteti. Rengeteg hasonló potenciális politikai botrány lappang azonban, amelyet a konszernek az oligarchiával való összefogással, s gyakran annak megvesztegetésével igyekeznek minden áron elfojtani. Sűrűn találkozunk ezzel a szituációval Latin-Amerikában, ahol nem létezett gyarmati rendszer, amely meggátolta volna a legégbekiáltóbb visszaéléseket.

Hangsúlyoznunk kell, hogy korunk üzletember-nemzedéke személy szerint teljesen ártatlannak érezheti magát mindebben. Meglehet, ők maguk nem élnének azokkal az üzleti fogásokkal, amelyeket cégeik annak idején, a vállalatok alapjainak lerakásakor alkalmaztak. Nem egykönnyen juthatnak azonban arra az elhatározásra, hogy visszafizessék és feladják a jogtalanul eltulajdonított jogokat és vagyonokat.

Az üzleti érdekeltségek bizton számíthatnak kormányaik segítségére diplomáciai nyomás révén, ami nyilván nagy önbizalmat kölcsönöz nekik. Latin-Amerikában

az Egyesült Államok régi hagyománya, hogy az ilyen természetű nyomásnak katonai intervenció fenyegetésével, sőt végrehajtásával szerez érvényt; ezt újabban gyakran a CIA vagy más szervezet felforgató tevékenységével helyettesítik vagy támasztják alá.

Az Egyesült Államokban a hidegháború, majd ennek nyomán az a minden egyebet háttérbe szorító szempont, hogy meg kell menteni a világot a kommunizmustól, szolgált legfőbb ürügyül a fejletlen országokra gyakorolt, fentiekben vázolt nyomás számára. Olyan ideológiai trend alakult ki, amely az Egyesült Államokban, de magukban a fejletlen országokban is arra vezetett, hogy elterelődött a figyelem az egyenlőségre törekvő reformokról, sőt mindennemű reformról.

A második világháború vége óta az Egyesült Államok kormánya hajlandó szövetségesként elfogadni valamely fejletlen országban bármely reakciós rendszert, amely határozottan kiáll a kommunizmus ellen. Az ilyen rendszertől nemigen követelték meg az egyenlőség megteremtésére irányuló reformokat vagy a közéleti tisztakezűséget. Ennek következtében világszerte, legfőképpen pedig a fejletlen világban az Egyesült Államokról az a kép alakult ki, hogy az USA a világ-reakció fogalmának megtestesítője.

Valamennyien abban reménykedünk, hogy a hidegháború most már veszíteni fog hevességéből. Különösen abban reménykedhetünk joggal, hogy változtatnak majd az Egyesült Államok szerepéről vallott amerikai felfogáson, amely még a McCarthy–Dulles-korszakban alakult ki. Ebben az esetben megalapozott a remény, hogy az amerikai liberálisok érvényesíteni tudják elgondolásaikat a külpolitikában, pontosabban a kormánynak a külföldi beruházásokkal kapcsolatos politikájában.

Amire vágyálomként utaltam – vagyis hogy a fejlett

országok jelentős befolyásukat a fejletlen országok haladó elemeinek erősítésére használják –, ez esetben valóra válhatna. Bárhogyan legyen is, *erre kellene törekednünk.*

A politikai irányvonalnak e megváltoztatása megfelelne a nyugati államok oly nagy becsben tartott eszményeinek, s annak is, amit odahaza már sikerült megvalósítaniuk. Úgy vélem, fölvilágosodott szellemű üzletemberek, akik szemüket a jövőre függesztik, nem vetnék el feltétlenül az ilyen változás gondolatát, bár kétségtelenül megkövetelné a kizsákmányolással és – különösen Latin-Amerika esetében – néha családd praktikával szerzett előjogokról és vagyonokról való lemondást.

E politikai irányváltozás minden bizonnyal elősegítené azt is, hogy megtisztítsuk a gazdasági fejlődés elméletét néhány olyan befolyástól, amely alátámasztotta elfogult korlátozottságát. *Ahhoz, hogy haladó reformokat építhessenek be ebbe az elméletbe, egyszerűen csak intézményessé kellene válnia.*

A fejletlen országoknak nyújtott segély tárgyalásakor hangsúlyozzák, hogy több anyagi eszközt kell a fejlesztés rendelkezésére bocsátani. Ez ellen nincsen semmi ellenvetésem. Szinte valamennyi közgazdásszal megegyezően inkább amellett szállnék síkra, hogy emelni kellene azon anyagi eszközök szintjét, amelyeket hozzáférhetővé tesznek az elmaradott országok számára. Mielőtt azonban könyvem következő részében belefognék a segély, kereskedelem és tőkemozgás kérdéseinek taglalásába, bírálnom kell azokat a súlyos hiányosságokat, amelyek, nézetem szerint, a gazdasági fejlődés meghatározásában és mérésében tapasztalhatók.

A fejlődést általában egyszerűen a gazdasági növekedéssel, a termelés vagy a jövedelem országos aggregált növekedésével azonosítják. Mielőtt továbbmennék, csupán emlékeztetni szeretném az olvasót arra, hogy a

közgazdászok mindenkor, John Stuart Mill óta pedig még módszeresebben, legalábbis fenntartásként hangsúlyozták, mennyire lényeges a vagyon és a jövedelem megoszlása. A fejletlen országok gazdasági fejlődésének elemzésekor azonban újabban mind gyakrabban hiányzik ez a fontos fenntartás.

De a fejlődésnek van még számos egyéb dimenziója, amelytől elvonatkoztatunk, ha a fejlődést egyszerűen azonosítjuk a termelés vagy a jövedelem növekedésével. A társadalmi rendszer komplex, és okozatilag összefüggő számtalan viszonylatból áll. A valamennyi index közös vonásaként megfigyelhető önkényesség alapján, a kölcsönös függőségben levő viszonylatok társadalmi rendszerének mozgását – elvben – egy index is tükrözhetné.

A valamennyi viszonylatban végbemenő változások adatainak összegyűjtése és ezek helyes súlyozása a szignifikáns értékelésnek megfelelően, természetesen messze meghaladja jelenlegi lehetőségeinket. Nem szabad azonban elhomályosulnia annak a lényeges elképzelésnek, hogy *fejlődésen lényegében valamennyien az egész társadalmi rendszer felfelé irányuló mozgását értjük* (amiről egyébként könnyűszerrel meggyőződhetünk, ha megvizsgáljuk, általában milyen következtetésekre jutunk e kérdésben).

Ebben a helyzetben azonban védhető az az álláspont, hogy a fejlődés olyasféle jelölését keresik, amely könnyebben kimutatható és mérhető az ideális indexnél. Ilyenkor természetesen az egy főre jutó nemzeti termék vagy jövedelem növekedési ütemére esik a választás. De ne feledjük, hogy ebben az esetben az egész társadalmi rendszerben végbemenő komplexebb változásnak, amelyet voltaképpen regisztrálni kívánunk, csupán durva és megközelítő *indikátorát* használjuk. Ezt a megszorítást nem értik meg, s mindenesetre nem veszik figyelembe a fejlődés általánosan használatos „meghatározásaiban".

Ennél azonban sokkal aggasztóbb, ahogyan ezt a definíciót az országos tervekben és az egész szakirodalomban használják. A problémákat általában *a nemzeti termék vagy nemzeti jövedelem növekedésének adatai alapján tárgyalják, de ezeknek az adatoknak a megállapításához nem áll rendelkezésre megfelelő tapasztalati bázis.* A gazdasági növekedés számadatait tizedes, néha két tizedes nagyságrendben adják meg – tehát egy százalék századát jelölik!

Mi több, az országok közötti összehasonlítást többnyire az amerikai dollárhoz viszonyított hivatalos átváltási árfolyamon végzik. Figyelembe véve a legtöbb fejletlen országban érvényben levő számos különféle deviza- és importszabályozó rendelkezést, s a valamennyi többi releváns körülmény tekintetében fennálló különbséget, ez persze megengedhetetlen módszer. Rendszerint még csak meg sem említik e probléma fontosságát.

Az *Asian Drama*-ban kritikusan megvizsgáltam, miképpen számítják ki a dél-ázsiai országokban a nemzeti termék vagy nemzeti jövedelem számadatait. Az alkalmazott fogalmak zűrzavara és az alapanyag szembeszökő hiányosságai miatt az alábbi következtetésre jutottam: *„Kétséges, vajon ezeknek a számadatoknak van-e egyáltalán bármiféle pontos jelentésük; még csak a hibahatár hozzávetőleges becslésére sem látok semmiféle lehetőséget."*

Megvizsgáltam az összesített adatok összetevőit (igaz, hogy lebontva csupán mezőgazdasági és nem mezőgazdasági termékekre), s ékesszólóan bebizonyosodott, mennyire nem megfelelőek ezek az adatok. A megtakarítási arányra általában idézett számadatokat például teljesen használhatatlanoknak kellett ítélni. Megkíséreltem kiigazítani a dél-ázsiai fejletlen országok nemzeti termékének vagy jövedelmének általánosan használt összehasonlító adatait, melyeket az amerikai dollár hivatalos

átváltási árfolyamain fejeznek ki, s e célból az adatokat az árszinteknek megfelelően defláltam. Az eredmény jól illusztrálta az ilyen típusú statisztikák hallatlan kiforratlanságát.

Az *Asian Drama* valamennyi fejezetében szántszándékkal kerültem a fejlődés ütemére vonatkozó tengernyi adat túlnyomó részét, valamint számos egyéb adatot és anyagot, amely igen könnyen hozzáférhető, s amelyet kollégáim oly általánosan használnak, hogy néha nagyon is pontosan fogalmazott következtetéseket vonjanak le. Távolról sem azért jártam el így, mert ellenszenvvel viseltettem a kvantifikálással szemben. Ellenkezőleg, tudományágunk további fejlődése, véleményem szerint, nagymértékben attól függ, vajon sikerül-e megfigyelési alapra helyezni és egyértelmű számokra lefordítani jelenlegi túlságosan elmosódott valóságfogalmainkat.

A hagyományos gazdasági kutatást ebben a tekintetben azért marasztalom el, mert *vétkes könnyelműséggel elhanyagolja a statisztikai anyag kritikus vizsgálatát.* A termelés és a jövedelem tekintetében ez a kritikátlan szemlélet lehetővé tette, hogy évről évre egészen a tizedes törtek pontosságával „megmérjék" és összehasonlítsák az egyes fejletlen országok fejlődési ütemét. Ez egyszerű szemfényvesztés, vagy fogalmazzuk meg udvariasabban: kellően alá nem támasztott pontosság. Mit sem változtat ezen, ha az adatokat tiszteletet parancsoló ökonometriai modellek formájában tálalják. A modellek ugyanis *különösen szigorú elemzésként feltüntetett pontatlan gondolkodást tükröznek.*

A kritikai érzék hiánya megnyilvánul a fejletlen országokkal kapcsolatos kutatások valamennyi többi területén is, például abban, gyakran milyen naivul használják fel az írni-olvasni tudásra és a beiskolázásra vonatkozó statisztikákat (l. 6. fejezet). Voltaképpen nemigen juthatunk más következtetésre, mint hogy *a közgazdászok*

legújabb nemzedéke, noha rengeteget beszél a kérlelhetetlen pontosságról, éppen e tekintetben engedett a tudományos követelményekből.

Mi, közgazdászok, nem álljuk az összehasonlítást a demográfusokkal. Bár fogalmaik egyszerűbbek, és igen hatékony eszköz van a kezükben annak ellenőrzésére, vajon adataik helytállók-e a népesedési mechanizmus keretében (mi még hasonló ilyen eszközzel sem rendelkezünk), következetesen ragaszkodnak ahhoz a tudományos eljáráshoz, hogy mindenkor hangsúlyozzák adataik és számításaik bizonytalanságát.

Van egy könyv, amelyet kötelező olvasmánnyá kellene tenni mindazon sok száz vagy sok ezer közgazdász számára, aki napjainkban a fejletlen országokkal kapcsolatos kutatásokra adja fejét. Ez pedig Oskar Morgenstern klasszikus tanulmánya *A gazdasági megfigyelések pontosságáról.*[1] Még akkor is, amikor az Egyesült Államok viszonylag nagyon kifinomult statisztikáit veszi szemügyre, joggal figyelmeztet arra, hogy a rövid időtartamokra vonatkozó növekedési adatok csakis nagy hiba- és bizonytalansági határok között tekinthetők pontosaknak. A nemzetközi összehasonlítást nyújtó statisztikák „a nagyközönség elé tárt legbizonytalanabb és legmegbízhatatlanabb statisztikák közé tartoznak. ...Ezen a területen a politika uralma abszolút, a kritikai értékelés hiánya pedig különösen hátrányos."[3]

S mivel Morgenstern, nézetem szerint helyesen, nem hajlandó „koncessziókra a növekedési ütem tudományos felhasználását illetően", erre a következtetésre jut:

[1] Morgenstern: On the *Accuracy of Economic Observations* (2. kiad. Princeton, 1963).

[2] Uo. 272. l.

„Abban a formában, ahogyan ma rendelkezésünkre állnak, értéktelenek, ha figyelembe vesszük, milyen nagy követelményeket támasztanak velük szemben alkalmazásuk során... A ‚növekedési ütemek' aprólékos felhasználása teljességgel megengedhetetlen, akár különböző országok összehasonlítására, akár egyazon ország különböző időszakainak egybevetésére."[3]

Márpedig – hangsúlyozza Morgenstern – általában éppen erre a célra használják fel ezeket az adatokat.

Morgensternhez hasonlóan Donald V. McGranahan, aki akkoriban az Egyesült Nemzetek Szociális Ügyei Irodájának munkatársa volt, jelenleg pedig az Egyesült Nemzetek genfi Társadalomfejlődési Kutatóintézetének igazgatója, a naiv bizalomról panaszkodik, ahogyan tudományos publikációkban megbízhatatlan statisztikákat alkalmaznak: „...megesik, hogy roppant bizonytalan adatokra bonyolult rendszereket építenek, és elegáns összehasonlításokat végeznek velük. ...de még a használhatóbb statisztikák esetében is ...ezek az adatok valamiféle nem létező pontosság illúzióját keltik."[4]

A fentiekből több következtetést kell levonnunk. Az egyik az, hogy *nem oszthatjuk más közgazdászoknak a termelés- vagy jövedelemnövekedésről rendelkezésre álló statisztikák kritikátlan felhasználására alapozott biztonságát, amivel kimutatják, hogy különböző fejletlen országok, vagy majdnem valamennyi fejletlen ország fejlődött-e, és ha igen, milyen ütemben fejlődött, fejlődik a jelenben, és fog fejlődni a jövőben.*

További következtetés, hogy *túlságosan kevés figyelmet szentelnek a fejletlen országok statisztikáinak tökéletesítésére.* E törekvésnek legfőképpen az alkalmazott fo-

[3] Uo. 300. l. Kiemelések az eredeti alapján.

[4] Comparative Social Research in the United Nations, *Comparing Nations: The Use of Quantitative Data in Cross-National Research.* Szerk. Merritt és Rokkan (New Haven, 1966). 528., 535. l.

galmak tisztázására, valamint arra kell irányulnia, hogy a statisztikák alapjául szolgáló „megfigyeléseket" pontosítsák.

Végül, a kritikus szemlélő óhatatlanul arra a következtetésre jut, hogy a *rendkívül rossz statisztikák pontatlan és nagyrészt önkényes felhasználása megkönnyíti a közgazdászok számára a fejlesztési problémákkal kapcsolatos háború utáni elfogult szemlélethez való ragaszkodást anélkül, hogy a tapasztalat alapján módosítanák nézeteiket.*

III. RÉSZ

A fejlett országok felelőssége

9. fejezet

KERESKEDELEM ÉS TŐKEÁRAMLÁS

I. A gyarmati korszakban és ma

A nézet, miszerint a fejlett országoknak a fejletlen országokkal való minden kapcsolatukban különös gondot kell fordítaniuk ez utóbbiak jólétére és gazdasági fejlesztésére, sőt kollektív felelősséget kell érezniük segélyezésükért, *a második világháborút követő időszakban kialakult merőben új elgondolás.*

A gyarmati rendszer felbomlása és a formálisan független, valójában azonban függő országok nemzeti öntudatra ébredése (kiváltképpen Latin-Amerikában) azt jelentette, hogy a fejlett nyugati világ egyszerre csak rengeteg új, független állammal került kapcsolatba. Ezek mind nagyon szegények voltak, és szemmel láthatólag nagy nehézségekkel kellett megküzdeniük a fejlődés megindításakor, amelyre oly nagy súlyt helyeztek mindazok, akik nevükben beszéltek és döntöttek.

Mindeddig a gyarmati rendszer védőpajzsként szolgált a nyugati fejlett világ lelkiismerete számára. S noha a gyarmati rendszerben élő népek ugyanannyira szegények voltak, s ugyanolyan nagy szükségük volt fejlődésre, mint ma, mindazért, ami e távoli országokban történt, a felelősség kizárólag néhány, többnyire nyugateurópai országot terhelt, amely uralkodott rajtuk.

Ha más országok megkíséreltek volna beleszólni a gyarmatok fölötti uralom módszereibe, a gyarmatosító államok ezt zokon vették volna – aminthogy így is tör-

tént, mihelyt úgy vélték, kívülállók megkísérelnek beavatkozni ügyeikbe. Igaz, ilyen beavatkozásra gyakorlatilag sohasem került sor más fejlett nyugati államok kormányai részéről. Bizonyos esetekben és bizonyos tekintetben az anyaországok különböző módon valóban segítették is valamely gyarmatukat, bár a kép rendkívül vegyes. Mindez azonban nagyjából egyoldalú – bizonyos fokig kétoldalú – kapcsolat volt, még a motivációk tekintetében is.

Valójában semmiféle politikai alapja nem volt annak, hogy a fejlett nyugati nemzetek bármilyen mértékű kollektív felelősséget érezzenek. Amikor a jelen, valamint a következő két fejezetben kritikusan elemzem, mit tesznek vagy nem tesznek, s mit kellene tenniük a fejletlen országok megsegítésére, nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy az ilyen természetű segítség puszta gondolata is merőben új keletű. A második világháborút megelőzően szinte senki sem akadt, aki felismerte volna, hogy valamennyi fejlett ország közös felelőssége a fejletlen országok megsegítése.

Napjainkban egyre inkább rádöbbennek erre a felelősségre. Ez a felismerés történelmileg rendkívül rövid időn belül érlelődött meg. Talán ezért nem is szabadna elcsüggednünk, amikor e nemzetközi kapcsolatok jövőjét mérlegeljük.

A fejletlen országoknak éppen azért van szükségük nemzetközileg különleges elbánásra, mert fejletlenek, roppant szegények, és nagy nehézségekkel kell megküzdeniük, amikor megpróbálnak megindulni a fejlődés útján. A jelen fejezetben megkísérlem elemezni, vajon a nemzetközi kereskedelem és tőkemozgás miért nem bizonyult az eddiginél sokkal előnyösebbnek fejlesztési törekvéseik számára.

II. Egy elfogult elméleti megközelítés

A nemzetközi kereskedelem elméletét nem azért dolgozták ki, hogy megmagyarázzák a fejletlenség tényét és a fejlődés szükségességét. Inkább azt állapíthatjuk meg, hogy az elvont érvelésnek ez az impozáns építménye implicite éppen ennek ellenkezőjére irányult: *félre akarja magyarázni a nemzetközi egyenlőség problémáját*.[1]

Amikor immanens kritikával közelítünk a nemzetközi kereskedelem elméletéhez, a sajátos szemlélet szembeszökővé válik az állandó egyensúly irreális feltételezése, valamint az ehhez a feltételezéshez kapcsolódó számos egyéb feltételezés kapcsán. Még a legújabb keletű tanulmányokban is szívósabban ragaszkodnak hozzá, mint a gazdaságelmélet bármely egyéb részében. További irreális feltételezés az az elgondolás, miszerint a társadalmi valóság bizonyos elemei „gazdasági tényezőkként" jellemezhetők, s hogy teljes mértékben igazolható a nemzetközi kereskedelem elemzése, ha eközben elvonatkoztatunk valamennyi többi tényezőtől.

Ezek a feltételezések nyitották meg az utat az ideológiai részrehajlás előtt, amely a régmúlt idők óta mély gyökeret vert minden gazdaságelméletben, legfőképpen pedig a nemzetközi kereskedelem elméletében. Ezek az elfogult nézetek – érdekegyezés, laissez-faire és szabad kereskedelem[2] – sokkal nagyobb mértékben megszabják a jelenkori írások szemléletét, mint ahogyan a közgazdászok ezt általában fölismerik.

[1] A szövegben ismertetett nagymértékben leegyszerűsített érvelést részletesebben kifejtettem *Economic Theory and Under-Developed Regions* (London, 1957) című könyvemben, amelyet az Egyesült Államokban *Rich Lands and Poor* (New York, 1958) címen adtak ki, különösen az 1. fejezetben (3. l.-tól) és a 11. fejezetben (147. l.-tól). A jelen könyvben megadott oldalszámok az angol kiadásra vonatkoznak.

[2] *Economic Theory*, 10. fejezet (135. l.-tól).

Az ebben az értelemben elfogult nemzetközi kereskedelem elméletében alakult ki az elgondolás, hogy a kereskedelem kedvezően hat a faktorárak és jövedelmek, mindenekelőtt pedig a munkabérek kiegyenlítésére.[3] A kereskedelem ezek szerint lehetővé tenné, hogy az ipari tevékenység alkalmazkodjék a különböző országok és különböző területek természeti és népességi erőforrásainak megoszlásához, ez pedig általánosan kiegyenlítő hatással lenne mindenütt a jövedelmekre.

Két kiváló honfitársam, a néhai Eli F. Heckscher és Bertil Ohlin professzorok, még jóval a második világháborút megelőzően tökéletesítette ezt a klasszikus elméletet: az érvelést nem annyira a munkaerő, mint a termelés tényezőinek alapján fejlesztették tovább. Ugyancsak ők vonták le minden eddiginél egyértelműbben azt az igen lényeges következtetést, hogy a kereskedelem kiegyenlítő hatással jár. Az ő nyomdokukba lépve az ökonometria képviselői, különösen az Egyesült Államokban, az utóbbi évtizedekben élénk érdeklődést tanúsítottak az iránt, miként lehetne realizálni a különböző országokban a faktorárak ezen kiegyenlítő hatásának tendenciáját igen specifikus, elvont és rendszerint statikus feltételek között.

Rendkívül sajátos jelenségnek vagyunk a tanúi. A jövedelem nemzetközi egyenlőtlensége már jó ideje egyre nőtt, és jelenleg is tovább növekedik. Amióta a második világháború befejezése óta a gyarmati hatalmi rendszer felszámolása lavinagyorsasággal halad előre, az egyenlőtlenség növekedésének tendenciája a nemzetközi politika mind égetőbb kérdésévé vált. A világtörténelem e kritikus helyzetében a nemzetközi kereskedelem elmélete egyre erőteljesebben hangsúlyozza azt az elgondolást, hogy a nemzetközi kereskedelem megnyitja az utat a

[3] Uo. 1. és 11. fejezet:

különböző országok jövedelmei közötti fokozatos kiegyenlítődés tendenciája előtt – s mindezt olyan feltételezések alapján, amelyeknek a tapasztalatok fényében nyilvánvalóan irreálisoknak kell tűnniük.

Könyvem olvasói most már nyilván nem lepődnek meg azon, ha *az elméleti érdeklődés e sajátos irányát* – kiváltképpen pedig azt, hogy a nemzetközi kereskedelem kérdéseivel foglalkozó elméleti közgazdászok szinte semmiféle érdeklődést sem tanúsítanak az iránt, mivel lehetne megmagyarázni a világszerte fennálló és növekvő egyenlőtlenségeket – *olyan elfogultságnak jellemzem, amely megfelel a fejlett országok népeinek*. Ez az előítélet jóval mélyebben gyökerezik a gazdasági elmélet történetében, mint az első fejezetben háború utáni szemléletként meghatározott felfogás révén érvényesülő többi előítélet.

Egy harmadik honfitársam, a néhai Folke Hilgert, már-már az eredetiség követelményével léphetett volna fel, mert – anélkül ugyan, hogy megválaszolta volna – fölvetette a kérdést: miként magyarázható az, hogy a valóságos helyzet nyilvánvalóan eltér a kialakult elmélettől?

A nemzetközi kereskedelem elméletének ez az elfogultságra való hajlama azonban – és implicit részrehajlása az érdekegyezés, a laissez-faire és a szabad kereskedelem javára – kétségtelenül hatással volt arra, miként tárgyalták általában a fejletlen országok problémáit, és milyen tanácsokkal látták el ezen országok népeit és kormányait. Természetesen ezért is érintem könyvemben ezt a kérdést.

Különösen addig volt ez így, amíg a legutóbbi években a fejletlen országok nem fogtak össze, hogy szót emeljenek hátrányos kereskedelmi helyzetük és a fejlett országok kereskedelempolitikája ellen; ennek nyomán hívták életre 1964-ben a fejlett nyugati országok ellenzése ellenére az Egyesült Nemzetek Kereskedelem- és Fejlesztésügyi Konferenciáját (United Nations Conference on

Trade and Development – UNCTAD). Sok minden, ami a kereskedelem szférájában a korábbi esztendőkben a kormányközi szervektől (Nemzetközi Pénzügyi Alap, Általános Vámtarifa és Kereskedelmi Egyezmény – GATT) indult ki, csakis ennek az elfogult szemléletnek az alapján magyarázható.

Az a szembetűnő körülmény, hogy a fejlett országok kormányai és általában lakossága jóval kevesebb lelkiismeret-furdalást éreznek a kereskedelmi feltételek, mint a segélypolitika miatt, kétségtelenül túlnyomórészt a régi keletű irreális és elfogult nemzetközi kereskedelemelméletben leli magyarázatát.

Ezen elmélettel ellentétben, az igazság az, hogy a *nemzetközi kereskedelem – és a tőkemozgás – általában egyenlőtlenséget szül, s annál inkább érvényesül ez a tendencia, minél régebbi hagyományokra tekinthetnek vissza a lényeges egyenlőtlenségek.*

Szabályozatlan piaci erők *semmiképpen sem* vezetnek olyasféle egyensúlyra, amely a jövedelmek kiegyenlítődésének trendjét tartalmazza. A kumulatív hatásokkal kialakult okozati viszony következtében a termelékenység és a jövedelmek terén fölényben levő ország egyre inkább uralkodó pozícióra tesz szert, míg az alacsonyabb szinten álló ország általában nem tud kiszabadulni ezen alárendelt helyzetéből, sőt még tovább romlik a pozíciója, amíg a piaci erők szabadon érvényesülhetnek.

A fejlett ország szakadatlanul egyre újabb külső és belső gazdaságokat von hatókörébe. S minden növekedési központból – Raoul Prebisch meghatározásával élve – visszahatások sugároznak ki a „periférián" elhelyezkedő többi országra. Ezek a kedvezőtlen trendek rendszerint annál erősebbek, minél alacsonyabb a jövedelmi, valamint az oktatási és számos egyéb „nem gazdasági" tényező szintje (így nevezik ezeket, amikor a gaz-

daságelmélet elvonatkoztat tőlük). Ezzel szemben a továbbgyűrűzési hatások gyengébbek az alacsonyabb jövedelemszinten és mindazon viszonyok közepette, amelyek a szegénység velejárói.

Egy-egy országon belül is megfigyelhetők a piaci erők működésének e következményei.[4] Egy gyár telepítése vagy bármely egyéb expanziós jelenség által létrejött „növekedési pont" ebbe a körzetbe vonz más üzleti tevékenységeket, képzett munkaerőt és tőkét. Ugyanezen oknál fogva olyan visszahatásokkal is jár, amelyek nem engedik fejlődni, sőt elszegényítik a periferikus területeket, ha a továbbgyűrűzési hatások nem eléggé erőteljesek. Ezt az elméletet alátámasztja a szegényebb országok esetében megfigyelhető tendencia, hogy a jövedelemmegoszlás tekintetében nagyobbak a regionális eltérések, mint a gazdagabb országokban.

A legfejlettebb országokban legfőképpen azért csökkennek ezek a különbségek, mert minél magasabb az életszínvonal, annál inkább erősödnek a továbbgyűrűzési hatások és gyengülnek a visszahatások.

A második ok maga az állam. Beavatkozhat és be is avatkozik a piaci erők játékába. A nemzetközi életben a fejletlen országok hátrányosabb helyzetben vannak, mint egy-egy országon belül a fejletlen területek, pusztán csak azért, mert nem létezik világállam, amely törvényeket hozhatna, adókat vethetne ki, szubvencionálhatná, védelmezhetné és segíthetné a fejletlen térségeket, ahogyan azt az állam teszi az egyes országokon belül.

Más összefüggésben[5] már részletesebben kidolgoztam, megfelelő megszorításokkal, ezt az elméletet, s e helyütt csupán érvelésemre való rövid utalásra kell szorítkoznom. Rá szeretnék azonban mutatni arra, hogy valamennyi

[4] Uo. 3. fejezet (23. l.-tól).

[5] Uo. 2. fejezet (11. l.-tól) és különösen 5. fejezet (50. l.-tól).

ország folklórjában rengeteg kifejezés található, amely bizonyítja: széles körben mennyire megértik ennek a nemzetközi kereskedelem elméletével ellentétes szemléletnek az igazságát. Mint oly gyakran, a Biblia szintén hangot ad ennek az ősi népi bölcsességnek: „Mert mindenkinek, a kinek van, adatik, és megszaporíttatik; a kinek pedig nincsen, attól az is elvétetik, a mije van" (*Máté Evangéliuma* 25 : 29, vö. 13 : 12).

Ezért talán eléggé kézenfekvő, hogy amikor a fejletlen országok függetlenekké váltak, politikai szóvivőik kevés megértést mutattak a nemzetközi kereskedelem kialakult elmélete iránt – bár különösen a legutóbbi évtizedekben néhány közgazdászuk hajlamosnak mutatkozott erre. Indiában a századforduló körül az első közgazdászok kialakítottak egy „institucionális"-nak nevezhető elméletet, amelynek képviselői leginkább az angolok által gyarmatukra erőszakolt szabad kereskedelem és laissez-faire változat ellen irányították támadásaikat.

A gyarmati korszakban a fejlett országok jobb minőségű és gyakran olcsóbb termékei a verseny során a fejletlen országok régi kézműipara és hagyományos ipara által előállított termékek fölébe kerekedtek, anélkül, hogy új piacokat nyitottak volna az ezen országokból származó bármiféle gyári termékek előtt. Hiába bíztak volna abban is, hogy a tőkemozgás ellensúlyozza a nemzetközi egyenlőtlenségeket. A tőke nagyjában-egészében kerülte a fejletlen országokat.

Igaz, ezekben az országokban nagy volt a tőkehiány. A tőkeszükséglet azonban nemigen képviselt olyan hatékony keresletet, amely versenyképes lehetett volna a tőkepiacon. A tengerentúlra irányuló európai tőkeexport zömmel a mérsékelt égöv nyitott zónáiba irányult, amelyeket európai kivándorlók népesítettek be.

De azért némi tőkeexportot befektettek vasutak, kikö-

tők és egyéb közüzemi létesítmények építésébe; ezeket a beruházásokat a gyarmati kormányzatok által kívülről biztosított politikai ellenőrzéssel vagy – Latin-Amerika esetében – más eszközökkel biztosították. Marx Indiával kapcsolatos várakozásával ellentétben, a vasútépítés nem alapozta meg az acélipart, s nem váltott ki ipari forradalmat sem. Gazdaságosabbnak bizonyult ugyanis, ha az ezekhez a beruházásokhoz szükséges anyagokat és tőkejavakat a fejlett országokból importálták.

Rendszerint szerényebb összegű tőke jutott el olyan nagyüzemek beruházásaihoz, amelyek nyersanyagok exportra termelésére specializálódtak. Általában annyira kifizetődőeknek bizonyultak tulajdonosaik számára, hogy a beruházási tőkét illetően hamarosan önellátókká váltak.

Ezek a vállalatok, a dolog természeténél fogva, általában elkülönült és elszigetelt zárványokat alkottak az őket körülvevő gazdaságban, s szoros szálak fűzték őket annak a fejlett országnak a gazdasági életéhez, ahonnan a tőkét és az irányítást kapták. A külföldiek gazdasági kapcsolatai a helyi gazdasággal túlnyomórészt a tanulatlan munkások alkalmazására szorítkoztak. Általában a munkaeszközöket is, a külföldi személyzetet is importálták, s gyakran még jövedelmük nagy részét is importált fogyasztási cikkekre vagy anyaországi beruházásokra költötték. Ez korlátozta a továbbgyűrűzési hatást abban az országban, ahol a külföldi vállalatok működtek.

A faji különbségek, az igen jelentős kulturális különbségek és a jóval alacsonyabb életszínvonal nyomán általában természetes következményként jelentkezett a szegregáció. Teljesen nyilvánvaló volt ez magukon a „szigeteken" a vállalatvezetők és a munkások viszonyában, de az elkülönülés megnyilvánult a népesség többi rétege felé is. A szegregáció megakadályozta, hogy a kultúra,

s ezen belül a technikai képzettség és a vállalkozói szellem átterjedjen a gyarmatok népeire. Bizonyos fokig ez magyarázza, miért maradtak elkülönült szigetek a gyarmati rendszer idejére visszanyúló gazdasági kezdeményezések, s miért volt annyira gyenge vagy jóformán nem létező az expanziós lendület térhódítása.

A gyarmati időkben tehát a nemzetközi kereskedelemnek a fejletlen országokra gyakorolt hatása legfőképpen abban nyilvánult meg, hogy elősegítette az export céljára folytatott nyersanyag-kitermelést; erre a célra tanulatlan munkásokat alkalmaztak. *Mind a mai napig túlnyomórészt ez határozza meg ezen országok gazdasági szerkezetét.* Napjainkban exportjuk 70 vagy 80 százaléka, néha még ennél is több, nyersanyagokból és feldolgozatlan termékekből áll.[1]

Ezzel a nagymértékben leegyszerűsített képpel arról, mi történt a fejletlen országokban a gyarmati korszakban, illusztrálni kívántam, hogy ezt a fejlődést, illetve annak viszonylagos hiányát nem elsősorban a gyarmati hatalmak különféle politikai mesterkedései kényszerítették a fejletlen országokra. Főképpen *a piaci erők természetes következménye volt, mert ezek az erők nem az egyenlőség, hanem az egyenlőtlenség növelése irányában hatnak.*

Ha a külföldi üzletemberek és kormányok kereskedelmi előnyökre tettek szert a piaci erők működése révén, ezzel csak „a szabályok szerint jártak el" – mindaddig, amíg kifizetődött. Meghonosították a jogot és rendet, a 6. fejezetben bemutatott típusú iskolákat alapítottak, vasútvonalakat és kikötőket építettek, bankokat meg más kereskedelmi vállalkozásokat létesítettek – legfőképpen saját érdekükben, de részben az uralmuk alatt álló fejletlen ország érdekében is.

Ott, ahol szabályszerű gyarmati uralom volt, bizonyos mértékig szabályozták a piaci erőket is: fékezték az üz-

leti erkölcstől való túlságosan botrányos elrugaszkodást. Számos latin-amerikai ország mind a mai napig viseli annak következményét, hogy sohasem élvezte egy anyaország által gyakorolt ilyen típusú ellenőrzés előnyeit.

A piaci erők játékába azonban leginkább a gyarmati hatalmak és üzletemberek érdekében avatkoztak be. Minden anyaországnak természetesen érdekében állott a függő országnak mint saját ipartermékei felvevőpiacának védelme, néha azonban saját belső piacát is védelmezte a gyarmat versenyével szemben. Hasonlóképpen a gyarmati hatalom érdekében állott nyerstermékek megszerzése, sőt ezek nagy mennyiségű és olcsó kitermelése érdekében még beruházásokat is eszközöltek.

Ám ebben és sok más tekintetben is *a gyarmati rendszer elsősorban csupán a piaci erők játékát erősítette.* További lendületet, sajátos jelleget kölcsönözve beépült a szüntelenül a nemzetközi egyenlőtlenség tendenciáit erősítő kumulatív folyamatok okozati összefüggésrendszerébe.

Ellentétben az elvont közgazdasági elmélettel, a piaci erők nem a szabad verseny keretében működtek. A monopólium számos eleme érvényesült szinte kivétel nélkül mindig az anyaországi konszernek érdekében; a gyarmati kormányzat pedig rendszerint – bizonyos mértékig – elnézte, sőt segítette is érvényesülésüket. Ebben a fejezetben mindezeket a mozzanatokat a „piaci erők" fogalmába értem.

A folyamat azóta is szakadatlanul érvényesül. A gyarmati rendszer fölszámolása önmagában nem sokat változtat ezen a helyzeten. Azért iktattam be könyvembe ezt a részt, hogy hangsúlyozzam: *a fejletlen világ nagyrészt kényre-kedvre ki volt szolgáltatva a piaci erők játékának, s a helyzet ma sem változott.* S mivel ezek az országok fejletlenek, e piaci erők ellentétesek fejlesztési törekvéseikkel.

Két jelentős megszorítással kell azonban élnem e megállapítással kapcsolatban. Először, a függetlenség elnyerése óta *a fejletlen országok lehetőséget kaptak arra, hogy saját fejlődésük érdekében céltudatos tervezéssel beavatkozzanak a piaci erők játékába.* Bizonyos szemszögből a gyarmati rendszer legfontosabb negatív következménye az volt, hogy megfosztotta ezeket az országokat saját gazdasági életük saját érdekükben történő szabályozásának jogától.

Ez persze lényeges, de a legutóbbi esztendők során a fejletlen országok megtanulták, hogy az országos tervezés nem emeli ki őket sem gyorsan, sem hatékonyan a gazdasági függőség és a szegénység állapotából. Ez nagyjából még akkor is helytálló megállapítás lenne, ha tervezésük és terveik megvalósítása sikeresebb lenne, mint ami napjainkban az esetek túlnyomó többségében tapasztalható, s kiváltképpen ha elszántabban törekednének a jelen könyv második részében tárgyalt, a fejlődés szemszögéből szükséges gyökeres reformok végrehajtására.

A második megszorítás még szorosabban összefügg ezen államok kezdeti fejletlen állapotával. Csakis saját fejletlen és szegény gazdaságukba avatkozhatnak be, márpedig ez a gazdaság nagymértékben függ a világ többi részétől, különösen a piaci viszonyoktól és a világ pénzügyeiben és kereskedelmében uralkodó pozíciót elfoglaló fejlett országok politikájától.

Mivel nem létezik világállam, amely az ő nevükben és érdekükben beavatkozhatnék a törpe kisebbséget alkotó fejlett országok gazdaságába és politikájába, kénytelenek a fejlett országokhoz folyamodni pénzügyi segélyért (amiről a következő két fejezetben lesz szó). Nyomást kell kifejteniük a fejlett országokra azért is, hogy elfogadják

kereskedelempolitikájuk megváltoztatását. Ez a lényege a fejletlen országok nagy mozgalmának, mely végül is az UNCTAD megalakulására vezetett.

III. Kereskedelem

Nagy egyéni eltérésekkel ugyan, de a legtöbb fejletlen ország kereskedelmi helyzete a gyarmati rendszer felbomlását követő időszakban romlott, és feltehetőleg továbbra is romlani fog, ha nem történik semmi e trend megváltoztatása érdekében.[6] Ez elsősorban a fejletlen világ azon túlnyomóan nagy részére vonatkozik, ahol nincsen, vagy csak jóval kevesebb az olajtartalék és néhány más ásványi kincs, amely iránt igen nagy és gyorsan növekvő kereslet mutatkozik a fejlett országokban.

Ez a kedvezőtlen trend túlnyomórészt a fejletlen országok gazdasága örökölt szerkezetének, legfőképpen pedig exportjuk összetételének és irányának a következménye, amelyen lényegében mit sem tudtak változtatni a gyarmati korszak óta. A fejletlen országok hagyományos árukból, többnyire nyersterményekből összetevődő exportja az első világháború vége óta a világkereskedelemnek meglehetősen gyorsan csökkenő hányada. A fej-

[6] A fejletlen országok külkereskedelmét igen részletesen elemezte az Egyesült Nemzetek kiadásában megjelenő *World Economic Surveys*, a regionális Gazdasági Bizottságok *Economic Surveys* c. kiadványai, a GATT, és legújabban az UNCTAD Titkárságának számos kiadványa. Az export meg az import sokkal egyértelműbb fogalmak, mint más gazdasági fogalmak, például a nemzeti jövedelem, a termelés, a megtakarítás stb. A statisztikai megfigyelések szintén pontosabbak és átfogóbbak. L. *Asian Drama*, 13. fejezet, 1. szakasz (583. l.).
Ami a dél-ázsiai országok fejlődését és kereskedelmi kilátásait illeti, l. *Asian Drama* 13. fejezet (581. l.-tól), különösen 5. szakasz (595. l.-tól) és 12–15. szakasz (640. l.-tól).

letlen világ igen jelentős részét alkotó Dél-Ázsiát különösen érzékenyen sújtotta a változásnak ez a tendenciája.

E trend mögött számos körülmény húzódik meg. Napjainkban a leginkább közvetlenül fogyasztásra kerülő nyersterményeknek, mint például a különféle élelmiszereknek és italoknak, de a textíliáknak és nyersanyagaiknak is, általában elég csekély a nyereségrugalmassága, és gyakran elmaradnak a fejlett országok, vagyis a legfőbb importőrök, nyereségszintjének emelkedése mögött.

A gumi (amely iránt egyébként gyorsan növekednie kellene a keresletnek), valamint a textíliák és nyersanyagaik esetében a fejlett országok korszerű technikája gyárilag előállított pótanyagokat fejlesztett ki. Meglehet, sőt valószínű, hogy hamarosan ugyanilyen csapás ér majd más hagyományos exportárukat is, mint például a kávét, teát, kakaót vagy akár néhány fémet (l. 2. fejezet). Nagy általánosságban megállapítható, a technika az inkább készáru jellegű termékek előállításához szükséges nyersanyagmennyiséget is csökkenti.

A fejletlen országok hagyományos exportáruira vonatkozó előrebecslések rendszerint egyáltalán nem derűlátóak. Az általános kilátás az, hogy e kedvezőtlen trend folytatódni fog, sőt sok esetben meg is gyorsul.

Ugyanakkor ezek az országok igen nagy nehézségekbe ütköznek, amikor megkísérelik fölvenni a versenyt gyáripari termékek exportálásában a legfejlettebb és leginkább iparosodott országokkal. Ez utóbbiak nagy múltra visszatekintő iparvállalatai szilárdan hatalmukban tartják a piacokat, kiépített kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkeznek, széles körű és sokrétű ipari létesítmények révén külső és belső megtakarításokat értek el, a termelés szakadatlan ésszerűsítésére és a termékek állandó tökéletesítésére pedig kiépítették kutató részlegeiket. Megszervezték értékesítési hálózatukat, s en-

nek révén állandóan tájékozódnak vevőik szükségleteiről és szüntelenül változó ízléséről.

Még a legjobban fölszerelt vállalatok is nehézségekbe ütköznek, amikor el akarnak ragadni idegen piacokat azoktól, akik mindaddig rendszeresen ellátták e piacokat. A fejletlen országok vállalatai esetében a nehézségeket még fokozza a hozzáértő vezető, műszaki és szakmunkás személyzet hiánya, továbbá a tőkehiány, meg az oly gyakran fejlett technikával párosuló hiányos üzleti ítélőképesség, s végül a járatlanság a szabványosított, kiváló minőségű tömegtermelésben.

Bizonyos területeken az olcsó munkaerőnek voltaképpen költségelőnyt kellene biztosítania a fejletlen országok számára. Sajnálatos módon azonban mind a munkások, mind a vállalatvezetés hozzá nem értése és a szakosított kisegítőberendezések hiánya gyakran a termelés egy egységére jutó munkaerőköltség növelését idézi elő, s így – legalábbis részben – nem engedi érvényesülni az időegységre jutó csekély béarányok hatását.

Itt kell említeni a maguk a fejletlen országok tőkései részéről támasztott jelentős akadályt is. Az importkorlátozások, amelyekre a legtöbb fejletlen ország rákényszerült, ezen országok devizanehézségei miatt váltak szükségessé; az importhelyettesítésre alapozott iparok számára azonban védelmet nyújtanak. A 7. fejezetben említettem már, hogy ez „tervszerűtlen" védelem, ugyanis a legnagyobb védelmet éppen a legkevésbé szükséges termékek számára nyújtja.

Miután a vállalatokat és a beruházásokat seregnyi önkényes szabályozó rendelkezésnek vetették alá, az ellenőrző rendelkezések hálóját kijátszók védelme óhatatlanul lehetővé teszi a drágán termelő vállalkozóknak, hogy jövedelmező üzleteket kössenek odahaza. A belső piacot elszigetelik a külföldi versenytől, ami elsorvasztja az ösztönzést az exportra történő termelésre.

A fejletlen országok készáruexportja gyorsabban növekedett nyerstermékkivitelüknél, bár a növekedés üteme még csak meg sem közelítette a fejlett országokét. Több oknál fogva azonban ennek a növekedésnek még nem volt komoly jelentősége ezen országok fejlődési perspektívái szemszögéből.

Mindenekelőtt az alap, amelyről a növekedés megindul, rendkívül szűkre szabott. Azonkívül a fejletlen országok által exportált készárutermékek többsége, mint például textiláruk, élelmiszerek, fatermékek, bőráruk és egyszerű feldolgozási eljárásokat igénylő egyéb készítmények még kevéssé távolodtak el a nyersterményektől, és aligha várható el, hogy ugyanolyan lendületet kölcsönözzenek az ipari növekedésnek, mint a fejlett országok exportjának zömét alkotó, nagymértékben feldolgozott termékek.

Végül, a legtöbb fejletlen országban még az ilyen természetű exportnövekedés is alig-alig indult meg; az export túlnyomórészt néhány országból került ki. Így például Hongkongra jut ennek az exportnak egynegyede-egyharmada.

Az exportkilátások tehát nem túlságosan sok jóval biztatnak, ugyanakkor azonban az importigény, sőt a tényleges import általában növekvő tendenciát mutat, mégpedig két oknál fogva: egyrészt a népességnövekedés, másrészt a második világháború óta tapasztalható fejlesztési törekvések miatt.

A népesség gyors növekedése nagyon sok területen fokozott szükségletet idéz elő; elsősorban az élelmiszereket illetően tapasztalható ez, ami a deficites országokban az import fokozására, a fölösleggel rendelkező országokban pedig az export csökkenésére vezet. A fejlesztési törekvések mindenütt azzal járnak, hogy növelni kell a különféle fejlesztési eszközök importját.

Mindez, szinte mindenütt a fejletlen világban, arra vezetett, *hogy elmélyült az importigények és a tényleges exportbevételek közötti szakadék.* Ilyen körülmények között, s mivel az exportnehézségek állandósultak, korlátozni kellett az importigények kielégítését, ezáltal a fejlesztési erőfeszítés, sőt a fogyasztás szintje is, kiváltképpen a tömegek között, elmaradt attól, ami kívánatos lett volna.

Dél-Ázsiában, de számos más fejletlen országban is, továbbra is fennáll *a tényleges export és import közötti rés.* Ezt a „kereskedelmi rést", ahogy általában nevezik, a devizamérlegben különböző egyéb bevételekből töltötték ki. Persze a vételekből le kell vonni a kiadásokat. Ez utóbbiak szintén különböző típusúak.

Számos – különösen dél-amerikai – ország esetében a mérleg negatív. Ez azt jelenti, hogy ezen országok számára a tőke mozgása nem enyhíti, hanem ellenkezőleg, növeli az export fokozására irányuló nyomást, ugyanakkor pedig megvalósíthatatlan mértékű importcsökkenést igényel.

A devizabeáramlás egyik fajtája a fejlett országoktól kapott pénzügyi segély. Ez a típusú segély most már hosszú évek óta stagnál, sőt reálértéken számítva csökken (l. 11. fejezet). S mivel a segély egyre inkább kölcsön formáját ölti, a későbbiek során kamat és amortizációs összegek kiáramlására vezet.

Ezt a következményt bizonyos mértékig enyhíti, hogy hosszú amortizációs időszakot állapítanak meg, fizetési haladékot engedélyeznek, és a kölcsönöket alacsony kamatláb mellett nyújtják. A legutóbbi években azonban ismét emelkedni kezdett az átlagkamatláb, ugyanakkor pedig rövidítették az új kölcsönök átlagos lejárati idejét és a fizetési haladékot.

A Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank egyre inkább a fejletlen országok fejlesztését előmozdító kormányközi szervvé válik. Fokozza kölcsönnyújtási tevékenységét, bár ez még mindig csak elenyésző hányadát alkotja az ezen országokba beáramló tőkének.

Gyakran azt állítják, hogy a Bank kölcsöneit üzleti feltételek mellett nyújtja; de ez nemigen felel meg a valóságnak, hiszen nem biztosíthatna olyan kedvező kamatlábat meg egyéb hitelfeltételeket, ha a Bank tagállamai nem szavatolnák kötvényeit. De ezen túlmenően, leányvállalata, az International Development Association (IDA – Nemzetközi Fejlesztési Szövetség) révén olyan állami kölcsönnyújtási tevékenység alapjait vetette meg, amely igen jelentős segélyelemet tartalmaz.

A tőkebeáramlás további része magán-pénzalapokból származik (további részletekre l. 10. fejezet). Ezek részben rövid lejáratú exporthitelek. E tőkebeáramlás-típus az utóbbi években szembeszökően tért hódított. Ezek a hitelek elodázzák ugyan a devizamérlegre nehezedő nyomást, de csak lélegzetnyi szünetet biztosítanak, s ráadásul gyakran igen költségesek.

A gyarmati időkben oly nagy jelentőségű közvetett értékpapír-beruházások gyakorlatilag teljesen megszűntek.

Nagy reményeket fűznek napjainkban a közvetlen beruházásokhoz. A már említett okoknál fogva le kell vonnunk azt, amit az olajiparba és más vállalatokba ruháztak be bizonyos olyan nyersanyagok kiaknázására, amelyek iránt gyors ütemben növekedik a kereslet; ezek a beruházások nem annyira lényegesek a fejletlen világ túlnyomó nagy része számára. Noha pontosabb információ nem áll rendelkezésünkre, már ez is egyharmaddal vagy még ennél is többel csökkentené a közvetlen magánberuházások esetében többnyire idézett számadatokat.

Dél-Ázsiában a közvetlen magánberuházások nem voltak jelentősek. Ugyanez vonatkozik Nyugat-Ázsiára és Afrikára is. Komolyabb szerepük van Kelet-Ázsiában meg Latin-Amerikában. A devizamérleg szemszögéből jelentőségük elsősorban attól függ, vajon csökkentik-e az import- és (vagy) fokozzák-e az exportszükségletet, s milyen mértékben.

Az ezekből a beruházásokból származó profitok, ha kiviszik az országból, és nem ruházzák be újra őket, s természetesen a beruházási tőke repatriálása, a devizamérleg szemszögéből kiáramlást jelent. (Azon általános gyakorlatnak a bírálatát, amely az előzőt „tőkebeáramlásnak" tekinti, az utóbbit pedig figyelmen kívül hagyja, l. 10. fejezet).

További kiáramlás az a tőke, amelyet a fejletlen ország állampolgárai utalnak át külföldre, és rendszerint bankokban helyeznek el, vagy értékpapírokba fektetnek. Ez a manőver többnyire „tőkemenekítés" jellegű, és a valutarendelkezésekbe ütköző cselekmény. Ez oknál fogva jórészt kimarad a statisztikai fölmérésekből. Ismeretes azonban, hogy az ilyesféle tőkekiáramlás gyakran tetemes méreteket ölt, legfőképpen – de nem kizárólagosan – Latin-Amerikában.

A fentiekben leírt kereskedelmi és tőkemozgási fejlemények idézték elő *a fejletlen országok növekvő adósságterheinek problémáját*.[7] Egyes számítások szerint ezeknek az országoknak felgyülemlett adósságai az 1950. évi 10 milliárd dollárról 1965-re 40 milliárd dollárra növekedtek; ma is növekednek, és az elkövetkező években is növekedni fognak.

[7] L. például Egyesült Nemzetek, *Problems of Policies of Financing*. UNCTAD, Második ülésszak, New Delhi, IV. k. (New York, 1968) 28. l.-tól.

Ugyanebben az időszakban az évi kamattörlesztések és amortizációs leírások 0,8 milliárd dollárról körülbelül 3,6 milliárd dollárra emelkedtek. Az adósságtörlesztés aránya az ötvenes évek közepén az exportbevételek 4 százalékát tette ki, 1965-ben viszont már 9 százalékát érte el. Amennyiben ez a trend folytatódik, a hetvenes évek elejére előreláthatólag az egész bruttó tőkebeáramlást fölemészti a kiáramlás (beleértve a törlesztéseket).

E tendenciával kapcsolatban már egy évtizede aggályos figyelmeztetések hangzanak el, legfőképpen a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank részéről, amely általában felelősnek érzi magát a fejletlen országok fejlesztési problémáiért, különösen pedig a tőkemozgásért. A Bank akkori elnöke, Eugene Black, már hosszú évekkel ezelőtt fölismerte a veszélyt: „...a gazdasági fejlesztés gépezetét annyira túlterhelhetik külföldi adósságokkal, hogy végül is belefulladhat a félig befejezett projektumok és elvetett tervek özönébe".[8] Utóda, George D. Woods „adósságrobbanásról" beszélt, és megismételte az intelmeket. E bajt több állami segéllyel és előnyösebb állami kölcsönfeltételekkel lehetne gyógyítani. *Az ilyen állami segélyezés politikájával kapcsolatos trend azonban éppen ellenkező irányú* (l. 11. fejezet).

Számos fejletlen ország esetében némi átütemezést hajtottak végre, de ez nem egyéb, mint a csőd kissé tapintatosabb fölszámolása. Csupán tüneti kezelés, s nem oldja meg az alapvető problémát: miként lehetne gátat vetni egy olyan folyamatnak, amely óhatatlanul fizetési válságra vezet, ha nem hoznak radikálisabb intézkedéseket.

[8] Uo. 33. l. L. még *Asian Drama*, 13. fejezet, 16. szakasz (664. l.).

A fejletlen országokba, illetve az azokból való tőkeáramlás az ezen országok külkereskedelmében, különösen pedig exportjában végbemenő fejlemények közvetett hatása vagy tükröződése. Az adósságrobbanás és a gyorsan növekvő adósságteher által kiélezett fő probléma az, *miként lehetne javítani a fejletlen országok kereskedelmi helyzetén.*

Hangsúlyoztam, a fejletlen országok kereskedelmi helyzetében érvényesülő trendek az utóbbi évtizedekben főként a piaci erők játékának következményei; a trendeket különböző monopolista elemek erősítik, amelyek szinte mindig a fejletlen országok kárára érvényesülnek. E trendek voltaképpen csupán a gyarmati idők fejlődésének folytatásai. A tágabban értelmezett piaci erők, ha szabad teret engednek érvényesülésüknek, mindenkor a fejletlen országokat károsítják.

De akárcsak a gyarmati korszakban, *a fejlett országok kereskedelempolitikája ismét csak számos módon hátrányos megkülönböztetést alkalmaz a fejletlen országokkal szemben.* A gyarmati rendszer összeomlását követő időszakban a fejlett országoknak a fejletlen országokat hátrányosan érintő politikai intézkedései talán még kíméletlenebbekké váltak. A hajdani anyaországok gyakran kevésbé érzik magukat felelőseknek a gyarmat jólétéért, mihelyt az önállóvá vált.

A fejletlen országok fejlesztési érdekei ellen diszkrimináló kereskedelempolitikai intézkedéseknek hosszú és változatos a listája, mindezzel azonban csak rövid összegezés formájában foglalkozhatunk. Itt vannak elsősorban a tropikus mezőgazdasági termékek, például a kávé, a tea, a kakaó és még számos más termék. Mindezek nem termeszthetők a mérsékelt égövezetben, ahol a

fejlett országok vannak, s így semmiféle protekcionista érdeket nem szolgálhatnak.

Az ezekre a termékekre kirótt vámtételeket és adókat régebben gyakran luxusadóknak tekintették. A bőség társadalmában ez már elvesztette jogosultságát. Napjainkban ezek már kizárólag csak vámilletékek. Egy-egy ország szemszögéből egyszerűen a közönséges fogyasztás egyik sajátos adóztatási válfaja. Eltörlésük semmi fennakadást sem okozna – áthárítanák őket más adókra, például más fogyasztásra, vagy általában a fogyasztásra.

Találkozunk általánosabb jellegű mezőgazdasági protekcionizmussal is, amely gyakran rendkívül hátrányos a fejletlen országokra. A hazai cukorrépa-termelés általában igen nagyfokú védelme szemléltető példa erre, hasonlóképpen azoké a növényeké, amelyekből étolajat nyernek.

Még ennél is visszataszítóbb, ahogyan a fejlett országok kész- és félkész termékeiket védik. Az alapanyagok exportjában előreláthatóan lemaradás következik be (még akkor is, ha eltörölnék a fentiekben jellemzett mezőgazdasági protekcionizmust); ennek következtében a fejletlen országokban az életképes és dinamikus gazdaságok fölépítése nagyjából attól függ, vajon sikerül-e ezeknek az országoknak fokozniuk késztermékexportjukat.

Az ilyen természetű export fokozása minden körülmények között súlyos nehézségekbe ütközik. E nehézségeket azonban még fokozza a fejlett országok protekcionista politikája.

Általában minél nagyobb a földolgozó munka hányada valamely áru előállításában, annál nagyobbak a vámtarifák. Még a félkész áruk esetében is, amelyek kezdetben nyilván viszonylag kedvezőbb lehetőséget nyújtanak a fejletlen országoknak, hogy ne csupán feldolgozatlan termékeket exportáljanak, a vámtételek gyakran

leküzdhetetlen védőfalat emelnek. Ha az alapanyagot vámmentesen engedik be, a félkész árura kivetett tényleges vám rendszerint jóval súlyosabb, mint amilyennek látszik.

Ez az elvont szemléltetés is elegendő annak bizonyítására, hogy *a fejlett országok kereskedelempolitikája jószerint módszeresen a fejletlen országok azon törekvése ellen irányul, hogy kiemelkedjenek a fejletlenség állapotából.* E politika annál is inkább pusztító hatású, mert fokozza a piaci erők játékának hátrányos következményeit.

Egy racionális világban viszont, kellőképpen figyelembe véve az egyenlőség eszményét, *a világközösség természetes törekvése az lenne, hogy így avatkozzék be a piaci erők kibontakozásába, aminek következtében a fejletlen országok export trendje más, és kevésbé katasztrofális irányra váltana át.*

Valójában egyetlen fejlett ország, sőt a tervezés útjára lépett egyetlen fejletlen ország sem hajlandó belföldön eltűrni, hogy a piaci erők működése következtében nagy területek fejletlenek maradjanak, és néha az addiginál is nagyobb mértékben elnyomorodjanak. Még kevésbé vehetné fontolóra azt, hogy tudatos politikája révén fokozza a piaci erők káros hatását.

Ma a fejlett országok részben azért fejlettek és szilárdak politikailag, mert egész közelmúlt történelmük során beavatkoztak a piaci erők játékába, és olyan politikát alakítottak ki, amely ellensúlyozta és módosította ezeknek az erőknek a káros hatását.

Mivel a fejletlen országok fejlesztési problémái a második világháborút követő korban nemzetközi jelentőségűvé váltak, a haladó szellemű közgazdászok és államférfiak a világ minden országában kiemelték ennek a gondolatmenetnek a jelentőségét. Egy ízben úgy fogalmaztam meg a nemzetközi kereskedelem megreformá-

lásának követelményét, hogy voltaképpen „a kereskedelempolitikában kettős erkölcsi normák szükségesek" – s e kettős normáknak ezúttal a gyöngék előnyére kell szolgálniuk, s nem az erősekére, amint az szokásos abban a világban, amelyben a hatalomé, nem pedig az erkölcsi megfontolásoké a döntő szó.[9]

Miként egy indiai kormánytisztviselő egyszer kifejtette: „Az elbírálás egyenlősége csakis egyenlő felek között méltányos." A fejletlen országok nem mondhatnak le arról, hogy védjék gazdaságukat, legfőképpen az első lépéseket megtevő iparukat; csupán azt kívánhatjuk nekik, bárcsak kevésbé tartanák szem előtt a devizaszempontokat, hogy jobban tervezhessék gazdasági életük védelmét, és több tehetséget árulnának el e politika valóra váltása során.

Ma még kénytelenek mindazt a külföldi valutát, amelyre szert tudnak tenni (exportbevételt, külföldi hitelt és pénzügyi segélyt) az import lehető legmagasabb szinten tartására fordítani; így azután importkorlátozásaik mindössze azt érhetik el, hogy importigényeik súlypontja egyes árukról áthelyeződik másokra, amelyeket fontosabbaknak ítélnek.

Bármilyen formát adjanak is a korlátozásoknak, ezek rendszerint nem csökkentik a nemzetközi kereskedelmet. S bármilyen csekély is importjuk a fejlett országok összetermeléséhez képest, ezek az eltolódások semmiképpen sem okozhatnak jelentősebb nehézséget ez utóbbi országok gazdasági életében.

Ezzel szemben a fejlett országoknak egyoldalúan meg kellene nyitniuk határaikat a fejletlen országokból származó import előtt. De ezen túlmenően, meg kellene

[9] Myrdal: *An International Economy: Problems and Prospects* (New York, 1956), új kiadása 1969, 13. fejezet, különösen 288. l.-tól.

találniuk a módját annak is, valóban *miképpen mozdíthatnák elő a fejletlen országokból származó importot.*

A fejletlen országok egész gazdasági struktúrája és nemzetközi kereskedelme annyira eltorzult és aránytalanná vált a piaci erők sok évtizedes akadálytalan érvényesülése következtében – amit még alátámasztott a fejlett országok szűk látókörű és önző politikája –, hogy minden, ami ennél kevesebb, irreális lenne.

Ismételten hangsúlyozom, hogy mihelyt a fejlett országok belpolitikájukban szembekerülnek egyes fejletlen régiók problémájával, valamennyien természetszerűleg a fenti politikai irányvonalat követik. Éppen azok a fejlett országok értek el odahaza rendkívül nagy sikereket a nemzeti konszolidációban és a gazdasági fejlesztésben, amelyek a leglelkesebben hajtották végre az egyenlőségre törekvő reformokat.

Az Egyesült Államok sem kivétel az általános szabály alól: a fejlett országok már hosszú időn át beavatkoznak a piaci folyamat játékába saját országaik kevésbé előnyös helyzetben levő térségeinek és lakosságcsoportjainak az érdekében. Persze az is igaz, hogy olyan nemzetként, amely túlnyomórészt, bár nem kizárólag, európai eredetű bevándorlókból és utódaikból áll, amelynek történelmi háttérként a néger rabszolgaság szolgál, a jómódú amerikaiak többsége hozzászokott, és eltűri, hogy körében nagyszámú elszigetelt igen szegény ember él, és semmiféle hatékony intézkedést sem tesz arra, hogy kiemelje őket a szegénységből és fejletlenségből.

E könyv előszavában már kifejtettem, hogy ilyen módon az Egyesült Államok odahaza szemben találja magát egy olyan problémával, amely sok tekintetben hasonló a fejletlen országok fejlesztési problémáihoz. Jóléti államként az Egyesült Államok még viszonylag igen elmaradott.

Sok időbe telik, amíg megoldja a nagyvárosok prob-

lémáját, s ami ezzel párhuzamosan vetődik fel: a vidéki nyomornegyedek kérdését. Mindez olyan pénzügyi áldozatokat követel majd, amelyeket ma még kevés amerikai képes reálisan fölmérni. A következtetés az, hogy az Egyesült Államok jómódú állampolgárai igen nagy mértékben „adósai a szegényeknek", s ezt az adósságot ki kell egyenlíteniük, ha fenn akarják tartani, és tovább akarják fejleszteni a nemzeti konszolidációt. Mellékesen szólva, ez a nemzeti vagyonra és jövedelemre vonatkozó valamennyi számadatot irreálissá és túlzottá teszi.

Félreismerhetetlen azonban, hogy az Egyesült Államokban mind az emberek gondolkodását, mind a kormánypolitikát illetően a fejlődés a távlati változások irányába tart. Mindez egybevág azzal, ami már végbement azokban a fejlett országokban, amelyek messzebbre jutottak a jóléti állam útján: kevésbé súlyos problémákkal kellett megküzdeniük, és nagyobb eredményeket értek már el megoldásukban. Az Egyesült Államok tehát nem kivétel az ismertetett általános szabály alól.

Ma már úgy tűnik, ez a belpolitika hosszú távon nemcsak az elmaradott, hanem a legfejlettebb területek érdekében is állott. Létezik kétségtelenül, méghozzá igen nagymérvű „érdekegyezés". Ez azonban mesterségesen létrehozott „egyezés", amit úgy értek el, hogy nem engedték szabadon kibontakozni a piaci erők játéká, hanem megzabolázták és szabályozták, a közös érdtekek szolgálatába állították őket; ezek közé tartozik az elmaradott területek és népcsoportok védelme és fejlődésük előmozdítása.[10]

Szembeszökő paradoxon, hogy a fejlett országok e célból folytatott politikájuk kialakítása során a nemzeti

[10] Myrdal: *Beyond the Welfare State* (New Haven, 1960), 5. fejezet (77. l.-tól) és másutt. L. még *Economic Theory and Under-Developed Regions* (amerikai cím: *Rich Lands and Poor*), 4. fejezet, különösen 4. fejezet, 47. l.-tól.

kiegyenlítődést annak árán próbálják elérni és valósítják is meg, hogy erősen megnyirbálják a fejletlen országok exportlehetőségeit. Bárhogyan is, az a gondolat, hogy hasonló stratégiai megfontolásokat kellene érvényesíteni e tekintetben is, szinte föl sem vetődött egészen a legutóbbi időkig a fejlett országokban folyó politikai vitákban.

A jóléti állam nacionalista[11] – valójában sokkal inkább az, mint amennyire egy laissez-faire típusú állam lenne. Így például sokszor az állampolgárok igen széles körét felölelő roppant erejű hagyományos érdekeltségek olyan természetűek, hogy bármikor mozgósíthatók a fejletlen országoknak ártó politika felszámolása ellen. Ez esetben helytelen lenne a „kapitalistákat" okolnunk, ahogyan azt gyakran teszik tudatlan radikálisok. *Ebben a kérdésben ugyanis a tömegek a reakciósok.*

Az Egyesült Államokban az évek során sok száz közvéleménykutatás kimutatta, hogy – még általánosabban értelmezve – gyakran éppen a szegény emberek reakciósok. A mccarthyzmus népszerű mozgalom volt. S nem a felsőbb rétegek szavaztak az 1968. évi elnökválasztáson Wallace-ra. Az Egyesült Államokban ez az alsóbb néprétegek még hiányos integrációjának, a szervezetek szélesen megalapozott, kiegyensúlyozott intézményes infrastruktúrája és a hatékony népi döntéshozatalban való részvétele hiányának a következménye.[12]

Noha nagyon kevés vagy éppenséggel semmi ennek megfelelővel sem találkozunk a többi fejlett országban, ahol a nemzetek sokkal inkább integráltak, és belsőleg megszilárdultak, a világ többi részével, kiváltképpen pedig a fejletlen világgal szemben táplált érzelmeik tekin-

[11] Myrdal: *Beyond the Welfare State*. 10. fejezet (77. l.-tól) és másutt.

[12] Myrdal: *Challenge to Affluence* (New York, 1963), 7. fejezet, (95. l.-tól); Myrdal: *An American Dilemma* (New York, 1944). 33. fejezet.

tetében reagálásaik gyakran éppannyira rövidlátóan önzőek. A nemzetközi szolidaritás nem létezik, vagy túlságosan gyönge, különösen olyankor, ha arra kerül a sor, hogy az embereknek fel kell adniuk azt, amit kereskedelmi előnyöknek tekintenek, még ha azok jelentéktelenek is, és csupán átmeneti jellegűek.

Ahhoz, hogy a fejlett országokban fölszámolják a fejletlen országokra káros politikát, vagy éppenséggel olyan politikát alakítsanak ki, amely pozitív előnyükre szolgálna, feltételeznünk kellene, hogy az előbbi országokban az emberek több-kevesebb mértékben elfogadják *a jóléti világ* koncepcióját. Ez logikailag szükségszerű, amikor bármiféle érdek fűződik ahhoz, hogy segítsék a fejletlen országok fejlesztési erőfeszítéseit.

A fejlett országokban az embereknek saját tapasztalataik alapján arra a következtetésre kellene jutniuk, hogy hosszú távon ez kevés, vagy éppenséggel minden tényleges áldozat nélkül is megvalósítható. Meg kellene tanulniuk, hogyan ismerjék föl még nemzetközi vonatkozásban is a „mesterségesen létrehozott összhang" lehetőségét, vagy a közeljövőre vonatkozóan legalább arra legyenek hajlandók, hogy megtegyék az első lépéseket e „mesterségesen létrehozott összhang" megteremtésére.

Hangsúlyoznunk kell ezt a súlyosan hibás nemzetközi valóságtól oly nagymértékben elütő látomásszerű elgondolást. Ha nem népszerűsítjük ezt a gondolatot a fejlett országokban, nem szállhatunk szembe a rendkívül erősen megalapozott hagyományos érdekeltségekkel, nem gátolhatjuk meg, hogy folytassák a fejletlen országok exportérdekeit sértő kereskedelempolitikájukat. Ha ez a gondolat nem hódít tért, természetesen még nehezebb lesz rávenni az embereket, hogy ne csak a vámtarifákat és a kereskedelmet gátló egyéb akadályokat számolják fel, hanem lépéseket tegyenek a fejletlen országok exportjának előmozdítására.

A fejlett országokban az embereket rá kell vezetni arra, hogy a fejletlen országokkal való kapcsolataikban is olyasféle *ésszerű nagyvonalúságot* tanúsítsanak, ami fokozatosan egyre inkább áthatja a hazájukon belüli viszonyokat.

Az Egyesült Államoknak és más fejlett országoknak természetesen nem kellene vámokkal és egyéb eszközökkel védeniük például textiliparukat a fejletlen országok exportjával szemben. Persze, ha lemondanának erről, ez átmeneti problémákat okozna belföldön. De a fejlett országok eléggé találékonyak és gazdagok ahhoz, hogy komolyabb nehézségek nélkül megbirkózzanak ezekkel a problémákkal.

A gazdasági és műszaki változások szakadatlanul hasonló alkalmazkodási problémák elé állítják őket, s ezek megoldása a mindennapi rutinpolitika szerves része. A legutóbbi esztendőkben a vámtételek csökkentésére irányuló erőfeszítések során, amelyek az ún. „Kennedy-menetben" kulmináltak, valójában szántszándékkal idéztek elő alkalmazkodási problémákat a hosszú távú előnyök biztosítása érdekében. De kevés kivétellel ezek az erőfeszítések csak a fejlett országok közötti kereskedelem könnyítésére irányultak.

Általános szabály, hogy a fejletlen országok exportjával szembeni importkorlátozások csökkentése voltaképpen a fejlett országok távlati érdeke. Azokat az iparágakat ugyanis, amelyekben a fejletlen országok versenyképesek lehetnének (nyersanyagra alapozott és munkaintenzív iparok), a fejlett országoknak rendszerint odahaza nemcsak támogatni, de még fenntartaniuk sem érdemes. A fejlett országokban ugyanis ezek gyakran igen alacsony béreket fizető iparágak. Az ésszerű tervezésnek itt rendszerint arra kell majd vezetnie, hogy kevés munkaerő-tartalékukat a rendkívül termelékeny ipar-

ágakba irányítják, s nem kísérleteznek velük alacsony béreket fizető iparokban.

Svédországban például, ahol a ma már gyakorlatilag az egész dolgozó lakosságot felölelő felvilágosult szakszervezeti mozgalomnak régi hagyományai vannak, ezt a politikát még azok a szakszervezetek is elfogadják, amelyek az alacsonyan bérezett iparágakban képviselik a munkásokat. Így például a textilipar kénytelen volt gyökeres racionalizálást végrehajtani, és termelését kiváló minőségű árukra átállítani, amelyekkel még sikeresen veheti fel a versenyt a nemzetközi piacokon. Időközben pedig 1950 és 1968 között a textilmunkások száma körülbelül 50 százalékkal csökkent.

A fejlett országok rendszerint devizamérlegük miatti aggodalmukra hivatkoznak ürügyként, amiért nem hajlandók csökkenteni vámtételeiket és a fejletlen országok export-erőfeszítéseinek sikerét gátló *egyéb importkorlátozásaikat.* Ugyanerre hivatkoznak, amikor megtagadják a pénzsegély növelését, és ezzel indokolják azt is, miért kell az általuk folyósított segélyt az ezen összegeket folyósító ország exportlehetőségeinek biztosításával egybekötni (l. 11. fejezet).

Sok fejlett ország (beleértve az Egyesült Államokat is) kétségtelenül akut és súlyos fizetési mérleg nehézséggel küzd, s szinte valamennyi többi fejlett ország úgy véli, ugyanezek a nehézségek veszélyeztetik gazdasági életét. Anélkül, hogy az adott összefüggésben részletesen kidolgozhatnám elgondolásomat, elsősorban arra szeretnék rámutatni, hogy *a fejlett országok fizetési mérleg nehézségeiket, nézetem szerint, önmaguk idézik elő.* Mindezek bel- és külpolitikájuk hiányosságainak a következményei. Eltűrik, hogy növekedjék a magán- és állami fogyasztás (az Egyesült Államok esetében a mérhetetlenül nagy fegyverkezési és a vietnami háborús költsé-

gek, a holdrepülések költségei stb.), anélkül hogy országosan ennek megfelelően növelnék az adókat is. Mindez inflációra vezet.

Mivel az árak inflációs emelkedése – vagy az árak várt emelkedése – a különböző fejlett országokban másmás ütemű, egyesekben devizanehézségek támadnak, de a közeljövőben szinte valamennyiben számolni kell ezzel a problémával. Továbbá a fejlett országok eddig még nem tökéletesítették pénzügyi együttműködésüket oly mértékig, hogy mindennek ellenére fenn tudnák tartani devizamérlegük egyensúlyát.

Eltekintve azonban a devizanehézségektől vagy a közeljövőre várt ilyen természetű veszélytől, *mindenképpen abszurd helyzet, amikor a gazdag, fejlett országok valutáris okok miatt képtelenek még a legcsekélyebb lépéseket is megtenni a fejletlen országokból származó import liberalizálására* – úgy vélik, még kismértékben sem növelhetik a fejletlen országoknak nyújtott pénzügyi segélyüket, s hasonlóképpen, úgy érzik, nem tehetnek mást, mint hogy még ezt a szerény segélyt is saját exportjuk feltételeihez kötik.

Nem hoznak hasonló elővigyázatossági rendszabályokat a fizetési mérlegük egyensúlya szempontjából jóval nagyobb horderejű politikai lépések esetében. Egynéhány ilyen politikai lépésre utaltam már, amikor rávilágítottam, hogy a tapasztalatok szerint képtelenek megállítani az inflációt. A fegyverkezési költségek, amelyek az Egyesült Államokban normális ember számára elképzelhetetlen arányokat öltenek, csupán egyetlen példa erre.

Tehát az, hogy a fejlett országok a fejletlen országokból származó exportot gátló tényezőket nem számolják fel, s ürügyként devizális nehézségekre hivatkoznak, nem egyéb, mint annak demonstrálása, *milyen jelentés-*

telen helyet foglal el nemzeti célkitűzéseik között a fejletlen országok fejlődésének elősegítése.

Minden más létfontosságú politikai döntéshez hasonlóan, alapvetően ez is erkölcsi kérdés. Sem a kormányok, sem az állami tisztségviselők nem kárhoztathatók ezért – kivéve azt, hogy nem vállalják a felelősséget a racionálisan indokolt népszerűtlen politikai intézkedések erőteljesebb sürgetéséért. Álláspontjuk megfelel előítéletektől befolyásolt népeik felfogásának. Rámutattam arra, hogy a hagyományos érdekeltségeknek milyen nagy a szerepük. Ezek az érdekek nagyon kicsinyesek – de a népek körében nagyon is megalapozottak.

VI. Az UNCTAD kudarca

Az UNCTAD 1968 tavaszán Új-Delhiben megtartott második ülésszaka szinte teljes kudarcba fulladt.

Raoul Prebischnek, az UNCTAD kiváló főtitkárának, aki azóta be is adta lemondását, a konferencia elé terjesztett beszámolójában be kellett ismernie, hogy a csőd legfőbb oka „a politikai eltökéltség hiánya":

„A nagy célkitűzést nem váltottuk valóra. A konferencia második ülésszaka csupán nagyon korlátozott pozitív eredményeket ért el, amelyek nem mérhetők a fejlesztési probléma arányaihoz és sürgősségéhez."[13]

Prebisch ehhez keserűen fűzi hozzá:

„Úgy tűnik, mind az emberek, mind a nemzetek körében a jólét általában a szenvtelenség, sőt a közöny attitűdjét váltja ki mások helyzete iránt. ...a fejlett országok, kevés kivétellel, a fejlesztési problémát továbbra is mellékesnek tekintik, amely néhány hevenyészett intézke-

[13] Egyesült Nemzetek Szervezete, *The Significance of the Second Session of the United Nations Conference on Trade and Development.* Az UNCTAD főtitkárának beszámolója (New York, 1968). 1. l.

déssel felszámolható, ahelyett, hogy bátor, határozott lépésekre szánnák magukat. Csupán a fejlett országok néhány szférájában tapasztalható, hogy előrelátóan fölmérik, milyen súlyos gazdasági és politikai következményekkel járhat, ha továbbra is eltűrik, hogy a harmadik világ csak sodródjék."

Ez szolgáltatta, állapította meg Prebisch, „a konferencia második ülésszakának valódi hátterét".[14]

A fejlett országok tettek ugyan néhány jelentéktelen, habozó lépést a helyes irányba, hogy módosítsák valamelyest állásfoglalásukat, ám semmiféle konkrét rendszabályra sem kötelezték el magukat. De még ez a fejlődés is csigalassúsággal halad a konferencia második ülésszaka óta.[15]

A fejletlen országok nem léptek fel radikális követelésekkel a konferencián. Ezt nagyjából az magyarázza, s politikailag talán indokolja is, hogy ezek az országok jól tudták, a fejlett államok eleve nem voltak hajlandók engedni álláspontjukból, s az ő kezükben volt a hatalom. Amikor pedig konkrétan merültek fel a kérdések, kitűnt, hogy maguk a fejletlen országok sem egységesek, és ez jelentősen csökkentette fellépésük hatásosságát.

Mindenekelőtt *az egymás közötti kereskedelmet kívánták fokozni,* különösen az egyes nagy térségeken belül. Ez ugyan nagyrészt az ő feladatuk, de lényeges, hogy a fejlett országok is támogassák őket ebben, és semmiképpen se használják hatalmukat a fejletlen ország regionális integrációjának akadályozására.

Egészen az ötvenes évek végéig közvetlen közelről szemlélhettem, mi ment végbe a regionális bizottságok-

[14] Uo. 20. l.

[15] Az eredmények összefoglalása l. uo., továbbá Bronislav Gosovic, *UNCTAD: North–South Encounter.* International Conciliation. A sorozatot a Carnegie Endowment for International Peace adta ki (1968. május), 568. sz. 51. l.-tól.

ban: az Egyesült Államok és Nagy-Britannia hajthatatlanul ellenezte, hogy ezeket a bizottságokat felhasználják a kereskedelmi együttműködés céljára, hangoztatván, hogy ez ellentétes lenne a nemzetközi kereskedelem multilateralizmusának elvével. Más fejlett országok általában közömbösek és semlegesek maradtak e kérdésben.

A legutóbbi tíz-egynéhány évben megváltozott a helyzet. Latin-Amerikában, ahol a legnagyratörőbb erőfeszítéseket teszik a regionális integráció megvalósítására, a térségen belüli kereskedelmi korlátok lebontását a külföldi, legfőképpen amerikai konszernek érdekének tekintik, mert így jutnának nagyobb „belpiachoz". Mellesleg szólva, ez a külföldi támogatás jó néhány latin-amerikai országban fékezi az elgondolás iránt megnyilvánuló belföldi támogatást.

A regionális integráció általában kétségtelenül előnyös lenne a fejletlen országok fejlődése számára. Bizonyára nagyobb szükségük lenne „közös piaci" védelemre, mint a nyugat-európai országoknak. Roppant nehézségek tornyosulnak azonban ennek útjába. Eltekintve azoktól a problémáktól, amelyek a szolidaritás politikai légkörének kialakításával járnának egy olyan térségben, amelyet gyakorta mélyen gyökerező nemzeti ellentétek jellemeznek, technikaibb természetű különleges nehézségek is fennállnak.

Így például meg kell akadályozni, hogy valamely adott térség nagyobb és iparilag fejlettebb országai maguk alá gyűrjék a kisebb és fejletlenebb országokat; máskülönben ezek nem vehetnek részt az ilyen közös erőfeszítésben. Éppen ezért a vámunió vagy egy szabad kereskedelmi övezet nem kielégítő megoldás.

A fejletlen területeken a részt vevő országok közötti vámsorompók csökkentése mellett az lenne szükséges, hogy *közös tervezést vezessenek be, és így döntsék el, me-*

lyik ország milyen specifikus termékfajtákra szakosodjék. A nemzeti tervezésnek valamennyi fejletlen országban igen nagyok a hiányosságai. S mivel a tervezés nem is áll egyforma fejlettségi fokon ezekben az országokban, ez igen nagy mértékben gátolja az adott térségen belüli kereskedelmi együttműködés fokozását.

A regionális együttműködés célkitűzése ma már nem vitatott probléma, a fejlett országok pedig nagy általánosságban kilátásba helyezhetnék támogatásukat.[16] Ezek az országok azonban semmiféle specifikus kötelezettséget sem vállaltak, csak egyetértésüket fejezték ki, hogy a problémával az UNCTAD keretében foglalkozzanak, nyilván valamiféle különbizottsági vizsgálat formájában.

A „pénzügyi erőforrások" átvitelét illetően a fejlett országok beleegyeztek abba, hogy a korábban a nemzeti jövedelem 1 százalékában megállapított célkitűzést azáltal, hogy a bruttó nemzeti termékhez arányítanak, mintegy 25 százalékkal emeljék.[17] E célkitűzés valóra váltására vonatkozóan azonban nem egyeztek meg határozott évben. A konferencia egész ideje alatt erre csupán mint „segélyre" hivatkoztak. A következő fejezetben kifejtem bírálatomat az ilyen természetű számításokról.

Ami pedig a szorosan vett állami *segélyt* illeti, a konferencia résztvevői általános rokonszenvvel fogadták azt az elképzelést, hogy enyhíteni kell feltételein a segélyen belüli adományhányad növelésével, a kamatláb, az amortizációs és halasztási időszak kedvezőbb megállapításával kölcsönök esetében, valamint azzal, hogy kisebb mértékben kapcsolják össze a segélynyújtást a

[16] Egyesült Nemzetek Szervezete, *United Nations Conference on Trade and Development*, második ülésszak, Új-Delhi, 1. k. Beszámoló és függelékek (New York, 1968), 23. sz. határozat (II). 51. l.

[17] Uo. 27. sz. határozat (II), 38. l.

segélyt folyósító ország exportjával.[18] Mindazonáltal semmilyen határozott ígéret sem hangzott el, és a trend továbbra is éppen ellentétes irányú (l. 11. fejezet).

A fejlett országok nagy általánosságban hajlandók voltak elismerni, hogy *kiegészítő és kompenzáló finanszírozást* kell bevezetni a fejletlen országok fejlesztési terveinek védelmére, az exportdeficit kihatásainak ellensúlyozására.[19] Határozott kötelezettségeket azonban nem vállaltak. *S nem fogadták el* azt a kérelmet, hogy a fejlett országok vagy a kormányközi szervezetek pénzügyi eszközöket bocsássanak rendelkezésre *gyorssegély-készletek előfinanszírozására.*

Nem fogadták el azt a gyakran felvetett elgondolást, hogy megegyezésre kellene jutni a Nemzetközi Pénzügyi Alap keretében megteremtendő *különleges kibocsátási jogok* rendszere tekintetében, amit arra lehetne felhasználni, hogy *pótlólagos pénzalapokat küldjenek* a fejletlen országokba.[20]

A pénzügyi rendszer megreformálása főképpen a nemzetközi pénzügyi kapcsolatokban domináns szerepet betöltő fejlett országok gondja. A fejletlen országok pénzügyi problémája merőben más jellegű. Ezek az országok, bármilyen rendszerben éljenek is, szükségszerűen külföldi valuta-hiányban szenvednek.

A magam részéről már régóta hiú ábrándnak tekintettem oly sok pénzreform-tervezet egyik kedvenc gondolatát, miszerint ezt a lehetőséget kellene fölhasználni a fejletlen országok rendelkezésére álló tőkeerőforrások

[18] Uo. 29. sz. határozat (II), 40. l.-tól.
[19] Uo. 30. sz. határozat (II), 31., határozat (II), 42. l.-tól.
[20] Uo. 32. sz. határozat (II).

kiegészítésére.[21] A fejletlen országoknak nyújtott további pénzsegélyt pénzreformként becsempészni – olyan áru, amelyet a fejlett országok nem vásárolnak meg. A pénzügyi segélyért harcolni kell, és mint olyat kell nyújtani. A konferencia megerősítette ezt az elvet – noha ugyanakkor a fejlett országok csupán igen határozatlan kötelezettségeket vállaltak a pénzügyi segély növelésére.

Talán nem fölösleges mindehhez hozzáfűzni, hogy a fejletlen országoknak nagy érdeke fűződik ahhoz, hogy a fejlett országok sikeresen szabályozzák a pénzrendszert, amely túlnyomórészt az ő saját ügyük. Az ilyen reform ugyanis fölszámolná az egyik indokot, amely oly fontos szerepet tölt be a fejlett országok érvelésében, miért folyósítanak oly kevés segélyt: a valutáris nehézségekre való gyakori hivatkozást.

Fontos szerepe volt a konferencia vitáiban *az árucikkekre vonatkozó egyezményeknek*. A háborút követő időszakban eléggé elcsüggesztően alakultak ezek az egyezmények. Kevés ilyen egyezményt kötöttek, ezek is gyakran meghiúsultak.

E téren roppant nagyok a nehézségek. Az alapvető probléma a mélyreható szemléleti különbség. A fejletlen országok lényegében „becsületes árakat", vagyis „jobb árakat" követelnek, a fejlett országok viszont legfeljebb az árak időbeli rögzítését fogadhatják el.

Rámutathatnak arra is, hogy valamely árucikk túlzott kínálata esetén az ártámogatás következtében megrendülnének a piacok. Ez annál is valószínűbben bekövetkeznék, minthogy a termelés korlátozására vonatkozó egyezményeket csak nagy nehézségek árán lehet megkötni vagy érvényesíteni.

[21] Alvin Hensen: *The Dollar and the International Monetary System*. (New York, 1965). L. különösen Gunnar Myrdal előszavát, IX. l.-tól. L. még Myrdal: *1965. McDougall Memorial Lecture* (Róma, FAO, 1965). 10. l.-tól.

A fejletlen országok gyakran nem hozhatnak létre egységfrontot, aminek több oka is lehet; az egyik, hogy némelyek közülük importőrök, mások meg exportőrök. Mi több, a fejletlen országok szempontjából lényeges, sok áru esetében a fejlett országok is exportőrök, néha ezen áru legfontosabb szállítói.

S ezzel csupán néhány nehézségre utaltam, amely az árucikkek árának szabályozására irányuló erőfeszítések során felmerül. E kérdésben a konferencia eredménye nagyon is előrelátható volt: tanulmányokat, konzultációkat és tárgyalásokat irányzott elő számos árucikk esetében.[22] Az árucikkekre vonatkozó egyezményekkel kapcsolatos határozatok minden valószínűség szerint homokba íródtak.

Ami *a hajózást* illeti, a konferencia nyugtázta a két ülésszak közötti időben az UNCTAD keretében elért bizonyos fokú előrehaladást: a fejletlen országok több beleszólási jogot nyertek, vagy legalábbis több a lehetőségük figyelemmel kísérni, mi zajlik ebben a szigorúan szabályozott ágazatban a fuvar-díjtételek és egyéb kérdések tekintetében.[23]

A hajózásban természetesen a fejlett országok az urak. Ezek az államok azonban csupán általános, semmire sem kötelező ígéreteket tettek, hogy műszaki segítséget és segélyt nyújtanak majd a fejletlen országoknak kikötőik fejlesztésére, kereskedelmi flottájuk, biztosítótársaságaik stb. felfuttatására.

A valóban alapvető probléma természetesen a fejlett országok *exportpiacainak megnyitása* a fejletlen országok előtt. *A mezőgazdaságra* vonatkozóan a fejletlen országok ezúttal már nem ragaszkodtak a protekcionizmus

[22] Egyesült Nemzetek Szervezete, *United Nations Conference on Trade and Development*, második ülésszak, i. m. 16. sz. határozat (II), 17. (II), 18. (II), 19. (II), 20. (II), 34. l.-tól.

[23] Uo. 2. sz. határozat (II), 14. (II), 45. l.-tól.

általános leépítéséhez, hanem azt kívánták, hogy a kereslet mindennemű növekedéséből megfelelő hányadot biztosítsanak nekik.

Ez nagy lépés volt visszafelé. Ennek ellenére csupán azt az engedményt sikerült kicsikarniuk, hogy a fejlett országok ígéretet tettek, „hogy a gyakorlati megvalósíthatóság határai között végrehajtanak olyan intézkedéseket, amelyek kedvezőbb feltételeket biztosítanak az alapanyagokat exportáló országok számára piacaikon, különösen szem előtt tartva a fejlődő országok érdekeit, és engedélyezve az alapanyagokat exportáló országoknak az ipari országok piacai növekedésében való részesedést."[24]

Ez kétségtelenül pompás példája annak a hasznavehetetlen és semmire sem kötelező kompromisszumos megegyezésnek, amelyben sajnos a kormányközi szervezetekben részt vevő országok kormányai jeleskednek, valahányszor el akarják ködösíteni azt, hogy semmiféle eredményre sem jutottak.

A készáruk és félkész áruk tekintetében Prebisch „korlátozott és nem teljes eredményről" számolhatott be.[25]

A konferencia elvben elfogadta egy általánosan sem reciprocitást, sem diszkriminációt nem alkalmazó preferencia-rendszer gondolatát.[26] Ennek az ígéretnek a beváltása, hangsúlyozta Prebisch, „roppant nagy horderejű lehet".

Az Egyesült Államok éveken át makacsul ellenezte,

[24] Uo. 9. sz. határozat (II), 30. l.

[25] *The Significance of the Second Session of the United Nations Conference on Trade and Development*. Az UNCTAD főtitkárának beszámolója, i. m. 3. l.

[26] Egyesült Nemzetek Szervezete. *United Nations Conference on Trade and Development*, második ülésszak, i. m. 21. sz. határozat (II), 38. l.

hogy bármiféle kedvezményes elbánást biztosítsanak a fejletlen országoknak – ugyanakkor jómaga durva diszkriminációt alkalmazott ezen exportokkal szemben. Most már az Egyesült Államok is úgy vélte, ideje lépni egyet. De sem az Egyesült Államok, sem a fejlett országok többsége nem volt hajlandó megvitatni a fejletlen országokkal egy preferenciális rendszernek még csak a legfőbb alkotóelemeit sem.

A határozat végrehajtását ezután az UNCTAD egyik különbizottságára bízták, annak reményében, hogy még 1969 vége előtt elkészít egy végleges jelentést, amely fölvázolja a fejletlen országok exportjának preferenciális kezelésére vonatkozó tervezetet, s erre vonatkozóan határozott javaslatot tesz. A kitűzött határidőre azonban nem készült el a jelentés.

Az is nyilvánvaló, hogy amennyiben a bizottság valaha is elérkezik eddig a pontig, az a javaslat, amelyet a fejlett országok elfogadhatnak, sem nagy horderejű, sem nagyvonalú nem lesz. Azok az erők, amelyek visszatartják őket a gyors, bátor cselekvéstől, a Gazdasági Együttműködés és Fejlesztés Szervezetében (Organization for Economic Co-operation and Development – OECD) tömörülnek; ez a szervezet a fejlett országok hatalmi csúcsszervének szerepét tölti be.

A határozatokban semmiféle utalás sem történik a *keleti termékeket* sújtó különösen súlyos vámokról és adókról, amelyekről a fejlett országok még csak azt sem állíthatják, hogy saját termelésük védelme indokolja fenntartásukat.

Nagy általánosságban megállapítható, hogy ez utóbbi, de számos más problémára vonatkozólag is sajátos dolog figyelhető meg. *Amikor valamely specifikus probléma kormányközi tárgyalás témájává válik, ezt egyes fejlett országok gyakran ürügyként használják fel arra,*

hogy a maguk részéről semmiféle ésszerű intézkedést ne tegyenek e kérdésben.

Még egy olyan viszonylag felvilágosult szellemű fejlett ország, mint például Svédország is – amely az OECD-ben Hollandiával együtt sürgős és érdemi engedményeket követel az általános exportpreferenciák kérdésében, és amely egyoldalúan eltörölte az importált kávéra kivetett, amúgy is alacsony vámtarifáinak felét –, nem átall azzal érvelni, hogy a keleti termékekre kivetett átfogóbb vám- és adóeltörléssel várni kell, amíg nem kötnek nemzetközi egyezményt.[27]

Ez természetesen zavaros gondolkodásra vall. Ha valamennyi, vagy a legtöbb fejlett ország eltörölné a keleti árukra kivetett adókat, ez nagyobb áremelkedésre vezetne, mintha ezeket az intézkedéseket csupán egyetlen állam vezeti be. Az ilyen lépés kétségtelenül nagyobb jelentőségű lenne a fejletlen országok számára, de az egyes országoknak nagyobb áremelkedéssel kellene megbirkózniuk ezen termékek esetében.

Ha egy probléma eljutott arra a fokra, hogy nemzetközi szervezet tárgyalja, ez nem szolgálhat ésszerű indokként egyetlen ország számára sem, hogy ne tegyen meg valamely ésszerű lépést, amely megfelel annak, amit érvelése szerint más országoknak is meg kellene tenniük. Nemzetközi szervezeteink tevékenységében kétségtelenül *valamiféle inherens tendencia érvényesül egy hamis és káros „nemzetköziség" érdekében. Ezzel igazolják a nemzeti tétlenséget.*

Visszatérve az UNCTAD második ülésszakának határozataira, még azt kell hozzáfűznünk, hogy a konferen-

[27] Így nyilatkozott a miniszterelnök és valamennyi többi párt minden vezetője, amikor közvetlenül a parlamenti választásokat megelőzően egy ifjúsági csoport föltette nekik a kérdést. *Dagens Nyheter*, 1968. szeptember 6.

cián feltétlen együttérzés nyilvánult meg a tenger nélküli és a legszegényebb fejletlen országok iránt. A közhangulat a fejletlen országoknak károkat okozó korlátozó gazdasági intézkedések ellen fordult, s végül tanácsokkal szolgált ez utóbbi államoknak, miként mozgósítsák belső tartalékaikat, hogyan használják fel a segélyeket stb.

Mindazonáltal kétségtelenül megalapozottak Prebischnek e rövid összefoglaló elején idézett elcsüggesztő következtetései a konferencia eredményeiről. S mindaz, ami a konferencia után történt, igazolja azokat az aggodalmakat, miszerint *a fejlett országok többsége, élén az Egyesült Államokkal, eltökélte, hogy zátonyra futtatja az UNCTAD-ot.* Az OECD pedig – amely a nemzetközi életben a „gazdagok klubjaként" működik – eszközzé válik e szabotázs megszervezésében.

A problémák azonban nem szűnnek meg. Az évek múlásával egyre nyomasztóbbá, egyre sürgetőbbé válnak.

10. fejezet

OPPORTUNISTA SZEMFÉNYVESZTÉS A SEGÉLYSTATISZTIKÁKKAL: „A PÉNZÁRAMLÁSOK"

I. Kétszínűség és képmutatás

A 9. fejezetben rámutattam arra, hogy a fejlett államoknak a fejletlen országokkal szembeni kereskedelem- és pénzügyi politikája – minden más döntő jelentőségű politikai problémához hasonlóan – alapvetően *erkölcsi probléma*. Ugyanebből a szemléletből indulok ki a 11. fejezetben, amelyben a segély kérdését tárgyalom. A legfontosabb kérdés tehát az, *miként gondolkodnak és éreznek az emberek a fejlett országokban a fejletlen államok fejlesztési erőfeszítéseinek támogatásáról.*

Végső fokon tehát az eddigi kereskedelem és pénzügyi-politika, valamint e politika megváltoztatásának lehetősége a jövőben attól függ, vajon a fejlett országok lakosai miként reagálnak szellemileg és érzelmileg a fejletlen országok realitásaira, és mennyiben értik meg, hogy felelősek ezen realitások megváltoztatásáért.

Különösen az Egyesült Államok liberális elemei körében vált általános szokássá, hogy a helytelen prioritásokért és a reakciós politikáért a kongresszust okolják. Rá kell mutatni arra, hogy valószínűleg nincsen a világon törvényhozó testület, amely érzékenyebben reagálna a közvéleményre, mint az amerikai kongresszus. Ennek magyarázata a gyakori választás, a kis választási körzetekben alkalmazott többségi elv angolszász hagyománya és az Egyesült Államok kormányzati rendszerének számos egyéb sajátossága.

Amikor tehát szembe kell nézni azzal, ki felelős az alapvető hibákért, egyértelműen az amerikai népet kell hibáztatni. Az, hogy a kongresszus tagjai, az elnök és a kormányzat vezetői nemcsak hangot adnak a közvéleménynek, hanem formálják is, mit sem változtat ezen az alapvető tényen. A politikai rendszer működése variációinak figyelembevételével ugyanez vonatkozik a többi fejlett nyugati országra is.

Annak a sok embernek, aki a jelen sorok szerzőjéhez hasonlóan meg akar változtatni bizonyos politikai irányvonalat, végső fokon meg kell kísérelnie megváltoztatni a közvéleményt. Szakemberek és politikusok befolyásolása, bármennyire fontos legyen is, tágabb és távlati értelemben csakis járulékos, átmeneti feladatnak tekinthető. Az eszmények, az ezekből levonható következtetések alapján és a tények ismeretében nem fogadhatjuk el azt a nézetet, mely szerint az a kísérlet, hogy végső fokon megváltoztassuk a közvéleményt, túlzott lenne.

Ezzel kapcsolatban egy általános érvényű megjegyzést szeretnék tenni: *a fejlett nyugati országokban a fejletlen országokkal való kapcsolataik megvitatásakor bizonyos fokú kétszínűség és képmutatás tapasztalható.*

Egyrészt szüntelenül elhangzanak túlzottan derűlátó általános kijelentések a nemzetközi szolidaritásról, amelyek mind arról szólnak, hogy a gazdag, fejlett nemzeteknek nagylelkű politikát kell folytatniuk a szegény, fejletlen országok fejlődésének előmozdítására.

Homályos, de semmiféle megkötést sem tartalmazó nyilatkozatokkal kezdődött annak idején, az Egyesült Nemzetek Alapokmányának publikálásával; ezt még a második világháború befejezése előtt szövegezték. Az Alapokmány bevezetőjében (amely „mi, az Egyesült Nemzetek népei" nevében szólt) arra kötelezte a szervezetekben részt vevő kormányokat, hogy elő kell mozdí-

taniuk „a szociális haladást és a nagyobb szabadság mellett az életfeltételek javítását" és „a nemzetközi szervezet segítségével valamennyi nép gazdasági és szociális előrehaladását". Ugyanezt a gondolatot fejlesztette tovább az Alapokmány IX. fejezete, amely a „Nemzetközi Gazdasági Együttműködés"-ről szól.

Sorra következtek a fellengzős nyilatkozatok, amelyek még egyértelműbb ígéreteket tettek a fejletlen országoknak. John F. Kennedy elnök javaslatára 1961-ben az Egyesült Nemzetek Szervezetének közgyűlése a hatvanas éveket egyhangúlag „Fejlesztési Évtizednek" nyilvánította, és e célkitűzés valóra váltásáért nyíltan felelőssé tette mind a fejlett, mind a fejletlen országokat.

Lyndon B. Johnson elnök még tökéletesítette is elődje retorikai rekordját, amikor kijelentette, hogy a Nagy Társadalom víziójának nemcsak az Egyesült Államokra, hanem az egész világra kell vonatkoznia. E szónoki mérföldkövek között és a későbbi évek során is rengeteg hasonló mértéktelenül túlzó kijelentést tettek valamennyi fejlett nyugati ország államférfiai.

Az Egyesült Nemzetek családja kormányközi szervezeteinek titkárságai információkat gyűjtöttek és tettek közzé a fejlett és a fejletlen nemzetek életszínvonala közötti egyre mélyülő szakadékról, s arról is, hogy ez utóbbi országokban milyen nyomorúságos körülmények között él az emberek többsége. A tömegkommunikációs eszközök révén a fejlett országokban szinte az egész lakosság tudomást szerzett e lehangoló tényekről.

Mindez azonban nemigen késztette ezen országok népeit arra, hogy lemondjanak arról, amijük van, vagy akár csak csekély módosításokat vezessenek be kereskedelmi gyakorlatukban. Tény, hogy mind a mai napig *egyetlen nyugati fejlett nemzet sem hozott igazi áldozatot a fejletlen országokkal szembeni segélykötelezettségek vállalásával. Általában arra sem mutatkoztak hajlandók-*

nak, hogy lemondjanak akár csak olyan kisebb kereskedelmi előnyökről, amelyek bizonyíthatóan távlatilag nem is állnak egy fejlett ország érdekében. A tendencia nem az, hogy a gazdag országok hajlandók a fejletlen országok segítségére sietni.

A következő fejezetben rámutatunk majd arra, hogy a fejletlen országoknak nyújtott segély a Fejlesztési Évtizedben általában nemcsak stagnált, hanem reális alapon mérve egyenesen csökkent, s még inkább ez állapítható meg, ha egybevetjük a fejlett nemzetek növekvő segélynyújtási lehetőségével, hiszen gazdagságuk és jövedelmeik időközben gyors ütemben nőttek. Ugyanakkor a segély „minősége" több tekintetben is erősen romlott.

A legtöbb nyugati országban igen gyenge a közvélemény és a parlament reagálása, amikor a fejletlen országok fejlesztése érdekében vállalt áldozatokra szólítják fel őket; éppen ezért a kormány képviselői, amikor kis összegű és gyakran hevenyészve összecsapott segélyköltségvetések elfogadását kérik, szinte mindig azzal érvelnek, hogy a segély voltaképpen nagyon kevésbe kerül, és valójában a ráfordítások különböző hazai üzleti érdekeltségek számára egyenesen adományoknak tekinthetők. Ez különösen az Egyesült Államok kormányának okfejtésére jellemző, de, mint majd rátérek, másutt is élnek ezzel a megfontolással.

Az előző fejezetben rámutattam arra, hogy a fejlett országok nem hajlandók semmiféle lényeges intézkedést hozni a piaci erők ellensúlyozására, amelyek a kereskedelemben és a tőkemozgás szférájában a gyarmati idők óta és a függetlenség elnyerése óta eltelt rövid időszakban sem engedik a fejletlen országokat kiemelkedni a szegénység állapotából; még annyira sem, hogy fölszámolják az olyan természetű kereskedelempolitikát, ami erősíti ezeket az erőket.

A fejlett országok kormányainak ez az irányvonala, sőt népeiknek emögött rejlő gondolatai és érzelmei *baljóslatú hasonlóságot mutatnak a háború és béke kérdésében vallott nézeteikkel.*

Minden kormányküldöttől, aki felszólal valamely nemzetközi testület ülésén, és minden újságírótól, aki vezércikket ír lapjában, elvárják, hogy sötét színekkel ecsetelje az emberiséget fenyegető katasztrófát, amennyiben a két szuperhatalom nem szünteti be a fegyverkezési versenyt.

A fegyverkezési versenyt mindazonáltal nem állították le, sőt egyre gyorsuló ütemben folytatják.[1] A hosszadalmas leszerelési tárgyalások során kialakított érvek többnyire lényegtelenek *éppen e célkitűzés* tekintetében. Gyakran úgy tűnik, ezeket az érveket csupán vigaszként nyújtják a szorongó világnak, hadd lássa az emberiség, hogy történik valami az apokaliptikus fenyegetés elhárítására.

De azért kevesen látszanak valóban rémülteknek. S meglepően kevés tömegtámogatást kap a leszerelés követelése. A békemozgalmak mindenütt rendkívül gyöngék, legfőképpen pedig abban a két országban, amely a fegyverkezési versenyt folytatja. Ezzel szemben mindenütt léteznek erős szervezett nacionalista csoportok, amelyek síkra szállnak a fegyverkezés csökkentése ellen.

A katonai-ipari komplexum a hagyományos és mélyen gyökerező érdekeltségek egyesített roppant hatalmát képviseli, amely szembeszáll a fegyverkezési verseny korlátozására irányuló mindennemű komoly intézkedéssel – különösen most, amikor már számos egyetemet is hatókörébe vont, és valójában átalakult katonai-ipari-egye-

[1] Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), *SIPRI Yearbook of World Armaments and Disarmament 1966/69* (Stockholm, 1969).

temi komplexummá. Bizonyos időszakokban már-már úgy tűnt, hogy kezébe ragadta az Egyesült Államok kormányzását.

Nincsen okunk feltételezni, hogy a Szovjetunióban alapvetően más lenne a helyzet. Voltaképpen ugyanez a jelenség figyelhető meg valamennyi országban, nagyban és kicsiben, gazdagban és szegényben egyaránt. Valamennyien úgy élünk, hogy valamiféle furcsa türelemmel tekintünk a jövőnket beárnyékoló roppant veszélyre, de nem fogunk össze elhárítására.

A fejletlen országoknak nyújtott segély, valamint a velük szemben folytatott kereskedelem- és pénzügyi politika tekintetében ugyancsak nyilvánvalóan szellemi és érzelmi zűrzavar uralkodik a fejlett országokban. Ez abból ered, hogy az emberek tudatában két merőben összeegyeztethetetlen gondolatmenet van jelen egyidejűleg: egyrészt fölismerik, hogy a fejletlen országok néptömegei iszonyú szegénységben sínylődnek, s hogy nagyarányú segítségre van szükségük, másrészt viszont önző módon nem hajlandók semmiféle lényeges áldozatra e segítség érdekében.

Ez szükségszerűen pusztító hatással van az emberek valóságtudatára. Amikor elérkeztünk e könyv okfejtésében ehhez a ponthoz, az olvasónak arra kell számítania, hogy az igazságnak opportunista irányba történő elferdítésével találkozik – más szóval, hogy elfogult valóságképet kap, amely felhasználható e két gondolatmenet összeegyeztethetetlenségének álcázására.

S mivel a fejletlen országok nyomora semmiképpen sem tüntethető el valamiféle bűvészmutatvány segítségével, az olvasónak számítania kell arra, hogy a statisztikák eltorzításával próbálják bizonyítani, hogy a segély nagyobb, mint valójában. Valóban így is történik. Ismét csak kritikusan kell szemügyre vennem mindazokat

a számadatokat, amelyeket mind a tudományos, mind a népszerűsítő irodalom ismertet, s amelyekre nagymértékben fölépíti egész okfejtését.

II. A DAC-statisztika

A Párizsban székelő Gazdasági Együttműködés és Fejlesztés Szervezete (OECD) gyakorlatilag tömöríti valamennyi gazdag és fejlett nem-kommunista országot. Az OECD-nek van egy Fejlesztési Segély Bizottsága (Development Assistance Committee – DAC). A fejlesztési segély folyósítására vonatkozó statisztikák, amelyeket a tagországoktól kérnek be, s amelyeket a tagországok kormányai képviselőinek „segély-felülvizsgálata" után a DAC Titkársága tesz közzé, a segélyre vonatkozó információ fő forrása; gyakorlatilag mindenütt hitelesnek tekintik ezeket az adatokat. Kritikátlanul elfogadják e statisztikákat közgazdászok és a fejlesztési problémákkal foglalkozó más hivatásos kutatók, közhivatalnokok, politikusok, népszerűsítő könyvek és cikkek szerzői, újságírók stb., más kormányközi szervezetek titkárságai és az időlegesen létrehozott különleges szakértői csoportok is.

Az első megjegyzésünk az, hogy a táblázatfejekben a DAC Titkárság „a pénzügyi erőforrások áramlása" meghatározást használja. Joggal föltételezhető, ezt a definíciót azért választották, nehogy ki kelljen rekeszteni olyan tételeket, amelyek nem tartalmaznak segélyelemeket, legfőképpen a magánberuházásokat és hiteleket. Ezen adatok fölhasználása során világszerte rendszerint megfeledkeznek arról a csekélységről, hogy a DAC-statisztikák a legkülönfélébb „áramlásokat" regisztrálják, függetlenül attól, vajon segély jellegűek-e, vagy sem.

E fejezet első bekezdésében már említettük, a titkárság ezen statisztikák közreadásával a Fejlesztési Segély Bizottság elnevezésű szervet támogatja munkájában, és a különböző „áramlásokra" vonatkozó adatai átalakulnak „fejlesztési segítséggé" vagy egyszerűen „fejlesztési segéllyé". Ez a módosulás nemcsak a népszerű és politikai, hanem a tudományos írásokban és nyilatkozatokban is végbemegy. A DAC Titkárság keveset vagy éppenséggel semmit sem tett az adatokkal való ilyen opportunista visszaélés megállítására, és ez a gyakorlat ma már világszerte elterjedt. Mi több, esetenként maga is alátámasztja ezt a téves nézetet táblázatainak címével és a táblázatokhoz fűzött kommentárjaival.

Amikor 1969. július 10-én a DAC beszámolt arról,[2] hogy 1968 folyamán a fejletlen országokba irányuló „áramlások" közel 13 milliárd dollárra növekedtek, ebben bennefoglaltatott, hogy míg az „állami áramlások" csökkentek, a „magánáramlások" némiképpen növekedtek – s ezt világszerte általában biztató jelként értelmezték és kommentálták, hiszen arról tanúskodik, hogy a „segély" ismét növekvő tendenciát mutat.

Fel kell azonban vetnünk a kérdést: *vajon a DAC Titkárság azon eljárása, hogy egyszerűen hozzáadja a „magánáramlásokat" az „állami áramlásokhoz", valóban a tisztánlátás és a becsületes fölmérés érdekében áll-e?* A „magánáramlások" meglehetősen vegyes tranzakciókat ölelnek fel, kezdve a közvetlen beruházásokon, amelyekről a nyugati vállalatok beszámolnak kormányaiknak (néha nagyon is kerekített árakon számítva), egészen az exporthitelekig.

A „magánáramlások" nemrégiben bekövetkezett nö-

[2] Organisation of Economic Co-operation and Development, *Development Assistance Committee Statistical Tables for the 1969 Annual Aid Review*. Párizs, 1969. július 17.

vekedése valójában nagymértékben éppen ez utóbbi exporthitelek 800 millió dolláros növekedéséből adódott. E hitelek gyakran költségesek, s olyan fejletlen országok részesülnek belőlük, amelyek számára amúgy is súlyos megterhelést jelent a korábbi hitelek törlesztése. Továbbá ezen országok többsége súlyos pénzügyi nehézségekkel küzd, s erősen rászorul még az ilyen természetű hitelekre is. Így azután gyakran kizsákmányolhatók, hiszen magas árakat kell fizetniük azokért az importárukért, amelyek megvásárlása rendszerint feltétele az ilyen hiteleknek.

Az OECD 1969. februári miniszteri tanácsának ülésén, amelyen „A fejlődő országokkal való kapcsolatok" kérdését tárgyalták, Krister Wickman svéd iparügyi miniszter rámutatott arra, hogy ez az összetett áramlás koncepció

„igen rossz mérce a harmadik világ fejlesztésének előmozdítására hozott pénzügyi áldozataink mérésére. ...olyan tranzakciókat is tartalmaz, amelyeket – amennyiben fejlett országok között bonyolódnának – sohasem nevezhetnénk segélynek. Lényeges, hogy megkülönböztessük a fejlesztési segítséget az egyéb tőkeáramlásoktól."[3]

A „magánáramlásokat" ismertető DAC-statisztikák azonban még számos egyéb, ennél súlyosabb hibát is tartalmaznak. Az egyik, hogy „nettó értékként" határozzák meg őket, pedig a kimutatott visszaáramlások csupán az esedékes kölcsönök után fizetett amortizáció és a repatriált tőkék, ismét csak abban a formában, ahogyan azokról a fejlett országok kormányainak beszámolnak.

A visszaáramlás nem öleli fel a kamattörlesztéseket, a licenciákért kifizetett díjakat stb., legfőképpen pedig nem tartalmazzák a fejletlen országokból kivitt profitot, ugyanakkor az ismét beruházott profitot beáramlásnak

[3] A Svéd Pénzügyminisztérium sajtóközleménye, 1969. február 14.

számítják. Mindkét típusú profit néha fantasztikus arányokat ölthet, különösen a régen eszközölt beruházások esetében; ezek a befektetések még a leplezetlen kizsákmányolás körülményei között történtek (erre már a 8. fejezetben kitértem, de e fejezet végén még visszatérek rá).

Nem mutatják ki a fejletlen országokban élő idegen állampolgárok által külföldre átutalt tőkét sem, ami gyakran nem egyéb tőkemenekítésnél. Különösen a latin-amerikai országokban rúg hatalmas összegekre mindkét típusú „magánkiáramlás", amelyet nem tüntetnek fel a DAC Titkárság által összeállított statisztikák.

Mindezt szem előtt tartva, Wickman így folytatta bírálatát:

„... nagyon is világos, hogy az alkalmazott nettó fogalom még csak meg sem közelíti a nettó adatokat. 1967-ben ('állami' és 'magán') erőforrások 'nettó' áramlásaként megadott DAC-adatok, a tagországokra vonatkozóan, 11,4 milliárd dollárról szóltak. Hasonlítsuk össze ezeket az adatokat az Egyesült Nemzetek főtitkára által közzétett adattal a fejlődő országokba irányuló pénzeszközök nettó beáramlásáról. A Nemzetközi Pénzalap statisztikáira alapozott ez utóbbi adat 3 milliárd dollár. ... Figyelembe véve a hibákat és hiányokat, az időbeli csúszásokat stb., e különbség legfőbb magyarázata az, hogy a DAC-adat csak nagyon elégtelenül öleli fel azokat a pénzügyi tranzakciókat, amelyek a kevésbé fejlett országokból a DAC-tagországokba irányuló visszatérülő áramlásokra vonatkoznak. Néhány DAC tagország, ha közelebbről megvizsgálná e tranzakcióit, esetleg megállapíthatná, hogy a harmadik világgal kapcsolatban fizetési mérlege egyenesen többletet mutat."

De *a fejlett országokban éppen attól idegenkednek, hogy „közelebbről vizsgálják meg"* e tranzakciókat. Wickman jól látja ezeket az opportunista hajlandóságokat és következményeiket:

„Nagyon is nyilvánvaló az a veszély... hogy az OECD-tagországok, amelyeket elfoglalnak saját belső és külső alkalmazkodási nehézségeik, nem tanúsítanak majd elegendő figyelmet a harmadik világ problémái

iránt. ...A túlbecsülés fékként hat a segélyprogramok kiterjesztésére. Éppen ezért parancsolóan szükséges, hogy országaink közvéleményét és törvényhozóit helyesen informáljuk a fejlődő országok megsegítésére irányuló jelenlegi erőfeszítéseink arányairól."

Végezetül azt a kegyes óhajt nyilvánította ki, hogy az OECD, kiváltképpen a Fejlesztési Segély Bizottság, oldja meg e problémát.[4]

A valóság azonban másképpen fest. „A Titkárság feljegyzése"[5] Wickmann vádjaira válaszolva nyilvánvalóvá teszi, miért kell a Titkárságnak a jövőben is ragaszkodnia eddigi gyakorlatához. Lényegében három érvet sorakoztatnak fel: a tagországok kormányai nem kívánnak változtatni az eddigi gyakorlaton; a jelentések által nem tartalmazott megtérülő áramlásokra vonatkozó statisztikai anyag gyenge, és nehezen értelmezhető; végül pedig különösen az, hogy a profit és a tőke kiáramlása „lényegében maguknak a fejlődő országoknak a problémája".[6]

Az eddigiekben ismertetettek árra utalnak, hogy *a mindenütt hitelesként elfogadott DAC-statisztikák teljesen nyitva hagyják azt a problémát, vajon mennyire is rúg a fejlett országokból a fejletlen államokba irányuló magán pénzeszközök teljes nettó áramlása, továbbá, hogy*

[4] Uo.

[5] DAC (69), 32. Párizs, 1969. június 4.

[6] Svédország – úgyszintén Svájc – hosszú időn át nem vett részt a DAC munkájában. Elvben ragaszkodott ugyanis ahhoz a felfogásához, hogy a fejlesztési segély problémáival helyesebb regionális vagy világméretű szervezetek keretében foglalkozni, ahol a fejletlen országok is hallathatják hangjukat. Svédország továbbra is kritikusan szemléli a DAC tevékenységét, legfőképpen pedig a DAC Titkárság által összeállított statisztikákat. Tudomásom szerint Svédország az egyetlen ország, ahol bírálják a DAC-statisztikákat – még népszerű folyóiratokban, sőt napilapokban is. Svédország tehát ebben és néhány más tekintetben is kivétel, amely éppen a fejlett országok közötti kivételként erősíti az említett szabályt.
A fejletlen országok reagálását a DAC-statisztikákra l. a következőkben.

valójában számos fejletlen ország esetében egyáltalán beszélhetünk-e ilyen nettó áramlásról, s nem kiáramlásról van-e szó. A 9. fejezetben már rávilágítottam arra, hogy éppen e másik nettó beáramlás vagy kiáramlás miatt válik akuttá az eladósodás problémája, erre vezethetők vissza a fejletlen országok adósságtörlesztésének súlyos terhei, ami kihat a fejlesztést előmozdító lehetőségeik valóra váltására.

Semmi sem mentheti fel a DAC Titkárságot mint hivatásos testületet az alól, hogy a „nettó áramlásokra" vonatkozó adatainak közlésekor nem mutat rá, és nem *hangsúlyozza,* hogy azok nem tükröznek valóságos nettó értékeket. Ha fizetett szakemberek erkölcstelenül járnak el, nem moshatják tisztára magukat annak hangoztatásával, hogy csupán munkaadóik, vagyis a kormányok utasítására cselekedtek. S nincsen mentsége általában a szakemberek kollektívájának, amiért rendszerint gondatlanul és kritikátlanul használják fel ezeket az adatokat – többnyire azonosítva őket a „fejlesztési segítség" vagy „fejlesztési segély" fogalmával.

Különösen nagy a felelőssége az Egyesült Nemzetek családjához tartozó és azon kívül álló többi kormányközi szervezet titkárságának. Közvetlenül a háború vége után – s ezt érdemül kell betudni – megpróbálkoztak azzal, hogy számos fontos területen az egész világot átfogó összehasonlító statisztikákat dolgozzanak ki. Többnyire azonban az történt, hogy a továbbiakban már a megkívánt szakmai buzgalomnál jóval kisebb lendülettel törekedtek tiszta fogalmakra és az elsődleges adatok gyengéinek kritikai vizsgálatára; az adatokat ugyanis oly módon használták fel, ahogyan a nemzeti kormányoktól megkapták azokat.

Torzsalkodtak is egymással, különösen azért, milyen mértékben legyen felelős mindegyikük egyes specifikus területekért. Egymáshoz alkalmazkodásuk során azon-

ban létezik egy udvariassági szabály, amelyet valamennyien betartanak: *nem vonják kétségbe egymás statisztikáinak hitelét.* Ez modortalanság lenne.

Így a jövedelem- és a termelésnövekedés statisztikáit, a fejletlen országok növekedési rátájával kapcsolatos adatokat, amelyeket az Egyesült Nemzetek statisztikai irodája ad közre, és amelyeket a 8. fejezet végén bíráltam, rendszerint valamennyi titkárság elfogadja és felhasználja, többnyire anélkül, hogy vitatná jelentésüket, helytállóságukat vagy megbízhatóságukat.

Az UNESCO Titkárság olyan statisztikákat ad ki az analfabetizmusról és a beiskolázásról, amelyek – mint arra a 6. fejezetben rámutattam – igen gyenge minőségűek, és nagymértékben megtévesztőek. Ha valamely másik titkárság oktatási problémákat érint, nyilván az UNESCO Titkársággal szembeni barátságtalan lépésként tekintenék, ha az utóbbi által közreadott statisztikákat nem fogadnák el maradéktalanul hitelesnek. Ilyenkor azután gyakran még kevesebb fenntartással alkalmazzák ezeket az adatokat, mint amit akár maga az UNESCO Titkárság is megkockáztatna.

Ez a szervezetek közötti szívélyeskedés valamiféle udvarias bajtársiasságra vezet, ami *szakmai szemszögből erkölcstelen, következményeiben pedig csökkenti a kormányközi szervezetek titkárságai munkájának tudományos értékét.* S mivel a titkárságok egyre inkább elbürokratizálódnak, és egészében véve egyre kevésbé vannak abban a helyzetben, hogy valamely szakma legjobb erőit magukhoz vonzzák[7], mindez hozzájárult ahhoz, hogy statisztikai információtermelésük elavult, és kevéssé problémára orientált.

Az adott esetben ez, valamint a már említett véd- és

[7] Myrdal: „The Intergovernmental Organizations and the Role of Their Secreteriats", *Canadian Public Administration*, 1969.

dacszövetség arra vezetett, hogy a DAC-statisztikákat évről évre, a többi szervezet titkárságainak mindennemű bíráló megjegyzése nélkül teszik közzé. Sőt, ezeket a statisztikákat rendszerint teljesen kritikátlanul idézik és használják fel.

A fejletlen országok politikai szóvivői és közgazdászai általában *naiv magatartást tanúsítanak a statisztikai adatokkal folytatott játékkal szemben.* Ez némileg megbocsátható, hiszen a fejlett országok szakértői szinte egyhangúlag ezt az alaphangot ütötték meg.

Így azután a fejletlen országok szóvivői és szakértői jószerint teljesen kritikátlanul alkalmazzák a hazájuk fejlődésének mérésére és elemzésére szolgáló módszert a termelés- és jövedelemnövekedési ráta elegáns adatai alapján (amelyeket a 8. fejezet végén bíráltam).

Ugyancsak elfogadták a DAC Titkárság koncepcióját az egységes állami és magán-pénzügyi „nettó áramlásokról", ami még veszedelmesebb hiba, mert ez a felfogás a fejlett országok számára előnyös előítéleteket rejt.

Amikor 1961-ben az Egyesült Nemzetek közgyűlésének szenvedélyes nyilatkozata nyomán, miszerint a hatvanas éveket nyilvánítsák Fejlesztési Évtizednek, a fejlett országok kénytelenek voltak, legalábbis elvben, elfogadni egy minimális szintet a fejletlen országoknak nyújtandó segélyszolgáltatásaikban, ezt a határértéket az összetett „nettó áramlások" alapján szabták meg nemzeti jövedelmük egy százalékában. S amikor 1968-ban az Egyesült Nemzetek Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciájának (UNCTAD) második ülésszakán ezt az alsó szintet egynegyeddel megemelték, mert most már a bruttó nemzeti termék arányában határozták meg, ismét csak ezek a kétes értékű „áramlások" voltak azok, amelyeket e magasabb szintre kívántak emelni.

A fejletlen országok képviselői a maximális külföldi

pénzeszközök várományosaiként nyilván úgy vélik, nem szabad túlságosan firtatniuk, milyen címen kapják ezeket az összegeket. De amint már utaltam rá, ez jóval több pusztán csak terminológiai problémánál.

A fejletlen országokból kiáramló profit és tőke döntő fontosságú problémája, amit nem mutatnak ki ezek a statisztikák, ezen országok sok képviselője számára nyilván szintén annyira kényes, hogy tanácsosabbnak véli, ha nem is foglalkozik vele. E képviselők rendszerint az uralkodó oligarchia tagjai, vagy annak szolgálatában állnak, s e réteg számos tagja (bár nem feltétlenül ők maguk is) személy szerint kihasználja a hazája nyomorúságos és függő helyzetéből adódó lehetőségeket a meggazdagodásra.

Az utóbbi esztendőkben azonban elég sok zúgolódás hallatszott néhány fejletlen ország részéről, s ez arra késztette az Egyesült Nemzetek Közgyűlését, hogy aggodalmának adjon hangot „a fejlődő országokból való tőkekiáramlás fokozódó ütemét illetően, ami jelentősen csökkenti a fejlődő országok rendelkezésére álló külső pénzeszközök nettó volumenét". *The External Financing of Economic Development* (A gazdasági fejlődés külső finanszírozása) című kiadványaiban az Egyesült Nemzetek Titkársága közzé is tett néhány becslést erről a nettó volumenről.[8]

Noha ezek a becslések túlságosan durvák, semhogy érdemes lenne idéznünk őket, azt az általános benyomást keltik, hogy *az összesített kiáramlások a fejletlen világból, beleértve a profit- és tőkekiáramlást is (ami gyakran tőkemenekítés), esetleg ugyanolyan arányúak, mint a DAC-statisztikák által feltüntetett teljes magán-*

[8] Az utolsó, amelynek alcíme *International Flow of Long-Term Capital and Official Donations*, 1962-1966 (New York, 1968), tartalmazza a „The Problem of Reverse Flows" című fejezetet (50. l.-tól).

és állami „nettó áramlások", vagy legalábbis alig maradnak el azoktól, különösen, mivel az „állami áramlásokról" közölt adatok – amint erre a következő fejezetben majd rátérünk – gyakran meglehetősen „lakkozottak".

Néhány ország esetében, s ez legfőképpen Latin-Amerikára vonatkozik, köztudomású, hogy ezek a kiáramlások többszörösei a teljes beáramlásnak; gyakran azt állítják, ötször olyan nagyok, mint a tőkebeáramlás. Charles McC.Mathias Jr. liberális amerikai szenátor, aki kritikusan szemléli hazája segélypolitikáját olyan szemszögből, amelyet a következő fejezetben még megtárgyalunk, nemrégiben szemrebbenés nélkül kijelentette: „A Latin-Amerikából az Egyesült Államokba irányuló tőkeáramlás most négyszerese a délre irányuló tőkeáramlásnak. Latin-Amerika országai bizonyos értelemben voltaképpen külföldi segélyt nyújtanak az Egyesült Államoknak, a világ leggazdagabb államának".[9]

Ez év elején a „pénzeszközök kiáramlása a fejlődő országokból" témát – érdekes módon, a fejlett országok OECD-csoportja legtöbb kormányának tanácsa ellenére megvitatták az UNCTAD egyik bizottságában. Az UNCTAD Titkárságot felkérték, hogy egy elkészítendő tanulmányában „különösen nagy figyelmet szenteljen annak a kérdésnek, vajon nemzetközi szinten lehetne-e lépéseket tenni az ilyen természetű kiáramlás szabályozására a fejlődő országokból olyan formában, hogy azok megfeleljenek a fejlődő országok fejlesztési célkitűzéseinek".[10] Érdekes lesz figyelemmel kísérni, milyen lesz végül is ez a tanulmány.

[9] Charles McC. Mathias, Jr. kommentárja, amelyet a University of Maryland Nyári Egyeteme számára készített, 1969. július 22. Soksz.

[10] UNCTAD, Kereskedelmi és Fejlesztési Bizottság, *Report of the Commitee on Invisibles and Financing Related to Trade*, 2. sz. melléklet (United Nations, New York, 1969) D. Függelék, 2. 20. l.

A DAC Titkárság munkájának még számos egyéb sajátossága is van. Az „áramlásokra" vonatkozó adatokat, mielőtt világszerte szétküldték volna, természetesen irányítani kellett volna a releváns árindexek inflációs mozgásához.

Az „áramlásokat" „pénzügyi" jellegűeknek tüntetik fel, noha általában nem ebben a formában realizálódnak. A statisztikák helyes felhasználása szemszögéből érdekes lenne többet tudni azokról az árakról is, amelyeket a valóban átutalt különféle „források" esetében szabnak meg. S roppant érdekes és lényeges lenne reálisan megvizsgálni a profitszintet, figyelembe véve a beruházók által az osztalékon kívül megkövetelt egyéb előnyöket is.

A következő fejezet II. szakaszában kritikailag megvizsgáljuk az „állami áramlások"-ra vonatkozó DAC-adatokat. Kitűnik majd, hogy *a DAC-statisztikák mélyen gyökerező előítéleteken alapulnak, ami arra vezet, hogy erősen eltúlozzák a valóban állami segélynek tekinthető összegeket.*

De még ha eltekintünk is az ilyen kényes kérdésektől, a DAC Titkárság által kiadott statisztikák tanulmányozása után az a benyomása támad az embernek, hogy a Titkárság vagy híján van minden normális kutatási érdeklődésnek, vagy a különböző kormányok nyomása meggátolja, hogy eleget tegyen ennek az érdeklődésnek. Néha úgy tűnik, még a legszokványosabb humorérzék is hiányzik ebből az intézményből. A DAC-statisztikákban ugyanis évről évre a parányi, fasiszta Portugáliának tartják fenn a díszhelyet, mint ahonnan – a bruttó nemzeti termékhez viszonyítva – a legnagyobbak az „áramlások" a fejletlen országokba.

Még csak egy lábjegyzet erejéig sem veszik maguknak a fáradságot, hogy megmagyarázzák, ez a helyzet két körülményből adódik: először, az ország nagyon szegény, és már hosszú ideje nagyjából egyhelyben topog – kivéve

a közelmúlt néhány gazdasági vállalkozását, főként az Európai Szabadkereskedelmi Társulás (EFTA) többi tagországa részéről; ezek a vállalkozó szellemű cégek az alacsony portugál bérszínvonalból profitálnak. A tömegek között, kiváltképpen a nagy kiterjedésű mezőgazdasági vidékeken, nagy az analfabetizmus. Igen magas a gyermekhalandóság, az életszínvonal pedig rendkívül alacsony. Voltaképpen három másik OECD-országhoz hasonlóan (Spanyolország, Görögország, Törökország) Portugália maga is fejletlen; ez utóbbi három országot a DAC-statisztikák is fejletlennek minősítik, s ezért nem is kérik fel őket, hogy lépjenek be a jómódú DAC-tagok klubjába. Ez azt jelenti, hogy Portugália bruttó nemzeti terméke, amelyhez az „áramlásokat" viszonyítják, roppant csekély.

Másodszor, afrikai „tartományaiban" véget nem érő gyarmati háborút visel, márpedig éppen ide irányulnak az „áramlások" néhány más „áramlással" egyetemben, amelyet a DAC-statisztikák más OECD-országokból származóknak tüntetnek fel.

Van még sok egyéb nagy jelentőségű probléma, amelyet jóval mélyrehatóbban kellene megvizsgálni, mint ahogyan a DAC vagy az OECD Titkárságai, vagy bármely más kormányközi szervezet titkárságai teszik, beleértve az UNCTAD-ot is.

Mindenekelőtt azt kellene tudnunk, vajon a beruházások új vállalkozásokat jelentenek-e, vagy nem egyebek régi beruházások megszilárdításánál. Ez utóbbiak külföldi cégeknek tett engedményekkel járhatnak, ami pillanatnyilag méltánytalannak tűnik, és ellenkezik a fejletlen országok fejlődéséhez fűződő érdekekkel.

Lényeges lenne átfogóan elemezni nemcsak azt, mely országokba, hanem hogy a különböző fejletlen országok mely gazdasági szektoraiba irányulnak az „áramlások". Új külföldi beruházások az olajiparba és nagy keresleti-

nek örvendő más ásványi kincsek kiaknázására létesített vállalatokba a fejletlen világ azon néhány pontján, ahol ilyen természeti erőforrások találhatók, igen kifizetődőnek bizonyulhatnak az adott ország, vagy legalábbis uralkodó rétege számára. Hatásuk a fejlesztésre azonban valószínűleg más és rendszerint kevésbé lényeges, mint a gyáripar bizonyos ágazataiban eszközölt új beruházásoké. Többnyire ugyanez vonatkozik a Latin-Amerikában, de nemcsak ott, általánosan elterjedt nagy arányú ültetvényberuházásokra is.

Joggal feltételezhető, hogy a szokásosnál alaposabb vizsgálatnak az olyasféle problémák esetében, mint például a magántőke áramlása, több esélye lenne elfogulatlanul a dolgok mélyére hatolni, ha azokat olyan szervezetek végeznék, mint az Egyesült Nemzetek, amelyekben egyaránt képviselve vannak fejlett és fejletlen országok. De még ezek a szervezetek is beletartoznak abba a hatalmi szférába, amelyben a számbeli kisebbségben levő fejlett országok annyira erősek. Kétségtelenül nagy szükség lenne független kutatók által végzett kritikus és alapos vizsgálatra. Mindeddig azonban kevés ilyen felmérés valósult meg.

III. Közvetlen magánberuházások

A kereskedelmi rés, az eladósodás akuttá válásának, az adósságok törlesztése egyre súlyosbodó terheinek égető problémái előli menekülésképpen – s rendszerint anélkül, hogy ebben az összefüggésben egyáltalán megvizsgálnák ezeket – az érdeklődés egyre inkább arra összpontosul, *miként lehetne ösztönözni a közvetlen magánberuházási tevékenységet a fejletlen országokban.*

Számos fejlett országban, legfőképpen az Egyesült Államokban, már kezdettől fogva elkötelezték magukat

annak az ideológiai tételnek, hogy a fejletlen országok fejlődését leginkább a magánvállalkozás mozdíthatja elő. E hitvallás kiegészítéseképpen az Egyesült Államok politikája azon volt, hogy bátorítsa a közvetlen külföldi magánberuházásokat a fejletlen országokban.

A Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank egyrészt az ezen országoknak nyújtott tanácsadó tevékenységében, másrészt kölcsönpolitikájában egyértelműen csatlakozott ehhez a nézethez. A legutóbbi esztendők során azonban nagymértékben módosította ezt az álláspontját, s esetleg további korrekciókra is sor kerülhet.

A Bank volt elnöke, George D. Woods, utolsó hivatalos megnyilatkozásában hangsúlyozta az „új szemléletek szükségességét", és beismerte, hogy a „Világbank Csoport nem immunis" az intézményekben általában megnyilvánuló azon tendenciával szemben, hogy ragaszkodjanak „szabványformulákhoz". Majd így folytatta: „A Világbank Csoport ...csak késve tért rá az állami tulajdonban levő vállalatok finanszírozására, mert sok országban problémát okoz a hatékony vezetés biztosítása olyan vállalkozásokban, amelyeknek magán-pénzalapok híján a kormány támogatásával kell működniük."[11]

A szorongatott helyzetben levő fejletlen országok többnyire nagyon is szívesen látják a magánberuházásokat. Gyakran előnyös elbánásban részesítik az ilyen vállalkozásokat. Szinte általános gyakorlatként engedélyezik számukra profitjuk, sőt, ha úgy döntenek, tőkéjük szabad kivitelét is.

Az Egyesült Nemzetek közgyűlése több határozatban részletezte ezt az álláspontot, s nemrégiben az UNCTAD második, új-delhi ülésszakának egyik határozata fog-

[11] George D. Woods, *Address before the United Nations Conference on Trade and Development*. 1968. február 9. 12. l. vö. *Asian Drama*, 13. fejezet, 9. szakasz (623. l.-tól).

lalkozott vele (1968).[12] 1969-ben amszterdami ülésén az Egyesült Nemzetek Bizottsága a fejlődő országokban folytatott külföldi beruházások vizsgálatára ismét megerősítette ezt az állásfoglalást; a bizottság munkájában a fejlett országok üzleti köreinek képviselői és a fejletlen országok kormányhivatalnokai vettek részt.[13]

A fejletlen országok azonban rendszerint feltételeket akarnak szabni. Beleszólási jogot követelnek annak eldöntésébe, hogy a külföldi vállalat melyik iparágban folytassa tevékenységét. Gyakran azt kívánják, a beruházás közös vállalkozás formájában történjék. Sokszor feltételként kötik ki azt is, hogy meghatározott számú állampolgárukat képezzék ki, majd alkalmazzák vezetői és műszaki munkakörökben.

A fejlett országok többnyire elfogadják ezeket a feltételeket – legalábbis általános formájukban. Charles A. Meyer, az Egyesült Államok Amerika-közi ügyeinek államtitkára nemrégiben kifejtette: „...minden országnak magának kell eldöntenie, milyen mértékben és milyen feltételek mellett tartja kívánatosnak a külföldi vállalatok működését területén."[14] Az egyetértés nyilvánvaló előnyöket is rejt a fejletlen országok számára: nemcsak magát a tőkebeáramlás tényét, hiszen ezen túlmenően műszaki szakismeretekhez, korszerű vezetéshez és legfőképpen piaci ismeretekhez is jutnak – mindez általában a külföldi beruházások velejárója.

[12] Egyesült Nemzetek, *United Nations Conference on Trade and Development*, második ülésszak, Új-Delhi, I. k. *Report and Annexes* (New York, 1968), Határozatok 33 (II), 44. l.-tól.

[13] Egyesült Nemzetek. *Panel on Foreign Investment in Developing Countries*, Amsterdam, 1969. február 16–20. (New York, 1969).

[14] Charles. A. Meyer: „Latin America, What Are Your Priorities?" *The Department of State Bulletin*, LX. k. 1561. sz. (1969. május 26.). 442. l.

A fejletlen országokban azonban *igen gyakori és általános az a panasz, hogy a közvetlen beruházások, túlságosan költségesek*. Ezzel elsősorban a kedvezményes feltételek melletti segélyek és kölcsönök formájában történő állami segélyre irányuló kérelmet indokolják. Alátámasztja ezeket a gyarmati időszak közvetett (értékpapír) beruházásaira való nosztalgikus emlékezés; ezeket annak idején a magántőke-piacról rendszerint a mainál jóval alacsonyabb kamatláb mellett lehetett mozgósítani, s igen fontos szerepet játszottak ezen országok gazdaságában.

Mivel azonban az állami segélyek és kölcsönök korlátozottak, s manapság már nemigen adódnak magánjellegű közvetett (értékpapír-) beruházások, ez a panasz nem tartja vissza a legtöbb fejletlen országot a közvetlen beruházások kedvező elbírálásától.

A közvetlen beruházásokkal kapcsolatos eddigi felmérések voltaképpen azt mutatják, hogy a profitráták nem is nagyon nagyok. Persze az efféle felmérések nem tekinthetők túlságosan megbízhatóaknak. A beruházott tőkét ritkán vagy sohasem aszerint számítják, hogy történelmileg milyen összegeket fektettek be. Az adatok nagymértékben önkényesek, s már ez oknál fogva sincsen sok értelme hitelesnek tekinteni az ehhez a tőkeértékhez viszonyított profitrátát.

A beruházó konszern szemszögéből nagy általánosságban még egyéb lényeges osztalékok is származnak a beruházásokból, noha ezek felett elsiklanak a szokványos számviteli statisztikák.

Mindenekelőtt, a beruházó konszern gyakran szállít külföldi leányvállalatának gépi berendezéseket, pótalkatrészeket és a termeléshez szükséges egyéb anyagokat, továbbá rendelkezésére bocsátja szabadalmi jogait és licenciáit. Ezeket az ügyleteket nemigen zavarja a külső

verseny. Ezért az árukra is, a jogokra is gyakran meglehetősen önkényesen magas árat szabhatnak.

Továbbá, mihelyt valamely konszern megvetette lábát egy országban, s megtalálta az utat a helybeli közhivatalnokokhoz és politikusokhoz, gyakran módja nyílik arra, hogy beviteli engedélyeket eszközöljön ki az általa is előállított árukra, és különféle előnyöket is biztosítson a maga számára, amelyekhez nem jutna hozzá.

Beszéltem ezekről a kérdésekről számos külföldi érdekeltségű leányvállalat helyi vezetőivel fejletlen országokban. Mindig azt tapasztaltam, hajlandók nyíltan megerősíteni, hogy beruházásaik tőkeértékét önkényes alapon számítják, valamint azt, hogy igenis léteznek különosztalékok és egyéb előnyök, így például az adózás tekintetében. Sőt, gyakran kiemelték, hogy ez egyike a lényeges okoknak, miért kifizetődő konszernjeik számára külföldi vállalkozásaik fenntartása.

E tapasztalatok arról győztek meg, hogy a széltében-hosszában idézett profitráták irreálisak és túlságosan alacsonyak. Az adatok tanulmányozása során arra a következtetésre is jutottam, hogy előítéletmentes, elfogulatlan kutatás több fényt deríthetne arra, valójában mekkorák is a profitráták.

A nemzetközi találkozókon használatos óvatos és körülményes szóhasználatnak megfelelően, az amszterdami megegyezés az alábbi nézetet fejti ki:

„A Bizottság megállapította, hogy a különböző országokban eszközölt azonos típusú beruházásokra vonatkozó összehasonlító rentabilitási tanulmányoknak ahhoz, hogy értelmük legyen, figyelembe kell venniük a profit valamennyi alkotóelemét, beleértve a szállított berendezések és tartozékok lehetséges árkülönbözeteit, valamint a szabadalmi díjakat és szolgáltatási díjakat is; ugyancsak szem előtt kell tartani mind a vendéglátó, mind a beruházó ország társadalmi, gazdasági és jogi helyzetét, nemkülönben a verseny mértékét. ...Javasoljuk, hogy

ezt a kérdést további tanulmány tárgyává tegyék, ahol szükséges, regionális vagy ágazati alapon, s ez a megfelelő nemzetközi szervezetek segítségével történjék."[15]

Hangsúlyoztam már, hogy a legtöbb fejletlen országban nem túlságosan jelentős a közvetlen magánberuházás – jóval kevesebb, mint amennyire a körülötte folyó heves vita alapján gondolnánk.[16] Néhány országban azonban, főként Latin-Amerikában, mégiscsak annyira jelentős, hogy sok emberben azt az érzést váltja ki, *az ország elveszti* vagy már el is vesztette *függetlenségét.*

Ezek az aggodalmak természetesen különösen megerősödnek, ha valamelyik nagyon nagy ország konszernjei a beruházók. Gyakorlatilag ez egyenlő az Egyesült Államokkal. A félelem akkor is erősödik, ha a tőkéjét befektető konszernnek világszerte vannak érdekeltségei. S ez többnyire ismét amerikai konszerneket jelent. A félelem csak fokozódik, amikor az emberek azt tapasztalják vagy gyanítják, hogy az amerikai kormány hatalmát az amerikai konszernek külföldi támogatására használja.

Ezen aggályok ismeretében *az amerikaiak jól tennék, ha kissé kevésbé lelkesednének a fejletlen országokban eszközölt közvetlen befektetésekért.* Az ilyen reakció azonban korántsem mondható nagyon általánosnak, de az amerikai kormányzat szintjén időnként némi óvatosság jelei láthatók.

Meyer már idézett mondata is ezt tanúsítja. Ugyanebben a cikkben még világosabban így fejtette ki ezt a gondolatot:

„A Latin-Amerika fejlesztésére szolgáló erőforrások túlnyomó részét magában Latin-Amerikában kellene létrehozni. Gazdasági szemszögből ez elkerülhetetlennek tűnik; alkalmasint politikai szempontból

[15] *Panel on Foreign Investment in Developing Countries*, 5. l.
[16] *Asian Drama*, 13. fejezet, 9. szakasz (621. l.-tól).

is kívánatos. ...Az Egyesült Államok egyetlen esetben sem kívánja elkötelezni magát ott, ahol a beruházást nem kívánják, s hasonlóképpen *egyetlen országban sem kívánjuk magunkat oly mértékben elkötelezni, hogy jelenlétünk egészében véve kényelmetlenné váljék.*"[17]

Ebből a szemszögből tekintve a kérdést, kézenfekvőnek tűnnek bizonyos következtetések. Először, a fejlett és a fejletlen országoknak egyaránt előnyére válnék, ha a közvetlen beruházásoknak jelentősebb része olyan országokból származnék, amelyek nem olyan nagyok, és földrajzilag sincsenek hozzájuk annyira közel, mint az Egyesült Államok. Emiatt, és egyéb okoknál fogva is, ezen országok kormányai feltehetően kevésbé eshetnek kísértésbe, és kevésbé is vannak abban a helyzetben, hogy politikai vagy katonai hatalmukkal védelmezzék beruházó vállalataik érdekeit. Az ilyen módon „szórtabb" külföldi befektetések kevesebb aggodalmat váltanának ki a fejletlen országokból, ahol a beruházások történnek, s nem keltenék azt a benyomást, hogy ezen országok függetlenségére törnek.

Ezzel párhuzamos, sőt azonos lenne a fejletlen országok érdeke, hogy több közvetlen befektetést eszközöljenek olyan vállalatok, amelyek nem annyira hatalmasak, mint a külföldi beruházási tevékenységben jelenleg részt vevő amerikai konszernek többsége.

Jóllehet ezek a következtetések kézenfekvők, kevés megértésre találnak az Egyesült Államokban. Nelson A. Rockefeller kormányzó 1969 nyarán, hazatérve latinamerikai országokban tett négy eseménydús útjáról, amelyre igen sok hivatalos személyiség és különböző területeken működő szakértő kísérte el, nemrégiben jelentést adott közre az alábbi fennkölt címmel. *Az élet minősége Amerikában.* Bevezetésképpen megállapítja: „Kon-

[17] Meyer: „Latin America, What Are Your Priorities?" I. m. 440. l. (Kiemelések G. M.)

tinensünk országainak igen sok állampolgára, valószínűleg a többsége, az Egyesült Államok magánbefektetéseit a kizsákmányolás vagy a gazdasági gyarmatosítás egyik megnyilvánulásának tekinti. ...Gyakran adnak hangot annak az aggodalmuknak, hogy az Egyesült Államok vállalatai magukhoz akarják ragadni az uralmat felettük."[18]

Fölényes könnyedséggel, ámde minden érvelés nélkül „téves nézetként" elveti a fentieket, s azt javasolja, hogy „az Egyesült Államok a lehető legnagyobb mértékben bátorítsa az egész féltekén a magánberuházásokat".

P. N. Rosenstein-Rodan professzor már réges-régen *olyan eljárást javasolt, amelynek révén technikát és vezetést, sőt esetleg némi tőkét is transzferálni lehetne,* ami előnyösnek bizonyulhatna az efféle fejlődés előmozdítására.[19] Ezt az eljárást „vezetés-szerződésnek" nevezte. Elméletével a maga korában, de napjainkban is számos szerző foglalkozott.[20]

Elgondolása szerint a külföldi konszernnek szerződést kellene kötnie a fejletlen ország kormányával, s ennek értelmében egy új üzemet létesítene, amelyet korlátozott időtartamra, például tíz éven át üzemeltetne.

A külföldi vállalat a megállapodott időszakra vagy közvetlen beruházást eszközölhetne, vagy pedig közös vállalkozásként valósíthatná meg az állammal vagy egy helyi céggel. Esetleg már kezdettől fogva lemondhatna

[18] *Quality of Life in the Americas,* Report of a U. S. Presidential Mission for the Western Hemisphere, Nelson A. Rockefeller, 1969 (soksz.) 80. l.

[19] Myrdal: *An International Economy: Problems and Prospects* (New York, 1956). 117. l.

[20] Nemrégiben ismét fölvetette Paul Streeton egyik cikkében: „Improving the Climate", *CERES* FAO Review, 2. k. 2. sz. (1969. március–április).

a tulajdonjogról, és a vezetés-szerződés időtartamára fix kamathozamú kölcsönt nyújthatna.

A szerződés mindenesetre jövedéket biztosítana a vezetésért a külföldi cégnek, s végső soron garantálná, hogy megszabott időpontban visszatérítik a folyósított tőkét, valamint az adott időpontig a tőke után járó esedékes normális profitot. A külföldi vállalatnak viszont biztosítania kell a szükséges technológiákat és vezetést, továbbá vállalnia kell, hogy az adott ország állampolgárai közül kiképez szakembereket, és fokozatosan alkalmazza ezeket.

Az ilyen rendszer nyilván kölcsönösen előnyös. A fejletlen ország számára biztosítaná az iparosítás kezdetének lehetőségét, az ehhez szükséges szakmai ismereteket, s esetleg, amennyiben meg tudnak állapodni, némi tőkét is bizonyos időszakra. A kikötött időtartam leteltével maga az üzem a fejletlen ország tulajdonába menne át, vagy pedig az állam saját állampolgárai közül kiválasztott csoport tulajdonába is adhatná.

Ilyen módon a külföldi cég anélkül profitálhatna vezetési ismeretei és technológiai eladásából, hogy tőkét kellene lekötnie külföldön, vagy legalábbis csak korlátozott időtartamra kell ehhez folyamodnia. Ez nyilván számos kisebb iparvállalatot érdekeltebbé tenne nemzetközi ipari vállalkozásokban, sőt lehetővé tenné számukra, hogy ilyen vállalkozásokba fogjanak.

Több fejletlen ország államférfiaival megvitattam Rosenstein-Rodan elgondolását, de meglepetésemre sohasem mutattak nagyobb érdeklődést. Egy miniszterelnök például azt magyarázta nekem, hogy a beruházások kérdését jobban szereti kormányokkal és valóban nagy konszernekkel megtárgyalni. Abban azonban ő is egyetértett, hogy hazája függetlenségét kevésbé veszélyeztetné, ha a külföldi beruházók között kisebb lenne a nagyipar aránya, s a befektetések kisebb országokból erednének.

Az ilyen cégek könnyebben is hagynák el tevékenységük színhelyét, mihelyt az ipari vállalkozás beindult.

A magam részéről úgy vélem, hogy a fejletlen országok nem rendelkeznek ismeretekkel a világméretű piacról (s egykönnyen nem is juthatnak ilyen ismeretekhez), ahol ilyen partnereket találhatnának. Éppen ezért néha arra buzdítottam a fejletlen országok állami hivatalnokait, akik szívükön viselték hazájuk fejlődését, hogy foglalkozzanak ezzel a problémával, készítsenek szabványszerződéseket, és hívják fel e kérdésre annak a számos egyedi cégnek a figyelmét, amely sohasem vagy csak nagy ritkán gondolt arra, hogy vezetési ismereteit és a műszaki „know how"-t anélkül is eladhatná, hogy hosszú lejáratú beruházásokat vállalna magára.

A fejletlen országok többek között az alábbi feltételt támasztják: *a külföldi befektetéseknek a nemzetgazdaság meghatározott szektoraira kell szorítkozniuk.*

Egyetlen fejlett ország sem látná szívesen, ha közművei külföldi beruházók tulajdonában lennének. Az Egyesült Államok kivételével valamennyi fejlett ország már régen úgy döntött, hogy ezeknek az üzemeknek állami tulajdonban kell lenniük, és az államnak kell üzemeltetnie őket. Még az Egyesült Államokban is a szövetségi kormányzat előírásai szerint kell működniük, és nyilván ott sem látnák szívesen, ha külföldiek kaparintanák kezükbe ezeket az üzemeket.

Aligha hihető, hogy a fejletlen országok végső soron ne törekednének majd hasonlóképpen a külföldi érdekeltségek kiszorítására a közművekből. Hasonló összehasonlítás alátámasztja azt a nézetet is, hogy ezek az országok úgy vélik, a külföldi érdekeltségeket ki kellene rekeszteni a bányák és a földnek nagybirtok formájában való tulajdonjogából.

Nemkülönben úgy érzik majd ezen országokban, hogy

meg kellene akadályozni a külföldi érdekeltségek dominálását különböző feldolgozóiparokban, kiváltképpen, ha e vállalatok igen nagy országok (gyakorlatilag az Egyesült Államok) igen nagy cégeinek leányvállalatai.

E tekintetben a latin-amerikai fejletlen országok (de nemcsak ezek) olyan szituációt kaptak örökül, amelyen esetleg *csak súlyos érdekellentéteket kirobbantó államosításokkal lehetne változtatni.* Hajtottak már végre ilyen természetű államosításokat, és nem kell nagy jóstehetség annak előrelátásához, hogy még továbbiak is követik őket.

A konfliktus gyakran szerencsétlen történelmi örökségben gyökerezik. A területet és a koncessziókat annak idején rendkívül alacsony ellenértékért, s gyakran nem is a legtisztább módszerekkel szerezték meg. A kormány ezért nem hajlandó a jelenlegi piaci értéknek megfelelő kártérítést fizetni. Mindenesetre, a belföldi közvélemény ilyen értelmű nyomást gyakorol rá. A külföldi vállalatok viszont a maguk részéről jogtalannak találják ezeket az igényeket, hiszen a földtulajdon, de többnyire még a maguk részvényei is megszerzésük óta gazdát cseréltek, gyakran nem is egyszer.

Ha a külföldi érdekeltségek amerikai cégek, többé-kevésbé erélyesen követelni fogják, hogy az Egyesült Államok kormánya támogassa őket. E fellépésnek egyik velejárója mindenképpen az lesz, hogy az adott fejletlen országban nem látják szívesen a további külföldi befektetéseket.

Nem nehéz előrelátni, hogy Latin-Amerikában, ahol a kormányok akárcsak a múltban, a jövőben is egymást váltogatják majd, egyre több ilyen konfliktus várható a régi amerikai beruházásokkal kapcsolatban. Ez a kérdés azonban rendkívül akut a fejletlen világ más térségeiben is.

A Világbank arra összpontosította erőfeszítéseit, hogy

közvetítsen és döntőbíráskodjon ilyen konfliktusokban, nehogy elmérgesítsék a fejlett és fejletlen országok közötti nemzetközi együttműködés légkörét a külföldi beruházások, vagy egyéb kérdések tekintetében.

A konfliktusok békés rendezésére több lehetőség nyílnék, ha a Bank bizonyos feltételek mellett hajlandó lenne kölcsönöket folyósítani jól megalapozott államosítások céljára – hasonló módon, ahogyan a 8. fejezetben a földreformmal kapcsolatosan már javasoltam.

A fejlett országokban is, a fejletlen országokban is, az utóbbiakban folytatott közvetlen magánbefektetések kérdésének megvitatása ezen országok *nemzeti fejlesztési érdekeinek* alapján folyik.

Itt azonban nem árt emlékezetünkbe idézni, hogy a legtöbb fejletlen ország nagymértékben az egyenlőtlenségre alapozott társadalmi rendszeren épül. Sokszor a felsőbb osztályú oligarchia tagjainak valamilyen hatalmi szövetsége kormányozza ezeket az államokat.

Ez a szituáció tág teret nyit az olyan politikának, amely nem áll feltétlenül összhangban a hosszú távú nemzeti érdekekkel. Nagy súllyal nyomnak a latban ezen oligarchia tagjainak személyes érdekei, s néha igen sötét eszközöket is igénybe vesznek erre a célra.

Bizonyos szempontból ez a helyzet megkönnyíti a fejletlen országban beruházó külföldi vállalat működését. Az együttműködés a hatalmon levőkkel mindenesetre már-már elengedhetetlen előfeltétele működésüknek.

Gyakran rámutatnak arra, hogy a fejletlen országokban a külföldi befektetések, legalábbis rövid távon, feltétlenül erősítik azt, amit általában „magánszektorként" emlegetnek. Említettem már futólag a 3. és a 8. fejezetben, hogy ennek során növelik ezekben az országokban az oligarchikus vezető réteg gazdasági, társadalmi és po-

litikai hatalmát is – még ha nem kerül is sor törvénytelen ügyletekre.[21]

Ez a felsőbb réteg azonban többnyire egymással versengő klikkekre szakad. A politikai rendszer általában nemigen szilárd, amit a fejletlen országokban lezajló gyakori államcsínyek is bizonyítanak.

A legtöbb ilyen puccs csupán azzal jár, hogy az oligarchián belül eltolódnak a politikai hatalom súlypontjai. De akad néhány fejletlen ország, s nem utolsósorban Latin-Amerikában, ahol túljutottak egy szélesebben megalapozott ellenzéki mozgalom kezdeti szakaszán, s ez a mozgalom néha lenyúl nemcsak a „középosztályig", hanem már már eljut a tömegek egyes elemeiig is.

A külföldi vállalat, amelynek együtt kellett működnie a hatalmon levőkkel, s amely gyakran hasznot is húzott ebből az együttműködésből, most könnyen kompromittáló helyzetbe kerülhet. Mind a konszern, mind az Egyesült Államok kormánya (amennyiben amerikai cégről van szó), egykettőre belebonyolódhat a fejletlen ország belső hatalmi harcaiba.

Márpedig ez a helyzet nem „kényelmes" sem az Egyesült Államok, sem külföldön beruházó vállalatai számára – hogy Meyer kifejezésével éljünk.

A végkövetkeztetés az, hogy az egész világra kiterjedő külföldi amerikai közvetlen befektetések fokozása nem feltétlenül amerikai vagy nemzetközi érdek, ahogyan azt a beruházások növelése érdekében folytatott propaganda általában hirdeti.

További következtetés, hogy az Egyesült Államoknak, sőt valamennyi fejlett országnak a fejletlen országokkal közös érdeke fűződik ahhoz, hogy *kiirtsák a magas szin-*

[21] L. például D. R. Gadgil professzor, az Indiai Tervezési Bizottság vezetője nyilatkozatát, *Asian Drama*, 17. fejezet, 9. szakasz (823. l.-tól, 4. lábj.).

ten elharapózott korrupciót, és véget vessenek az olyan típusú oligarchikus hatalmi monopóliumnak, amely a korrupció melegágya – ezzel csökkenthetik annak esélyét is, hogy „kényelmetlen módon" belebonyolódjanak a fejletlen országok belső hatalmi harcaiba.

11. fejezet

SEGÉLY

I. Az Európai Helyreállítási Program

Sok mindennek, ami a második világháború befejezése óta a fejletlen országoknak nyújtott állami segélyek szférájában történik, előzménye van, amit föl kell vázolnunk, hogy jobban megérthessük a fejlett országokban a fejletlen országokkal fennálló kapcsolatokat illető gondolati zűrzavart.[1]

A második világháború befejezésekor az Egyesült Államok páratlan történelmi szituációban találta magát. Szövetségeseivel ellentétben semmiféle háborús kárt nem szenvedett, gazdaságilag pedig éppenséggel még sokkal erősebb helyzetben volt, mint a háború kezdetén. Gazdasági depresszió és súlyos, elhúzódó munkanélküliség közepette lépett be a háborúba, de a háború elérte, amit a New Deal nem tudott maradéktalanul valóra váltani: gyors ütemben nőtt a foglalkoztatottság, valamint a jövedelem- és életszínvonal.

Ebben a helyzetben az Egyesült Államok jóformán egymaga vállalta, hogy biztosítja az újjáépítéshez és

[1] Az ebben a fejezetben tárgyalt problémákra és a szerző nézeteire vonatkozóan bővebbet l. *An International Economy: Problems and Prospects* (New York, 1956) egy 1954-ben írott mű alapján (újonnan kiadva Harper Torchbook sorozatban 1969-ben). L. 111. l.-tól és 119. l.-tól. L. még „Trade and Aid", *The American Scholar*, 26. k. 2. sz. (1957. tavasz), 137. l.-tól és *Challenge to Affluence* (New York, 1965), 193. l.-tól.

helyreállításhoz szükséges pénzügyi segítséget. *A segítség túlnyomó része Nyugat-Európa országainak jutott,* amelyeket mindennemű nemzetközi összehasonlításban (eltekintve a dél-európai országoktól) egy csoportba kell sorolni Észak-Amerikával meg Ausztrál-Ázsiával mint azon országok elenyésző kisebbségét, amelyek iparilag fejlettek, gazdaságilag jómódúak, még ha ideiglenesen megnyomorította is őket a háború.

A Marshall-terv és az Európai Helyreállítási Program keretében megszervezett mentőakció azt eredményezte, hogy egy gazdag ország nagyon hathatósan támogatott más, potenciálisan gazdag országokat. „A gazdagság megosztása" természetesnek tűnt az amerikaiak és a legtöbb európai számára. A gazdagságot azonban csak a gazdagok osztották meg egymás között.

Ebben az időben számos más területen is jelentkezett az Európa-központos elfogultság. A menekülteknek nyújtott nemzetközileg szervezett segítség az Európa országútjait rovó hazátlanokra összpontosult, míg ugyanakkor például Indiának meg Pakisztánnak önerejéből, legjobb tehetsége szerint kellett megküzdenie saját menekültproblémájával.

A háborút követő időben az Egyesült Államok szinte határtalan nagyvonalúságot tanúsított a nyugat-európaiak iránt. Az amerikai kormány a lehető legtartózkodóbban élt hatalmával. Azt tanácsolta az európai kormányoknak, döntsék el ők, mit akarnak, s pénzügyi meg egyéb támogatást ígért minden konstruktív politika számára, amelyben egymás között meg tudnak egyezni.

A kereskedelem területén engedélyezte a nyugat-európai országoknak, hogy nyílt diszkriminációs politikát alkalmazzanak exportjával szemben. Mi több, részt vett az önmaga ellen irányuló diszkriminációs politika megtervezésében, s ehhez gyakran az amerikai üzleti körök részéről érvényesített erős nyomást is le kellett küz-

denie odahaza. Olyan esetről is tudunk, amikor az Egyesült Államok kormánya fellépett az amerikai olajmonopóliumok ellen, megakadályozva a Nyugat-Európára káros árpolitika életbe léptetését. Ez a politikai irányvonal merőben különbözött attól az állásfoglalástól, amelyet az Egyesült Államok – s a legtöbb fejlett ország – tanúsított, amikor később a fejletlen országok azt kérték, részesítsék különleges elbírálásban külkereskedelmüket (l. 9. fejezet).

A Nyugat-Európának nyújtott segítség legfőbb tétele azonban a pénzügyi segély volt. Ez végül – még a katonai segélyt is leszámítva – fantasztikus összegre: 30 milliárd dollárra rúgott – s akkoriban a dollárnak jóval nagyobb reálértéke volt, mint az ezt követő árinfláció után. *Ennek az összegnek több mint kétharmada egyértelműen segély volt.*

Annak idején az volt a véleményem, hogy mindezt a segélyt kölcsön formájában kellene nyújtani, amelyet a nyugat-európai országoknak talpra állásuk után vissza kell fizetniük. *Sohasem vallottam, s nem vallom ma sem, hogy szükséges, magától értetődő vagy akár bölcs politika lenne, ha egyik kormány ajándék formájában segít egy másik kormányt, kivéve, ha a segélyezett ország fejletlen állam, amelynek mélyen gyökerező, strukturális nehézségeket kell leküzdenie.*

Háború utáni nézeteimet, véleményem szerint, megerősíti mindaz, ami később történt. Az egész nemzetközi valutahelyzet ma és az elmúlt évtizedekben sokkal egészségesebben alakult volna, ha az Egyesült Államok – fokozatosan és a szükséges szempontok szem előtt tartásával – megkövetelhette volna a nyugat-európai kormányoktól a kölcsönök visszafizetését. A Marshall-korszakban tanúsított magatartása kellő biztosítékul szolgál arra, hogy Nyugat-Európa esetében az ésszerű nagyvonalúság szellemében járt volna el.

Ehelyett az adományok és a kölcsönök hosszú visszafizetési időszakai lehetővé tették a kontinentális nyugat-európai országoknak, hogy helyreállításuk befejeztével túlméretezett arany- és devizatartalékokat gyűjtsenek. Ez viszont még az Egyesült Államok valutahelyzetére is veszélyessé vált. Köztudomású, hogy de Gaulle uralma idején Franciaország – a segélyek egyik legnagyobb haszonélvezője – ideiglenesen olyan nyomást tudott gyakorolni az Egyesült Államokra, ami már a zsarolással volt egyenlő.

A háborút követő első években azonban az Egyesült Államok ajándékozni akart. Magam is tanúsíthatom, hogy amerikai kormánytisztviselők jóakaratúan, bár eredménytelenül, arra ösztönözték svéd kollégáikat: az „egyenlőség" és „együttműködés" érdekében fogadjanak el ők is segélyeket – amelyekre Svédországnak nem volt szüksége, és amelyeket nem is akart.

S ami a legfontosabb: az Egyesült Államok ragaszkodott ahhoz, hogy a „segély" ürügyén egy kalap alá vegyen szabadon felhasználható adományokat, kölcsönöket – amelyeket nem kell feltétlenül megegyezett kikötések alapján visszafizetni – és szabályszerű hiteleket. Amikor a Marshall-korszakban első ízben alakították ki ezt a gyakorlatot, azzal volt magyarázható, amit akkoriban túlzott amerikai nagyvonalúságnak ítéltem. Elősegítette ezt, hogy ebben az időben az Egyesült Államok még nem alapozta meg kellőképpen pozícióját a nemzetközi pénzügyletek világában, valamint az is, hogy a két világháború közötti időben szomorú tapasztalatokat szerzett Németországnak meg Latin-Amerikának nyújtott nagy hiteleivel.

Ekkortájt azonban jóformán nem is akadtam európai közgazdászra vagy politikusra, aki osztotta kritikus felfogásomat, vagy akár csak hajlandó lett volna megvitatni a problémát. Mindenki örült a nagy adományoknak, s

még azt is hajlandók voltak elfogadni, hogy a hitelekre ráaggatták a „segély" címkét, márpedig ez bizonytalanságot teremtett, mert senki sem tudta, egyáltalán vissza kell-e fizetni e hiteleket, s ha igen, milyen formában. Így alakult ki a fogalmi zavar, amitől mindmáig nem tudtunk megszabadulni.

De *a terminológiai zűrzavar, amely akkoriban főként annak volt a következménye, amit a potenciálisan gazdag és fejlett országokkal szembeni túlzott amerikai nagyvonalúságnak tekintettem, ma a szegény és fejletlen országok iránt tanúsított fukarság eszközévé vált.* Ma már minden rendű és rangú, magán- vagy állami tőkebeáramlást „segítségnek" vagy „segélynek" neveznek. A történelem gyakran mutat ilyen paradox vonásokat.

Mindenekelőtt azonban szeretném kissé mélyebben föltárni az Egyesült Államok közvéleményének gondolkodásmódját és érzelemvilágát a Marshall-korszak idején.

Az amerikai kormány *kezdettől fogva, tehát már 1947 nyarán, úgy döntött, hogy a Marshall-programot az antikommunizmussal indokolja.* Abban a kezdeti korszakban gyakran mondták nekem amerikai kormánytisztviselők, hogy ezt a vonalat részben taktikai okoknál fogva követték: így könnyebben és kevesebb akadékoskodással fogadta el a programot a kongresszus, és az amerikai nép is teljesebb támogatást nyújtott.

Amikor föllángolt a hidegháború – amit nagymértékben előmozdított a Sztálinnal való sajátos „együttműködés",[2] s különösen a kommunisták 1949-ben Kínában bekövetkezett győzelme –, majd a mccarthyzmus ame-

[2] Gunnar Adler-Karlsson: *Western Economic Warfare 1947–1967. A Case Study in Foreign Economic Policy* (Stockholm, 1968), előszó, XI. l. és másutt.

rikai térhódítása után egyre jelentősebbé vált a nyugat-európai országok megsegítésének ez az indokolása. Ekkorra azonban már megindult a program, s pusztán csak folytatni kellett végrehajtását.

Az antikommunista vonzerő azonban nagyjában-egészében az Európai Helyreállítási Programon kívül érvényesült csak. De felhasználták az antikommunizmust arra, hogy kongresszusi záradékok révén motiválják, miért kötelezik az európai kormányokat, valamint minden más nem-kommunista kormányt arra, hogy kövessék a kommunista országokkal szembeni amerikai diszkriminációs exportengedély-politikát.[3]

Mindennek ellenére jól átgondolt véleményem, hogy kezdetben az amerikai nép – a farmerek és munkások, tanárok és lelkészek, ügyvédek és kereskedők – és kongresszusi képviselők legfőbb indítéka, amiért fölsorakoztak a Marshall-terv mögött, *sokkal pozitívabb volt: rokonszenvet és együttérzést* tápláltak azon nemzetek iránt, amelyek rossz sorban éltek, és amelyekhez, úgy érezték, kulturális és vérségi kötelékek fűzik őket. S ez fontosabb volt a negatív indoknál, mely szerint az európaiakat meg kell menteni a kommunizmustól, és szövetségesül kell nyerni őket a hidegháborúban – bár kétségtelen, hogy az antikommunista vonzerő még fölfokozta az érzelmeket, s annál inkább érvényesült, minél hevesebbé vált a hidegháború.

A Marshall-terv amerikai motivációjának egyik sajátossága volt azonban, hogy kezdettől fogva mindazok, akik beszéltek és írtak róla, igyekeztek meggyőzni önmagukat és mindenki mást arról, hogy feltétlenül *„az Egyesült Államok érdekében" cselekednek.* Az én szememben ez csupán további bizonyítéka volt annak, hogy az amerikaiak sajátos módon és alapvetően időszerűtlenül

[3] Uo.

gyanakvással tekintenek saját nagylelkű indokaikra; ezt valamikor a puritán hagyományok némileg elferdült elemeként határoztam meg.

Az Egyesült Államok és a fejletlen országok kapcsolatainak jövőbeni alakulása szemszögéből lényeges megvizsgálnunk azt, miként reagált Európa a kérdés amerikai vitájára. Az európaiak túlságosan gyakran és mohón csaptak le az amerikai beismerésekre, miszerint önző érdekek vezették őket, s ezzel indokolták, miért tartják fölöslegesnek az akár csak hálából történő visszafizetést is.

Különösen a segélyezett nagy európai országokban alakult így a helyzet. Abban az időben egyedül Svájcban meg Svédországban, tehát azokban az országokban, amelyek nem részesültek segélynek nevezett adományokban, nem volt még nyoma sem az Amerika-ellenességnek.

Jól emlékezem az angol munkáspárti kormány egyik tagjára, aki egy fogadáson, ahol csak európaiak voltak jelen, azt bizonygatta, hogy az Egyesült Államok rászorult, és a belátható jövőben továbbra is rá fog szorulni exportja jelentős hányadának elajándékozására, másképpen nem tudja meggátolni odahaza a depressziót. Az amerikaiak örülhetnek, hogy Nyugat-Európa megfelelő „lerakodóhelyet" biztosított fölöslegeik számára.

Valamennyi nyugat-európai kormány követte az Egyesült Államokat a kommunista országok elleni blokádpolitika útján – igaz, hogy csak vonakodva. Ezt számos nyílt és álcázott intézkedés is bizonyítja, ami amerikai szemszögből tekintve nyilván szabotázsnak tűnhetett. Ez fel is bőszítette az Egyesült Államok kongresszusának több tagját, de a kormány kénytelen volt jó arcot vágni, és eltűrni szövetségesei magatartását.

Amikor az ötvenes évek közepe táján elapadt a Marshall-féle bőségszaru, a nyugat-európai kormányok

haladéktalanul összefogtak, és megtorpedózták az amerikaiak által sugallt embargópolitikát, amelyben amúgy sem hittek soha.[4] Ettől fogva egyedül az Egyesült Államok nem tartott fenn normális kereskedelmi kapcsolatokat a kommunista országokkal. S mint arra néha még az Egyesült Államokban is rámutattak, ez távolról sem keresztezte a nyugat-európai államok üzleti érdekeit.

II. A fejletlen országoknak nyújtott segítség

Nézetem szerint kétség sem férhet hozzá, hogy a Marshall-korszak során Európával kapcsolatban szerzett amerikai tapasztalatok több tekintetben is mély és tartós nyomokat hagytak az Egyesült Államok fejletlen országokkal szemben folytatott politikájában.

Mindenekelőtt, az egészen az ötvenes évek közepéig tartó nagy volumenű Marshall-terv kiszorította az amerikai erőforrásokkal szembeni egyéb igényeket – hasonlóképpen, ahogyan az utóbbi esztendők során a vietnami háború vagy az ember holdra szállásával kapcsolatos kiadások háttérbe szorították az emberi szegénység elleni programokat.

Hadd vázoljak fel egy elméleti feltételezést, hogy jobban megvilágítsam érvelésemet. Képzeljük el, hogy Európában nem lett volna semmiféle újjáépítési probléma, máskülönben azonban minden körülmény azonos lett volna.

Bizonyosra veszem, hogy a gyarmatok fölszabadulásával – ami mélyen gyökerező ideológiai okoknál fogva rokonszenvet ébresztett Amerikában – és azzal egyidejűleg, hogy közismertté váltak volna az újonnan kialakuló és egyéb fejletlen országok súlyos nehézségei, gyorsab-

[4] Uo:

ban és erőteljesebben nyilvánult volna meg a segítőkészség az Egyesült Államok részéről, amely a háború után úgy érezte, nagyobb felelősséggel tartozik a világ sorsáért; ezek az érzelmek ekkor még nem merevedtek meg, mint a későbbi esztendők során, részben éppen a Marshall-korszakban Nyugat-Európával kapcsolatos tapasztalatok nyomán.

Nagyon is el tudom képzelni, hogy ebben az esetben az Egyesült Államok valamiféle Marshall-tervet indított volna a fejletlen világ megsegítésére. S még ha nem lendült is volna neki ilyen hatalmas gépezet, *jóval sikeresebben lehetett volna propagálni* egy jelentős volumenű segélyt.

Ebben az összefüggésben meg sem kísérlem fölvázolni a fejletlen országoknak nyújtott segélyek történetét.[5] Roppant lassan indult meg, és hosszú éveken át teljesen elenyésző nagyságú volt – kivéve azt a segélyt, amelyet az Egyesült Államok nyújtott volt gyarmatának, a Fülöp-szigeteknek.

Ráadásul e kezdeti időszakban – ellentétben az Európának adott segítséggel – még az a csekély segély, amit a fejletlen országoknak folyósítottak, sem irányult gazdasági újjáépítésre és fejlesztésre. Főképpen arra szánták, hogy kimentse a megsegített kormányokat veszélyes politikai és katonai helyzetekből, és gyorssegélyt nyújtson az aggasztóan visszaesett polgári fogyasztásnak.

Amikor a segély 1950 körül szinte egy csapásra gyorsabb ütemben kezdett nőni, *ennek legfőbb oka nem annyira a fejletlen országok fejlesztési szükségleteinek kielégítése, sokkalta inkább a hidegháború fokozása volt.* Legfőképpen a fejletlen világ általam legalaposabban ta-

[5] Dél-Ázsiára vonatkozóan l. *Asian Drama*, 13. fejezet, 10–11. szakasz (625. l.-tól) és másutt. L. még *An International Economy*, 9. fejezet (119. l.-tól).

nulmányozott hatalmas térségében, Dél-Ázsiában volt ez a helyzet. Valamely fejletlen ország felsorakoztatása az USA mögött, vagy akár csak egyes esetekben nem barátságtalan semlegességének biztosítása, egyre inkább politikai érdekévé vált az Egyesült Államoknak, amely uralkodó pozíciót foglalt el a világ ezen részében, hiszen a térségnek nyújtott segélyek és hitelek 80 százalékát folyósította.

A segély politikai színezetét világosan tükrözte országok közötti megoszlása. Pakisztán a katonai segély mellett egy lakosra számítva kétszer annyi gazdasági segélyt, kapott, mint India – így honorálta az Egyesült Államok politikai és katonai szövetségesét, amelyről egyébként a legutóbbi években kiderült, hogy nem is annyira megbízható.

1954–1958 között Laosz és Dél-Vietnam közel azonos összegű segélyt és kölcsönt kapott, mint India és Pakisztán. Ugyanebben az időszakban egyedül Dél-Korea több úgynevezett gazdasági segélyt kapott, mint India, Pakisztán, a Fülöp-szigetek, Burma és Ceylon együttesen. Indiának egymagában tízszer annyi a lakossága, mint a három kicsiny, de stratégiailag fontos országnak együttvéve.

A fentiekben azzal érveltem, hogy amikor antikommunista célzattal megindították a Marshall-tervet, és azt bizonygatták, hogy az „feltétlenül az Egyesült Államok érdekében áll", mindez, legalábbis kezdetben, nagyjából kegyes és valótlan önámítás volt. Ennek az indokolásnak semmiféle komolyabb befolyása sem volt magára a programra (kivéve a későbbi periferikus jelentőségű exportengedélyeket).

A későbbiek folyamán azonban, a fokozódó hidegháború hatására és Koreát követően, *a fejletlen országoknak nyújtott segélyprogramot valóban úgy alakították, hogy az Egyesült Államok politikai, valójában stratégiai*

és katonai érdekeinek feleljen meg, legalábbis amint azt az amerikai kormány és általában az amerikai nép értelmezte. Ugyanakkor homályosan a fejletlen országok számára előnyös fejlesztési programnak is tekintették e segélyt.

Ami korábban alkalmatlan önámítás volt, most nagyon is alkalmassá vált, s *a gondolkodás kettősségét indította meg; ez részben mind a mai napig felelős* az előző fejezet végén említett *őszintétlenségért és képmutatásért, ami rányomja a bélyegét a nyilvános vitákra.*

Nem állapítható meg, hogy annak idején fejlesztési szempontból a „segélynek" mekkora hányadát pazarolták el hiábavalóan, de tagadhatatlan, hogy igen nagy része veszendőbe ment, vagy egyenesen a legfontosabb reformok megvalósítását akadályozta, hiszen a reakciós rendszerek támogatására szolgált. S ez nemcsak az én utólagos okoskodásom, hiszen sokan, nemcsak a jelen sorok szerzője, mindezt előre látták, már amikor először alkalmazták ezt a stratégiai segélypolitikát.[6]

Azok között, akiket 1954-ben ezen új politikai „realizmussal" szembeni kritikai álláspontom igazolására idéztem, A. J. P. Taylor, a nagy tudású európai diplomáciatörténész is szerepelt, aki rámutatott arra, hogy „amikor egyik állam teljes egészében függ egy másiktól, mindig az előbbié lesz a döntő szó; azzal fenyegetőzhet, hogy összeomlik, ha nem támogatják, pártfogója pedig semmiféle fenyegetéssel nem tud erre válaszolni".[7] Egymást követő dél-vietnami bábkormányaival való kapcsolata során az amerikai kormány azóta számtalanszor tapasztalta ennek a tételnek az igazságát, s nagy anyagi meg erkölcsi árat fizetett érte.

[6] Myrdal: *An International Economy.* 9. fejezet (124. l.-tól); vö. *Asian Drama,* 13. fejezet, 11. szakasz (636. l.-tól).

[7] Taylor: *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918* (Oxford, 1954).

Eugene Staley könyvében – amelyet az Egyesült Államoknak a fejletlen országokkal szembeni politikájáról írt kifejezetten abból a szemszögből, miképpen lehetne megmenteni ezeket az országokat a kommunizmustól, és bevonni őket az Egyesült Államok szövetségeseiként a hidegháborúba – így foglalta össze az ilyen jellegű stratégiai segélypolitika előtt tornyosuló gyakorlati nehézségeket:

„Ha nem támogatjuk energikusan azokat a kormányokat, amelyek megkísérlik országukat haladó, demokratikus útra vinni, amikor szükségük van e támogatásra, és kívánják is azt, minden valószínűség szerint később arra kényszerülünk, hogy a mi normáink szerint rossz kormányt támogassunk, egyedül csak azért, mert ez a kommunista rendszer egyetlen alternatívája. ... Amikor egy kommunista hatalomátvétel megakadályozására korrupt, vagy népszerűtlen, vagy külföldi érdekek szolgálatában álló kormányt kell támogatnunk, mérhetetlen kárt okozunk világpozíciónknak. ... A költségvetésileg megszavazott pénzalapokat ebben az esetben is nyilván túlnyomórészt káros politikai visszahatást kiváltó katonai célokra fordítják, sokkal inkább, mint idejekorán folyósított gazdasági segélyre, amitől pedig sokkal jobb eredmények remélhetők. ... Mikor tanuljuk meg végre, hogy amikor egy fejletlen országban történetesen haladó reformkormány van hatalmon, minden tőlünk telhetőt el kell követnünk megsegítésére, hogy meg tudjon birkózni gazdasági és politikai problémáival?"[8]

Adlai E. Stevenson figyelmeztetése pedig így hangzott:

„A kizárólag antikommunizmusra és katonai hatalomra alapozott politika nem felel meg a huszadik század e hatalmas mozgalma szellemének, és aligha nyerheti meg az emberek szívét. Az a feladat áll előttünk, hogy azonosítsuk magunkat ezzel a társadalmi és emberi forradalommal, hogy bátorítsuk, segítsük és ösztönözzük az emberiség e felének törekvését a jobb életre, és a szabadsághoz vezető útra tereljük ezeket a törekvéseket. Katasztrofális következményekkel járna, ha kudarcot vallanánk."[9]

[8] Eugen Staley: *The Future of Under-Developed Countries* (New York 1954). 362. l.-tól.

[9] Adlai R. Stevenson: *Call to Greatness* (New York, 1954). 92. l.

Az Egyesült Államok külföldi segélypolitikájában kezdettől fogva megvoltak e nagyvonalúbb, humánusabb és nézetem szerint ésszerűbb koncepciónak az elemei, amelyért ezen egész időszak alatt síkra szálltak a liberálisabb szellemű amerikaiak. S talán megkockáztatható az a kijelentés is, hogy az ötvenes évek vége felé és a hatvanas évek kezdetén fokozatosan megnőtt ezeknek az elemeknek a viszonylagos súlya – bár továbbra is a legtöbb figyelmet a szűkebben értelmezett politikai, katonai és stratégiai mozzanatokra fordították.

Ezt követően azonban az Egyesült Államok egyre inkább belebonyolódott a vietnami háborúba, s ennek során nem tervszerűen járt el, hanem a vak sorsra bízta magát; mindez fokozatosan megváltoztatta az egész helyzetet. *E háborús kaland további alakulása során a külföldi segélyprogram, az Egyesült Államok sok más reménnyel kecsegtető tervezetéhez hasonlóan, az amerikai nép mélységes csalódottságának esett áldozatául* – noha a külföldi segélyprogram hanyatlása a hatvanas évek végén sokkal bonyolultabb folyamat következménye.

Az a törekvés, hogy az ötvenes évek elejétől fogva segélyprogramot alakítsanak ki és alkalmazzanak a fejletlen országok támogatására úgy, hogy az megfeleljen az Egyesült Államok hidegháborús politikai és stratégiai érdekeinek, *számos fontos, általános következménnyel járt,* amelyet röviden meg kell vizsgálnunk.

Mindenekelőtt arra vezetett, hogy az Egyesült Államok nem kívánta, és nem volt hajlandó támogatni azokat a multilaterális és együttműködést igénylő akciókat a fejletlen országok megsegítésére, amelyeket a Franklin D. Roosevelt személyes irányítása alatt kidolgozott ENSZ-alapokmány irányzott elő.

Politikai és stratégiai segélyprogram céljára az Egyesült Államoknak olyan nemzeti külpolitikát kellett el-

fogadnia, amelynek az egyoldalú gazdasági és katonai segély volt az eszköze. Más fejlett országok, kiváltképpen a nagyobbak, amint fokozatosan egyre nagyobb mérvű segélyprogramokat kezdtek megvalósítani, fölbuzdultak az Egyesült Államok példáján, s ugyancsak szűk nemzeti politikát folytattak, noha ez már sokkal kevésbé volt katonai és stratégiai természetű.

További hatásként az Egyesült Államokban fokozatos merevedés következett be. Mihelyt kialakult a politikai, katonai és stratégiai elgondolásokon alapuló segélypolitika, többé nyoma sem maradt a segély formájában juttatott adományok iránti amerikai lelkesedésnek, amilyet az Európai Újjáépítési Program esetében tapasztaltunk. Máskülönben sokkal indokoltabbak lettek volna a szegény, fejletlen országoknak biztosított juttatások, mint a potenciálisan gazdag és fejlett nyugat-európai államoknak folyósított segélyek.

Igaz ugyan, hogy a háborút követő első esztendőkben a fejletlen országoknak nyújtott segély igen csekély mérvű volt (s ez még az ötvenes évek elején a segélyösszegek növekedése idején sem változott nagyságrendileg), de szinte száz százalékosan juttatás formájában folyósították. A hatvanas évek elejére a segélyprogramnak ez a hányada körülbelül 50 százalékra csökkent. Mind a térítésmentes segélyeket, mind a hiteleket egyre inkább azzal a feltétellel adták, hogy előmozdítsák az Egyesült Államok exportját.

Az Egyesült Államok e tekintetben is olyan gyakorlatot teremtett, amelyet rendszerint követett a többi fejlett ország, mihelyt fokozatosan egyre nagyobb mérvű segélyprogramokat kezdett megvalósítani.

Rámutattam már arra az intellektuális kettősségre, ahogyan az Egyesült Államok nemzeti érdekeit szolgáló politikai és stratégiai segélypolitikát azonosították a fejletlen országok fejlesztését célzó segéllyel. Ennek az azo-

nosításnak egyik sajnálatos következménye volt, hogy amikor ez a típusú segélypolitika visszafelé sült el – s ez gyakran megtörtént –, általános kiábrándulás követte, aminek a fejletlen országok megsegítésének ügye látta kárát.

A hidegháború korszakában az amerikai segélypolitika történetét meg-megszakították a nyílt korrupciót és egyéb visszaéléseket felfedő botrányok. A lapok szenzációs címekkel tálalták e botrányokat, sokszor kongresszusi bizottságokat bíztak meg kivizsgálásukkal. Mindebből az amerikai nép és a kongresszus nagyon is gyakran azt a következtetést vonta le, hogy a segélyt, amerikai kifejezéssel élve, egérlyukba öntik. Ezt a benyomást azonban sokszor nem eléggé átgondoltan általában is vonatkoztatták a fejletlen országoknak nyújtott segélyekre.

Mélyebb pszichológiai és ideológiai szinten tulajdonképpen előre látták, hogy az ilyen típusú egyoldalú segély nem felel meg a nép, legkevésbé az amerikai nép erkölcsi törekvéseinek.

„...magában az Egyesült Államokban ez a kíméletlen politika, amely annyira nyilvánvalóan ellenkezik a nemzet oly nagy becsben tartott humánus hagyományaival, nem kelt majd nagy lelkesedést. Személy szerint erősen kétlem, vajon a stratégiai alapon nyújtott nemzetközi segély átfogó és tartós politikájának valaha is esélye lehet arra, hogy elfogadják az Egyesült Államokban. Abban a kisebb mértékben, ahogyan ezt a – valóságos gazdasági szükségletek, valamint a gazdasági fejlődés előmozdítására gyakorolt tényleges befolyás szemszögéből meglehetősen ötletszerű – politikát gyakorlatilag már kipróbálták, a külföldi eredmények nem túlságosan biztatóak. Az egyoldalú, stratégiai segélypolitika otthoni kihatásai hosszú távon szinte bizonyosan kiábrándulásra és csalódottságra vezetnek; a segélyben részesítettek hálátlansága pedig keserűséget és haragot vált ki; *végső fokon mindez nyilván az Egyesült Államok által folyósított segély összegének csökkentésére vezet majd.*[10]

[10] Myrdal: *An International Economy*, 9. fejezet, 127; l.-tól. Kiemelés a szerzőtől.

... a jelenlegi politikai helyzetben bármilyen nagyarányú egyoldalú segély szükségszerűen a legsúlyosabb következményekkel jár mind az Egyesült Államokban, mind pedig a segélyezett fejletlen országokban: odahaza aligha indokolható mással, mint hogy a hidegháború egyik fegyvere; ez viszont károsan befolyásolja a segély elosztásában, irányításában és felhasználásában érvényesülő erkölcsi és gazdasági normákat; a segélyezett országokban pedig sértődöttséget és politikai megosztottságot vált ki; s *végül csak arra vezethet, hogy hathatós érveket szolgáltasson az Egyesült Államoknak az előirányzatok radikális csökkentésére.*"[11]

Tizenöt éve írtam le ezt a jóslatot, és az eltelt idő sajnos engem igazolt.

Az Egyesült Nemzetek Közgyűlése 1961-ben, John F. Kennedy amerikai elnök indítványára ünnepélyesen Fejlesztési Évtizednek nyilvánította a hatvanas éveket, s ebben hallgatólagosan és nyíltan kimondva bennefoglaltatott a fejlett országok által a fejletlen államoknak nyújtott jelentősebb pénzügyi segély. Ez az évtized azonban *szinte hajszálpontosan egybeesett az Egyesült Államok segély-költségvetéseinek stagnálásával, hamarosan pedig csökkentésével.*

A külföldi segély hanyatló tendenciája valóságos következményeinek helyes megítéléséhez több szempontot kell mérlegelnünk, s ezek mind összefüggésben állnak a *fejletlen országoknak nyújtott segély céljára fordított dollárösszegek reálértékének csökkenésével.* Mindenekelőtt – s nem utolsósorban az Egyesült Államokban – szüntelenül emelkedtek az árak.

Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy míg más tekintetben – például a bruttó nemzeti termék és a bérek viszonylatában – mindenkor szükségesnek tartják a névleges érték átszámítását reálértékre, többnyire egyáltalán nem érezték ezt szükségesnek a fejletlen országoknak

[11] Uo. 329. l. Kiemelés a szerzőtől.

nyújtott segély mérésekor. Ez az előítélet nagyon is egybevág azokkal az opportunista tendenciákkal, amelyekre e könyvemben már számos példát felsoroltam.

Az a tendencia, hogy a segélyt *juttatások helyett kölcsönök formájában* adják, ami az ötvenes évek vége felé már nyilvánvalóvá vált, napjainkban tovább erősödött. Az utóbbi esztendőkben ellenkező előjelet kaptak a kamatlábak leszorítására és az amortizációs időtartam meghosszabbítására irányuló törekvések. Még ennél is fontosabb, hogy szinte minden segély, legyen az juttatás vagy kölcsön, ma már *szorosan kapcsolódik az Egyesült Államok exportjához.*

Ez a protekcionista gyakorlat – amely kiterjed a hajószára és a magánberuházásokra is, különösen, ha azokban valamely állami hatóság, például az Export-Import Bank is részt vesz – merőben ellentétes azzal a magától értetődő elvvel, amely akkor érvényesült, amikor még működött a leginkább közvetett (értékpapír-) hitelek formájában pénzalapokat folyósító régi magántőkepiac. Ez is egyik oka, miért érez a jelen sorok írója nosztalgiát azon idők iránt, amikor még magán-hitelintézetek intézték a nemzetközi pénzügyeket.[12]

Amikor a segélyt az exporttól teszik függővé, ezzel megnyirbálják a segélyben részesülő fejletlen országnak azt a jogát, hogy szabadon és a legkedvezőbb áron vásárolhassa a számára legmegfelelőbb árut. Különböző becslések szerint az árak 20–40 százalékkal növelték a költségeket.

A fejletlen országok udvarias formában ugyan, de rámutattak arra, hogy ez a gyakorlat lényegében az amerikai gazdasági élet szubvencionálása. Így az Amerikai Államok Szervezete (Organization of American States – OAS) részéről Galo Plaza kifejtette:

[12] L. Myrdal: *An International Economy*, 8. fejezet (112. l.-tól).

„Az Egyesült Államok segélyprogramjait szemantikai felhő árnyékolja be, ami megnehezíti valódi jellegüknek a fölismerését. A Szövetség a Haladásért keretében nyújtott amerikai segély túlnyomó része nem ajándék, (hanem) visszafizetésre kerülő kölcsönök formáját ölti. ...távolról sem ésszerűtlen megfordítani a képet, s szemügyre venni, vajon milyen előnyök származnak az Egyesült Államokra abból, amit segélynek nevezünk. ...E kölcsönöket szinte teljes egészükben az Egyesült Államokban, amerikai áruk vásárlására költik. Ilyen módon e kölcsönök előmozdítják, hogy munkaalkalmakat teremtsenek az Egyesült Államok munkásai számára. Profithoz juttatják az amerikai iparvállalatokat és részvényeseiket, megadóztatható jövedelemhez az Egyesült Államok kormányát. Végül aktív fizetési mérleget biztosítanak az Egyesült Államoknak a latin-amerikai államok viszonylatában."[13]

A kölcsönökben részesített államok szemszögéből annál is indokolatlanabbnak tűnik ez a gyakorlat, melynek értelmében az „adományozó ország" exportérdekeinek rendelik alá őket, minthogy a kölcsönöket dollárban kell visszafizetni, s a visszafizetések felhasználásához semmiféle korlátozó rendszabály sem kapcsolódik.

A latin-amerikai országok harcukban, amely különösen 1969-ben lángolt fel,[14] és arra irányult, hogy az Egyesült Államoktól kedvezőbb exportpiacokat csikarjanak ki, már sokkal élesebben bírálták, és kizsákmányolásként bélyegezték meg az Egyesült Államoknak azt a politikáját, hogy minden kölcsönt és segélyt az amerikai exportérdekeknek rendeljenek alá. E sorok írásakor jelentik az újságok, hogy az Egyesült Államok most már úgy érzi, némileg enyhítenie kell a latin-amerikai országoknak folyósított pénzeszközök feltételeit, melyek a

[13] *Ceres*, FAO Review, 2. k. 2. sz. (1969. márc.–ápr.).

[14] Nemrégiben Viña del Marban (Chile) miniszteri szintű megbeszélést tartottak, amelyen a latin-amerikai illetékes miniszterek közös tiltakozást fogadtak el az Egyesült Államok kereskedelmi és pénzügyi politikája ellen. L. *The Latin American Consensus of Viña del Mar*, 1969. május 7. Soksz.

kölcsönöket az Egyesült Államokban előállított áruk importálásához kötötték.

Amikor amerikai szolgáltatásokat vagy árukat közvetlenül juttatnak fejletlen országoknak segélyek vagy segély jellegű adományok formájában, az ezekkel az ajándékokkal járó magas árak gyakran – ténylegesen vagy látszólag – a segélyösszeg indokolatlan felduzzasztásával egyenlőek.

Amikor 1958-ban, alig néhány héttel Ayub Khan államcsínyét megelőzően Karachiban (Pakisztán) tartózkodtam, bizalmas kormányjelentést köröztek, amelyből kitűnt, hogy a pakisztáni kormány rendelkezésére bocsátott amerikai szakértők, pakisztáni számítások alapján, átlagosan körülbelül 40 000 dollárba kerülnek, a magas fizetések mellett ide számítva minden kényelmi berendezés, járulékos kedvezmény és a munkaeszközök költségeit. A pakisztániak sejteni engedték, hogy másutt sokkal olcsóbban vásárolhatnának ilyen szolgáltatásokat, ha szabad felhasználásra kapnák a dollárokat. Az új kormány többek között azzal hálálta meg az Egyesült Államoknak az államcsíny kedvező fogadtatását, hogy betiltotta ennek a jelentésnek a közzétételét.

Hasonlóképpen, a PL 480 alapján szállított élelmet az Egyesült Államok védett belföldi piacának árain számolták el; ezek viszont jóval meghaladták azokat az árakat, melyekért a nemzetközi piacon ugyanezen árukat be lehetett volna szerezni. A szállítmányok eljuttatását a segélyezett országba szintén túlnyomórészt védettséget élvező, rendkívül drága amerikai hajózási vállalatoknak tartották fenn, a költségeket pedig felszámították a segélyben részesített országnak.

Mi több, abban az időben az amerikaiaknak komoly érdekük fűződött ahhoz, hogy túladjanak nyomasztó élelmiszer-feleslegeiken. Feltehető tehát a kérdés, amint hogy gyakran fel is tették: vajon reális elemzés alapján

ezen élelmiszer-szállítások költségei, vagy legalábbis azok nagy része, nem tekinthető-e inkább belső mezőgazdasági segélynek, mintsem külföldi segélyakciónak?

A segély fejlesztési értékét leginkább természetesen az csökkentette, hogy motivációja és túlnyomórészt iránya is politikai, katonai és stratégiai jellegű volt. *Ha akár odahaza, akár külföldön a segély politikai színezetűvé válik, általában mind az erkölcsi, mind a hatékonysági normák elkerülhetetlenül és nagymértékben lezüllenek.* Az előzőekben már kitértem erre a gyakori jelenségre.

A hatvanas évek vége felé egyre inkább érvényesült az a tendencia, hogy *a segély e politikai jellege mind jobban kidomborodjék.* Ennek alapvető oka természetesen az Egyesült Államok vietnami politikája volt. Dél-Vietnam – jobban mondva a saigoni rendszer hadserege és az Egyesült Államok által ellenőrzött része – lett az az „ország", amelynek az amerikai segélyprogram túlnyomó részét juttatták: egynegyedét vagy még ennél is többet, ha ideszámítjuk a segély azon részeit is, amelyeket néhány délkelet- és kelet-ázsiai csatlós ország kormányának folyósítottak, amiért segítették az Egyesült Államok háborús erőfeszítéseit.

Az Egyesült Államokon, továbbá azon ázsiai kormányokon kívül, amelyek háborús szövetségesei, és természetesen a Fejlesztési Segítség Bizottságának (DAC) Titkárságán kívül – s gondolom, tulajdonképpen az Egyesült Államokban is nagyon kevés ember, ha valóban végiggondolja a kérdést – senki sem tekintené ezt segélynek abban az értelemben, mint például az Indiának nyújtott segélyt, noha ebben az időszakban még ez utóbbi is erősen politikai színezetűvé vált.

Ha levonjuk a segély-előirányzatok és realizált kifizetések igen nagy tételét, amely az Egyesült Államok vietnami politikai és katonai elkötelezettségének közvetlen része, még inkább kidomborodik a fejlesztési segély ala-

csony színvonala és az a tendenciája, hogy a hatvanas években tovább csökkenjék.

Továbbá ha megfelelően leszámítoljuk valamennyi fent nevezett okot, a fejletlen országoknak nyújtott amerikai előirányzatok és tényleges kifizetések *valószínűleg jóval kevesebb mint fele tekinthető csak segélynek, mint amit a DAC-statisztikákban „állami pénzeszközök áramlásaként" kimutatnak*. Ez pedig már-már nevetségesen elmarad minden fellengzős kinyilatkoztatás valóra váltásától.

Miként a 3. fejezetben említettem, néhány befolyásos amerikai kongresszusi tag arra a belátásra jutott, hogy a külföldi segély veszedelmes az Egyesült Államokra, mert a vietnamihoz hasonló további katonai kötelezettségeket róhat rá. Ez, valamint hasonló nézetek a kongresszuson kívüli körökben azt jelentik, hogy a fejletlen országoknak nyújtott segély ma már nem élvezi még az ország valamennyi liberális erőinek sem fenntartás nélküli támogatását.

Az emberek megérzik és elutasítják a segély-célkitűzések kétszínűségét is, ami abban jelentkezik, hogy a segélyt a nemzeti katonai és stratégiai politika eszközeként alkalmazzák. Mi több, ez a politika kudarcba fulladt, s az a veszély fenyegeti, hogy más térségekben, például Latin-Amerikában is hasonló sorsra jut. Arra már rámutattam, hogy ez a kétkulacsosság merőben ellentétes a hagyományos amerikai erkölccsel.

Attól tartok, hogy az elkövetkező néhány év során a külföldi segély jelenlegi hanyatló trendjének leszünk a tanúi, anélkül, hogy bármiféle jelentősebb változás következnék be a segély irányításában vagy feltételeiben. Távolról sem vagyok azonban kishitű. El kell következnie az időnek, s remélhetőleg minél előbb, amikor az egész kérdéskomplexum felülvizsgálatáért síkra szálló erők egyesülhetnek.

A fejletlen országoknak nyújtott segély alapjául szolgáló új filozófiára van szükség. Át kell értékelnünk a politika indítékait, irányítását és feltételeit. Annak a nemzetközi kérdésnek kell tekintenünk, ami – nem pedig olyasminek, ami „feltétlenül az Egyesült Államok érdekében áll", mert ez túlságosan korlátolt nézőpont.

A legutóbbi jelentést egy magas szintű bizottság, az úgynevezett Perkins-bizottság tette közzé. A bizottságot Lyndon B. Johnson elnök nevezte ki az egész külföldi segély átértékelésére, a jelentés azonban már mint az új kormány programja látott napvilágot. Bevezetőben arról kesereg, hogy „Amerikában ma a rossz közérzet és a visszahúzódás szemlélete gyöngíti az Egyesült Államok fejlesztési segély erőfeszítéseit".[15] William S. Gaud, közvetlenül azt megelőzően, hogy leköszönt a Johnson-kormányzat Nemzetközi Fejlesztési Hivatala vezetőjének tisztjéről, kertelés nélkül kijelentette: „A keserű igazság az, hogy rossz idők járnak ránk az Egyesült Államokban. Programunk egyre zsugorodik. Elmaradunk célkitűzéseinktől..."[16]

Összegezve magyarázatomat „a jelenleg oly erős visszahúzódó tendenciáról", hangsúlyozni kívánom, hogy *az amerikai népnek és az amerikai kongresszusnak olyan indítékokat soroltak fel, illetve önmaguknak is olyan érveket hoztak fel arra, miért kell segélyt folyósítani a fejletlen országoknak, amelyek nyilvánvalóan nem kielégítőek.*

Azok, akik elmondják az érveket, és politikai jelleget

[15] *Development Assistance in the New Administration. Report of the President's General Advisory Committee on Foreign Assistance Programs*, 1968. október 25., újra kiadta az Agency for International Development (Washington, 1969). 1. l. A bizottság elnöke James A. Perkins volt.

[16] „Development – A Balance Sheet", *The Department of State Bulletin*, LIX. k. 1540. sz. (1968. dec. 30.) 705. l.

adnak a kérdésnek, önmagukat és másokat is meggyőzik arról, hogy ezek a nem kielégítő indítékok voltak tetteik valódi okai.

Mi több, *eltűrik, hogy a segélyprogramot éppen ezek az indítékok formálják* – míg végül már önmagukat sem tudják meggyőzni arról, hogy ezek az érvek valóban indokolják a fejletlen országoknak nyújtott segélyt.

Az egyik indokról a gyakorlat fényében már régen kiderült, hogy merő ábrándkergetés: „A segély még azokból sem vált ki hálát, akiknek előnyére szolgál."[17] S ha a segélyt megvesztegetésként vagy politikai nyomás eszközeként használják fel, ez semmiképpen sem biztosíthat széles körű népi támogatást egy olyan országban, mint az Egyesült Államok.

Hangsúlyoztam már, hogy az Egyesült Államokban hagyományosan és rendszeresen azzal az általános mindent felölelő indokkal javasolták és javasolják ma is a segély folyósítását, hogy „az Egyesült Államok alapvető érdeke" a segélynyújtás.[18] Az egyszerű állampolgárok, de még a kongresszus tagjai számára is ez az indokolás nyilván roppant megfoghatatlannak tűnik.

Attól sem válik világosabbá vagy vonzóbbá számára, amikor azt magyarázzák neki, hogy a gazdaságilag elmaradott országok fejlődése, ami a segély révén valósítható meg, elősegíti egy stabilabb és biztonságosabb világ megteremtését.[19] Sőt, aki tájékozottabb, még arra is fel tud sorolni példákat, amikor a csurranó-cseppenő fejlesztési segélytől semmivel sem váltak békésebbé az emberek – különösen, ha egyidejűleg kiképzik tisztikarukat, és „katonai segély" címén fegyvert szállítanak

[17] William S. Gaud: „Foreign Aid: What It is; How It Works; Why We Provide It." *The Department of State Bulletin*, LIX. k. 1537. sz. (1968. dec. 9.) 605. l.

[18] *Development Assistance in the New Administratioon*, 1. l.

[19] Uo. 6. l.

nekik, vagy engedik, hogy megvásárolják e fegyvereket a rendelkezésükre álló és a segélyösszegekből felduzzasztott pénzalapokból.

A segély és a fejletlen világ politikai fejlődése közötti összefüggés mindenki számára csakis nagyon kockázatosnak és bizonytalannak tűnhet. „Az Egyesült Államok alapvető érdeke" azonban nyomban konkretizálódik, mihelyt az Egyesült Államok pontosan körülhatárolt katonai és stratégiai érdekeire fordítják le e fogalmat. De éppen ez az érv omlott össze a vietnami háború kudarca nyomán járó kiábrándultság és a Dulles-korszakból örökölt politika egyéb sikertelenségei következtében.

Számos kongresszusi tagnak, de sok egyszerű embernek is „az Egyesült Államok alapvető érdeke" ma gyakran ürügyül szolgál a segély megtagadására, nehogy az Egyesült Államok valamiféleképpen belebonyolódjék a segélynyújtással járó esetleges politikai és katonai kötelezettségek szövevényébe.

S itt van még az az érv is, mely szerint a segély valójában nem is kerül túlságosan sokba az Egyesült Államoknak – kivéve a szövetségi költségvetéshez való adóhozzájárulásokat. Ezt az érvet sokszor még azzal is kiegészítik, hogy „a segély előnyös az üzleti élet számára". Láttuk az eddigiekből, hogy a segélyprogramot egyre inkább ezen állítólagos nemzeti érdekhez igazították, különösen azáltal, hogy az Egyesült Államokon belüli kiadásoktól tették függővé. Gaud rávilágított:

„A külföldi segélyprogrammal kapcsolatos legnagyobb tévhiedelem, hogy mi pénzt küldünk külföldre. Nem küldünk. A külföldi segély amerikai felszerelésből, nyersanyagokból, szakértő-szolgáltatásokból és élelmiszerből áll – ezt mind miáltalunk felmért és jóváhagyott meghatározott fejlesztési projektumok céljára biztosítjuk... Az AID alapok kilencvenhárom százalékát közvetlenül az Egyesült Államokban, e szállítmányok és szolgáltatások kifizetésére költik el. Csak a legutóbbi

évben 50 államban működő körülbelül 4000 amerikai cég 1,3 milliárd dollárt kapott az AID alapokból a külföldi segélyprogram keretében szállított termékekért."[20]

Az amerikai adófizetők és kongresszusi képviselőik azonban már jó ideje gyanakodva figyelik a magánvállalkozás ilyen jellegű nyerészkedését – amennyiben nem elég nagy és széles körű (mint az utóbbi években gyakran a fegyverkezési kiadások) ahhoz, hogy a nép többsége és a kongresszus is úgy érezze, jócskán részesednek belőle ők is.

S természetesen itt van az egyszerű erkölcsi indok is. A Perkins-bizottság, miután a fentiekben ismertetett érvek alapján megfogalmazta „a nemzeti tétet", a segélynyújtás mellett szóló *„második"* nemzeti érdekként még a „humanitárius indokot" is felsorakoztatta: „Meg kell kísérelnünk segíteni a szegény országokon és szegény népeken, hogy javíthassanak sorsukon. ..."[21] John F. Kennedy elnök pedig kijelentette, hogy az Egyesült Államoknak segélyt kell nyújtania, mert ez a „helyes" eljárás.

Richard M. Nixon elnök a külföldi segéllyel kapcsolatos első kongresszusi üzenetében, felsorolva valamennyi fent említett indokot, még hozzáfűzte: „Mindezek megalapozott, gyakorlati indokok külföldi segélyprogramjaink alátámasztására. Mindazonáltal nem juttatják érvényre alapvető jellemvonásainkat és célkitűzéseinket. Nemzetünk egyik erkölcsi alapelve nem engedi meg, hogy szemet hunyjunk a világ nyomora fölött. ..."[22]

Teljes egészében egyetértek az idézet utolsó állításával. De a kérdés nyilvános megvitatása során és a közvéleményben olyan uralkodó helyet foglalnak el az erőltetett,

[20] William S. Gaud: i. m. 603. l.

[21] *Development Assistance in the New Administration.* 6. l.

[22] *New Bulletin.* United States Information Service. Stockholmi iroda, 1969. jún. 2.

önző indokok, s az egész segélyprogramra olyan félreérthetetlenül éppen ezek az indokok nyomják rá a bélyegüket, hogy *a morális imperativusz erejét veszítette.*

Az eddigiekben az Egyesült Államokra mint a fejletlen országoknak nyújtott segély folyósítójára összpontosítottam figyelmemet. De különösen az ötvenes évek közepétől fogva a többi fejlett ország tölt be fontosabb szerepet a segélynyújtásban, ami részben amerikai ösztökélésre történik, hogy ők is vállalják a segélyterhek rájuk jutó részét.

Az Egyesült Államokkal kapcsolatban felsorolt okokhoz hasonlóan, az összes többi fejlett országok „állami pénzkiáramlásával" foglalkozó DAC-statisztikák sem fogadhatók el minden további nélkül annak mércéjeként, valójában milyen segélyt is kapnak a fejletlen országok. E számadatokat egészében véve figyelmen kívül kellene hagyni.

Az emelkedő árak következtében szükséges deflatálás a programok nyilvánvaló stagnálását általában a segély tényleges csökkentésének rendjévé változtatja át.

Mivel a legtöbb fejlett országban az utóbbi években semmi ahhoz fogható nem ment végbe, mint az Egyesült Államok külföldi segély-előirányzatainak radikális csökkentése, ezen országok részvétele a segélynyújtási tevékenységben a legközelebbi néhány esztendőben nyilván növekvő tendenciát mutat majd. Akkor már nemigen lehet a DAC-statisztikák alapján arra a következtetésre jutni, hogy a fejletlen országoknak folyósított összes segély felét vagy még ennél is többet az Egyesült Államok adja (napjainkban ugyanis minduntalan ezt bizonygatják).

E megjegyzések azonban még mindig csak a felületet érintik. Az „állami pénzáramlások" adatait nemcsak az emelkedő árak miatt vetjük el, amikor becslést akarunk végezni: voltaképpen mennyire is rúg a segély;

hanem azért is, mert szinte valamennyi ország nagymértékben azt a gyakorlatot követi, hogy különféle módon feltételekhez köti a segélyt, s ezáltal csökkenti értékét a segélyezett országok szempontjából. Ez az eljárás talán nem mutat növekvő tendenciát, de semmi esetre sem veszít jelentőségéből.

Az alaposabb vizsgálat minden bizonnyal rávilágítana arra, hogy a nemzeti politika indokai a nyugati világ valamennyi többi nagy országa esetében döntő módon motiválják állásfoglalásukat a segély kérdésében. Ez a segély azonban egyre kisebb mértékben ölti a katonai és stratégiai elgondolások durva formáit, márpedig túlnyomórészt ez indokolja, miért hagyjuk figyelmen kívül az amerikai segélyszámadatokat; jól példázza ezt a Vietnamnak nyújtott „segély".

A politikai érdekek ezen országok esetében inkább befolyás és kereskedelmi előnyök biztosítására irányulnak. Franciaország és Nagy-Britannia számára a hajdani gyarmataikkal fenntartott szoros kapcsolatok döntő fontosságúak, amit bizonyít az általuk segélyezett országoknak juttatott alapok elosztása is.

A segélyösszegek ilyen elosztása természetesen azon a megfontoláson alapul, hogy meg kívánják védeni fennmaradt üzleti kapcsolataikat és beruházásaikat, de kétségtelenül érvényesül valamiféle felelősségérzet is az újonnan függetlenné vált országok jövőjéért.

Franciaország, de kisebb mértékben Nagy-Britannia is, arra törekszik, hogy volt gyarmatai fenntartsák a politikai és kulturális kapcsolatokat a hajdani anyaországgal. Franciaország viszonylag nagy összegű külföldi segélyköltségvetésébe különböző kétes természetű tételeket is felvett. A segélyösszegek egy részét fölemészti a korrupció is, vagy még gyakrabban az, amit „kollektív korrupciónak" nevezhetünk: mértéktelenül nagy fizetéseket és a legkülönfélébb luxusszolgáltatásokat biztosítanak a

francia politika mellett hűségesen kitartó uralkodó oligarchiának.

A Wilson-kormány idején Nagy-Britannia súlyos pénzügyi nehézségekkel küzdött, s hangsúlyozni kell, hogy meglepő módon mégsem csökkentette nagyobb mértékben segély-költségvetését. Szinte természetes, hogy a segélyösszegek változatlan szinten tartását a brit kormány a segélytevékenységből származó kereskedelmi előnyökkel indokolta. Earl Grinstead, nemrégen még a Tengerentúli Fejlesztési Ügyek minisztere, a következő magyarázatot adta:

„Az általunk nyújtott segélynek körülbelül kétharmadát Nagy-Britanniából származó árukra és szolgáltatásokra költik. ...a segélyt nyomon követi a kereskedelem. Felszerelünk külföldön egy gyárat, a későbbiek során pótalkatrész- és tartalékalkatrész-rendeléseket kapunk. ...Továbbra is folytatjuk a segély folyósítását... mert helyénvaló, és mert jól szolgálja távlati érdekeinket."[23]

A Nagy-Britannia segélyprogramját vizsgáló parlamenti bizottság ezt még egyértelműbben fogalmazta meg:

„A segélynek fontos szerep jut a kereskedelem ösztönzésében. A segélyprogram alapvetően erkölcsi célkitűzésének fenntartásával a segélyt egyre inkább azokra az országokra kell koncentrálni, amelyek a legnagyobb potenciális piacot biztosítják a Nagy-Britanniában előállított áruk számára."[24]

Az ilyen természetű indokolás minden bizonnyal jól tükrözi a legtöbb fejlett ország, így Franciaország, de legfőképpen Japán meg Németország segélynyújtási tevékenysége alapjául szolgáló megfontolásokat.

Noha határozott következtetések kvantitatív kifejezésére csak az eddigieknél jóval mélyebbre hatoló vizsgá-

[23] Közli az *Overseas Development* (1968. november) 9. l.

[24] *Survey of International Development*. VI. k. 1. sz. (1969. jan. 15.).

latok után kerülhet sor, az eddigi ismereteink alapján nyert általános benyomás szerint szinte valamennyi ezen ország részéről publikált segélyösszeget fenntartással kell fogadni (főképpen, mert a segélynek oly nagy hányada feltételhez kötött), bár nem olyan mértékben, mint az amerikaiakat.

Ha a fenti megfontolások alapján korrigáljuk a segélyösszegeket, kitűnik, hogy az Egyesült Államok valószínűleg már most is jóval kevesebbet folyósít a felénél, s talán nem sokkal többet a harmadánál annak, amit a fejletlen országoknak nyújtott valódi segélynek tekinthetünk. Az egész segélyösszegből az Egyesült Államokra jutó hányad tovább fog csökkenni, mert az elmúlt esztendők egyre csökkenő előirányzatainak kihatása meghatározza a jövőbeni kifizetéseket.

A többi fejlett ország által a fejletlen országoknak nyújtott segély reális szintje természetesen ugyancsak teljes egészében nem kielégítő. A trend általában nem felfelé ívelő, hanem hanyatló, bár nem annyira egyértelműen és meredeken, mint az Egyesült Államok esetében.

George D. Woods, a Nemzetközi Ujjáépítési és Fejlesztési Bank volt elnöke, már idézett jelentős beszédében a következő szavakkal adott hangot megdöbbenésének a trend ezen alakulása láttán:

„A nagy jövedelmű országok, úgy látszik, nem gondolnak a holnappal. Segélypolitikájuk általában ugyanannyira tükrözi legszűkebben értelmezett önös érdekeiket, amennyire a fejlődő országok helyzetére, s ennek az egész világ számára jelentős távlati kihatásaira kellene összpontosulnia. Meglehet, végletesen fogalmazok, de kétségtelenül igaz, hogy mind a mai napig a kétoldalú segélyprogramok egyik legfőbb célja maguknak a nagy jövedelmű országoknak a segítése; exportforgalmuk finanszírozására, diplomáciájuk taktikai alátámasztására és stratégiai fontosságúnak vélt katonai pozíciók tartására törekednek."[25]

[25] George D. Woods, a World Bank Group elnökének beszéde az UNCTAD új-delhi ülésszakán, 1968. febr. 9.

Reményteli jelnek egyedül néhány kisebb fejlett ország legutóbbi intézkedései tekinthetők. Az e fejezet III. részében levonandó politikai következtetések bevezetőjeként hadd tekintsem röviden át a segélyprogrammal kapcsolatos legújabb fejleményeket egy általam oly jól ismert kisebb ország, Svédország példáján.

Az Egyesült Államokkal vont párhuzam különösen helyénvaló, hiszen a svédek meg az amerikaiak között sok a hasonlóság. Voltaképpen nincs nemzet, amely általános kulturális jellemvonások és alapvető erkölcsi hajlamok tekintetében közelebb állna az amerikaiakhoz a svédeknél. Sőt, az amerikaiak, hagyományaiknál fogva, jobb szándékkal közelednek az egész környező világhoz, mint általában a svédek.

A svédek számára egyáltalán nem tűnik természetesnek az a gondolat, hogy a fejletlen országoknak nyújtott segély „feltétlenül Svédország érdekében" állna. E hiány magyarázata részben talán abban rejlik, hogy Svédország, szerencsére, nem túlméretezett, mint az Egyesült Államok. S mivel tradíciói némileg kevésbé puritán színezetűek, sohasem vált hagyománnyá – ellentétben az Egyesült Államokkal – az a sajátos gondolatmenet, amely minden jóra való törekvést csakis ilyen önző módon tud megfogalmazni. A svédek másfél évszázada nem háborúztak, s így semmiképpen sem esnek abba a kísértésbe, hogy a segélyt Svédország katonai és stratégiai érdekeinek a szolgálatába állítsák.

A versenyre alapozott tisztes kereskedelem elve mélyen meggyökerezett, s a több mint egy nemzedéke uralmon levő szociáldemokrata kormányzat is hagyományokhoz ragaszkodóan ennek a szellemében kormányoz; a svédek ezért nem hajlanak arra, hogy segélynyújtás ürügyén megragadják az alkalmat, és vaktában szubvencionáljanak hazai magánszemélyeket és üzleti vállalkozásokat.

Úgy vélik tehát, az ő számukra *a segélynyújtás*

egyetlen lehetséges indítéka az egyszerű humánus impulzus, hogy szolidaritást érezzenek a szegényekkel, éhezőkkel, senyvedőkkel és tudatlanokkal, akiknek nagy nehézségekkel kell megbirkózniuk, amikor ki akarnak emelkedni a szegénységből.

A svédek sohasem építettek fel nagy Európán kívüli gyarmatbirodalmat – nem mintha mindenáron kívül akartak volna maradni a tengerentúli gyarmatokért folyó versenyből, de próbálkozásaik kevés sikerrel jártak. A király már száz évnél is régebben adta el az utolsó kis gyarmati területet.

Mivel a svédeknek nem voltak gyarmati függő területeik, egyetemeik csak ritkán, akkor is szinte valamely véletlen folytán tanúsítottak érdeklődést a ma harmadik világnak nevezett területek problémái iránt. Svédországban nem éltek a gyarmatokról hazatérő közhivatalnokok. Az a kevés üzletember és misszionárius pedig, aki személyes tapasztalatokat szerzett e területeken, nem volt ösztönző hatással a kutatásra, és nem keltett szélesebb körű nemzeti érdeklődést. E hiányos háttér következtében a svédek még a legutóbbi években is gyakorlatilag semmiféle eredeti hozzájárulással sem gyarapították a fejletlen országokról és problémáikról való ismereteinket.

De voltaképpen nincs is szükség egyetemi és intellektuális megalapozottságra ahhoz, hogy tájékoztassuk az egyszerű embereket ezen országok nyomoráról, népeik szenvedéséről és arról: milyen nagy szükségük van segítségre. Mégis meglehetősen hosszú időbe tellett, amíg – nagyjából az ötvenes évek közepe óta – a segélyprobléma egyre nagyobb nyilvánosságot kapott Svédországban. A segély-költségvetés pedig kicsi volt, és még ma is eléggé csekély.

A legjelentősebb fejlemény azonban a legutóbbi időkben érvényesülő trend. 1968-ban a parlament úgy határozott, hogy ettől fogva az ország költségvetésének részét alkotó

segélyösszeget évente 25 százalékkal kell növelni, míg az 1974/1975-ös költségvetési évben el nem éri a bruttó nemzeti termék 1 százalékát (a BNT körülbelül 25 százalékkal több a nemzeti jövedelemnél, amit másutt még mindig általános mérceként alkalmaznak). *Senki sem feltételezi, hogy ezt követően ne folytatódnék a gyors ütemű növekedés.*

Ezt a százalékarányt kizárólag és egyértelműen csak az állami segély kiszámításakor vették tekintetbe. A svéd *segélyszámítások tehát nem terjednek ki a „magán-pénzáramlásokra".* Az állami kölcsön formájában nyújtott segély rendszerint huszonöt évre vagy még hosszabb időre szól, az esedékesség utáni halasztási lehetőség tíz év, a kamatláb 2 százalék, vagy annál is kevesebb. Ha pedig a Világbank Nemzetközi Fejlesztési Szövetségével (International Development Association – IDA) együttműködésben nyújtják a kölcsönöket, úgy ezek ötven évre szólhatnak, és eltekintve az egészen csekély kezelési költségektől, teljesen kamatmentesek is lehetnek.

Ezenkívül *a segélyt rendszerint nem kötik ahhoz a feltételhez, hogy Svédországban kell elkölteni* (kivéve, amikor termelési többletet ajándékoznak, mint például egyes években papírt). Az üzleti körök részéről gyakoroltak némi nyomást, hogy a svéd segélyt is kössék feltételekhez. Ezt a javaslatot meglehetősen hatásos érvvel támasztották alá. Ha Svédország kivételével valamennyi többi ország feltételekhez köti a segély nyújtását, a svéd gazdaság ellen oly mértékű diszkrimináció érvényesül, ami mármár a tisztességtelen versennyel azonos. De miután világos volt, hogy a kormány szilárdan kitart felfogása mellett, a nyomás nem vált túlságosan jelentőssé.

A fenti összefüggésben bennünket a következő kérdés érdekel: *Hogyan került sor minderre, legfőképpen arra a döntésre, hogy a segélyt ilyen tetemesen és gyors ütem-*

ben növeljék? Ez ugyanis ellenkezik a szokásos külföldi trenddel, főképpen az Egyesült Államokéval, ahol pedig az emberek annyira hasonlóak a svédekhez.

Ami a statikus tényezőket illeti – világos válaszvonal meghúzása segély és üzlet között, a segély feltételmentes folyósítása –, az érdem a kormányé meg a parlamenté: konzervatív módon ragaszkodnak a régimódi „megalapozott pénzügyi és kereskedelmi elvekhez".

De amikor elhatározták, hogy ilyen tetemesen és ennyire gyors ütemben növelik a segélyt – ezt a lépést nemigen kezdeményezhette a politikai kormányzat. Úgy vélem, méltányos megállapítani, hogy a kormány meg a politikai pártok a nép akaratának eszközeként reagáltak. A nép élén a tömegszervezetek álltak: a politikai, vallási, ifjúsági és nőmozgalmak, valamint a hatalmas szövetkezeti és szakszervezeti mozgalmak.

A politikai „establishment"-nek egyszerűen csak végre kellett hajtania a nép követeléseit. A kormányzó párttól közvetlenül jobbra álló két politikai párt a nép támogatását keresve még azt is tanácsosnak tartotta, hogy túllicitálja a kormány törvénytervezetét, s ellenzékként azt követelte, hogy még gyorsabban növeljék a segélyköltségvetést, és már az 1972/1973. költségvetési évben érjék el az 1 százalékos BNT-előirányzatot.

Svédország szinte tiszta laboratóriumi eset, ahol a nép a fejletlen országoknak nyújtott segélynek úgyszólván csakis egyszerű emberbaráti indokait vette figyelembe, jól *bizonyítja ennek az erkölcsi imperativusznak elsöprő erejét* – ha azt nem zavarja meg semmiféle opportunista kétszínűség, ami óhatatlanul kudarccal és kiábrándulással jár, mint az Egyesült Államokban.

A legfőbb következtetés mellett még további két érdekes megjegyzés is említésre méltó. Amikor a segélynyújtást ilyen módon megtisztítják a nemzeti, legfőképpen pedig a katonai és stratégiai érdekektől, s amikor

a segélyt nem kötik ahhoz a feltételhez, hogy az adományozó országban kell elkölteni, csökken az ellenállás azzal szemben, hogy a segélyt az Egyesült Nemzetek családja valamely kormányközi szervezetén át juttassák el az illető országoknak. A svéd segély-költségvetésnek körülbelül a felét ezeknek a szervezeteknek utalják át multilaterális segélynyújtás céljára. A többi fejlett ország esetében ez a hányad még mindig csak 10 százalék körül mozog.

Második megfigyelésem az, hogy mivel a segélynyújtás kizárólag erkölcsi indítékoktól vezéreltetve történik, ez Svédországban megszünteti a politikai gátlásokat, amelyek eddig megakadályozták, hogy megkíséreljék befolyásolni a fejletlen országokat. A nyilvános vitában, amely mindenkor a politikai és közigazgatási kormányzat előtt jár, egyre nagyobb nyomás nyilvánul meg, hogy a segélyt azon haladó fejletlen országoknak juttassák, amelyek a jelen könyv 3. és 7. fejezetében tárgyalt radikális típusú reformokat valósítják meg. E nyomás hatására a kormányzat fokozatosan erre az útra lép.

Sokáig haboztam, vajon leírjam-e mindezt, mert attól tartottam, nacionalista színezete lehet. De legyőztem habozásomat, mert az aprólékosságig becsületes akarok lenni, és szükségesnek tartom, hogy e laboratóriumi eset valóságos tapasztalatait idézzem a következő szakasz politikai következtetéseinek alátámasztására. A svédek esetében semmi rendkívüli sincsen, kivéve hogy olyan helyzetben vannak, amikor *a fejletlen országoknak nyújtott segély egyetlen indítéka az ínséges helyzetben levő népekkel érzett szolidaritás erkölcsi parancsa.* Ugyanerre az elvre épült odahaza sikeres jóléti államuk is.

Nem egyedül Svédország mutat példát arra, miként lehet megjavítani a légkört a fejletlen országoknak nyújtott valódi segély növelésére. Több kicsi, igen fejlett ország hasonló helyzetben van: a nemzeti érdek itt ki-

sebb, sőt egyre csökkenő jelentőségű, s így a segélyt egyedül és kizárólag erkölcsi alapon *kell* indokolni. Mihelyt kiküszöbölik az egyéb nemzeti érdekeket, ezek az országok *nemhogy csökkentenék, hanem éppenséggel növelik a segélyt,* vagy legalábbis készen állnak arra, hogy így járjanak el.

Feltétlenül ezen országok közé számítanám Kanadát és Hollandiát, s hamarosan talán Svájcot, Dániát, Ausztriát, Finnországot és Norvégiát. Van még egy különbség, bár ez talán nem bizonyul tartósnak: a felsorolt országok eddig még nem szakítottak azzal a gyakorlattal, hogy a segélynyújtást exportfeltételekhez kötik, s még nem sorolták a magánérdekeltségeket egyértelműen az állami segélytől különválasztott kategóriába, ami adóáldozatokat követel.

III. Politikai következtetések

Elérkeztem odáig, hogy levonhatom politikai következtetéseimet.

Mindannak alapján, amit a fejletlen országok termelési és fogyasztási szintjéről és tendenciájáról, továbbá a fejlesztési törekvéseik útjában tornyosuló akadályokról tudunk, elengedhetetlenül szükségesnek tűnik, hogy *a fejlett országok hajlandók legyenek igen nagy mértékben növelni segély-előirányzataikat.* Ez egybevágna ugyan az oly gyakran elhangzott általános jellegű kinyilatkoztatásokkal, de eltérne az eddig folytatott gyakorlattól.

Reálisan tekintve a dolgokat, mindenki számára nyilvánvalónak kell lennie, hogy a fejletlen világ nagyobb részének segélyszükségletét nem tekinthetjük rövid lejáratú követelménynek – *ez feltétlenül hosszan tartó lesz.* Azt, hogy valamely adott fejletlen országnak mikorra sikerül elérnie, amit népszerűen – és logikai szemszögből

homályos módon – úgy határoznak meg, mint a „take-off" periódus, az „önfejlesztő" és „öntartósító" növekedés szakaszához, a külföldi segély nagyságán és a fejlett országok kereskedelempolitikájának megreformálásán kívül attól függ majd, milyen mértékben képes és hajlandó ezen ország végrehajtani odahaza a jelen könyv második részében tárgyalt radikális reformokat.

Amikor egy fejlett ország kormánya valamely segélytörvény-tervezet zökkenőmentesebb elfogadtatása érdekében túlzottan derűlátóan vázolja a fejletlen országok perspektíváit, ez szükségszerűen megnöveli a későbbiek során, amikor a jóslat hamisnak bizonyult, a további segély megszavazásának nehézségeit.

A fejletlen országok segélyszükségleteinek és a fejlett országok részéről a sorsuk feletti aggodalmat tükröző általános nyilatkozatoknak arra a felismerésre kellene indítania a felelős tényezőket, hogy *költségvetésükben a segély-előirányzatoknak fokozatosan meg kellene közelíteniük azt a nagyságrendet, amit a fejlett országok más lényeges nemzeti célokra,* például társadalombiztosításra vagy oktatásra, vagy éppenséggel honvédelemre *irányoznak elő.* E ráfordításoknak legalábbis az előirányzott évi nemzetijövedelem-növekedés lényeges hányadát kellene alkotniuk.

Egyes országokban – például Svédországban, Kanadában, Hollandiában – a hetvenes évek végére esetleg már jelentősen előrehaladtak majd ezen az úton. Az Egyesült Államokban viszont egy ideig még minden bizonnyal azt tapasztaljuk, hogy az előirányzatok tovább csökkennek. Azon okoknál fogva, amelyekre a következőkben kitérek, nem tartom lehetetlennek, sőt valószínűnek tekintem, hogy néhány éven belül megfordul ez a trend. Mindenesetre, ennek érdekében kell tevékenykednünk.

Feltételezem, hogy a fejlett országok megengedhetik maguknak a segély-előirányzatok tetemes növelését. *Ez*

egyesegyedül attól függ, milyen jelentőséget tulajdonítanak a fejlett országokban a fejletlen országok segélyezésének.

A 9. fejezetben már rámutattam arra, hogy a devizanehézségek csupán ürügyként szolgálhatnak mind a segély-előirányzatok csökkentésére, mind pedig arra, hogy a fejlett országok nem hajlandók változtatni kereskedelempolitikájukon a fejletlen országok javára.

A jövőben meg kell kísérelnünk, hogy a fejlett országok kollektív felelősségének tekintsük a fejletlen országoknak nyújtott segélyt, aminek a terhét egyezményes alapon, igazságosan kell elosztani; ezt egészen odáig kell fejleszteni, hogy *kialakuljanak egy nemzetközi adórendszer körvonalai.*

E fejlődés előmozdítására *fogalmainkból is, gyakorlatunkból is ki kell küszöbölnünk számos opportunista előítéleten alapuló és hamis eszmét, helytelenül értelmezett elgondolást,* amelyek túlsúlyára ebben a fejezetben, sőt a jelen könyvben mindvégig rámutattam. E „tisztogatás" végrehajtása során különösen nagy a független kutatók felelőssége. A kormányok és kormányközi szervezetek szakértői és tisztségviselői szemmel láthatólag képtelenek függetleníteni magukat munkaadóik, tehát egy vagy több kormány mélyen gyökerező opportunista előítéleteitől. Márpedig ez a tisztánlátás és intellektuális becsületesség érdekében állna. Az olyan típusú civilizáció körülményei között tehát, amilyenben mi élünk, általános és önálló értéke lenne. Specifikusan pedig, ezen eszmék és elgondolások megtisztítása – mivel nyilvánvalóan a rossz lelkiismeret álcázására szolgálnak – megkönnyítené a széles körű támogatás megszerzését a segély növeléséhez.

Világosan el kell tehát határolnunk a rendszerint áldozatokat követelő jótékonykodást, a profitot hozónak feltételezett üzlettől.

Ha a segélyt kölcsön formájában nyújtják – ami sok esetben nemcsak azért praktikus, mert a törvényhozások ezt könnyebben megszavazzák –, a halasztási időszak és a hosszú törlesztési időszakra engedélyezett, piaci szintnél alacsonyabb kamatláb a tulajdonképpeni segély. Úgy számítható ki, hogy az adott időszakig teljesített fizetéseket leszámítoljuk, s ennek összegét levonjuk a kölcsönből.

A magán eredetű tőkebeáramlás, különösen a közvetlen beruházás, valamint a kereskedelem (a 9. és 10. fejezetben ismertetett számos lényeges fenntartással) rendkívül fontos lehet valamely fejletlen ország fejlődése szempontjából. A segély gyakran megszilárdíthatja egy ilyen ország gazdasági alapjait, ez viszont a magánberuházások fellendülésére vezethet. Ez tehát *a segély egyik pozitív hatása.* A segély még a magánberuházások *szubvencionálására és fokozására is felhasználható:* ebben az esetben a szubvenció, de nem maga a beruházás, bizonyos körülmények között segélynek tekinthető.

A normális üzleti tranzakciók lehetséges, de nem mindenkor fennforgó előnyös hatása semmiképpen sem ürügy arra, hogy segélyként vagy segítségnyújtásként könyveljük el őket. Természetesen sokkal gyakoribbak és nagyobb arányúak az ilyen ügyletek a fejlett országok között. Ilyenkor senkinek sem jut eszébe segélynek vagy segélynyújtásnak nevezni őket, bármilyen hasznosak legyenek is valamennyi érdekelt fél számára.

A magánberuházások a fejletlen országokban sokkal többet érdemelnének, mint hogy a segélyre vonatkozó statisztikák összezavarására használják őket, és olyan tévhiedelmeket keltsenek a fejlett országokban, hogy roppant nagy áldozatokat hoznak a fejletlen országok megsegítésére.

Amikor valamely fejlett ország – s napjainkban ez szinte kizárólag az Egyesült Államokra vonatkozik, hi-

szen gyakorlatilag egyetlen más nyugati ország sem venne fontolóra ilyen lépést – „segélyt" ad saját katonai érdekei alátámasztására, történjék ez fegyverzet szállítása, katonai kiképzési lehetőségek biztosítása révén vagy bármely egyéb formában, az ilyen természetű segélyt, beleértve a „kiegészítő segélyt" is, *ki kellene emelni a segélyköltségvetésből, s át kellene sorolni a honvédelmi kiadások rovatába.*

Rendkívül fontos „tisztogatási" művelet lenne az is, ha fölszámolnák azt a gyakorlatot, hogy *a segélyt a segélyt nyújtó ország szállításaihoz kötik.* Ennek az eljárásnak leginkább éppen a fejletlen országok az áldozatai, tehát azok az államok, amelyeken segíteni kellene. Az ő választási lehetőségeiket korlátozzák a világpiacon, ez pedig több kedvezőtlen következmény mellett a költségeket is növeli.

A fejlett országok számára kétes értékűek az ilyen módon szerzett előnyök. Voltaképpen azt bizonyítják, hogy valamely ország nemigen bízik abban, hogy vállalatai megállnák helyüket a versenyben.

Mivel napjainkban jóformán minden ország az általa nyújtott segély nagy részét ilyen feltételekhez köti (s ezt teszik a magánvállalkozások is, ha módjukban áll), ez a gyakorlat az elszigetelt gazdasági rendszer útját egyengeti. Ha ebből a rendszerből csak egy ország próbál kitörni, megkockáztatja, hogy üzleti veszteségek érjék. Ez azonban előnnyel is járhat, mert a szabadabb kereskedelem, még protekcionista környezetben is, többnyire erősíti és elszántabbá teszi a vállalatokat. A kereskedelmi statisztikák bizonysága szerint Svédország tapasztalatai szabad kereskedelmi politikájában ebben és más tekintetben is nagymértékben megerősítik sok nemzedék közgazdászainak ezt a régimódi meggyőződését.

Persze a helytelen gyakorlatot könnyebb lenne egy valamennyi fejlett országra kötelező nemzetközi egyez-

mény révén fölszámolni. A fejletlen országok az UNCTAD-ban és másutt is követelik egy ilyen egyezmény megkötését. A legtöbb fejlett ország azonban rövidlátóan ellenáll e nyomásnak, és a káros gyakorlat általában tovább fokozódott a hatvanas években.

A segély feltételekhez kötésének egyik módja, amikor egy fejlett ország egyoldalú segélyként közvetlenül szállít árukat és szolgáltatásokat. Még ezekben az esetekben is egészséges jelenség lenne, ha a készleteket a nemzetközi piacon szereznék be, vagy legalábbis nemzetközi piaci árakon számolnák el.

A Világbank kölcsönfolyósítási tevékenysége megingathatatlan bástya szerepét tölti be: ragaszkodik ahhoz, hogy a segély feltételekhez kötésével ellentétben az általa biztosított pénzalapokból szabadon vásárolhassanak ott, ahol ez a legelőnyösebb. Szerencsére a Bank makacsul kitart ezen elv mellett, s nem enged a kísértésnek, nem köt kompromisszumot, hogy megnövelhesse a rendelkezésére álló alapokat.

Az ugyancsak segélyfolyósítási tevékenységet folytató többi kormányközi szervezet, legfőképpen az Egyesült Nemzetek Fejlesztési Programjának (United Nations Development Program) végrehajtó szervei szintén megkíséreltek határozottan szembeszállni a segély feltételekhez kötésének gyakorlatával. Nem szabad azonban szem elől téveszteni, hogy a kormányok képviselői nyomást gyakorolnak a tanácsadó cégekkel történő alvállalkozói szerződések megkötése érdekében. Túlságosan is gyakran nyílik lehetőségük a rendelések kiadásának irányítására, s ezzel megkerülik azt a szabályt, hogy a segélyben részesített országnak módot kell nyújtani a versenyen alapuló nemzetközi árupiaccal való közvetlen kapcsolatra.

Következő megállapításom nem független a segély fogalmának és a segélyfolyósítás gyakorlatának ezen megtisztításától. Kutatásaim és vizsgálódásaim alapján arra a szilárd meggyőződésre jutottam, hogy *csakis az emberek erkölcsi érzékére apellálva lehet megteremteni a tömegbázist a fejletlen országoknak nyújtott segély olyan tetemes növelésére, amilyenre valóban szükség van.*

Fogalmazzunk világosan és meggyőzően: a segély erkölcsi indítékát el kell választani és meg kell tisztítani a nemzeti érdekek mindazon álindokaitól, amelyeket az Egyesült Államok segélypolitikájáról szólva bíráltam. A segélykoncepciót pedig tényleges áldozatok alapján kell meghatározni, amelyeket a népnek adó formájában kell vállalnia. Ezeket az áldozatokat nem szabad a fent bírált különféle kapóra jövő fogással hazug módon felduzzasztani, mert ez nagyjából csak azt jelentené, hogy a valóságos segély színvonala alacsonyabb, mint ahogyan feltüntetik.

Nem a moralista szól belőlem. Nem vitás, mindez egybevág egyéni értékelésemmel, valamint gazdasági kérdések kutatójaként vallott nézeteimmel, hogy kutatásaink során becsületesen világosságra kell törekednünk. De ettől függetlenül, azt szeretném, ha fejtegetésemet egy társadalomtudós megállapításának tekintenék a korunk gazdaságpolitikájának tanulmányozása során kimutatott tények és tényszerű összefüggések alapján. Tételemet két nagyon hasonló ország, az Egyesült Államok és Svédország legújabbkori különböző és egymással ellentétes trendjeinek egybevetésével támasztottam alá.

A nyugati civilizációs környezetünkben élő egyszerű emberek – s végső fokon ők határozzák meg hosszú távon országaink politikai irányvonalát – igenis arra késztethetők, hogy a szánakozás és együttérzés érzelmei alapján járjanak el. Az állítólagos nemzeti érdekek iránti lelkesedés gyorsan lelohad, különösen ha azokról ki-

derül – s többnyire ez történik –, hogy hamisak és rossz célok érdekében használják fel őket.

Úgy vélem, ez az egyik fontos tanulság, amelyet háború utáni tapasztalataink alapján levonhatunk. Amikor a politikusok és szakértők annyira elbátortalanodnak, hogy ebben és más tekintetben sem merik kellőképpen értékelni az erkölcsi motiváció jelentőségét, nem beszélhetünk igazi realizmusról.

Ez a visszarettenés alapjában véve a művelt elemeknek az egyszerű emberekkel szembeni indokolatlan leereszkedő magatartását tükrözi. Annyira belegabalyodtak a legkülönfélébb rövid lejáratú előnyökkel és a hagyományos érdekekkel kapcsolatos specifikus megfontolásokba, hogy a fáktól nem látják az erdőt.

Őszintén szólva, *hitem szerint irreális és kapituláns álláspont, ha bizalmatlanul viseltetünk a nemzet erkölcsi erejével szemben.* Alátámasztja ezt a nézetemet az, ami az ötvenes és a hatvanas években az Egyesült Államokban a fejletlen országoknak nyújtott segély kongresszusi előirányzatai körül lezajlott. Robert E. Asher megállapítása szerint: „Úgy tűnik, az amerikai közvélemény igen nagy mértékben közömbösen szemléli (a segélyprogramot), meglehet, mert nem megfelelően apelláltak emberbaráti és alapvető jóérzésére."[26]

A fejlett országokban elapaszthatja a fejletlen országok jólétéért viselt erkölcsi felelősség érzését az a tudat, hogy *ez utóbbi országok társadalmi és gazdasági rétegződése gyakran igen nagy egyenlőtlenségen alapul,* s hogy a trend a belső egyenlőtlenségek növelése irányába mutat.[27]

[26] *Toward a Predominantly Multilateral Aid Program. Foreign Studies Program* (Washington, D. C.: The Brookings Institution, 1969. márc.). Soksz.

[27] Myrdal: *An International Economy*, 133. l.-tól.

Ezeket az országokat többnyire a felsőbb osztály oligarchiájának gyorsan változó személyi klikkjei kormányozzák. Az oligarchia tagjai gazdagok, néha mesébe illően gazdagok. Különböző úton-módon kibújnak a közvetlen adózás alól, miközben a néptömegeket súlyos közvetett adókkal sújtják. Az államhatalom erőtlen, elharapózott, és egyre inkább elharapózik a korrupció.

Még a szegények érdekeit célzó gazdaságpolitikai intézkedéseket is eltorzítják, hogy a nem is annyira szegények profitáljanak belőle. A külföldi segély pedig az ilyen társadalomban érvényesülő piaci erők természetes következményeként, vagy pedig összejátszás és törvénytelen machinációk következtében gyakran a már amúgy is nagyon gazdagok zsebébe vándorol.

Nem számolnánk a valósággal, ha szemet hunynánk afelett, hogy a fejlett országokban az egyszerű embereknek a szegénysorban élő fejletlen országokkal szembeni erkölcsi kötelezettségérzése gyorsan eltompul, mihelyt tudomásukra jutnak a fent vázolt körülmények. „Miért nem adóztatják meg saját gazdagjaikat, mielőtt nálunk koldulnának?" – ez a természetes reagálás.

Két módon kísérelhető meg a segélykérelmekkel kapcsolatos reagálás útját álló akadály leküzdése. Az egyik, ha lekicsinyeljük ezeket a tényeket. Ez nagyon is egybevág a fejletlen országok művelt felsőbb rétegeinek érdekével, s természetesen széltében-hosszában élnek is e módszerrel.

Voltaképpen ez a problémák megtárgyalása során érvényesülő előítéletek egyik legfőbb oka, mint arra a jelen könyv első két részében rámutattam. E módszeres előítéletek, amelyek általában a kínos és kellemetlen problémák megkerülésére vezetnek, ez és más okoknál fogva meghatározzák a tudományos munkát is; ezt már az 1. fejezetben kifejtettem.

Ezeknek az előítéleteknek megfelelően, a fejletlen országok fejlődésével kapcsolatos egész vita most már a „gazdasági növekedésre" összpontosul. Ezt egyszerűen az aggregált nemzeti termék vagy nemzeti jövedelem növekedéseként határozzák meg, figyelmen kívül hagyva a jövedelem megoszlását és a fejlődést – főképpen kissé hosszabb távon – meghatározó egyéb társadalmi feltételek változásait. Ezt a „növekedést" azután „növekedési ráták" segítségével mérik, amelyek rendkívüli megbízhatatlanságára a 8. fejezet végén tértem ki.

Politikai szemszögből ennek a szemléletnek egyik gyöngesége, hogy az olyasféle elvont fogalmak, amilyen a „növekedés", semmiképpen sem apellálhatnak a fejlett országokban az emberek erkölcsi érzékére. Különösen akkor van ez így, amikor a nemzeti és nemzetközi segélyező szervek munkájában részt vevő szakértőknek – a fejlesztés e nem kielégítő fogalmának kritikátlan alkalmazása és ezen hibás statisztikák révén – sikerül önmagukat és másokat meggyőzni, hogy a fejletlen országok már jócskán előrehaladtak a gyors fejlődés útján. Ez az ámítás és önámítás sajnos nagyon is elterjedt.

Amikor ehhez az elfogult szemlélethez még a néptömegek szegénységére, gyakran nyomorára vonatkozó információ is járul, a hagyományos szemlélet rendszerint arra a következtetésre jut, hogy az összesített jövedelem növekedése növelni fogja e szegénysorban élő tömegek jövedelemszintjét. Ez valamiféle önelégültséget vált ki a fejlett országokban, de semmiképpen sem vezet arra, hogy készségesen vállaljanak terheket, és hozzanak áldozatokat.

Mindez azonban a legtöbb fejletlen országban általában nem leplezheti el teljesen azt, amit én az élet tényeinek nevezek, kiváltképpen a durva egyenlőtlenségeket és ezek fokozódásának tendenciáját. S minthogy ez nem békíthető össze a fejlődésnek a már ismertetett, igen töké-

letlen módon számított, „növekedésként" felfogott felületes és előítéletekre alapozott meghatározásával – az eredmény intellektuális zűrzavar. Ez pedig nem előnyös az erkölcsi ítéletalkotás tisztessége szempontjából.

Tévedés azonban azt hinni, hogy e kínos tények ismerete kirekeszthető a fejlett országok köztudatából. E tények ismeretessé válnak a gazdasági elemzések elfogult szemlélete, valamint annak ellenére is, hogy a politikai vitákat opportunista módon úgy irányítják, hogy ezek a tények ne kerüljenek nyilvánosságra. Szilárd meggyőződésem szerint ezeknek az opportunista előítéleteknek a kigyomlálása nagyon lényeges lenne még abból a szempontból is, hogy az erkölcsi érzék teljes erővel megnyilatkozhassék a széles körű politikai vitákban. Az emberek akkor azt követelnék, hogy a segélyt ne oligarchiák kényeztetésére fordítsák. Azt követelik majd, hogy a segélyt azoknak az országoknak juttassák, amelyek komoly erőfeszítéseket tesznek társadalmi reformok megvalósítására, sőt ezen reformok megvalósítása legyen a segély előfeltétele. Tulajdonképpen a reformok lehetővé tételére kellene folyósítani a fejlesztési segélyt. Ez gyakran azzal jár majd, hogy nem adnak segélyt a reformmal szemben elszánt ellenállást tanúsító reakciós rendszerek megszilárdítására.

A segélypolitika nem lehet erkölcsileg semleges (l. 8. fejezet). Semleges segélypolitika nem válhat ki az erkölcsi elkötelezettséggel járó széles körű támogatást. Az erkölcsi érzelmek sohasem semlegesek a társadalmi viszonyokkal szemben.

Akadt néhány kormány, amely meg is értette ezt. Amikor 1962 elején a svéd kormány első ízben vázolta nagy vonalakban a fejletlen országoknak nyújtott segély céljait, a következőket állapította meg:

„Az emberi méltóság eszménye és a társadalmi egyenlőségre való jog, ami az utolsó évszázadban a fejlődés jellemző vonása volt a legtöbb nyugati országban, ma már nem torpan meg nemzetiségi vagy faji határok előtt. ...A nemzetközi szolidaritás és felelősségtudat egyre erősbödő érzése azt tükrözi, hogy az emberek világosabban látják: a béke, a szabadság és a jólét nem valamely nemzet kizárólagos ügye, hanem egyre általánosabbá és oszthatatlanabbá válik. A segítségnyújtás idealista indokai tehát egyszersmind rendkívül reálisak is. ...Semmiféle egyéb indokolás sem szükséges ahhoz, hogy Svédország segítséget nyújtson a fejletlen országoknak.

...ésszerűen úgy próbálhatjuk irányítani segélyprogramjainkat, hogy legjobb megítélésünk szerint általában a politikai demokráciát és a társadalmi egyenlőséget mozdítsák elő. Nem egyeztethető össze a svéd segítség indítékaival vagy célkitűzéseivel, hogy segítsen fenntartani haladásellenes társadalmi rendszereket."[28]

Az igazság kedvéért meg kell mondani, hogy Svédország tényleges segélypolitikája nem felel meg pontosan ennek a kinyilatkoztatott elvnek. Fokozatosan azonban egyre inkább közelít majd hozzá. Említettem már, hogy ez a politikai és bürokratikus kormányzatra gyakorolt népi nyomás eredménye lesz. Alátámasztja a véleményemet a Szociáldemokrata Párt 1969 szeptemberében megtartott konferenciája is.

Az Egyesült Államokban a liberális felfogású kongresszusi képviselők és szenátorok erkölcsi felelősségtudatra alapított nézete, miszerint az amerikai segélyt a fejletlen országok széles néptömegeinek érdekében kell felhasználni, nyilvánult meg az L. Külföldi Segély Törvény IX. szakaszának 1966. évi elfogadásában. A szándékokra vonatkozó ezen nyilatkozatnak azonban kevés befolyása volt a kongresszus gyakorlati döntéseire és a Nemzetközi Fejlesztési Hivatal tevékenységére, melynek alapján meghatározták, hogyan szabályozzák és használják fel a segély-előirányzatokat.

[28] A svéd kormány 100. sz. törvénye (Kungl. Maj:ts Proposition Nr.100). Stockholm, 1962. Kiemelés a szerzőtől.

A 4. fejezet III. szakaszában azzal szemléltettem ezt, hogy rámutattam: az olyan döntő fontosságú fejlesztési problémát, mint a földreform, még akkor is szüntelenül elodázták, amikor a vita a IX. szakasz szintjén mozgott. A földreformok előmozdítására irányuló legfőbb gyakorlati erőfeszítések Dél-Vietnamra összpontosultak – jóval Ngo Dinh Diem meggyilkolása előtt is.

Ezeket az erőfeszítéseket azonban taktikai megfontolások diktálták: versengtek a Nemzeti Felszabadítási Fronttal a vietnamiak megnyeréséért. Mi több, az Egyesült Államok kormánya kinyilvánította, hogy célja „társadalmi forradalom" megvalósítása Dél-Vietnamban. E taktika diktálta politika azonban nagymértékben hatását vesztette az egymást követő saigoni kormányok ellenállása miatt. Bárhogyan is szervezték át e kormányokat, mindenkor a földesúri érdekek nyomták rá bélyegüket tevékenységükre.

Mi több, tény az, hogy a gyakorlatban az amerikai segélypolitika gyakran merőben eltérő a IX. szakaszban kinyilvánított erkölcsi alapelvtől. Az Egyesült Államok olyan helyzetbe került, hogy szinte törvényszerűen a reakciós, korrupt rendszereket támogatta a fejletlen országokban. Ezt feltétlenül megfelelőképpen figyelembe kell venni, amikor annak magyarázatát keressük, miért hagyott alább az Egyesült Államokban, nem utolsósorban a liberális emberek körében, a segélypolitika széles körű támogatása.

Amennyiben a segélyt olyan tetemesen kívánják megnövelni, amilyen mértékben arra szükség lenne, az új szemlélet egyik legfontosabb eleme kétségtelenül az lesz, hogy *a segélynek a fejletlen országok néptömegei érdekét szolgáló reformok ösztönzésére kell szolgálnia, s szakítani kell az erkölcsi szemszögből cinikusnak tűnő indítékokkal.*

A fejletlen államok között jó néhány rendkívül szegény ország akad, s nem egy közülük különböző okoknál fogva nagy nehézségekkel küzd, amikor rálép a fejlődés útjára. Amikor az új filozófiának megfelelően átalakítják a segélyt, s ennek során az erkölcsi indíték válik a döntő tényezővé, ennek egyenes következménye lesz, hogy *e „legfejletlenebb" országoknak különösen nagy figyelmet kell szentelni.*

Ez ellenkezik mindazzal, amit napjainkban a gyakorlat által szentesített elvnek tekintenek, különösen az Egyesült Államokban. Annak a népszerű jelszónak az ürügyén, hogy a fejletlen országoknak nyújtott segélynek „önsegélyt szolgáló segítségnek" kell lennie – ami vitathatatlanul megalapozott elv –, túlságosan is gyakran azt a következtetést vonják le, hogy azoknak a fejletlen országoknak kell prioritást biztosítani, amelyeknek a legtöbb kilátása nyílik a gyors fejlődésre. Márpedig ez igen kétes javaslat.

Ha azt jelenti, hogy a segélyt mindenekelőtt azoknak az országoknak kell juttatni, amelyek kormánya a fejlődés oly lényeges előfeltételéül szolgáló belső reformokra törekszik, úgy semmiféle kifogás sem támasztható ellene. De ha azt jelenti, hogy a legnagyobb nehézségekkel küszködő legszegényebb országokat ki kell rekeszteni a segélyből, úgy ez semmiképpen sem fogadható el politikai irányvonalként arra, miként tegyenek eleget a fejlett államok az egész világra kiterjedő felelősségüknek.

A fejletlen országok kollektív nyomására ezt elvont javaslatként általában elfogadják. Az UNCTAD második ülésszakának egyik rendkívüli határozata felszólította az Egyesült Nemzetek szervezeteit, hogy „különleges figyelmet fordítsanak a legkevésbé fejlett országok szükségleteire, amikor megtervezik segélyprogramjaikat, és

megvalósítható projektumokat dolgoznak ki, valamint előmozdítják azok finanszírozását".[29] Robert S. McNamara, a Világbank új elnöke, ugyancsak ebben a szellemben, a Bank nevében 1968-ban a következő nyilatkozatot tette az Igazgatótanácshoz intézett első üzenetében:

„Különösen nagy erőfeszítéseket fogunk tenni a Bank-csoport ügyletei egyik feje tetején álló aspektusának korrigálására: tény ugyanis, hogy jó néhány legszegényebb, leginkább rászoruló tagunk részesül a legkevesebb műszaki és pénzügyi segítségben a Bank-csoport részéről. Tíz ilyen ország semmiféle kölcsönt vagy hitelt nem kapott a múltban. Ennek legfőbb oka, hogy nem áll módjukban megfontolásra érdemes projektumok kidolgozása. Ezekben az esetekben rendkívüli segítséget kívánunk nyújtani gazdasági teljesítményük javítására és a Bank-csoport finanszírozása szempontjából elfogadható projektumok kijelölésére és készítésére."[30]

De sem az UNCTAD határozatában, sem bármely más összefüggésben nem hangzott el egyetlen szó sem az ennél jóval nagyobb segélyről, amely napjainkban egyoldalú csatornákon át áramlik a fejletlen országokba.

Az UNCTAD Titkárság megkísérelte meghatározni, melyek ezek a legfejletlenebb országok.[31] Megpróbálta körvonalazni azt is, milyen módon lehetne segíteni raj-

[29] Egyesült Nemzetek. *United Nations Conference on Trade and Development*, második ülésszak, Új-Delhi, I. k. Report and Annexes (New York, 1968), 24. (II) határozat, 54. l.-tól.

[30] International Bank for Reconstruction and Development, *1968. Annual Meetings of the Boards of Governors*. Summary Proceedings (Washington, 1968). 11. l.

[31] „The Problem of Identifying the Least Developed among the Developing Countries: Report by the Secretariat of UNCTAD" (TD/17/Suppl. 1), *United Nations Conference on Trade and Development*, második ülésszak, Új-Delhi, V. k. *Special Problems in World Trade and Development* (New York, 1968).

tuk.[32] Az UNCTAD-határozat által megismételt politikai rendszabály felsorolás (beleértve az áruegyezményekre, regionális együttműködésre stb. fordított megkülönböztetett figyelmet) nem győzhet meg bennünket arról, hogy e javaslatok érdemleges eredményre vezetnek majd.

A legfőbb tételnek az egyszerű segélynek kell lennie, amelyet részben a fejlett országok nemzeti jóléti államában intézményesített szociálpolitika elve alapján nyújtanának. Ez esetben magától értetődőnek tekintenék, hogy egyetlen térségnek, a népek egyetlen csoportjának életszínvonala sem szorítható egy nemzeti minimum alá, s mindenkinek reális esélyt kell biztosítani sorsának megjavítására. Meghatározott normákra alapozott szociális szolgáltatásokat kell nyújtani, amelyeket a költségvetésből kell fedezni.

A nemzetek közösségének ugyancsak hozzá kell járulnia a legszegényebb országok életszínvonala emeléséhez. Ha ezt a segélyt a táplálkozási színvonal emelésére, oktatási és egészségügyi berendezésekre fordítanák, ez némileg hosszabb távon a fejlesztés leghatékonyabb támogatása is lenne.

Mint a fejletlen országok általában, a legfejletlenebb országok is igen eltérőek. Meglehet, Tanzánia éppoly szegény és fejletlen, mint Etiópia, de míg a tanzániai kormány belső reformokra törekszik, Etiópia politikailag megrekedt, feudális ország. Az eddigiekből teljesen nyilvánvaló, hogy erkölcsileg motivált segélypolitika esetén a tanzániai kormánynak több joga lenne a segélyre, mint az etiópiai kormánynak.

[32] „Special Measures to be Taken in Favor of the Least Developde among the Developing Countries: Report by the Secretariat of UNCTAD" (TD/17), *United Nations Conference on Trade and Development*, második ülésszak, Új-Delhi, V. k. *Special Problems in World Trade and Development* (New York, 1968).

Ha a fejlett országok meg tudnának egyezni abban, hogy a segélyt nem az adományozó ország exportjától teszik függővé, ami egyébként minden tekintetben ésszerű lenne, úgy ez csökkentené a segély egyoldalú jellegének kialakult hagyományos gyakorlatát, s egyre inkább lehetővé tenné *a segély átalakítását olyanformán, hogy azt most már multilaterális, kormányközi szervezetek intéznék.*

A reform érdekében ható kedvező tényezők közé kell számítanunk, hogy a segélyeket intéző kormányközi szervezetek viszonylag sikeres tevékenységet folytatnak. Ennek legkiválóbb példája természetesen a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank.

A Bank, amelynek elnöki posztját kiváló emberek töltötték be, kezdettől fogva szokatlanul önállóan alakította ki nézeteit, még az Egyesült Államok viszonylatában is, s várható, hogy továbbra is ezen az úton fog haladni. A Banknak fokoznia kell tevékenységét a nagyon szegény fejletlen országokban, sőt azon államokban is, ahol baloldali rendszer van hatalmon – ami gyakran azt jelenti, hogy ez utóbbi országok komolyan és radikálisan próbálják megoldani belső reformszükségletüket.

Az Egyesült Nemzetek Fejlesztési Programja és végrehajtó szervei, valamint a fejletlen országokban székelő képviselői is többé-kevésbé eredményes és egyre sikeresebb tevékenységet folytatnak, noha a reformokra továbbra is szükség van. Elterjedt hírek – s az újságok indiszkréción alapuló szenzációs előzetes közleményei – szerint a hamarosan nyilvánosságra kerülő *Jackson-jelentés* erősen hangsúlyozza, sőt eltúlozza majd a kritikai szempontokat. Ez esetben a jelentés megfelelne azon szemléletnek, melyet a fejlett országok egyoldalú segélypolitikát intéző nemzeti intézményeinek bürokráciája, valamint a törvényhozás számos tagja és az ezekkel a problémákkal foglalkozó sok kormányhivatalnok kép-

visel, szembe fordulva a multilaterális segély koncepciójával.

Mindez azt eredményezheti, hogy az említett személyek új érveket nyérnek az ilyen típusú multilaterális segély alacsony színvonalon tartására vagy éppenséggel a hozzájárulás csökkentésére. Ez a következmény annál is valószínűbb, mert a törvényhozó testületekben és a közvéleményben is sokan gyanakvással tekintenek a fejletlen országoknak nyújtott mindennemű segélyre, s a jelenség majd ezeknek a malmára hajtja a vizet. Mivel a legtöbb fejlett országban, legfőképpen pedig az Egyesült Államokban kevés kilátás nyílik arra, hogy a segélyt, akár egyoldalú változatában is, tetemesen növeljék, az eredmény az lehet, hogy a közzétett jelentés további ösztönzésként hathat – legalábbis ideiglenesen – a reális értéken számított összes segély folyamatos csökkentésére.

Tény azonban, hogy minden hiányosságuk ellenére, a műszaki segélynyújtás és tőkesegély igen széles spektrumában a multilaterális programok sikeresebbeknek bizonyultak, és egyre több eredményt érnek el, mint az egyoldalú nemzeti programok. Erre a következtetésre jutottam mind az Egyesült Nemzetek Szervezetében eltöltött tízéves munkám egyéni tapasztalatai, mind pedig azon megfigyeléseim alapján, amelyeket az azóta eltelt időben szereztem a harmadik világ különböző országaiban. A tárgyalt összefüggésben megítélésemet *obiter dictum*nak kell tekinteni, de remélem, hogy a későbbiek során még visszatérhetek erre a problémára.

A segély multilaterális jellegűvé alakítása mellett szóló legáltalánosabb érv többnyire természetesen az, hogy a segélyre vonatkozó döntésekkor korlátozná a szűk nemzeti érdekek szerepét. E döntő érv mellett még az is jelentős tényező, hogy pozitívabbá válna a segélyügy körül kialakult légkör. Asher ezt így fogalmazza meg:

„Még egy gazdag és hatalmas ország által nyújtott leglelkiismeretesebben tervezett bilaterális programot is gyanakvással fogadnak a szegény és elégtelen/segélyben részesített országok. Merőben más a helyzet egy bővített multilaterális erőfeszítés esetében. Következésképpen, az Egyesült Államoknak a kis jövedelmű országok fejlesztéséhez és egy igazságosabb világrend felé való haladáshoz fűződő hosszú távú érdekeit minden bizonnyal jobban szolgálná, ha jóval nagyobb súlyt helyezne a fejlesztési segély multilaterális irányítására."[33]

A Világbank egyik korábbi elnöke, Eugene Black, a hatékonyság szemszögéből érvel a multilaterális segély mellett:

„Vajon a legjobb eredményeket feltehetőleg akkor kapjuk-e, ha ezeket a pénzalapokat bilaterális alapon folyósítjuk – vagyis egyik kormány közvetlenül juttatja el azokat a másik kormányhoz –, vagy pedig egy multilaterális intézmény csatornáin át és igazgatásával jussanak el a segélyezett országhoz?... Meggyőződésem szerint nagyobb súlyt kellene és lehetne is helyezni a multilaterális segélyre, szemben a jelenleg előtérben álló bilaterális segéllyel. A bilaterális segélyt rendszerint – és sajnos egyre nagyobb mértékben – a segélyt folyósító ország termékei megvásárlásának feltételéhez kötik. Bármilyen jószándékú legyen is a kölcsönt nyújtó kormány, gyakran engednie kell saját kereskedelmi érdekeltségei nyomásának, amelyek azt követelik, hogy segítse finanszírozni bizonyos termékek eladását külföldi projektumok céljára függetlenül attól, vajon maguk a projektumok megalapozottak-e, vagy sem. S bármennyire ésszerű elvek vezérlik is a segélyezett ország kormányát, bizonyára nemigen utasíthat el még a prioritási lista legvégén álló projektumokra vonatkozó finanszírozási ajánlatokat sem, méghozzá olyan feltételek mellett, amelyek gyakran nem felelnek meg az ország viszonyainak vagy a projektum követelményeinek.

A bilaterális segélyprogramokkal szembeni legsúlyosabb kifogásom azonban az, hogy mind nyílt, mind álcázott politikai eszközökkel nagyon könnyen befolyásolhatók. A segély leghátrányosabb megjelenési formája, amikor politikai alku áraként ajánlják fel, s ilyenkor figyelemre sem méltatják a segélyezett ország tényleges gazdasági szükségleteit. De még a legkedvezőbb esetben is mindenkor fennáll a kockázat, hogy politikai befolyások hatására rosszul használják fel a fejlesztési segélyt, mert a politika olyan megfontolásokat érvényesíthet, amelyek nem a valóságos szükségletekre vonatkoznak. Emlékszem esetekre, amikor

[33] *Towards a Predominantly Multilateral Aid Program*, 1. l.

ennek következtében fölépítettek egy pazar új stadiont, ugyanakkor az országúti hálózat mind a mai napig kezdetleges; egy másik esetben az ország központi repülőterére pompás modern érkezési csarnokot építettek, míg a kiszikkadt, de egyébként jó termőföld öntözésére már nem jutott pénz. Mihelyt szem elől tévesztik a gazdasági objektivitást, óhatatlanul fölborul a gazdasági prioritás rendszere – márpedig a gazdasági objektivitás nem egykönnyen őrizhető meg, amikor a segélyt politikai szándékok befolyásolják. A probléma sokkal mélyebben gyökerező, semhogy pusztán egy meghatározott pénzösszeg elherdálására szorítkoznék. Vészes következményekkel jár, ha egy olyan kormánynak juttatnak segélyt, amely nem hajlandó kielégíteni az ország valóságos szükségleteit. Az elmúlt évtized néhány bilaterális kölcsönének legnyilvánvalóbb eredménye az volt, hogy lehetővé tette egyes országoknak a szükséges reformok elodázását. Mivel jószándékú, de rossz helyzetfelmérés alapján történt segélyajánlatokat kaptak, a kormányok elodázhatták olyan lényeges, de kellemetlen feladatok megvalósítását, mint amilyen az adórendszer átszervezése vagy a pénzreform végrehajtása."[34]

A segély unilaterális adminisztrálásáról a multilaterális irányításra történő fokozatos áttéréssel szemben természetesen a fejlett világ azon kormányai tanúsítják a legelszántabb ellenállást, amelyek szabadon kívánják felhasználni a segélyt a legkülönfélébb nemzeti érdekek érvényesítésére. Bizonyos fokig, bár jóval kisebb mértékben, azoknak a fejletlen országoknak a kormányai is ellenzik, amelyek úgy vélik, különösen jók az esélyeik valamely fejlett országgal, leginkább az Egyesült Államokkal való kapcsolataik kiaknázására.

A legtöbb fejletlen ország azonban a politikai tényezőt tágabb, nemzetközi összefüggésbe kívánja beágyazni. Több beleszólási jogot követelnek, s részt akarnak venni az elvek és irányvonalak kidolgozásában.

Paradox módon úgy tűnik, hogy valamennyi nagyobb

[34] International Bank for Reconstruction and Development, Eugene R. Black elnök beszéde a Világbank, az International Finance Corporation és az International Development Association igazgatótanácsának ülésén, Washington, D. C.-ben, 1962. szept. 18-án. 8. l.

fejlett ország közül éppen az Egyesült Államok, amely segélypolitikájában a legleplezetlenebbül követett nemzeti érdekeket, hajlandó most multilaterálissá tenni a segélyt. Ennek természetesen az a magyarázata, hogy „az Egyesült Államok feltétlen érdekében álló" segélynyújtás során azt kellett tapasztalnia, hogy ez az elv külpolitikai kudarcokra vezetett és keserű csalódásokba torkollott.

Ennek az ideológiai mozgalomnak az élén J. William Fulbright szenátor áll. Követeli, hogy a segélynyújtás során „a nemzeti jótékonykodásról és a hidegháborús versengésbe való beruházásról" térjenek át „a nemzetközi felelősségvállalásra", s vessenek véget „annak a sajátos és rothasztó zsarnokságnak, amelyet a bilaterális kapcsolatok keretében segélyező és segélyezett egymáson gyakorol".[35] Fulbright elgondolása egyre inkább tért hódít az amerikai Kongresszus tagjai és az amerikai nép tájékozottabb rétegei körében.

Henry H. Fowler, volt pénzügyminiszter pedig a Világbank igazgatótanácsának 1968. évi közgyűlésén az alábbiakat fejtette ki:

„Ma már vitathatatlan: az erősen multilaterális szemléletnek van a legtöbb esélye arra, hogy a terhek egyenlő vállalása alapján biztosított nagy fejlesztési pénzalapokat megfelelően folyósítsuk. ...Mivel a multilaterális intézmények iránt napjainkban nagy bizalom nyilvánul meg, egyedülálló lehetőségük nyílik konstruktív vezető szerep betöltésére az olyan fejlesztési erőforrások mozgósításának kritikus folyamatában, amelyek megfelelnek majd a fejlődő világ igényeinek. Az ilyen természetű objektív vezető szerepre nem vállalkozhat, és ne is vállalkozzék egyetlen nemzet sem, legyen az segélyező vagy segélyezett. Csakis a nemzetközi finanszírozó intézmények vezetési potenciáljának maradéktalan hasznosítása esetén birkózhatunk meg maximális sikerrel a fejlesztés finanszírozásának problémáival."[36]

[35] J. William Fulbright: *The Arrogance of Power* (New York 1966). 238. l.-tól.

[36] International Bank of Reconstruction and Development, *1968 Annual Meetings of the Boards of Governors, Summary Proceedings*, Washington, D. C. (1968) 91. l.-tól.

Svédországban (amelyet könyvemben második hivatkozási országként tekintek) a kormány határozottan és egyértelműen a multilaterális segély mellett foglal állást. Ezt többek között azzal indokolta, hogy ezzel az Egyesült Nemzetek csoportján belül a kormányközi szervezeteket erősítenék. Svédország mind a mai napig az általa nyújtott fejlesztési segélyeknek körülbelül ötven százalékát az Egyesült Nemzetek családjának szervezetein keresztül folyósítja.

A svéd kormány azonban egyidejűleg hivatalt állított fel a fennmaradó bilaterális segélytevékenységének lebonyolítására. A bilaterális segély egyik oka az volt, hogy egészen a közelmúltig csakis Svédország meg a többi skandináv állam volt hajlandó segélyt folyósítani a fejletlen országoknak arra, hogy a születésszabályozást elterjesszék a néptömegek között (l. 5. fejezet).

Mihelyt azonban létrehozták e bürokratikus hivatalt, ez öntörvényű növekedésnek indult, méghozzá gyors ütemben, az úgynevezett „birodalmi terjeszkedés" és a Parkinson-törvény egyesített hatására. E hatóság sok gondot fordított reklámozására, és sikerült kiváltania valamiféle nemzeti büszkeséget a fejletlen országokban folytatott különféle vállalkozásai nyomán, még ha azok nem is voltak kiemelkedő jelentőségűek. Sikerült még elébe vágnia annak is, hogy nyilvános vita keretében tárgyalják meg a probléma döntő fontosságú kérdését: egyoldalú vagy többoldalú legyen-e a segély?

A hatóság jelenleg arra törekszik, hogy az egyoldalú segélyprogramot – a segély tervezett gyors növekedése ellenére – a teljes segélyösszeg több mint ötven százalékára növelje. Mivel az egyoldalú segély előtérbe helyezésének ez esetben nem túlnyomórészt a valóságos nemzeti érdek az indítéka, úgy vélem, még meg lehetne fordítani ezt a tendenciát, amennyiben a fejlett országokban átfogó mozgalom indulna a segély multilaterálissá változtatása

érdekében, vagy akár csak az Egyesült Államok határozott ilyen értelmű intézkedésre szánná el magát. Svédország támogatná ezt a lépést.

Előreláthatólag a segély multilaterálissá tétele ellen a legerősebb ellenállást az olyan közepes nagyságú országok fejtenék ki, mint például Japán, Németország, Franciaország és Anglia. Ezek ugyanis pillanatnyilag sikeresen használják fel a segélyt nemzeti érdekeik előmozdítására. Napjainkban azonban kevés ezek között a katonai és stratégiai érdek, tehát az, ami oly széles körű kudarcérzést és kiábrándulást váltott ki az Egyesült Államokban.

Eltekintve attól, vajon könnyű sikerre van-e kilátás, vagy sem, az egyoldalú segély háttérbe szorítása és a több oldalú segély hatókörének kibővítése mellett szóló ésszerű érvek annyira hathatósak, hogy ez utóbbi típusú segély megvalósítására kell törekednünk. S ismét óva kell intenem, nehogy valamiféle hamis nemzetköziség áldozatává essünk. Az, hogy akadnak majd országok, amelyek kitartanak az egyoldalú segély mellett, nem gátolhat meg másokat, legkevésbé az Egyesült Államokat abban, hogy a segély egyre nagyobb hányadát a kormányközi szervezeteken keresztül folyósítsák.

Az elkövetkező néhány évben az Egyesült Államok által nyújtott külföldi segély előreláthatólag tovább fog csökkenni. Mondottam már azonban, hogy nem vagyok defetista: *lehetségesnek tartom, hogy változás álljon be ebben a trendben, és úgy vélem, érdemes erre törekednünk.*

Ha az amerikai segély csökkenése az általam ismertetett irányzatot fogja követni, végül esetleg úgy tűnhet, ez volt az előfeltétele annak, hogy valamennyi fejlett országban olyan segélyprogramot építsenek fel, amely az eddiginél jóval nagyobb, és egyben sokkal inkább megfelel

annak is, amit a magam részéről az amerikai eszményeknek tartok.

A jelenlegi helyzetet történelmi összefüggésben kell vizsgálnunk. Közvetlenül a második világháborút követően, az Egyesült Államok volt az egyetlen, méghozzá túlontúl gazdag ország, amely semmiféle kárt sem szenvedett a háborúban, sőt még gazdagabbá vált, mint annak előtte. Mind az amerikai, mind az európai népek és politikusok magától értetődően normálisnak és igazságosnak találták, hogy az Egyesült Államok gyakorlatilag egyedül vállalja a segélynyújtás pénzügyi terhét mindenütt a világon, ahol erre szükség mutatkozik.

Ma már megváltozott a helyzet. Akadnak időközben meggazdagodott más fejlett országok is. S egy nemzetközi, akárcsak egy nemzeti újrafelosztási rendszernek, a terhek igazságos és egyenlő megoszlásán kell alapulnia.

Az egyszerű amerikai természetesen nemigen követte nyomon, mi történt e tekintetben. Nyilván úgy véli, mind a mai napig hazája folyósítja a legtöbb segélyt. Ennek következtében az Egyesült Államokban a nyilvánosság előtt folyó vitában gyakran még a szakértők is különös módon abból a feltevésből indulnak ki, hogy egyedül és kizárólag az amerikai segély számottevő. Újabb példája ez a végletes provincializmusnak, ami különösen egy nagy országban ölthet veszedelmes méreteket.

Az amerikaiak elképzelése azonban hazájuk döntő jelentőségéről a segélynyújtásban nem helytálló. Ha a reális kép kialakításához elvégzünk valamennyi korrekciót, kiderül, hogy az Egyesült Államok alig vagy egyáltalán nem fizet többet, mint amennyit arányosan vállalnia kell. Még inkább ez lesz a helyzet, mihelyt – amint az várható – tovább csökkentik az amerikai segélyköltségvetést.

Az ötvenes évek elején úgy éreztem, kívánatos lenne, ha rövid időre megcsappanna az amerikaiak adakozó

kedve a nemzetközi segélyt illetően. Úgy véltem, a nemzetközi segély szilárdabb alapokra helyezésének ez az előfeltétele, máskülönben nem növelhető meg olyan tetemesen, amilyenre szükség lenne.[37] A feltételnek most már eleget tettünk. Az Egyesült Államok pedig megégette ujját, amikor a segélyt különféle nemzeti célok érdekében használta fel, ahelyett hogy az erkölcsi követelményeket tekintette volna mércének.

Mindazonáltal ha a fejletlen országoknak nyújtott segély terhét valamiféle igazságos nemzetközi tehervállalás alapján osztanák el, *az Egyesült Államoknak feltétlenül nagy részt kellene ebből vállalnia.*[38] Nyilvánvalóan következik ez az ország nagyságából. S az Egyesült Államok viszonylag roppant gazdag, bár távolról sem annyira, ahogyan azt Amerikában általában hiszik.

Nemzetközi összehasonlítás esetén gazdagságát és nemzeti jövedelmét lényegesen csökkenteni kell azzal, amit „a szegényekkel szembeni adósságnak" neveznék, amit meg kell fizetni, ha nem akarják, hogy a nemzet széthulljon, vagy rendőrállammá váljék. Ez a tartozás, valamint a többi legfejlettebb országénál kevésbé integrált és szervezett társadalomból eredő kiadások jóval nagyobbak, mint amivel az amerikaiak általában számot vetnek.

Néhány igen fejlett nyugati ország ma már valószínűleg ugyanolyan gazdag, mint az Egyesült Államok, elsősorban mert sohasem adósodtak úgy el e tekintetben, mint az USA, vagy ha így is történt, réges-régen kiegyenlítették adósságukat, továbbá mert nem fecsérlik el nemzeti jövedelmüknek viszonylag oly nagy hányadát háborúkra és háborús felkészülésre, költséges űrkalan-

[37] Myrdal: *Challenge to Affluence*, 131. l.-tól.
[38] Myrdal: *An International Economy*, 130. l.-tól.

dokra és kizárólag a nagyközönségnek szánt egyéb látványos vállalkozásokra.

De még ha mindezt figyelembe vesszük is, az Egyesült Államoknak igen jelentősen kell hozzájárulnia a segélyhez egy multilaterális rendszerben, kiváltképpen ha a fejlett országok által nyújtott segély színvonalát a szükségletekhez mérten jelentősen emelik.

Amikor a háborút követően az Egyesült Államokban általánosan úgy vélték, hogy a fejletlen országoknak nyújtott segélyt főképpen Amerikának kell fedeznie, ez szerves része volt annak az önámításnak, hogy Amerika világviszonylatban korlátlan hatalmú. Az amerikaiak sokáig éltek ebben az ábrándban, s feltehetően mind a mai napig nem szabadultak meg tőle maradéktalanul. Asher idézi John F. Kennedy elnököt, aki ezt vallotta:

„Mi, ebben az országban... – nem is annyira szabad akaratunkból, inkább sorsszerű elrendelésből – őrt állunk a világszabadság vártáján" – s ehhez fanyarul hozzáfűzi:

„Az 1947. évi Truman-elvben kifejezésre juttatott intervencionista politika végső, katasztrofális megnyilvánulása a vietnami háború. Mire az Egyesült Államok végre eljutott odáig, hogy komolyan megkérdőjelezze a kevéssé fejlett országok ügyeibe való beavatkozás ésszerűségét, a lehető legmélyebben belebonyolódott ezek problémáiba."[39]

A vietnami elkötelezettség kegyetlen kudarca és számos más imperialista kaland, legfőképpen Latin-Amerikában, ahol az Egyesült Államok egymagában járt el, szükségszerűen pontot tesz az amerikai és a világtörténelem egy korszaka után. Akadnak majd, akik ezt követően úgy vélik, vissza kell vonulni valamiféle amerikai erőd bástyái mögé.

De lesznek majd, akik fölismerik, hogy a katasztrófákat az Egyesült Államok azon arcátlan követelése

[39] *Towards a Predominantly Multilateral Aid Program*. 1.1.

idézte elő, hogy *saját feltételei alapján,* tehát hatalmából kifolyólag, a világ csendőrének szerepét töltse be. Ezt nevezték a görögök *hübrisznek*, s azt tartották, hogy ha nem állják útját, óhatatlanul önmegsemmisítésre vezet.

A második világháború idején *Amerikai dilemma* címmel könyvet írtam Amerika belső problémáiról: az igazságszolgáltatás, a szabadság és az egyenlőség kérdéseiről. E könyv utolsó fejezetében szemügyre vettem, milyen szerepet játszik majd – szerintem – az Egyesült Államok, amikor „a világ színpadán egymást váltó főszereplők sorában Amerika következik". Szeretném megismételni, amit akkor írtam: „Amerika most csatlakozik a világhoz, s igen nagy mértékben függ a többi ország támogatásától és jóindulatától. Most, hogy övé a vezető szerep, maximálisan kiéleződik ez a probléma. Senkit nem figyelnek olyan gyanakvással, mint aki felemelkedőben van."[40]

Visszautasítottam azt az elképzelést, amely tapasztalatom szerint már akkor általánosan elterjedt Amerikában, nevezetesen hogy a pénzügyi és katonai hatalom helyettesítheti a világ minden becsületes embere jóindulatának elnyeréséből fakadó erkölcsi hatalmat. Vezető nem lehet meg követők nélkül – ez esetben csupán magányos tévelygő. S ha az ilyen vezető erős, mint Amerika, veszedelmes tévelygővé válik – veszedelmessé önmaga és az egész világ számára.

A világnak ma olyan vezetésre van szüksége az Egyesült Államok részéről, amely világos gondolatokból, racionális elemzésből, a békés élet és fejlődés iránti odaadásból fakad. Lehetővé kell válnia, hogy merészebben haladjunk a fegyverkezési verseny megszüntetése felé, s eltökéltebben lépjünk arra az útra, amely több kereskedelmi

[40] Myrdal: *An American Dilemma: The Negro Problem and Modern Democracy* (New York, 1944) 1020. l.

lehetőséget és pénzügyi segítséget biztosít a szegény, nem fehér fajú nemzetek számára.

Az Egyesült Államoknak pedig nem szabad továbbra is azzal hitegetnie magát, hogy mindaz, amit a szegény országok megsegítésére hajlandó tenni, nemzeti politikai célokból: „az Egyesült Államok feltétlen érdekében" vagy éppenséggel „az Egyesült Államok biztonsága érdekében" történik. A külföldi segély ilyen természetű indokolása nem válthat ki nemzeti áldozatkészséget odahaza vagy más gazdag országban, de nem nyeri meg a szegény országok vagy a világ bármely országának jóakaratát sem.

Az Egyesült Államok nemzetközi vezető szerepének azon kell alapulnia, hogy határozott erőfeszítéseket tesz a nemzetközi együvé tartozás és a szolidaritás erősítésére, ami nélkül nem építhető ki kormányközi együttműködés az Egyesült Nemzetek Szervezetében a lefegyverzés, a világbéke fenntartása és a szegény országok fejlesztéséért és jólétéért vállalt közös felelősség kérdésében. Szükség van ilyen vezetésre. A nemzeti önzés ugyanannyira veszedelmes a békés, haladó nemzetközi közösség kialakítására, mint ahogy nemzeti keretekben annak bizonyult a kíméletlen individualizmus a nemzeti állam megszilárdításában.

IV. RÉSZ

A fejlesztés politikája

12. fejezet

EGY ZAVAROS TÉVESZME

Amikor az ötvenes években növekedni kezdett a fejletlen országoknak – eleinte főként az Egyesült Államok részéről – nyújtott segély, ez legfőképpen a hidegháború fokozására irányuló lépés volt (l. 11. fejezet, II. szakasz). *Azoknak a kormányoknak, amelyekben megbízhattak, hogy határozottan kiállnak a kommunizmus ellen, nemcsak katonai segélyt és „támogató segélyt", hanem fejlesztési segélyt is nyújtottak.* Amennyiben az efféle segély megszilárdította saját országukban az ilyen típusú kormányt, katonai stratégia tekintetében még értelme is volt. Az akkori idők közgazdászai humánusabb húrokat pengetve azt magyarázták, hogy különösen a fejlesztési segély csökkenti a néptömegek fogékonyságát a kommunista ideológia fertőzésével szemben. Ez nemcsak azon országok kormányai esetében helytálló, amelyeket rábírtak arra, hogy csatlakozzanak a nyugati országokhoz a hidegháborúban, de még olyan országok esetében is, mint például India, amelynek kormánya nem foglalt állást a hidegháborúban, hanem semleges maradt.

A kommunizmust „a kétségbeesés tanácsaként" ábrázolták. Azt tartották, könnyebben beférkőzhet a nyomorban élő emberek gondolatvilágába, akik nemigen látnak lehetőséget sorsuk jobbra fordítására. Azok, akik valamivel könnyebben élnek, és bizakodóbban tekinte-

nek a jövőbe, bizonyára immunisak lesznek a kommunizmussal szemben.

Ezt a feltevést a „növekvő várakozások forradalmára" vonatkozó elmélet is alátámasztotta. Kísérletet sem tettek semmiféle empirikus kutatásra, de föltételezték, hogy az ilyen jellegű szellemi reagálás hatással van a fejletlen országok néptömegeire.

Ez az elmélet részben optimista színezetű volt. Úgy vélték ugyanis, hogy mihelyt az elnyomorodott tömegeket megérinti a növekvő várakozások szele, az újonnan támadt remények nyomán változni kezd majd világszemléletük, s arra ösztönzi őket, hogy korszerűsítsék életüket és munkájukat, ami majd magával hozza a fejlődést. Ez a folyamat pedig erőteljesebb lenne, ha a fejlett országok segéllyel támasztanák alá.

Az elméletben azonban fenyegetés is rejlett. A növekvő várakozásoknak ugyanis eleget is kellett tenni. A tömegek, ha csalódnának reményeikben, könnyűszerrel fellázadhatnak, és fogékonnyá válhatnak a kommunista propaganda iránt.

Az Egyesült Államokban a segélyre vonatkozó ezen gondolatmenet a „feltartóztatás politikájának" kiegészítéséül szolgált. Ezt a politikát a negyvenes évek végén és az ötvenes évek legelején dolgozták ki; s John Foster Dulles külügyminiszter révén doktrína formát és hittétel jelleget nyert. Az ekképpen motivált fejlesztési segély az egyre fokozódó hidegháború során a nyugati fegyverzet szerves része lett.

Némi ironikus éllel meg kell ehhez jegyezni, hogy ez az elgondolás (mely szerint a nyomorban tengődő tömegek, reménytelennek látva jövőjüket, hajlamosak lennének a lázadásra) az osztályharcra és a proletárforradalomra vonatkozó vulgarizált marxi elméletből ered. A növekvő várakozások forradalmának modern elgondolása voltaképpen csupán Marx elméletének továbbfejlesztése volt,

amennyiben azt állította, hogy még egy tényleges elnyomorodási folyamat hiányában is valószínű lenne a tömegek felkelése.

Marx alapvető elméletét, de számos más tételét, amelyet nyugati szerzők akaratlanul legdurvább formájában vettek át, ő maga mindig számos fenntartással és megszorítással kezelte. A nyugati szerzők jól tették volna, ha gondosan tanulmányozták volna ezeket – ezáltal alaposabban tisztában lettek volna saját gondolkodásuk előtörténetével.

Az utóbbi esztendőkben, legalábbis a tudományos igénnyel publikált művekben, némileg kevésbé hangsúlyozzák a fejletlen országoknak nyújtott segély ezen indokát. Az elméleti gondolkodásban végbemenő eltolódás mögött több fejlemény húzódik meg.

Legfőbb oka az volt, hogy a hidegháború kezdett alábbhagyni – legalábbis a nyugati értelmiségiek ebben reménykedtek. Így az elméletnek az a „célja", hogy a fejletlen országoknak nyújtott segély révén tartóztassák fel a kommunizmust, viszonylag kevésbé tűnt lényegesnek.

Tegyük még hozzá, hogy az elméletet messzemenően az Egyesült Államok „belső fogyasztására" szánták. Más fejlett országok, kiváltképpen a nyugat-európaiak, amelyeknek több tapasztalatuk volt elmaradott területek gyarmati igazgatásában, kezdettől fogva kételkedtek abban, vajon szükséges-e erre a célra segélyt folyósítani.

A történelmi igazságnak tartozunk azzal a megállapítással, hogy a valóban nagy nyomorban élő népek ritkán lázadtak fel. Amikor India néhány kerületében rossz volt a termés, az élelem nélkül maradt szegény lakosság egyszerűen éhezett. Sokan megbetegedtek, mások éhen haltak. Akadtak, akik nekivágtak az országútnak, azt remélve, hogy másutt talán jobb a helyzet. De nem lázadtak fel.

Világszerte régtől fogva azt tapasztaljuk, hogy a vala-

mivel jobb sorban élők hajlamosak leginkább a lázadásra, nem utolsósorban éppen akkor, ha életük valamivel könnyebbé válik. Az idő múlásával egyre kevésbé lehetett szemet hunyni ezen nyilvánvaló tények előtt, mert az emberek gondolkodni kezdtek azon amit hallottak.

Különösen a tudós rangra igényt tartó emberek érezhették egyre kínosabbnak, hogy a növekvő várakozások forradalmának elméletét a néptömegekre alkalmazzák, anélkül hogy valaha is megkísérelnék konkrét tapasztalatok alapján alátámasztani vagy elutasítani. A dél-ázsiai viszonyok tanulmányozása során arra a következtetésre jutottam, hogy az ilyesféle várakozás többnyire nemigen befolyásolja jelentősen a tömegeket – noha magától értetődően gyakran hatással van a felsőbb osztály műveltebb köreire, beleértve a „középosztályt" is.

Amikor azt bizonygatták – s néha még ma is ezt bizonygatják a fejletlen országok értelmisége, valamint a fejlett országok megfigyelői –, hogy a tömegekre valóban hatnak a növekvő várakozások, ez véleményem szerint hamis okoskodás volt. Azt tükrözi, mint vélekednek ők saját reagálásukról, ha nekik kellene a tömegekéhez hasonló iszonyú és gyakorta reménytelen nyomorban élniük. S kétségtelenül tükrözi rossz lelkiismeretüket is, amikor szembe kell nézniük a gyakran egyre növekvő végletes egyenlőtlenség tényével.

Kétségtelenül igaz, hogy rengeteg „forradalomnak" vagyunk tanúi a fejletlen világban. Alig néhány kivétellel azonban államcsíny vagy puccs jellegűek, amikor is a felsőbb osztály valamely csoportja megdönti a hatalmon levő másik ilyen csoportot. Rendszerint az következik be ilyenkor, hogy a kormányzati rendszer még az addiginál is önkényesebbé válik.

Amint a 3. fejezetben rámutattam, csak nagy ritkán – s Dél-Ázsiában, a fejletlen világ azon hatalmas terüle-

tén, amellyel a legbehatóbban foglalkoztam, sohasem – jöttek létre ezek a „forradalmak" a tömegek körében szervezett lázadás eredményeként. Mindenkor valahol nagy magasságban, a tömegek feje fölött zajlottak le.

Az *Asian Drama*-ban hangot adtam kételyeimnek, vajon Dél-Ázsiában létrejön-e az ilyen típusú „forradalmak" előrelátásának lehetősége. Most, hogy nagyobb összefüggésekben áttekintettem az egész fejletlen világot, úgy vélem, akár csak öt évre sem lehet semmiféle bizonyossággal előrebecsülni, végül is miféle kormánya lesz a számos fejletlen ország bármelyikének.

Hasonlóképpen nehéz előre látni még a szegény néptömegek élet- és munkakörülményei megjavítását célul kitűző végbement, vagy esetleg a jövőben megvalósuló valódi forradalmakat is (beleértve valamilyen nemzeti kommunizmus térhódítását és elterjedését), amelyeket – legalábbis *post factum* – bizonyos mértékig támogatnak is ezek a néptömegek. Az, hogy az ilyen forradalmak nagy méreteket öltsenek – aminek a lehetőségét nem szabad eleve kizárnunk –, rengeteg tényezőtől függhet, de ezek között jóformán alig fordul elő a tömegek fokozódó elnyomorodása, kivéve néhány specifikus esetben, de akkor is csak nagy vonalakban, alapvető körülményként. E fejezet harmadik részében még visszatérek e fontos kérdésre.

Közgazdászként szégyenkezve emlékezem vissza, hivatásunk képviselői közül hányan engedtek e korszakban a kísértésnek, és sürgették a segélyt a fejletlen országoknak annak hangsúlyozásával, hogy ez segíthet megmenteni őket a kommunizmustól. Egyszerűen feltételezték, hogy ez így van – s nem vették maguknak a fáradságot, hogy bármiféle komoly kutatást végezzenek, vagy akár csak kritikusan szemügyre vegyék a végbemenő társadalmi-politikai folyamatokat, melyeket a hagyományos közgazdászok szemellenzővel néztek.

Mindebben kétségtelenül a legjobb szándék vezérelte őket: azt akarták, hogy az Egyesült Államok meg más fejlett nyugati országok politikusai és közvéleménye könnyebben nyeljék le a fejlesztési segély piruláját. Végső fokon azonban a jó célt sem szolgálja jól a hibás elmélet. A nemes célt csakis saját tudatlanságunk kritikus feltárása és az igazságra törekvő kíméletlen kutatás szolgálhatja. Nemzedékről nemzedékre ezt vallja minden becsületes kutató.

Az utóbbi években a hidegháború bajnokainak érvelése a fejlesztési segély mellett jóval lazább és általánosabb javaslat formáját öltötte. Ennek értelmében a segély által lehetővé tett gazdasági haladás elősegíti, hogy a fejletlen országok demokratikusabbá váljanak, belsőleg megszilárduljanak, és nemzetközi kapcsolataikban békésebb célokat tűzzenek ki. A 11. fejezetben rámutattam arra, hogy ez a tétel általános megfogalmazásában ugyancsak nem tapasztalaton és kutatáson alapul, s ezért szintén komolytalan.

Mindezen természetesen nem azt értem, hogy óva kellene inteni a közgazdászokat a fejletlen országok társadalmi-politikai folyamatai szélesebb összefüggéseinek vizsgálatától; ezzel a kérdéssel a következő fejezetekben foglalkozom. Éppen ellenkezőleg: ezt kell tenniük, ha kutatásaikat reálisabbá és a politika kialakítását illetően ésszerűbbé kívánják tenni.

De ebben az esetben ugyanannyira tisztában kell lenniük a tények kritikai elemzése és az empirikus kutatás elengedhetetlen szükségességével, mint ahogyan, legalábbis elvben, bár gyakorlatilag nem mindig, elfogadják ezt, ha szorosan behatárolt „gazdasági" kérdésekkel foglalkoznak, melyek egybevágnak a fejlett országokban szerzett kutatási tapasztalataikkal, ahol e problémák jobban izolálhatók.

13. fejezet

SORSDÖNTŐ FEJLŐDÉS

A fejletlen világ egyik potenciálisan legsorsdöntőbb fejleménye napjainkban azokkal a feltételekkel kapcsolatos, amelyek meghatározzák a nemzeti közösségeken belüli társadalmi és gazdasági rétegződést és a lehetőségek megoszlását a különböző osztályok között. Mielőtt megkísérelnék következtetéseket levonni a politikai dinamizmusra vonatkozóan a megelőző fejezetek elemzése alapján, előkészítésként ebben a fejezetben két olyan erőre szeretném felhívni a figyelmet, amely nagymértékben befolyásolja korunk gazdasági és társadalmi változásait: az egyik a népességnövekedés (l. 5. fejezet), a másik a mezőgazdaság technikai fejlődése (l. 4. fejezet).

A *népességet* illetően a születésszabályozás elterjedésének legfőbb következménye – amennyiben valóban hatékony program megvalósításába fognának – az lenne, hogy a megváltozott kormegoszlás révén emelkedne az életszínvonal, s számos egyéb közvetlen és közvetett hatás nyomán növekednék a munka termelékenysége. Ekedvező kihatások roppant nagy jelentőségűek lennének minden fejletlen országban, függetlenül az ember/föld aránytól.

Nem valamennyi fejletlen ország kormánya határozta még el, hogy szívvel-lélekkel kiáll a születésszabályozás tömegek közötti elterjesztésének politikájáért. Még kisebb azoknak a kormányoknak a száma, amelyek hajlan-

dók vagy képesek határozott rendszabályokkal meg is valósítani ezt a döntést.

Ha egyszer valóban elszánják magukat, és szembenéznek a problémával, a születésszabályozás tömegek közötti népszerűsítése rendkívül nehéz feladat, főképpen a legszegényebb országokban és a szegényebb néprétegek körében. Még ha rendelkezésre áll is az új születésszabályozási technika, ennek eljuttatása az egyes falusi családokhoz szinte leküzdhetetlen akadályokba ütközik.

A népesség fiatal korátlaga miatt – ami önmagában is az eddigi nagyfokú termékenység egyik tényezője – hosszú időbe telik majd, amíg a csökkenő termékenység a népességnövekedés jelentős visszaesésével jár. Különösen lényeges, hogy a jövőbeni munkaerő – akárcsak a jövőbeni szülők serege – már megszületett, vagy hamarosan meg fog születni, miközben a születésszabályozást fokozatosan terjesztik el. A munkaerő létszáma ezért egészen a század végéig továbbra is körülbelül 2-3 százalékkal nő majd.

Az iparnak nem áll módjában, hogy záros időn belül jelentősen növelje a nettó munkaerő-szükségletet. A „visszahatási effektusok" következtében a gyáriparban foglalkoztatott összes munkások száma (beleértve a kisipart meg hagyományos kézműiparokat is) esetleg hosszabb időn át éppenséggel még csökkenhet is az iparosítás következtében.

A többi városi foglalkozási ágban, főképpen a kiskereskedelemben meg a szolgáltatóiparokban, már amúgy is túlteng a nagymértékben kihasználatlan munkaerő. De még ott sem csökken a mezőgazdasági munkaerő, ahol gyors ütemben növekszik a mezőgazdaságból a nagyvárosi nyomornegyedekbe özönlő menekülők száma (s szinte valamennyi fejletlen országban megfigyelhető ez a jelenség), hanem rendszerint tovább nő, egyes országokban igen gyorsan.

A mezőgazdasági munkaerő növekedésének természetes hatása, hogy fokozza a földtulajdon felaprózását. S ami még lényegesebb, általában lefelé szorítja az embereket a gazdasági és társadalmi ranglétrán: a földtulajdonosokból bérlők, a bérlőkből föld nélküli munkások válnak, a kisbirtokok területe pedig egyre csökken. A népességnövekedés tehát önmagában is a mezőgazdaságban érvényesülő társadalmi és gazdasági egyenlőtlenséget fokozó erő.

Helytálló az a megállapítás, hogy a fejletlen országok mezőgazdasága általában *extenzív, s ellentétben az igen elterjedt nézettel, nem munkaigényes irányban fejlődik.* A munkaerőnek túlságosan nagy hányada egyáltalában nem dolgozik, s azok is, akik dolgoznak, rövidített napi munkaidőben foglalkoztatottak, s gyakorta év közben hosszú időszakon át munka nélkül vannak. Munkaintenzitásuk csekély. A munkaerő tehát jelenleg igen nagy mértékben kiaknázatlan. Az ésszerű agrárpolitikának a munkaráfordítás és hatékonyság, s ennek következtében a munkatermelékenység meg a hozamok növelésére kell törekednie.

Ennek lehetőségét az a tény bizonyítja, hogy az átlag hozamok nemcsak igen alacsonyak, de az egyes megművelt földegységek szerint is nagymértékben különböznek, még ha a befolyásoló tényezők (földterület nagysága, talaj, éghajlat, a rendelkezésre álló és közismert technológia) állandóak is.

A technikai haladás nem alkalmazható rendszeresen, ha egyidejűleg nem támasztanak fokozott követelményeket a munkaráfordítással és hatékonysággal szemben. Alkalmazásának tehát javítania kell egy olyan mezőgazdasági politika kilátásain, amely a munkaerő nem kielégítő hasznosításának csökkentését tűzi ki céljául.

Sok nehézséget kell leküzdenie egy fejlettebb technika maradéktalanabb alkalmazásának megvalósításáig, füg-

getlenül attól, hogy e technikai vívmányok már ismertek, vagy csak legújabban váltak hozzáférhetővé. A nehézségek szinte kivétel nélkül *a földtulajdon és földbérlet rendszerében* gyökereznek, mely ugyan eltérő az egyes fejletlen országokban, általában azonban akadályozza a munkaerő hasznosítását, különösen pedig a fejlettebb technika széles körű bevezetését gátolja.

A földreform követelését nemcsak a gazdasági és társadalmi igazságosság utáni vágy, hanem elsősorban a föld és a munkaerő nagyobb termelékenységének elodázhatatlan követelménye indokolja. Csakis a földreformmal együtt vezethetnek sikerre azok a kísérletek, amelyek a hozamokat a mezőgazdasági technika tökéletesítése révén próbálják növelni.

Az egyes fejletlen országok viszonyaitól függően, a földreformnak különböző formákat kell öltenie. A termelékenység szemszögéből tekintve minden földreformnak olyan *kapcsolatot kellene kialakítania az ember és a föld között,*[1] ami lehetővé tenné és ösztönözné a föld megművelőjét arra, hogy többet, szívósabban és hatékonyabban dolgozzék, s minden számára mozgósítható pénzt a hozamok növelésébe és a talaj megjavításába fektessen, mindenekelőtt pedig saját munkaerejét aknázza ki maradéktalanul e célok elérésére.

A legtöbb – bár nem mindegyik – fejletlen országban a földreform a hatalom egyenlőtlen megoszlását tükröző látszatreform volt. Az utóbbi években mind a fejletlen, mind a fejlett országokban szinte teljesen megszűntek még a földreformmal kapcsolatos viták is.

Ellentétben az általánosan hangoztatott indítékokkal,

[1] Erich H. Jacoby jelenleg a Stockholmi Egyetem Nemzetközi Gazdasági Tanulmányok Intézetében tanulmányokat folytat e kérdésre vonatkozóan. Munkája eredményét a londoni André Deutsch kiadó adja majd ki *Man and Land. The Key Issue in Development* címen. Különösen nagy gondot kíván fordítani Latin-Amerika problémáira

az intézményes reformra irányuló valamennyi többi kísérlet, a helyi önkormányzatok által adminisztrált különféle típusú szubvencionált segély és a különböző szövetkezeti elképzelések a földreform hiányában azzal jártak, hogy megkerülték az egyenlőség problémáját. E többi reform voltaképpen többnyire a falusi felsőbb rétegeknek kedvezett, s így nem csökkentette, hanem növelte az egyenlőtlenséget a mezőgazdaságban.

A fentiekben összefoglalva megismételtem a 4. és 5. fejezet végén levont néhány legfontosabb következtetést. A mezőgazdaságban fennálló egyenlőtlenség és alacsony termelékenység problémái az utóbbi esztendőkben akuttá váltak, amióta *új, nagy hozamú gabonafélék állnak rendelkezésre, és tért hódít a „zöld forradalom" látomása.* (L. 4. fejezet, III. rész.)

Sok országban, így a legszegényebb és legnépesebb fejletlen országok közül kettőben: Pakisztánban meg Indiában, a tökéletesített gabonavetőmagvak hozzáférhetősége néhány jelentős és haladó szellemű gazda számára egyes körzetekben azt eredményezte, hogy a hozamok rendkívül nagy mértékben, gyakran a korábbinak többszörösére emelkedtek. Joggal reménykedhetünk, hogy a fejlődés átterjedhet ezen országok más körzeteire, sőt a fejletlen világ más részeire is.

Ez a fejlemény váltotta ki azt, amit én technokrata eufóriának nevezek. Ennek egyik fontos következménye, hogy a földreformmal kapcsolatos minden további megfontolást már-már véglegesen sutba dobtak.

Azt a reményt hangoztatják, hogy az élelmiszerhiányban szenvedő országok, közöttük a két említett ország is, hamarosan „önellátó lesz élelemben", vagyis függetleníti magát az élelemimporttól. Ezek szerint a legjobb úton haladunk afelé, hogy elhárítsuk, vagy legalábbis elodázzuk a harmadik világot fenyegető éhínséget.

Ez az okfejtés szokásos formájában láthatóan *nem számol semmiféle javulásra a fejletlen országok néptömegei körében elterjedt alacsony és hiányos táplálтságot illetően,* amelyre már utaltam a 4. fejezet I. szakaszában. Az ilyen haladásnak az lenne az előfeltétele, hogy a szegényebb néprétegek jelentősen többet keressenek, s így részükről nagyobb kereslet mutatkoznék több kalória, több fehérje és védőétel iránt, ami viszont gyakran tovább fokozná a keményítőben dús termények iránti igényt. A mindezeket a szükségleteket szem előtt tartó „élelmiszer-önellátás" esetében az eddiginél jóval magasabb termelési szintet kellene elérni.

A tehetős, haladó szellemű gazdatípus, aki belevághat az olyan gazdálkodásba, ahol föl is használhatja az új típusú gabonavetőmagvakat, kétségtelenül érzékenyen reagál az árakra. S amikor ma már olyan aggályok hallatszanak, hogy túlságosan nagy kínálat mutatkozhat élelemben, ami leszoríthatja az árakat, és még az ilyen természetű gazdálkodást is kevésbé kifizetődővé, sőt ráfizetésessé teheti, úgy ez ismét csak annak a bizonyítéka, hogy a jelenleg elégtelenül táplált tömegek részéről nem várnak semmiféle nagyarányú tényleges élelem-keresletnövekedést.

Az eddigiekben éppen csak futólag érintettem a „zöld forradalom" ábrándja által kiváltott gazdasági és társadalmi problémákat. A lényeg az, hogy az új lehetőségek csak öntözött földekkel rendelkező gazdák előtt állnak nyitva, akiknek kellő tőkéjük van, műtrágya beszerzésére és az intenzív gazdálkodáshoz szükséges egyéb áruk és felszerelések vásárlására. Megkönnyíti helyzetüket, hogy bármennyire is hasznot hajtóvá válnak gazdaságaik, mindenkor adómentességet fognak élvezni. Az önellátásra termelők túlnyomó többsége részére azonban,

legyenek részes bérlők vagy önálló törpebirtokosok, *az új lehetőségek elérhetetlenek maradnak.*

A 4. fejezet II. szakaszában hangsúlyoztam, hogy a tökéletesített technika általában fokozza a munkaerőszükségletet. Ugyanez vonatkozik a gépesítésre is, amikor nem közvetlenül munkaerő-megtakarító jellegű. A fejletlen országok kormányainak az import, valamint az iparvállalatok és ipari beruházások szabályozása révén általában módjukban áll ezen új típusú kapitalista gazdálkodás keretében leállítani a munkaerőt megtakarító gépesítést.

A döntő kérdés azonban az, vajon élnek-e a kormányok ezzel a lehetőséggel. A mezőgazdasági vállalkozók el fogják foglalni, vagy már el is foglalták helyüket az ország hatalmi elitjének soraiban. A kormányzat és a közigazgatás minden szinten „erőtlen" ezen osztály követeléseivel és nyomásával szemben, és könnyűszerrel rábírható a „lepaktálásra". Szinte bizonyosra vehető, hogy fokozatosan jelentős beruházásokat eszközölnek majd munkamegtakarító gépek bevezetésére is, ami csökkenti a munkaerő-szükségletet.

A 4. fejezet II. szakaszában rámutattam arra, hogy néhány latin-amerikai országban nyilvánvaló tendencia mutatkozik munkaerő-megtakarító technika bevezetésére. Az olyan jellegű országokban, amilyen például India, aggasztó tünet, hogy semmi sem mutat olyasféle politika vagy kutatás érvényesítésére, ami a munkaigényes, egyszersmind nagy termelékenységű mezőgazdaság megvalósítását tűzné ki céljául.

A munkaerőt megtakarító technika bevezetése azután majd kihat minden más fejlődésre, amely a fejletlen országokban általában növeli a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenséget, és gátolja a mezőgazdaságból élők alsóbb rétegeinek felemelkedését. A legfontosabb következmény az, hogy gyors ütemben növekszik a mezőgaz-

daságban megrekedő munkaerő – s ez a folyamat olyan arányokat ölt, hogy a felesleges munkaerő már a nagyvárosi nyomornegyedekbe sem tud menekülni.

Fejtegetéseim a mezőgazdaságra vonatkoztak, ami minden fejletlen országban egyértelműen a gazdaság legfontosabb része.

A fejletlen országok többségében jelenleg megfigyelhető folyamatokban nyomát sem találjuk annak, hogy a mezőgazdaságban fennálló társadalmi és gazdasági egyenlőtlenség nem nő majd tovább – sőt, minden valószínűség szerint a folyamat még föl is fog gyorsulni. A földreform követelése szinte mindenütt elhalkul, részben a „zöld forradalom" ábrándjának hatására, amit az agrárprobléma megoldásaként ünnepelnek.

Hathatós földreform hiányában aligha reménykedhetünk abban, hogy valamennyi többi intézményes reform (például a községfejlesztés, a mezőgazdaság kiterjesztése és a hitelszövetkezet) nem torzul el, s nem a jobb módúak érdekeit szolgálja majd. Az új mezőgazdasági technika hozzáférhetővé válik, s ez arra készteti majd a kormányokat, hogy azokat segítsék, akik legjobban tudják hasznosítani a technikát – tehát az anyagi eszközökkel rendelkező gazdákat.

S ha ekkor ezek a vállalkozók – márpedig ettől tartok – ugyancsak munkaerőt megtakarító gépeket kezdenek alkalmazni, s ezzel csökkentik a munkaerő-keresletet, ugyanakkor a már amúgy is nem kellően hasznosított munkaerő gyors ütemben tovább növekszik, a „zöld forradalom" hatása végső fokon az lesz, hogy példátlan arányokat ölt a munkaerő kihasználatlansága.

Amit közkeletűen, de pontatlanul mezőgazdasági „munkanélküliségnek" vagy „nem kielégítő foglalkoztatottságnak" neveznek, ebben az esetben a hetvenes évekre (márpedig ezt nevezik Második Fejlesztési Évtizednek)

valóban katasztrofális méreteket ölthet. E fejlődés másik aspektusa a falusi tömegek fokozódó elnyomorodása lenne.

Ilyen körülmények között a nagyvárosi nyomornegyedek felé irányuló népvándorlás szinte bizonyosan folytatódik, s feltehetőleg még az eddiginél is nagyobb tömegeket ragad magával. A modern ipar növekedése, mint említettem, kevés olyan új foglalkoztatási lehetőséget nyit meg, amely valóban növelné a munkaerő-szükségletet. A fejletlen országokban számos városi foglalkozás túltelítődött a nagymértékben kihasználatlan munkaerő következtében.

A mezőgazdaságból a nagyvárosok szörnyűséges nyomornegyedeibe özönlő menekülteket valójában nem integrálják a városi közösségek. E tömegek voltaképpen csak a legalsó falusi rétegek azon elemeinek szórványai, amelyek fölöslegessé váltak a mezőgazdaságban a munkaerő megnövekedése következtében egy olyan mereven rétegezett társadalomban, amelyben a technikai fejlődés is korlátozott, a munkaerő felhasználása tekintetében pedig egyre inkább zsákutcába jut.

A fejletlen országokban a nagyvárosok ezen legalsó rétege a legtöbb város lakosságának túlnyomó többségévé válhat. S még a városokban is az lesz a legégetőbb probléma, hogy *a munkaerő egyre inkább fölöslegessé válik, elfecsérlődik, s ennek tömegnyomor a következménye.*

Más folyamatok is alátámasztják a fejletlen országokban uralkodó egyenlőtlenség fenntartását, sőt fokozódását. Így például a fejletlen országok többségében, s éppen a legszegényebbekben, *az oktatást* nem használják fel hatékonyan társadalmi és gazdasági változások eszközeként (l. 6. fejezet).

Számos országban az oktatás napjainkban nem a

gazdasági és társadalmi egyenlőtlenség ellensúlyozását tekinti céljának, sőt még csak nem is készíti föl a tömegeket arra, hogy ragadjanak meg minden kínálkozó lehetőséget a fejlesztésben való részvételre. Ehelyett gyakran arra használják, hogy segítségével fenntartsák a felsőbb osztály tagjainak művelődési monopóliumát, és továbbra is fenntarthassák örökölt „jogcímüket" arra, hogy ne kelljen bepiszkolniuk kezüket. Az oktatás tehát lényegében fejlődésellenessé válik. Különféleképpen hiúsítják meg a fejletlen országokban azokat a törekvéseket, amelyek arra irányulnak, hogy a néptömegek elsajátítsák a funkcionális írni-olvasni tudást.

Szinte valamennyi fejletlen országban olyan felsőbb osztályú csoportok kezében összpontosul *a politikai hatalom,* amelyek általában meggátolják a tömegek érdekét védelmező és szolgáló hatékony reformok megvalósítását. Nyugati és hazai közgazdászok segítségével még elméletileg is alátámasztották eljárásukat, azt állítva, hogy az egyenlőtlenség, sőt a fokozódó egyenlőtlenség természetes jelenség egy „fejlődő országban", mi több, a gazdasági haladás előfeltétele. Márpedig ez hamis elmélet (l. 3. fejezet).

Mindenütt dühöng és rendszerint terjed *a korrupció.* A fejlesztési problémákkal foglalkozó szakirodalom általában elhallgatja ezt a kérdést. Még az is megesik, hogy megtévesztően úgy tüntetik fel, mintha kedvezően befolyásolná a „fejlődő országok" fejlődését (l. 7. fejezet).

A fejlett országok közvetlen magánberuházások és állami segélyek révén gyakorolt *befolyása* ritkán irányul nagyobb egyenlőség megteremtésére. Többnyire a társadalmi és politikai reakciót segíti (l. 9–11. fejezet).

Időközben azonban megakadályozható vagy elodázható *a fenyegető „éhínség-válság"* abban a korlátozott értelemben, ahogyan általában használják e kifejezést

(vagyis hogy a termelés nem növekedik elég gyorsan a fejletlen országokban, s így nem fedezi még a szegény néprétegek alacsony táplálkozási szintjén sem a tényleges szükségletet).

S ugyancsak időközben az állam, a helyi tőkések és a gyakran közös vállalatokon keresztül operáló külföldi konszernek modern iparüzemeket létesítenek. *Növekedésnek indul majd a gazdaság egész modern szektora.* Ennek a szektornak a növekedése – beleértve az ipart, a közlekedést, az energiatermelést, a pénzintézeteket és a felsőfokú műszaki képzés intézményeit – fontos konstruktív lehetőségeket nyithat meg az egész gazdaság átalakítása és növekedése előtt. Ehhez azonban azt kellene föltételezni, hogy valamiféle tervezett elgondolás nyomán érték el ezt az eredményt, s különösen azt, hogy egyeztették e politikát a munkaerő kihasználására és a termelékenység fokozására irányuló erőfeszítésekkel a mezőgazdaság és a nagyvárosi nyomornegyedek önellátó szektoraiban.

Rendszerint azonban nem így történik. A modern szektor többnyire elszigetelt marad. Hoztak is, hoznak is majd a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (International Labour Organization – ILO) ösztönzésére törvényeket az ebben a szektorban dolgozók munkafeltételeinek és szociális biztonságának szabályozására, s keresetük jóval meghaladja a környező mezőgazdaságban és városi nyomornegyedekben élők jövedelmét. Gyakran már megközelítik a „középosztály" státuszát.

Ha ugyanakkor a csak saját fogyasztásra termelő gazdaságokban, a föld nélküli mezőgazdasági munkások és a városi nyomornegyedekben élők körében növekszik a munkaerő nem kielégítő hasznosítása, s ennek következtében a nyomor, a kis modern szektor még a gyarmati időknél is fokozottabban válik majd szigetté. A „továbbgyűrűzési hatások" napjainkban gyengék,

és még gyengébbekké válhatnak a felsőbb osztály és legalsóbb társadalmi csoportok közötti szakadék elmélyülésével.

A munkások védelmére hozott egyetlen rendelkezés sem alkalmazható e legalsóbb társadalmi csoportok viszonyaira. Még akkor sem valósítanák meg azokat, ha történetesen törvénybe is iktatnák őket. Egyszerűen nem lehet érvényt szerezni az ilyen rendelkezéseknek.

Végül, időközben a hagyományos szemléletű közgazdászok és a kormányközi szervezetek titkárságai – kritikátlanul használva a nemzeti jövedelem vagy nemzeti termék „növekedésére" vonatkozó felületes összesített adatokat, s figyelembe sem véve, voltaképpen mi is növekszik, s vajon nemzeti szemszögből valóságos növekedésről, vagy pedig csak negatív fejlemények okozta költségekről van-e szó, szem elől tévesztve a termékek elosztásának módját és általában valamennyi „nemgazdasági tényezőt" – esetleg meggyőzhetik önmagukat és a nagyközönséget arról, hogy *a „fejlődő országok" valóban fejlődnek* (l. 8. fejezet).

Mielőtt a fejletlen országok politikai dinamizmusának kérdésére térnék, még egy problémát kívánok tisztázni. Ezeknek az országoknak a gazdasági és társadalmi helyzetét és fejlődését gyakran *kizsákmányolásként* jellemzik. Ez a szemlélet, ha nem a klasszikus értékelmélet Marx által kialakított specifikus formájával kapcsolatos, többnyire pontatlan és félreérthető.

Ebben az összefüggésben figyelmen kívül hagyom, hogy a klasszikus „érték"-elmélet – amelyet Marx is, Ricardo is az áru előállításához szükséges munkaerő költségeként határoz meg – metafizikus és a természetjogfilozófia kinövése,[2] s így tudományos elemzés

[2] Myrdal: *The Political Element in the Development of Economic Theory* (Cambridge, 1965). 3. fejezet (61. l.-tól).

során nem alkalmazható. Marx a kizsákmányolást „értéktöbbletként" határozza meg, amelyet a munkaadó elrabol a munkástól.

A mezőgazdaság és a városi nyomornegyedek nem kielégítően hasznosított munkaerői azonban sokkal roszszabb sorban élnek, mintsem a kizsákmányolás ezen vagy bármely egyéb olyan definíciójából következhetne, miszerint a termék egy részét ellopják a munkásoktól. A nem kellőképpen hasznosított munkaerő nyomorúságának és egyben elnyomorodásának legfőbb oka az, hogy nagyon keveset, vagy éppenséggel semmit sem termel.

Az, hogy ebben a szituációban a földesurak, pénzkölcsönzők, valójában a felsőbb rétegek egészükben „kizsákmányolhatják" a munkaerőt, mert roppant keveset fizetnek a munkásoknak, s a földesurak esetében rendkívül nagy hányadot sajátíthatnak ki a bérlők csekély termeléséből, továbbá hogy általában széltében-hosszában dívik a szegények és kiszolgáltatottak becsapása – csupán a munkaerő nem kielégítő foglalkoztatása sokkal alapvetőbb jelenségének megnyilvánulása. Hiábavalók azok a kísérletek, amelyek e tüneteket, de nem a mélyebben rejlő okokat támadva próbálnak küzdeni a szegénység ellen; nyilvánvalóan bizonyítja ezt például Indiában számos törvény sorsa, amely megkísérelt minimális béreket bevezetni a mezőgazdaságban, és védelmet nyújtani a bérlőknek.

Ha közelebbről vizsgáljuk, voltaképpen mi is történt és történik még ma is a fejletlen országokban, megállapítható, hogy a munkaerő egyre nagyobb méreteket öltő kihasználatlanságát s az ebből következő tömegnyomort a munkaerő gyors növekedésének és a gazdasági, valamint technikai változásoknak együttes hatása idézi elő – s mindebből rendkívül egyenlőtlen gazdasági, társadalmi és politikai rendszer alakul ki. *A munkaerő* nagy és egyre

növekvő hányada egyszerűen fölösleges, vagy fölöslegessé válik.

Hasonlóképpen, a fejlett és fejletlen országok közötti egyre mélyülő jövedelem-rést, valamint az utóbbi országok szegénységét azok az ottani fejlemények okozzák, amellyekkel e könyv II. részében foglalkoztam, valamint azon gazdasági kapcsolatok, amelyeket a fejletlen országok korábbi gyarmatosító országaikkal fenntartanak, s melyeket a III. részben, különösen pedig a 9. fejezetben elemeztem. Nem pusztán csak a kizsákmányolás következményei, amennyiben e fogalmat értelemszerűen és egyértelműen alkalmazzuk.

Ha az egész indiai szubkontinens hamarosan egy milliárdra szaporodó lakosságával egyetemben holnap elsüllyedne az óceánban, ez mindössze kisebb zavarokat okozna a nemzetközi kereskedelem diagramjaiban, valamint a fejlett országok termelésében, fogyasztásában, béreiben és egyéb jövedelmeiben, értékpapír-árfolyamaiban stb. Nemzetgazdaságuk szinte észre sem venné a katasztrófát. A fejlett országoknak alig kell valami Pakisztán és India termékeiből, míg ezeknek az országoknak rengeteg mindenre szükségük van az iparilag fejlett világból.

A fejletlen országok sok egyéb problémájához hasonlóan, ennek a párhuzamát is megtalálhatjuk az Egyesült Államok szegénység-problémájában. Nem vitás, a nyomornegyedek lakóit alantas módon számtalanszor becsapják: uzsoralakbéreket és sok más tekintetben is túlzott árakat számítanak nekik, leszorítják béreiket az egészségtelen munkahelyeken stb. S persze létezik nyílt hátrányos megkülönböztetés is, legfőképpen négerekkel szemben.

Az Amerika vidéki és nagyvárosi nyomornegyedeiben élő nagy lélekszámú legalsó osztálynak alapvető problémája azonban, hogy tagjai nem szerezhetik meg azt az

iskolázást, szaktudást és egyéb jellegzetes személyes képesítést, amely nélkül a modern gazdasági életnek nem lehet szüksége rájuk. A párhuzam ez esetben még szembeszökőbb: érvényesül egy olyan trend, amely ennek a társadalmi ranglétra legalsó fokán álló osztálynak a munkája iránti tényleges keresletet tovább csökkenti, sőt azt egyre inkább fölöslegessé teszi.[3]

Ha az Egyesült Államokban eltűnhetnének a munkanélküli és nem kielégítően foglalkoztatott nyomornegyed-lakók, sőt, ha a nyomornegyedek valamennyi lakója egy csapásra eltűnne, csupán átmeneti módosításokat kellene végrehajtani, de a nemzetgazdaság nem látná különösebb kárát. A korrekciók végrehajtása után az amerikai nép többsége ugyanolyan jól élne, mint annak előtte – talán még jobban is, hiszen az ország megszabadulna azoktól a tetemes folyó kiadásoktól, amelyek a nymornegyedek és a nyomornegyed-lakók eltartásának velejárói. Ez a szörnyű igazság, noha az amerikai kisember ma még nem hajlandó számot vetni vele.

Amerika számára az lenne az orvosság, ha hosszabb időn át nagy beruházásokat eszközölne legalsó rétege oktatásába és általános jólétének emelésére, s így bekapcsolná e réteg tagjait a nemzet életének és munkájának fő áramkörébe, fokozná lehetőségüket, hogy eleget tehessenek az irántuk mutatkozó keresletnek. Ezt neveztem „Amerika saját szegényeivel szembeni adósságának".[4] S ezt az adósságot ki kell egyenlíteni, nehogy a nemzet szétrobbanjon és széthulljon.

Bizonyos vagyok benne, hogy e hatalmas beruházások kifizetődőnek bizonyulnak – nagyon hosszú távon. Ame-

[3] Myrdal: *Challenge to Affluence* (New York, 1965), 3. fejezet (40. l.-tól) és másutt; továbbá *An American Dilemma Revisited: The Racial Crisis in Perspective* (New York, 1970).

[4] *An American Dilemma Revisited.*

rika ezt bízvást megengedheti magának. Rövid távon azonban terheket ró majd évi jövedelmére.

Amikor egyszerű amerikaiak, liberálisok is, reakciósok is, hazájuk gazdagságával kérkednek – s úgy vélik, nyakló nélkül költhetik a közpénzeket jelentéktelen vagy éppenséggel értéktelen dolgokra, csak hogy kielégítsék a lakosság igényeit –, ez azt bizonyítja, hogy ma még nem ismerték fel kellőképpen a szegényekkel szembeni adósságukat.

Mind az egyes fejletlen országok, mind a fejletlen és a fejlett országok közötti (valamint az Egyesült Államokon belüli) egyenlőtlenség kérdése kétségtelenül *az igazság és a vagyoni újrafelosztást célzó reformok szükségességének erkölcsi szemszögéből* is megítélhető. E könyvben mindvégig ezt a szemléletet érvényesítettem.

A fejletlen országokon belüli nagyobb egyenlőség belső problémáját illetően, változtatni kellene az egész gazdasági rendszeren, legfőképpen a földtulajdonon és a földbérleti rendszeren. Ami pedig a nemzetközi egyenlőség kérdését illeti, a fejlett országoknak több segélyt kellene adniuk, és olyan kereskedelempolitikát kellene bevezetniük, amely kedvez a fejletlen országoknak, s nem diszkriminál velük szemben, ahogyan az ma történik.

Mindezt elsősorban emberi szolidaritástól és együttérzéstől vezéreltetve kellene megtenniük. S különösen a belső egyenlőség problémájával kapcsolatban, reformokra van szükség *a munkaerő és a termőföld termelékenységének növelésére* is.

A reformokat az igazságosság, az egyenlőség és a termelékenység fokozása alapján kell követelni. A kérdéseket csak összezavarják, ugyanakkor túlságosan is könnyen megoldhatóknak tűnnek, ha az értéktöbblet és a kizsákmányolás régi metafizikus elméletének köntösébe bújtatjuk őket.

Így például a fejletlen országokban a külföldi beruhá-

zók gyakran hivatkoznak arra, hogy a helyi piaci szintet jóval meghaladó béreket fizetnek, de ez még nem ad választ arra, vajon jelenlétük és tevékenységük valóban előnyös-e a fejletlen országok számára.

A megelőző fejezetekben részletesen foglalkoztam ezekkel a kérdésekkel. Fő tételem szerint a fejlődés meghatározása így hangzik: *egymástól kölcsönösen függő feltételek rendszerének felfelé irányuló mozgása;* a „gazdasági növekedés" – feltéve, hogy megfelelően definiálható és mérhető – csupán egyike a számos okozatilag összefüggő feltételek kategóriáinak.[5] Általában „társadalmi viszonyoknak" nevezett egyéb feltételek megjavításának feltartóztatása vagy éppenséggel romlása ezeknek az újonnan létrehozott nemzeti közösségeknek szétbomlására vezető tendenciát vált ki. Ha eltűrjük, hogy a jelenlegi trendek folytatódjanak, az egész fejlődési folyamat előbb-utóbb csikorogni kezd, lelassul, s végül bekövetkezik az általános hanyatlás.

A fejlesztési problémával kapcsolatos háború utáni elfogult szemlélet rendszerint éppen ezt leplezte el a fejletlen országokban (l. 1. fejezet). Ezt az érvelést fogalmazta meg nemrégiben az Egyesült Nemzetek Szervezete egyik szakértői csoportjának stockholmi konferenciája;[6] hadd idézzem a konferencia jelentésének első bekezdését:

„Általános szokássá vált a múltban, hogy éles határvonalat húztak a ‚gazdasági' jelenségek és a ‚társadalmi' jelenségek közé, szembeállították a társadalmi és a gazdasági fejlődést, a gazdasági és a társadalmi célkitűzéseket, a gazdasági és a társadalmi tényezőket stb. Ezt részben a fejlődési folyamat szűk látókörű megítélése okozta, ami olyannyira

[5] Uo. 2. függelék, II. rész (185.1.-tól).

[6] United Nations, *Report of the Expert Group Meeting on Social Policy and Planning.* Commission, for Social Development, 21. ülés, Genf, 1970. március 4–10. (E/Cn. 5/445, 1969. október 21.) Soksz.

jellemezte a régebbi közgazdasági elméleteket: ezek messzemenően leegyszerűsített és nagymértékben összesített változókkal dolgozó ökonometrikus modelleken alapultak. Ez az elméleti iskola befolyással volt az országos szintű tervezési módszerekre és eljárásokra (a fejlődő országokban), valamint átfogóbb gazdasági tervezésre és az Egyesült Nemzetek Szervezetének e térségekben végzett munkájára. Ez a módszer, amely viszonylag egyszerű modelleket, könnyen kvantifikálható változókat, például BNT, tőkeberuházási, export- és importadatokat alkalmaz, arra vezet, hogy szem elől tévesztik a fejlődési folyamat néhány igen jelentős tényezőjét és aspektusát. Így figyelmen kívül hagyják mindazt, ami az osztályok, földrajzi területek, szektorok, korcsoportok, városok és vidék közötti jövedelem- és életszínvonal-különbségekre, mindazt, ami az emberi fejlődésre vonatkozik (egészségügyi, oktatás-, gyermek-problémák), és nem veszik tekintetbe a fogyasztással, tehát a táplálkozással, lakásépítéssel, szociális szolgáltatásokkal kapcsolatos kérdéseket. Ezekhez a figyelmen kívül hagyott tényezőkhöz még hozzá kell adnunk a társadalmi rétegződés döntő fontosságú problémáját és a szűken értelmezett gazdasági modellek hatókörén kívül eső számos egyéb aspektust, legfőképpen a munkaerő igen nagymérvű ki nem elégítő foglalkoztatottságát. Figyelembe véve ezeknek a kérdéseknek nagy jelentőségét a fejlődés folyamatában, a Csoport véleménye szerint *elérkezett az ideje annak, hogy a fejlesztés-elemzés és -tervezés gazdasági szemléletét olyan társadalmi szemlélettel egyesitsük, amely merőben más természetű, és relevánsabb lenne a fejlődő országok legközelebbi évtizedben felmerülő problémáit illetően.*" (Kiemelés a szerzőtől.)

14. fejezet

POLITIKAI DINAMIKA DÉL-ÁZSIÁBAN

A fejletlen országokban végbemenő gazdasági és társadalmi változásokról a 13. fejezetben csupán nagy vonalakban adtam áttekintést. Az egyes országok között jelentősek a különbségek. Mégis úgy vélem, a vázolt fejlemények többé-kevésbé jellemzik azt, amit a fejletlen országok népeinek túlnyomó többsége napjainkban átél – s a jövőben is ez lesz a sorsa, ha nem változtatnak radikálisan a politikai irányvonalakon, hogy megfordítsák a fejlődés jelenlegi irányát.

Még ha a gazdasági és társadalmi feltételek és tendenciák meglehetősen hasonlóak is, korántsem biztos, hogy a politikai fejlemények is hasonlóak lesznek. Az *Asian Drama*-ban Dél-Ázsia számos országa politikai fejlődésének áttekintése során megjegyeztem, hogy *a politikai fejlődésben nagyobbak az eltérések, mint bármely más tekintetben.*

Az indiai politikai fejlődés tanulmányozására felvázolt modellnek tehát alig volt jelentősége a térség más országai hasonló típusú fejlődésének elemzése szempontjából.

Nagy általánosságban úgy fogalmaznám, hogy *nem sokra becsülöm a fejletlen országok politikai fejlődésének erősen leegyszerűsített modelljeit,* amelyeket nemrégiben dolgoztak ki a politikai tudományok új iskolájának közgazdászokkal versengő képviselői.

Ezeknek a modelleknek nincsen prognózisértékük. Kifejtettem már alaposan átgondolt véleményemet, miszerint képtelenség előre megjósolni akár egyetlen fejletlen ország esetében is, milyen típusú kormányzata lesz mától számított öt év múlva.

Az ilyen típusú országok jövőbeni politikai fejlődésével kapcsolatos fejtegetéseknek ehelyett *alternatív lehetőségek* széles skálájával kell foglalkozniuk, s azzal: milyen következményekkel járhat, ha egyik vagy másik alternatívát megvalósítják. Igaz, léteznek általános trendek is – ilyen például a katonai struktúra egyre növekvő jelentősége, A társadalmi és gazdasági területen érvényesülő folyamatokhoz hasonlóan azonban ennek is különböző lehet az egyes országok politikájára gyakorolt hatása.

Minden társadalomtudományi kutatás inherens vonása, hogy valamely fejlődést igen sokféle erők alapján elemez. A politikai fejlemények vizsgálatakor azonban nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a történelem nem végzetszerű, hanem emberek által alakított, s a kutatás menete a még csak a jövőben hozott döntésektől, jövőbeni cselekvésektől függ. Gyakran megesik, hogy egyének vagy egyének csoportjai olyan stratégiai pozícióba jutnak, ahol cselekvésük irányának megválasztása mélyreható és hosszan tartó következményekkel járhat, amelyek hatása még a politikától távol eső területekre is kiterjed.

Indiában Dzsawaharlal Nehrunak lenyűgöző, s különösen kezdetben vitathatatlan volt a pozíciója a politikai életben, különösen Sardar V. J. Patel halálát követően. Állhatatosan hangsúlyozta, hogy a brit uralom alóli politikai felszabadulás nyomán társadalmi és gazdasági forradalomra van szükség. Írásaiban fölvázolta az elengedhetetlenül szükséges gyökeres reformok irányát,

és a Nemzeti Kongresszus radikális szárnyával összefogva sikerült több ilyen reformkövetelést határozatként is elfogadtatnia a Kongresszus Párttal.

Ha Nehru ekkor – még a Kongresszus Párt szakadását is megkockáztatva – nem elégedett volna meg azzal, hogy beszédeiben szüntelenül visszatérjen radikális elgondolásaira, miközben elodázta a társadalmi és gazdasági forradalmat, hanem erőteljes politikai akciókba fogott volna a reformok minél előbbi valóra váltására – India történelme merőben másként alakult volna.

Nyílt kérdés, vajon mi történt volna, ha Mohandas Gandhit nem gyilkolták volna meg mindjárt az indiai függetlenség első napjaiban, s ismét visszanyerte volna régi lendületét. Hasonlóképpen nyílt kérdés az is, vajon mi lett volna állásfoglalása például azzal kapcsolatban, hogy az egész országot behálózó összejátszás és korrupció révén elodázták a földreformot és földbérleti reformot.

Ha Pakisztánban az 1958. évi sikeres és sokat ígérő kezdet után Ayub Khan több megértést tanúsított volna e roppant szegény és iszonyú egyenlőtlenségeket rejtő ország társadalmi és vagyon-újrafelosztási szükségletei iránt, ha kiirtotta volna a korrupciót, mindenekelőtt pedig visszatartotta volna családját, és maga is óvakodott volna korrupt ügyletektől, talán még ma is hatalmon lehetne. S akkor Pakisztán történelme az elmúlt tíz évben és az elkövetkező évtizedekben is egészen másként alakulhatott volna.

Mindezzel azt szeretném nyomatékosan hangsúlyozni, hogy noha léteznek nagyon általános társadalmi és gazdasági viszonyok és tendenciák (ilyen például a munkaerő nem kellő kihasználásának a megelőző fejezetben megvilágított elemzése), ezek főképpen nehézségeket támasztanak a politikai közélet aktív szereplőinek, vagy az általuk megvalósítható terveknek szabnak korlátokat.

Szükségesnek tartottam, hogy kifejtsem mindezeket a kifogásaimat. Legfőképpen pedig azt kell hangsúlyozni, hogy a *politikai dinamika területén rendkívül ingatag a fejletlen országokkal kapcsolatos mindennemű általánosítás.*

Könyvem elemzéseinek egyik következtetése, hogy a legtöbb – vagy éppenséggel valamennyi – fejletlen országban gyökeres reformokra van szükség. S ha el akarjuk hárítani a falusi és városi nyomornegyedek néptömegei munkaereje nem kielégítő mértékű hasznosításának veszélyesen erősödő tendenciáját, *sürgősen* meg kell kezdeni, és gyorsan végre kell hajtani ezeket a reformokat.

E könyv második része ismerteti, milyen reformokra lenne szükség. Központi célkitűzésük az egyenlőtlenségen alapuló merev gazdasági és társadalmi rétegződések szétzúzása. A mezőgazdaságban valamennyi kérdés közül a legfontosabb a földreform megvalósítása. A néptömegek között el kell terjeszteni a születésszabályozást. Szükség van az oktatás átorientálására és erőteljes felnőttoktatási kampány megindítására. Ki kell irtani a korrupciót, és szigorúbb társadalmi fegyelmet kell érvényre juttatni.

Az ilyen értelmű reformok ésszerű politikai döntést jelentenének; gyors megvalósításuk *gazdasági és társadalmi forradalomnak* felelne meg.

Mielőtt azonban a továbbiakban megjegyzéseket fűznék a gyakorlati politikai alternatívák közötti választás problémájához, érintenem kell a tényekre és tényszerű összefüggésekre vonatkozó elméleti problémát: miképpen reagál egy hagyományokhoz ragaszkodó társadalom a rákényszerített változásokra? A válasz döntő fontosságú minden ésszerű fejlesztéstervezés számára.

Pontosabban fogalmazva a kérdést: *a fennálló attitűdök és intézmények elleni nagy erejű és gyors támadás valóban olyan hatalmas és tartós ellenállást vált-e ki, hogy*

az egyetlen alternatíva a kis és fokozatos reformok révén történő haladás?

Sajnálatos módon mind ez ideig alig folytattak empirikus kutatómunkát e fontos probléma tisztázására. Néhány modern antropológus egyre több hajlandóságot mutat arra, hogy foglalkozzék a kérdéssel, mintegy szembeszállva a régi iskolával, amely általában statikus szemléletet vallott, és a változást nagyjából a kialakult egyensúlyi helyzet megzavarásának tekintette.

Benjamin Higgins, Margaret Meadet idézve, összefoglalja a szociológusnő következtetéseit az Admiralitás-szigetcsoport Manus szigetén tett látogatásával kapcsolatban azt követően, hogy a második világháborúban a szigetet nagy létszámú amerikai haderő tartotta megszállva. Mead szerint, amennyiben a korszerűsítés támadása eléggé erőteljes, egy hagyományos társadalom gyors ütemben nagy előnyére átformálható anélkül, hogy erős népi ellenállásba és reakcióba ütköznék.[1]

Higgins a következőképpen összegezi saját véleményét:

„Semmi olyan adatunk sincsen, aminek alapján *bizonyosra* vehetnénk, hogy egy ‚erős lökés', beleértve a nagyméretű oktatási és átnevelési erőfeszítéseket, kudarcot vallana, vagy különösen fájdalmasan érintené a társadalmat. Másrészt viszont sok bizonyítékunk szól amellett, hogy a fokozatosság kudarcot vall, és számos fejlődő országban valóban igen fájdalmas művelet lenne. ... A fejlesztéssel foglalkozó közgazdászoknak foggal-körömmel harcolniuk kellene minden olyan érvelés ellen, ami visszatérésre vezethetne a fokozatosság elvéhez, s ezt tenné a fejlesztési politika alapjává."[2]

A dél-ázsiai viszonyok és trendek tanulmányozása során egyre inkább meggyőződtem annak a feltevésnek a realitásáról, miszerint az esetek nagy többségében nem nehezebb, sőt könnyebb végrehajtani egyetlen nagy és

[1] Benjamin Higgins: *Economic Development: Principles, Problems and Policies*. Jav. k. (New York, 1968). 262. l.

[2] Uo. 265. l.-tól. Eredeti kiemelések.

gyors ütemű változást, mint sorozatos kisebb méretű fokozatos változásokat – „ahogyan hirtelen beleugrani a hideg vízbe kevésbé kínos, mint lassan alámerülni benne".

Ezek szerint milyen politikai rendszabályok állnak rendelkezésünkre a reformok megvalósítására? A nagyobb szabású és gyorsabban megvalósítandó változásokat rendszerint úgy kell végrehajtani, hogy ingadozás nélkül *átalakítják azokat az intézményeket,* amelyeknek keretében az emberek élnek és dolgoznak, s nem kísérleteznek azzal, hogy közvetlen vagy közvetett eszközökkel csupán az attitűdökben idézzenek elő változásokat, miközben rábízzák az intézményekre, hogy alkalmazkodjanak a megváltozott attitűdökhöz.

Intézményeken – például a földtulajdon megoszlásán – azonban rendszerint csak úgy lehet változtatni, ha, amint azt Dél-Ázsiában nevezik, kényszerhez folyamodnak: törvényhozás útján kötelezettségeket rónak egyesekre, jogokat ruháznak másokra, s mindezeket a változtatásokat az állam hatalmával támasztják alá.

Bármilyen ellenállást váltson is ki a fokozatos fejlődés útján megtett valamely lépés, rendszerint még hatékonyabban állja útját a következő lépésnek, míg a gyors, nagyarányú változással szemben kisebb a tartós ellenállás esélye. Különösen így van ez, ha a kis változtatásokat csak ímmel-ámmal próbálják megvalósítani, s inkább a gazdasági változások által előidézett közvetett hatásban bíznak, vagy a meggyőzésre, buzdításokra és fenyegetésekre hagyatkoznak. Ebben az esetben egyenesen tápot adnak az ellenállás erőinek, és erősítik őket.

Még ennél is károsabb az a valamennyi fejletlen országban elterjedt gyakorlat, hogy azt állítják; gyökeres reformintézkedéseket hajtanak végre, nagyarányú institucionális reformokat harangoznak be, sőt törvényeket is hoznak ezekre – csak éppen nem valósítják meg azo-

kat. Ez cinizmust szül, bizonytalanságot kelt, voltaképpen mi is a törvény, és további ellenállást vált ki a reformok megvalósításával és folytatásával szemben.

E néhány rövid megjegyzés után nem foglalkozom tovább a nagy, gyors ütemű változások, valamint a kis, lassú változások ellentétének problémájával. Ez még további kutatásokat igényel, melyek során figyelembe kell venni e változások természetét, a reformok lehetséges társadalmi, politikai és közigazgatási előkészítését, a reformokra törekvő vezetőség jellegét stb.

A veszedelmes tendenciákkal való szembeszegüléshez szükséges gyökeres reformok elvben *békés úton* megvalósíthatók.

Szükség van gyökeres reformokra, ezt általában elismerik – de csak elvont javaslatként. Azt tapasztaljuk, hogy Brazíliától Indiáig szinte minden fejletlen ország politikai és ideológiai vezetői tele szájjal és véget nem érő szóbőséggel hirdetik a társadalmi és gazdasági forradalom szükségességét. Gyakran megkísérlik, hogy ezekbe a frázisokba burkolják az általuk ténylegesen alkalmazott politikát.

A. 3. fejezetben már kommentáltam az erre a célra használt szélsőségesen radikális szókincset. Valamennyi kormány azt állítja magáról, hogy a nagyobb egyenlőség híve, ugyanakkor a gyakorlati fejlődés éppen ellenkező irányú.

A legtöbb olyan reform megvalósításának, amelyről kifejtettem, hogy elengedhetetlenül szükséges a baljóslatú tendenciák megfordításához, nem kellő elszántsággal fognak neki a fejletlen országokban. Ez alól részleges kivételt képez néhány ország, ahol a tömegek között népszerűsítik a születésszabályozást. Míg az általánosságokat hangsúlyozó nyilatkozatok radikálisak, sőt gyakran egyenesen forradalmiak, a megvalósított politika

már a tervezés szakaszában is végletesen aprólékos és fokozatos. Gyakorlatilag ez a politika többnyire eltorzul, és mivel a jobbmódúaknak kedvez, fokozza az egyenlőtlenséget.

Mindezek a fejlemények *a fejletlen országok hatalmi viszonyaival* magyarázhatók. A népesedéspolitika részleges kivétele akkor érthető csak meg, ha figyelembe vesszük, hogy noha igen nehezen megvalósítható, nem kerül sokba, és semmiféle áldozatot sem igényel a felsőbb osztály csoportjaitól.

E tekintetben alig van különbség a parlamenti demokrácia rendszerét sikeresen megvalósító és fenntartó országok és azon államok között, amelyek „forradalom" útján ilyen vagy olyan típusú tekintélyuralmi kormányzatot vezettek be. A hatalom szinte kivétel nélkül mindig a felsőbb osztály egymást felváltó klikkjeinek kezében összpontosul (a felsőbb osztályt itt tágabban értelmezzük, s az úgynevezett középosztályt is ideszámítjuk).

Amikor osztály- és hatalomkategóriák alapján érvelek, *nem feltételezek semmilyen osztályszolidaritást,* legkevésbé pedig valamiféle tudatos összefogást. A magas rangú köztisztviselőkből, gazdag üzletemberekből és rendszerint távol élő nagybirtokosokból összetevődő felsőbb osztály többnyire nem nyílt, intézményes együttműködés útján védelmezi közös érdekeit.

Ezzel szemben a falusi „középosztály" egyesíti a „vidéki elitet": a falvakban élő földesurakat, pénzkölcsönzőket, kereskedőket és egyéb közvetítő elemeket, valamint a helyi hivatalnokokat. Egészében véve gyakran ez a nemzeti közösség legreakciósabb eleme.

A városokban viszont a „középosztály" merőben más jellegű kategória: nemcsak a kiskereskedőkből, gyáriparosokból, nagyobb ipari és kereskedelmi vállalatok vezető alkalmazottaiból összetevődő törekvő burzsoázia, valamint a közepes beosztású hivatalnokréteg tartozik

ide, hanem a magánalkalmazottak és közhivatalnokok fehérgalléros dolgozóinak alsóbb rétege is. Ehhez a „középosztályhoz" számítjuk a tanárokat, legalábbis a közép- és felsőfokú tanintézmények tanerőit is, a diákokat és más „értelmiségieket", kivéve azokat, akik följutottak a legfelsőbb osztály köreibe.

Mindezeknek a tarkabarka csoportoknak alig van közös jellemzőjük, kivéve hogy *távol állnak a nyomor sújtotta tömegektől,* amelyek többnyire még a funkcionális írás-olvasásig sem jutnak el. A középosztály nem tekinti saját gondjának e magát kifejezni nem tudó tömegek érdekeit. A tömegek rendszerint kívül esnek látókörén, legfeljebb a természeti környezet elemeiként jelennek meg számukra.

Mindez csak *a tömegek passzivitása* miatt lehetséges. Ez az attitűd, amelyet jellemezni próbálok, csupán kisebb részben a felsőbb osztály elemei által széles körben osztott és tudatosan érzékelt érdekközösség a *status quo* fenntartására, hiszen különböző mértékben valamennyien előjogokat élveznek a tömegekhez képest, s a legtöbb fejletlen országban a legutóbbi évtizedekben, főképpen a városi körzetekben, anyagi helyzetük is javult. Sokkal inkább *e tömegek érdekeinek általános semmibevételéből* fakad, hiszen gyakorlatilag nem is tudatosítják bennük érdekeiket.

Az uralkodó osztály legkiválóbb rétegei azonban – s erre már a 3. fejezetben is rámutattam – *a korszerűsítési eszmények hajtóereje* volt, ideértve az egyenlőség követelését is. Ezek az eszmények fokozatosan elterjedtek a felsőbb osztály legtöbb alsó rétegében, bár legkevésbé a „falusi elit" körében. Különböző mértékben magáévá tette őket valamennyi „művelt" elem, s ezekben az országokban az iskolázottság az osztályokat elválasztó legfőbb ismérv.

A felsőbb osztály azon tagjai, akik politikai attitűdjüket megkísérlik intellektuálisan megalapozni, egyidejűleg két merőben ellentétes felfogást vallanak. Egyrészt fölismerik a gyökeres reformok szükségességét, s azt, hogy e reformoknak mélyrehatóaknak kell lenniük, és gyorsan kell megvalósítani őket. Ez magyarázza a társadalmi és gazdasági forradalom olyannyira elterjedt követelését. Másrészt viszont ismételten visszatérnek ahhoz a felfogáshoz, hogy a változást rendkívül óvatosan szabad csak véghezvinni, nehogy felborítsák a társadalmi viszonyok struktúráját.

A gyakorlati politikai döntésekben domináló ezen utóbbi szemlélet magyarázatára segítségül hívják a néptömegek vallásos tabuk által alátámasztott hagyományos konzervativizmusát. E tekintetben kitartanak a gyarmati hatalmak által a hagyományos társadalmi és gazdasági viszonyokkal kapcsolatosan laissez-faire politikájuk alátámasztására követett ideológia mellett. Nem más ez, mint egyfajta „neokolonializmus", igaz, hogy ezt a helyi felsőbb osztályhoz tartozó csoportok azon legtudatosabb elemei vallják és valósítják meg, amelyeknek sikerült a felszabadulást követően hatalomra jutniuk.

A radikális reformok szükségességének elvben történő elfogadása és a gyakorlati megvalósításuktól való húzódozás közötti szakadékot túlzottan derűlátó feltételezéssel hidalják át: eszerint a modern ipar vívmányainak tovagyűrűző hatása rendkívül nagy és gyors. A marxi elméletben gyökerező ezen feltételezést ma már igen sok nyugati és fejlődő országbeli közgazdász osztja, noha rendszerint nem ismeri fel eredetét.

Ezt a feltevést minduntalan bevetik, noha semmi sem bizonyítja reális voltát. Sőt, többnyire nem is mondják ki. Ellentmond a történelmi tapasztalatnak, s mindannak, amit a valóságos történésekről tudunk. A munkaerő nem kielégítő hasznosításának fent vázolt trendje arra

utal, hogy az iparosítás ilyen természetű továbbgyűrűzési hatásai jelentéktelenek, és más erők könnyen háttérbe szoríthatják őket.

A fokozatosság elvének alátámasztására előhozakodnak *a nyugati országok történelmi fejlődésének analógiájával* is. Ilyenkor lassan eltűnnek a gondolkodásból a kiindulási helyzet alapvető különbségei (l. 2. fejezet). Ez annál is akadálytalanabbul történik, mert a kutatásban és tervezésben általában az elfogult nyugati szemlélet érvényesül, ami nagyjából azzal jár, hogy elvonatkoztatnak minden olyan típusú társadalmi és gazdasági ténytől, amely a kiindulási helyzet különbségeit tükrözi.

Még *a demokrácia eszményét* is csak azért honosítják meg, hogy igazolják a tartózkodást a gyökeres reformoktól, kiváltképpen Dél-Ázsiában. Azt feltételezik ugyanis, hogy a felsőbb rétegek szembeszegülnének e reformokkal. Az ellenállást meg kellene törni, ez pedig kényszer alkalmazását tenné szükségessé, ami viszont szerintük a kommunizmussal és parancsuralmi kormányzati rendszerrel rokon.

Gyakran hangoztatják, hogy tekintélyuralmi kormány alatt olyan gyökeres reformok hajthatók végre, amelyek elképzelhetetlenek lennének egy demokráciában. A demokráciának ez a felfogása voltaképpen ellentétes a felszabadító mozgalom hagyományaival és elkötelezettségével, legalábbis ami Indiát illeti. Ott ugyanis föltételezték, hogy amennyiben a kormányt a nép akaratára alapozzák, ez nyomban kihat majd a nemzeti közösség egész társadalmi és gazdasági szerkezetére (l. a továbbiakat).

Ez azonban nem következik be, s gyakorlatilag azt tapasztaljuk, hogy az antikommunizmust érvként használják mindazon reformokkal szemben, amelyek csorbítani próbálják a felsőbb osztály csoportjainak érdekeit. Egyaránt élnek ezzel az eszközzel azok az országok,

amelyek választási rendszerre alapozzák kormányformájukat, és azok az államok, amelyekben tekintélyuralmi rendszerek alakultak ki.

A kommunistaellenes érv igen népszerű volt az Egyesült Államokban és – bár kisebb mértékben – a nyugati államok túlnyomó többségében. Hallgatólagosan, jóformán minden bírálat nélkül belenyugodnak, hogy még csak meg sem kísérlik betartani a törvények és rendeletek előírásait.

Így például a nyugati világ szemellenzővel védekezik a korrupció látványa ellen. Mint láttuk, ez az opportunista tapintat már a közgazdászok és más társadalomtudósok írásaiba is utat talált.

Kétségtelen tény azonban, hogy minden kegyetlenkedés, önkényeskedés és egyéni hatalommal való visszaélés ellenére, a fejletlen országokban meglepő vonakodás tapasztalható azon társadalmi szabályozók alkalmazásával szemben, amelyekkel olyan széles körben és annyira sikeresen élnek a nyugati demokráciákban. Az „erőtlen állam" bizonyos szemszögből úgy definiálható, mint a hatékonyan megvalósított rendeletek viszonylagos hiánya, aminek következtében az emberek nagyjából azt tehetik, amihez kedvük és hatalmuk van.

Amikor azt vizsgálom, hogyan tükröződik ideológiailag az égetően sürgős gyökeres reformok hiánya, legfőképpen Dél-Ázsiára gondolok; itt él ugyanis a fejletlen világ lakosságának túlnyomó többsége, s ezeknek az életkörülményeit tanulmányoztam behatóbban. Latin-Amerika némileg eltérő viszonyait a Függelékben tárgyalom.

Kifejtettem már, hogy a felsőbb osztály gondolkodóbb elemei egyidejűleg *két, egymásnak ellentmondó nézetet* vallanak a társadalmi változásokat illetően: egyrészt látják, hogy sürgősen meg kellene valósítani a mélyreható reformokat, másrészt úgy tartják, csak igen óvatosan

szabad előrelépni ezen az úton. Egyesekben e két nézet (vagyis a forradalmi és a fokozatossági szemlélet) mármár szkizofrén jelleget ölt.

Így például úton-útfélen találkozunk olyan sikeres üzletemberekkel, kiváltképpen ha fiatalok és iskolázottabbak, akik kertelés nélkül kijelentik: csakis egy kommunista forradalom mentheti meg hazájukat a fejletlenséggel járó bajoktól. Ez azonban nem befolyásolja politikai magatartásukat, s még csak abban sem gátolja őket, hogy egyidejűleg kifejtsék a fokozatos változásokra és a korlátlan szabad vállalkozásra alapított filozófiájukat.

Indiában, ahol Dél-Ázsiában, sőt az egész fejletlen világban a legszabadabbak és legalaposabbak a közéleti viták, általában rendkívüli bizottságokat bíznak meg a radikális reformok konkrét megfogalmazására és sürgetésére. Éppen ezért jelentéseik politikai javaslatai sohasem valósulnak meg, és gyorsan feledésbe merülnek. Több ilyen bizottságot állítottak már fel például a földreform kidolgozására, az oktatásügy megreformálására vagy a korrupció fölszámolására. Újra meg újra létrehoznak ilyen bizottságokat, megbízva őket gyökeres reformok kidolgozásával, s ezzel úgy tüntetik fel őket, mintha funkciójuk lenne az ország életében: ez pedig nem egyéb, mint az eszmények életben tartása, még ha azokat nem is valósítják meg a gyakorlatban.

Dzsawaharlal Nehru időnként maga is célzott erre a funkcióra, vagyis hogy az ideálokat akkor is fenn kell tartani, ha nem ültetik át őket a gyakorlatba. Ugyancsak erre utalt az is, hogy beszédeiben kitartóan megragadott minden alkalmat (s néha naponta több beszédet is mondott), hogy újra meg újra visszatérjen az ország modernizálásának szükségességére. Nehru kétségtelenül őszintén, becsületesen járt el: az ő felfogása szerint ezzel megkísérelte előkészíteni a talajt a változás számára, s eljárását

nem valamiféle óvatoskodó problémamegkerülésnek tekintette.

Nehru ebben nem állt egyedül. Számos más indiai politikust és szellemi vezetőt hasonló megfontolások vezetnek. Az indiai újságok olyan nagy teret szentelnek beszédeiknek, hogy úgy tűnik, leginkább arra törekednek: jómaguk is a modernizálási eszményekből kiindulva világosítsák föl olvasóikat.

A közvetlenül a felszabadulást követően kialakított hagyományoknak megfelelően, gyakran a törvényhozást ugyanerre a célra használják fel, még olyan esetekben is, amikor mindenki számára nyilvánvaló, hogy a gyakorlat semmissé teszi a törvények szándékát és szellemét. Az ötéves tervek általános reformcélkitűzései messze elmaradnak a gyakorlati lehetőségektől, s még ennél is messzebb a megvalósított tervektől.

A Kongresszus Párt évente megtartott konferenciáit, s néha még a parlamentet is sikerült rávenni olyan határozatok elfogadására, amelyek jóval a ténylegesen követett politika előtt jártak. Nehru idején, de ma is, ennek az általános ideológiai tevékenységnek a tendenciája egyértelműbb, radikálisabb elkötelezettségek vállalása irányába mutatott, ugyanakkor a gyakorlati politika pragmatikus és általában konzervatív irányban haladt.

Az indiai helyzet alakulása nemcsak a népesség óriási száma miatt rendkívül érdekes, hanem azért is, mert féltékenyen őrködnek a közéleti viták szabadságán, és kitartanak az általános felnőtt választójogon alapuló parlamenti kormányzás rendszere mellett.

Amint az előrelátható volt, a Kongresszus Párt most – legalábbis egyelőre – két szárnyra szakadt. Jelenleg élénk vita folyik, s ebben a lakosság azon része vesz részt, amely meg tudja formálni véleményét. A vitáról részletesen beszámol az indiai sajtó is, amely igen magas

színvonalon tükrözi az országban zajló eseményeket. Miről is folyik ez a vita?

A Kongresszus Párt Indira Gandhi miniszterelnök által vezetett szárnya radikálisabb magatartást követel. Ezt szimbolizálta a bankok államosítása. A változást azonban már a szakadást megelőző kongresszus párti határozatok készítették elő.

Gyakorlatilag valószínűleg nem sokat oszt vagy szoroz ez az államosítás. Nemigen tekinthető a legfontosabb radikális reformok egyikének, amelyekre Indiának oly égetően szüksége lenne, hogy ellensúlyozhassa a munkaerő nem kielégítő foglalkoztatottságának és a tömegek elnyomorodásának tendenciáit.

A szemben álló szárny, amelyet az úgynevezett „szindikátus" vezet, elvben nem ellenezte, hogy a bankokat hatékonyabb ellenőrzés alá helyezzék, de óva intett elhamarkodott lépésektől. Máskülönben versenyre kelt a másik szárnnyal a nehrui hagyományoknak megfelelő általános radikális nyilatkozatok közzétételében.

Egyik versengő csoportnak sincsen lényeges mondanivalója a földreformról. Arról pedig még hallani sem akarnak, hogy konkrét, gyakorlati alapon vitassák meg a problémát. Senki sem beszél arról, hogy magasabb adókat kellene kivetni, kiváltképpen a földre, vagy gátat kellene vetni az adócsalásnak és az adórendeletek megkerülésének.

Az Oktatási Bizottság 1966. évi valóban kitűnő jelentésének javaslatait csöndben elsüllyesztették, s egyik csoport sem állt ki megvalósításukért. Hasonlóképpen már-már a feledés homálya borítja az igen fontos közegészségügyi reformtervezeteket. Mi több, a nyilvános viták során egyre kisebb súllyal szerepel már a családtervezés is, annak ellenére, hogy messze elmaradtak a közzétett célkitűzések valóra váltásától.

Ha valamely politikusra vagy közhivatalnokra rábizo-

nyítják a korrupciót, mindkét fél boldogan él politikai ellenfelei megsemmisítésének lehetőségével. A nagy fölbuzdulás azonban, hogy egy nagyvonalú és módszeres elgondolás alapján kiirtsák a korrupciót – ami a Korrupció Leküzdésére Alakult Bizottság kitűnő 1964. évi jelentése nyomán rövid ideig az érdeklődés homlokterébe került –, ma már teljesen lelohadt.

India kialakult tervezési gyakorlatának 1966 óta bekövetkezett kudarca szemmel láthatólag a legkevésbé sem izgatja egyik csoportot sem. Az ellenzéki csoport egyre sűrűbben követeli a múlt évben közzétett Negyedik Ötéves Terv tervezetének átdolgozását (a tervezetet egyébként hároméves tervkihagyásos időszak után tették közzé), hogy nagyobb szerephez jusson benne a foglalkoztatottság kérdése. Konkrétabb jellegű javaslata azonban nemigen akad. Általában kevés érdeklődés nyilvánul meg a nemzetgazdaság irányításának átfogó kérdései iránt.

Azt látjuk, hogy semmire sem kötelező általános nyilatkozatokra szorítkoznak (például állást foglalnak „szocialista típusú társadalom" mellett), amelyekkel mindenki egyetérthet. Gondosan kikerülik az olyan országos jellegű konkrét kérdéseket, amelyek szakadást idézhetnek elő.

Ha mégis felvetődik valamilyen specifikus probléma, rendszerint meglehetősen szűk „középosztályi" perspektívában, mindkét csoport szemmel láthatólag manőverezni kezd, hogy ő lehessen szószólója, noha a valóságban talán hosszabb-rövidebb időre megpróbálja elodázni az elgondolás valóra váltását. Ennek egyik legfrissebb példája a korábbi fejedelmek civillistáinak eltörlése körüli vita.

A bankok államosításához hasonlóan nyilván ez sem lényegtelen kérdés. S nem lényegtelen a radikálisabb szárny vezetői által felvetett másik probléma sem:

a külkereskedelem jelentős részének, legfőképpen az importnak az államosítása.

Több mint tíz esztendeje egyértelmű határozatot hoztak a gabona-nagykereskedelem államosítására. E határozat valóra váltására azonban csak részleges, tesséklássék és nagyjából sikertelen kísérleteket tettek. Most a radikálisabb szárny ismét fölvetette a kérdést, de nem sok jelét mutatja annak, hogy sikerre kívánná és tudná vinni az ügyet a földesurak, pénzkölcsönzők és közvetítők jól kiépített hagyományos hatalmával szemben.

Ilyen körülmények között a politikai küzdelem túlságosan is irreális, szőrszálhasogató különbségekre, továbbá személyekre és néha ingatag személyi csoportosulásokra összpontosul, vagyis olyan kérdésekre, amelyek érdekes pletykaanyagot nyújtanak. A többi indiai párt is nagyjából ezt a politikát követi.

A Kommunista Párt három részre szakadt, s ezek részint a Szovjetuniót, részint Kínát támogatják. Többnyire késhegyig menő testvérharcot folytatnak doktrinér kérdésekben, máskor meg egyes vezetők között folyik a küzdelem. Közben pedig általános szólamokat hangoztatnak: csökkenteni kell a munkanélküliséget, államosítani kell az ipart meg a külkereskedelmet.

Ilyen körülmények között *a fokozódó pártközi viták nem járulnak hozzá ahhoz, hogy a közvélemény megismerkedjék létfontosságú nemzeti problémákkal.* Ehelyett valamiféle izgalmas színpadi játékot nyújtanak, amelyek elterelik a figyelmet az India előtt álló valóban fontos kérdésekről. Mindez arra vezet, hogy az emberek megfeledkezhetnek a küszöbönálló fejleményekről, s arról, hogy bátor és ésszerűen megtervezett politikai akciókkal próbáljanak megbirkózni e problémákkal.

Ebben az összefüggésben fontos emlékeztetni arra, milyen hallatlanul vékony az indiai nemzet művelt rétege;

nagyjából az uralkodó osztályra korlátozódik, beleértve az úgynevezett középosztályt is. Svédországnak, amely nagyon gazdag és rendkívül integrált ország, nagyjából ugyanannyi a politikailag tudatos lakosa, mint Indiának, noha népessége alig egy százaléka Indiáénak. S a svédek összehasonlíthatatlanul jobban szervezettek céltudatos politikai tevékenységben való részvételre.

Indiában hiányzik a néptömegek alulról jövő szervezett nyomása, amelynek segítségével sikeresen védelmezhetnék érdekeiket, és előmozdíthanák azok realizálását. Ezáltal jöhetett létre a politikai stabilitás, ami az oly égetően szükséges gazdasági és társadalmi reformok tekintetében stagnálásnak felel meg. A fentiekben ismertetett legújabb fejlemények esetleg kockára tehetik ezt a politikai stabilitást, anélkül azonban, hogy megnyitnák a radikális reformok korszakát.

Az olyan jellegű politikai „forradalom", amely Dél-Ázsia más országaiban diktatórikusabb kormányokat segített hatalomra, Indiában sincsen kizárva, de kevésbé valószínű a következő okoknál fogva: a parlamenti demokráciának nagy a presztízse, s egészen mostanig meglehetősen zavartalanul „működött"; a katonai szervezet különleges jellege, kiváltképpen az, hogy kevésbé ártotta magát a politikába, ellentétben Pakisztánnal, ahol a katonák már régóta minduntalan beleavatkoznak a politikai életbe; a gazdaság szervezett szektorában fejlettebbek az országos szakszervezetek; végül magának az országnak a mérete és sokrétűsége – amíg fel nem bomlik különálló területi egységekre.

Ha Indiában is összeomlana a parlamentáris rendszer, és diktatórikusabb kormány lépne a helyébe, ez nem a mezőgazdaság és a városi nyomornegyedek hatalmas legalsó osztályának valamiféle szervezett, összehangolt politikai akciója nyomán következne be. S nemigen növelné a mélyreható gazdasági és társadalmi reformok

sikerének kilátását – igaz, nem is csökkentené azt. Akárcsak másutt, Indiában is csupán a felsőbb osztály hatalmon levő elemeinek átcsoportosulását vonná maga után, korlátozná ezen osztály számos tagjának ma betöltött szerepét, s föláldozná a szabad politikai vitát és a jelenleg még nagyjából csorbítatlan polgári szabadságjogokat.

Indiában is, akárcsak a fejletlen országok túlnyomó többségében, a tömegek beletörődése és közönye rendkívül nagy horderejű tényező. A felsőbb osztályra, pontosabban azokra korlátozza a politikai dinamizmus hordozóinak csoportját, akik ezen osztályból egyáltalán érdeklődnek a politika iránt. A politikai aktív elemek eszközként használhatják fel a tömegeket a politikában, s ezt csak a tömegek azon képessége korlátozza, hogy passzívan ellenálljanak mindennemű politikának.

A kérdés ugrópontja az, vajon változtatni lehet-e a tömegek passzivitásán – *s vajon ebben az esetben elképzelhető-e, hogy a tömegek érdekeiknek megfelelő ésszerű reformokat követelnek majd.* A tömegek puszta aktivizálása hasztalannak bizonyulhat, sőt egyenesen a reakció malmára hajthatja a vizet, ha állást foglalnak a születésszabályozás, a tehenek levágása, a fokozottabb társadalmi fegyelemre törekvő intézkedések, vagyis az ésszerű reformok ellen. A tömegeket arra kell nevelni, hogy fölismerjék igazi érdekeiket.

Az indiai falut *összetett molekulához hasonlítottam, amelynek atomcsoportjai között hallatlanul nagy feszültségek halmozódnak fel.* De a feszültségek oly módon keresztezik egymást, hogy egyensúlyt eredményeznek, és ily módon változatlanul fennmarad a társadalmi rendszer. A molekula azonban fel is robbantható, ami atomjainak újrarendeződésével jár, ez pedig a falusi közösség néhány vagy valamennyi tagjának közös akció-

ját válthatja ki. Mármost a kérdés az: hogyan történik ez az akció, és milyen következményekkel jár?

Az ilyen robbanás belülről is kiváltható. De a helyi közösségen belül felgyülemlett gyúlékony feszültségeket lángra lobbantó külső ütés is robbanásra vezethet. A tömegek békés passzivitása megváltoztatásának egyik meglehetősen elterjedt módja *a vallásos fanatizmus vagy etnikai féltékenykedések táplálta zendülés, ami azzal a lehetőséggel is jár, hogy alkalom nyílik szabad lopásra a szomszédságban.*

Brit India felosztását Indiai Unióra meg Pakisztánra mindkét országban a tömeggyilkosságok és rablások iszonyatos hulláma követte. Ettől fogva Indiában az ilyen természetű tömegaktivitás időnkénti kirobbanása, amikor hinduk és mohamedánok egymás ellen fordulnak, az utóbbi években felfelé ívelő tendenciát mutat, s nemrégiben a sok százezer áldozatot követelő gujarati vallásos zavargásokban kulminált.

Ugyanebbe a kategóriába tartoznak a malájföldi lázongások, amikor a malájok a kínaiak ellen fordultak. Tekintettel arra, hogy a malájok és más népcsoportok lélekszáma között igen ingatag az egyensúly, az úgynevezett „Szövetség" – a három legnagyobb nemzetiségi csoport gazdag vezetőinek összefogása, amely eddig lehetővé tette a választásokra épülő kormányzatot – most fölbomlott. Napjainkban az országot *de facto* diktatórikus kormány igazgatja, amelyben a hatalom a malájoké.

Minden jel arra mutat, hogy a független Afrikában folytatódni fognak a felkelések és háborúk, méghozzá etnikai alapon, s ez a tényező még hosszú ideig meghatározza majd a kontinens politikai fejlődését.

A jelenlegi összefüggésben a probléma az, hogy a tömegeknek ilyen típusú politikai aktivitásából nemcsak hiányzik az ésszerű politikai célkitűzés, hanem gyakorlati-

lag *elvonja figyelmüket arról, hogy szervezkedniük kell valóságos és közös érdekeik érvényesítéséért.*

Akad azonban több folyamat, amely *előmozdíthatja a tömegek szolidaritását, hogy céltudatosan és sikeresen állhassanak ki érdekeikért.* Az egyik ilyen jelenség *az oktatás elterjedése.*

Az olyan típusú országokban, mint Ceylon vagy Malájföld, amelyek már közelednek ahhoz a szinthez, amikor majdnem minden gyermek legalább elemi iskolai oktatásban részesül – ami azt eredményezi, hogy a fiatalabb nemzedékben közel általánossá vált az írni-olvasni tudás –, a folyamat következtében sikerülhet fokozatosan öntudatra ébreszteni a tömegeket, különösen, ha súlyt helyeznének a felnőttoktatásra is. India, de még inkább Pakisztán, igen távol áll ettől a színvonaltól. Amint a 6. fejezetben rávilágítottam, e két országban az oktatásügy általában inkább fenntartja, sőt elmélyíti az osztályok közötti szakadékot.

Az olyan általános felnőtt választójogon alapuló *parlamentáris rendszer működésének,* mint amilyen Indiáé vagy Ceyloné, már önmagában is közvetlenül a politikára összpontosuló nevelési folyamatként kellene szolgálnia. Proudhon azt mondta, hogy a választójog megadása a népnek: politikai dinamit. Mohandas Gandhi, valamint Nehru és a kongresszus egész radikális szárnya szilárdan hitt abban, hogy mihelyt India elnyerte a függetlenségét, és a hatalom letéteményese az indiai nép lett, elkerülhetetlenül meg kell valósítani a gyökeres társadalmi meg gazdasági reformokat.

A függetlenség elnyerése azonban nem hozta magával a várt társadalmi és gazdasági forradalmat. De vajon nem hihető-e, hogy némi késedelemmel ugyan, de a választások és a választásokon alapuló rendszert eredmé-

nyező politikai folyamat fokozatosan felrázza majd a tömegeket?

Igaz, a választási propaganda jelentős része kevésbé racionális kérdésekre irányul – például: kaszt vagy etnikai csoport, nyelvi vagy területi elkötelezettség, személyi kérdések –, vagy pedig a korrupció valamely megnyilvánulási formája nyomja rá a bélyegét. Mindennek ellenére – s bármennyire is a státusz, a tekintély meg a hatalom határozza meg, hogyan szavaznak a néptömegek – fokozatosan mégiscsak megvilágosodik a szegények és nincstelenek számára, hogy a titkos szavazati jog potenciális hatalmat biztosít nekik.

Ez arra a dacos elégedetlenségre épülhet, ami bárki számára nyilvánvaló, ha tanulmányozza a hátrányos helyzetben levő tömegeket. A tranzisztoros rádiónak és a külvilággal való kapcsolat egyéb eszközeinek alá kell támasztaniuk azt a hajlandóságot, hogy a tömegek a szavazatukat helyzetük megjavításának követelésére használják fel.

Indiában legfőképpen a pancsajatok helyi választásai során tanulmányozták igen behatóan az alsóbb osztályok politikai viselkedését. Számos ilyen tanulmányt tettek közzé a módfelett problématudatos *Economic Weekly*ben és utódában, az *Economic and Political Weekly*ben. A legfontosabb kérdés az, vajon milyen mértékben ragaszkodnak majd ezek a szavazók továbbra is a hagyományos politikai magatartáshoz, vagyis meddig követik gondolkodás nélkül a felsőbb osztálybeli vezetők utasításait, vagy pedig kezdenek majd élni az új lehetőségekkel, és választanak saját osztályukból képviselőket.

Egyelőre még nem értek el az egész országra alkalmazható döntő jelentőségű eredményeket, de azért hellyelközzel már érkeznek jelentések arról, hogy a hátrányos helyzetben levők önálló akciót kezdeményeznek. De álta-

lában még ezekben az esetekben is ritkán törekednek céltudatosan arra, hogy konkrét reformok követelésére szervezkedjenek.

Így csupán abban reménykedhetünk, hogy a pozitív tényezőknek *meglehetősen hosszú távon* jelentkeznek majd lényeges eredményei.

Indiában, de Dél-Ázsia többi országában is, például a földreform problémája ma ugyanolyan kevéssé szerepel a helyi, tartományi és országos választások napirendjén, mint a politikai és szellemi vezetők vagy a közgazdászok között folyó nyilvános vitákban.

Ha a tömegek szempontjából létfontosságú kérdésekben valóban feléledne a politikai radikalizmus a nép körében, olyan helyzet alakulhatna ki, amelyben egy diktatórikusabb jellegű kormány kerülhetne hatalomra, s ez eleve meggátolna mindennemű választást, mihelyt az veszélyeztetné a felsőbb rétegek uralmát.

Pillanatnyilag azonban nincsen kilátás ilyen természetű radikalizálódásra. Ebben a térségben ez kivételt jelentene a szabály alól.

S itt megemlíthetünk egy további kérdést: vajon a városi nyomornegyedekben összezsúfolódó jogfosztott osztály hajlamosabb lenne-e arra, hogy az egyenlőségre alapozott reformokat követeljen?

Úgy tűnik, nemmel kell válaszolnunk erre a kérdésre. Ez a gyorsan növekvő jogfosztott osztály, amelyet a fentiekben úgy jellemeztünk, hogy valójában nem integrálódik azoknak a nagyvárosoknak az életébe, ahol lakik, továbbra is a falusi körzetek talajvesztett szegényeinek a tömege.

Közvetlenül a háború után előfordult ugyan néhány felkelésbe torkolló zavargás, de a vidéki körzetekben alig alakult ki földreformot követelő népi mozgalom; hasonlóképpen a városi nyomornegyedek is meglepően nyugodtak maradtak. Az ó-delhi nyomornegyed-lakók

körében végzett egyik felmérés például még azt is kimutatta, hogy a túlnyomó többség – körülbelül havi átlagos 4 dollár fejenkénti jövedelemmel – jelenlegi helyzetét „biztonságosnak" ítélte.

Mindennek ellenére hangsúlyoznunk kell, hogy a jövőt illetően sok a bizonytalansági tényező. Elképzelhető, hogy egy vagy akár több nemzeti vezető felülemelkedik az indiai politikai élet kicsinyességén, és megfogalmazza azt a gyakorlati, de radikális reformprogramot, amelynek segítségével India megmenthető a munkaerő egyre nagyobb méreteket öltő nem kielégítő hasznosításának és a tömeges elnyomorodásnak a következményei elől.

Az ilyen vezetőknek ahhoz, hogy egyáltalán sikerre számíthassanak, országos presztízzsel kellene rendelkezniük. A politikai demoralizáltság jelenlegi állapotában nem egykönnyen tehet szert valaki ilyen tekintélyre.

A felsőbb osztálybeli csoportok önmaguktól nem támogatnák, sőt még csak nem is tűrnék meg őket, legalábbis mindaddig nem, amíg e vezetőknek nem sikerülne jelentős alulról jövő nyomást gyakorolni rájuk. Napjainkban egy nemzeti vezetőnek összehasonlíthatatlanul nehezebb dolga lenne szilárd tömegbázist szerezni úgy, hogy közben a felsőbb osztálybeli csoportokban is megtartsa táborát, mint annak idején a felszabadítási harc során Gandhinak – hiszen akkoriban a probléma roppant egyszerű, az ellenség pedig mindenki számára látható volt.

Talán még Nehrunak is sikerült volna ez a felszabadulást követő első esztendőkben, amikor a mostaninál sokkal kedvezőbb volt a légkör. Ő azonban a társadalmi és gazdasági forradalom elodázása mellett döntött.

A háború utáni szemlélet erős hatása alatt túlságosan is hitt a „gazdasági" fejlődés továbbgyűrűző hatásaiban; ezen a modern nagyipar növekedését és a korszerű technika alkalmazását értette. A demográfiai robbanás, akár-

csak mindenki mást, őt is meglepte, s voltaképpen sohasem mérte föl teljes következményét. Alábecsülte az indiai falu gazdasági és társadalmi szerkezetéből adódó nehézségeket. Rengeteg „égetően sürgős" problémát kellett megoldani, s Nehrut megtévesztették az ezek során elért sikerek.

Vajon többet tehetne-e ma? Nehrut nem foglalkoztatta az a probléma, mi történik majd őutána. Valamennyi barátja jól tudta, hogy hitt abban, ha a nehézségek már az égig tornyosulnak, a társadalom kitermeli azokat a férfiakat meg nőket, akik megbirkóznak velük. S még ennél is megingathatatlanabbul hitt a demokratikus intézmények hosszú távú fejlődésében egy olyan igen fejletlen országban, amelyben – úgy remélte – még a szegények is egyre inkább hallatják majd hangjukat, és a műveltség megszerzésével síkra szállnak érdekeikért.

Nehru élete vége felé, majd a halála óta eltelt időben a politikai fejlődés egyre nyilvánvalóbbá tette, mennyire nélkülözhetetlen a tömegek fokozott részvétele a forradalmi változások megvalósításában. S vajon ma kik lehetnének az ilyen változás lendítőkerekei?

A kommunista pártok, amelyeket szinte teljesen lefoglalnak az ideológiai kérdések meg a személyi ellentétek, meghökkentő vonakodást vagy talán tehetetlenséget tanúsítottak a falusi, de még a városi szegényebb rétegek megszervezésében is. Amikor India néhány részében mozgolódni kezdtek a falvakban, csak ritkán kísérelték meg osztályfront létrehozását a földreform kérdésének fölvetésével; ehelyett gyakran bekapcsolódtak a kasztversengésbe, sőt propagandájukat a műveltebb „középosztálybeli" csoportok sérelmeinek kiaknázására irányították. Meglehet azonban, hogy ez a politika ismét megváltozik.

Mi több, megvan a lehetősége annak, hogy helyi vezetők támadnak, akik konstruktív problémák felé terelve a mozgalmat, robbanást idéznek elő az összetett és moz-

dulatlan molekulában. Végül esetleg együttműködés jöhet létre nagy területek felkelői között, beleértve a lázadás felsőbb osztályból származó vezéreit is. Indiában mindenkor léteztek ilyen helyi kitörések, s nincsen kizárva, hogy ezek erősödhetnek.

Elképzelhető, hogy az egyetemekről olyan értelmiségiek kerülnek ki, akik legyőzve individualista kvietizmusukat vagy cinizmusukat, a falusiakkal és azok renyhe életmódjával szembeni undorukat, elmennek majd a vidéki körzetekbe, és politikai akciókra mozgósítják a tömegeket. Mindeddig – kivéve polgárháborús időszakokban, mint nemrégiben Indonéziában – a dél-ázsiai országok diákjainak elégedetlensége ritkán nyilvánult meg politikai tevékenységben, vagy akárcsak világosan megfogalmazott célkitűzésekben.

Dél-Ázsiában a diákok zavargásainak többnyire csupán hamis és lényegtelen okai meg indítékai voltak: a vizsgafeltételek enyhítését vagy olcsóbb autóbuszjegyeket követeltek, esetleg a faji vagy kasztellenségeskedéseknek engedtek szabad folyást. Zavargásaik bizonyos értelemben párhuzamosak a fentebb ismertetett tömegzavargásokkal. Meglehet azonban, hogy ez sem tart örökké.

Nagyon is lehetséges, sőt talán valószínű, hogy *Indiában, mi több, Dél-Ázsia országainak túlnyomó többségében nem következik be majd sem jelentősebb békés fejlődés, sem pedig forradalom.*

Elemzőképességemet meghaladja annak előrebecslése, vajon milyen politikai visszahatással járna, ha a reformok megvalósítására semmiféle hatékony intézkedést sem tesznek, miközben szabadon érvényesülhet a tömegek egyre fokozódó elnyomorodására vezető folyamat: mind nagyobb méreteket ölt a munkaerő nem kellő hasznosítása. (Ez egyébként némileg már egybevág a demográfusok megállapításával, akik a Malthus-féle fé-

kek reaktivizálódását jósolják, ha nem állapítják meg a népességnövekedést.)

Van-e határa a nyomorúságnak, amelyet az ember elviselhet anélkül, hogy fellázadna? Vagy pedig nem létezik ilyen határ? A falusi és városi nyomornegyedekben hatalmas tömegek által egykedvűen tűrt iszonyúan nyomorúságos életkörülmények arra utalnak, hogy nincsen ilyen határ.

De vajon ez a fejlődés megbolygatná-e a felsőbb osztályt és egyes csoportjait, leginkább diákokat és általában értelmiségieket, *arra indítaná-e, hogy elszántabban követeljék a gyökeres reformokat?* S vajon nemcsak követeléseket támasztanának-e, hanem ki is mennének a szegénységben élő tömegek közé, hogy megkíséreljék oktatni és szervezni őket? És sikerrel járnának-e? Minderre nem tudok válaszolni.

Újra hangsúlyozni kívánom, mennyi akarati, előre nem látott és előre nem látható tényező jelentkezik, amikor egyének és egyének csoportjai a kialakult és meghonosodott sémákkal ellentétesen cselekednek. Úgy vélem, a politikai fejlődés alternatív lehetőségei állnak fenn, de semmiképpen sem kívánok jóslásokba bocsátkozni, valójában mi is fog történni az indiai politikai életben akárcsak öt év múlva, még kevésbé a távolabbi jövőben.

Hasonló a véleményem a többi dél-ázsiai ország fejlődéséről is – igaz, hogy Malájföldön vagy Ceylonban sokkal kisebb a teljes és egyre fokozódó elnyomorodás valószínűsége, mint Indiában, Pakisztánban vagy akár Burmában.

Vietnam politikai fejlődése merőben eltérő a többi dél-ázsiai országétól. A döntő fontosságú különbség az, hogy Vietnamban a tömegek politikailag már nem passzívak, semmiképpen sem annyira általánosíthatóan, mint ami annyira jellemzi Dél-Ázsia többi országát. Eltökél-

ték, hogy megvalósítják a saját érdekeiket szolgáló reformokat.

Miként a 3. fejezet II. szakaszában hangsúlyoztam, ennek magyarázata leginkább az, hogy a francia gyarmati uralom jellegében eltért a többi hatalométól, s további motívuma a második világháborút követően a franciák gyarmati háborúja. Ezt a háborút az Egyesült Államok – Franklin D. Roosevelt halála előtt kifejtett egyértelmű elgondolásai ellenére is – támogatta, majd 1954 után teljesen átvállalta, és jelképesen bevonta a háborúba a térség néhány függőségben levő országának kormányát is. A vietnami háború már több mint negyed évszázada folyik.

A vietnami nép egyre nagyobb részének szemében a háború felszabadító háború, pontosabban *egy idegen, fehér és gazdag ország katonai agressziója elleni harc jellegét öltötte;* először a franciák, majd egyre nagyobb méreteket öltve az amerikaiak ellen irányult.

Gyűlölettől fűtött nacionalizmus fejlődött ki. A 3. fejezetben már kifejtettem, hogy az ilyen természetű érzelem minden korszerűsítő eszménynél könnyebben talál utat még a legszélesebb tömegekhez is.

A tömegek most már továbbléptek, és *tudatosan fölismerték, hogy érdekükben állnak a gyökeres reformok,* legfőképpen a földreform. Mivel a háború francia, majd később amerikai szakaszában a fehér betolakodók arra törekedtek, és szükségszerűen arra kellett törekedniük, hogy a kiváltságos felsőbb osztály támogatását nyerjék el, ez a hidegháború általános légkörében *a tömegeket valamiféle nacionalista kommunizmus felé vezette.*

Az Egyesült Államok már elvesztette a háborút. Az amerikaiak ott hibázták el a dolgot, hogy nem ismerték fel a tömegek öntudatra ébredését, s azt, hogy katonai beavatkozásuk mennyire meggyorsította ezt a folyamatot. Az egymást követő amerikai kormányok újra meg

újra dél-vietnami bábkormányaikba vetették reményüket, ezeket viszont, hiába alakították minduntalan át őket, főképpen csak a kiváltságos felsőbb osztálybeli csoportok támogatták.

Amikor pedig az Egyesült Államok versenyre kelve ellenfeleivel földreformot kezdett hirdetni, gazdasági meg társadalmi forradalomról kezdett beszélni (ez egyébként már Eisenhower és Diem idejében is megtörtént), a saigoni kormány és tisztviselői meg támogatói módszeresen meggátolták e törekvések valóra váltását – amint hasonlóképpen jártak el a hatalmat kézben tartó körök más dél-ázsiai országokban is. Vietnamban azonban a sértett nacionalizmus fellobbanása következtében a tömegek többé már nem voltak passzívak.

A nyugati beavatkozás, különösen ha katonai akció formájában történik, olyan erővé válhat, amely egy fejletlen ország tömegeit magasabb fokú politikai tudatra ébresztheti, és fokozott aktivitásra késztetheti. A nacionalizmus nyugatellenes, sőt fehérellenes jelleget ölt. A hidegháború légkörében, amikor kizárólag a kommunista országoktól kaphatnak segítséget, ez a nacionalizmus könnyűszerrel a kommunizmussal azonosítja magát.

Némileg hasonló folyamat zajlott le Indonéziában, ahonnan a hollandok nem éppen békés körülmények között távoztak. A folyamatot az 1965. évi mészárlás akasztotta meg, amelyről a nyugati sajtó nagy nyugalommal a kommunizmus fölött kivívott győzelemként számolt be.

Sok minden indokolja, hogy kételkedéssel nézzünk Indonézia politikai fejlődése elé. Többek között azért is, mert ha igaz, hogy nehéz a tömegeket fölrázni, az is igaz, hogy ha ez egyszer már sikerült, nehéz ismét lecsillapítani őket. Nem lehet mindenkit legyilkolni, vagy örökre börtönbe vetni.

Afrika déli részében (Dél-Afrikában, Délnyugat-Afri-

kában, Rhodesiában és a portugál gyarmatokon) olyan helyzet van kialakulóban, amikor a nem-fehérek alkotta többséget elnyomja az Egyesült Államok és szinte az egész nyugati világ által támogatott fehér kisebbség. (Erre vonatkozólag l. 3. fejezet, II. szakasz.)

A fehérellenes és nyugatellenes érzelmek térhódítása egyes fejletlen országokban, amelyek ellen a nyugati világ által támogatott fehér katonai és politikai erőkkel támadnak, egyre inkább átcsap a túlnyomórészt nem-fehér lakosságú más fejletlen országokra is. Könyvünk értékpremisszái szemszögéből *ijesztő perspektíva, hogy attól kell félnünk: a fejlett és fejletlen országok közötti viszonyt megfertőzi a faji komplexus.*

Nyugati szemszögből ítélve ugyancsak sajnálatos az a tendencia, hogy a fejletlen országok a kommunizmussal fognak össze, ami új távlatot nyit, és további *raison d'être*-ként szolgál a hidegháború folytatására, mérhetetlen fegyverkezési költségeket ró a világra, és veszélyezteti a békét.

Számomra, aki a felvilágosodás nagy liberális eszméin nevelkedtem, keserű tapasztalatból levont következtetés, hogy a tömegek ébredése és érdekeik tudatos fölismerése, s az, hogy készek harcolni a fejlődés számára feltétlenül szükséges reformokért, olyan világpolitikai helyzet közepette megy végbe, *amikor ezek a népek óhatatlanul a nemzeti kommunizmus mozgalmának részeivé válnak.*

E fejlődés egyik legfőbb oka, hogy a nyugati országok, legfőképpen az Egyesült Államok, *merőben tévesen ítélik meg a tényeket, és elárulják eszményeiket.* Ha több előrelátást tanúsítanak, alaposabb ismereteket szereznek, és hívebben kitartanak eszményeik mellett, sem Dél-Afrikában, sem Vietnamban nem lett volna elkerülhetetlen ez a fejlődés. Tanulmányaim és némi politikai tapasztalatom alapján egyre világosabban látom, milyen nagy sze-

repe van az ostobaságnak és tudatlanságnak a világtörténelemben. Ezek nem ártalmatlan hiányosságok, hanem – akárcsak az érdekek által opprtunista módon hangsúlyozott szelektív ismeretek – gyakran kicsinyes és rövidlátó tulajdonságok. Alátámasztják őket a „realista" és udvariaskodó kutatás előítéletei. Ez kölcsönöz oly rendkívül nagy jelentőséget annak, hogy megkíséreljük kiküszöbölni gondolkodásunkból az előítéleteket.

Keserű gondolat, hogy a világtörténelem nagyobb összefüggéseinek fényében az Egyesült Államok és más nyugati kormányok ezen fejletlen országokkal szembeni elnyomó és ellenséges magatartása ébresztette a tömegeket érdekeik felismerésére, ami legfontosabb előfeltétele a reformnak, hosszabb távon pedig a fejlődésnek. Vajon a gazdag, fejlett országok nem találhattak volna-e más hatékony és kevésbé pusztító eszközt, hogy segítsék e népeket célkitűzéseik valóra váltásában?

A kérdésfeltevés történelmietlen, de a társadalomtudós kérdéseinek gyakran történelmietleneknek kell lenniük. *A fejlett országok, legfőképpen pedig az Egyesült Államok célja nem az volt, hogy a tömegeket fölrázzák, s ezzel lehetővé tegyék a valódi demokrácia és a szükséges gyökeres reformok megvalósítását.* Fenntartás nélkül a fejletlen országok kiváltságos osztályainak, s nem az elnyomorodott tömegeknek szólt rokonszenvük. Hajlandók voltak szemet hunyni afelett, hogy a fejletlen országokban nem hajtották végre vagy eltorzították a reformokat, mert csak a stabilitást tartották fontosnak; mindez valójában nem egyéb, mint a gyarmati politika valamiféle folytatása.

Végül úgy érzem, még egy kérdésre kell nyomatékosan kitérnem. Az *Asian Drama*-ban kifejtettem, és e könyv 3. fejezetében is érintettem, hogy tanulmányaim alapján arra a következtetésre jutottam: a radikális reformokra való felkészültség tekintetében alig van különbség egy az

általános választójogra és széles körű polgári szabadságjogokra alapozott parlamenti rendszer (pl. India) és egy diktatórikusabb kormányzatú ország között. A hatalom mindkét esetben a felsőbb osztály egyes csoportjainak és csoportosulásainak a kezében van, a tömegek pedig rendszerint passzív magatartást tanúsítanak.

Mindezek tények. S tény az a lehetőség is (bár ennek nem kell szükségszerűen bekövetkeznie), hogy a diktatórikus rendszer élére álló vezetőség kész olyan reformokat végrehajtani, amelyek sohasem valósulnának meg egy „demokratikus" rendszerben. Az értékpremisszák szemszögéből tehát az ilyen kormányt kellene előnyben részesíteni.

A kutatómunkámból levont fenti következtetések *egyáltalán nincsenek ínyemre, noha el kell fogadnom őket.* Egyáltalán nem semleges a felfogásom a demokrácia tekintetében. S még a dél-ázsiai körülmények között is hangsúlyozni kívánom az általános választások és szabad viták egyes lehetséges előnyeit.

A demokrácia, kiváltképpen pedig a választás, idővel hozzájárulhat ahhoz, hogy a tömegek éberebbekké és tanultabbakká váljanak. Demokratikus kormányzati rendszerben a szólás- és cselekvésszabadság még arra is fölbátoríthatja a felsőbb osztályok egyes tagjait és csoportjait, hogy kiálljanak a gyökeres reformok mellett, és megkíséreljék felrázni és nevelni a tömegeket. Legalábbis nem gátolják meg őket ebben.

A diktatórikus rendszerű országokban a nyílt vita elfojtása oda vezethet, hogy a kormány informáltsága hiányos lesz. Meggyőződésem például, hogy a burmai katonai rendszer többek között azért képtelen jelentősebb sikert elérni gazdasági és szociálpolitikájában, mert semmiféle bírálatnak sincsen kitéve.

15. fejezet

A KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNY FELELŐSSÉGE

A politikai döntések problémája kétdimenziójú. Az egyik, hogy a politikai döntések értékítéletekből és ezen premisszák révén szerzett ténybeli ismeretekből levont következtetésekből erednek. A 3–11. fejezetekben részletesen szóltam ezekről a racionális politikai döntésekről. A másik dimenzió a politikai fejlődéssel kapcsolatos, ami viszont megszabja: *gyakorlatilag milyen politikai döntéseket hoznak.*

A probléma két dimenziója összefügg. A racionális és tényleges politikai döntések közötti legfontosabb láncszem a társadalomtudósok. Közöttük mi, közgazdászok – mint tervezők és a népek meg kormányaik tanácsadói – döntő fontosságú szerepet játszunk ebben az összefüggésben.

Egyrészt valamennyi országban a politikai erők abban az irányban befolyásoltak bennünket, hogy a fejletlen országok fejlesztési problémáihoz elfogult szemlélettel közelítsünk.

A jelen könyv 1. fejezetében jellemeztem ennek az elfogult szemléletnek általános vonásait. Az ezt követő fejezetekben következetesen szemléltettem, miképpen nyilvánultak meg ezek az előítéletek az egyes problémákkal kapcsolatban.

Másrészt viszont mi, közgazdászok, kétségtelenül szintén befolyásoljuk a gyakorlati politikát és a politikai

döntéseket. Jonh Maynard Keynes nézete, miszerint az embereket elavult elméletek vezérlik, csupán annyiban helytelen, hogy valójában egészen új és jelenleg érvényes elméletek is vezérlik őket, legalábbis részben, s egy nem feltétlenül túlságosan nagy fázislemaradás után.

Tulajdonképpen Keynes saját, jószerint *posztumusz* sikere a pénzpolitika és ezzel kapcsolatos politikai döntések területén szerte a világon ugyancsak a fenti megállapítást támasztja alá. Még ezt megelőzően, Svédországban e téren a gyakorlati politika hasonló módosítása ugyanígy megerősítette a Keynes-féle elméleteket megelőző Knut Wicksell és svéd követői elméleteinek gyakorlati jelentőségét.

Mielőtt folytatnám gondolatmenetemet, szeretnék nyomatékosan hangsúlyozni még egy szempontot. Amikor hagyományos felfogású közgazdász kollégáimat súlyos elfogultsággal vádolom a fejletlen országok fejlesztési problémáinak vizsgálatában, *semmiképpen sem feltételezem, hogy személy szerint tisztességtelenek lennének.*

Kora fiatalságomtól kezdve az egész világot átfogó tudományos közösség tagjaként élek. Számos országban közelről megismerkedtem és barátságot kötöttem a közgazdaságtudomány területén tevékenykedő sok száz társammal. Szinte alig akad közöttük, aki cinikusan tekintene munkájára. Még kevesebb olyannal találkoztam, aki szántszándékkal önző érdekeihez igazította volna írásai mondanivalóját.

E tekintetben úgy vélekedem, hogy egész diszciplínánk, legfőképpen pedig azok a művelői, akik kimagasló eredményeket érnek el, híven kitartanak a klasszikus közgazdászok nagy hagyományai mellett. Alfred Marshall egy ízben a következőképpen jellemezte ezeket a közgazdászokat:

„Kétségtelen tény, hogy a modern közgazdaságtudomány szinte valamennyi alapítója szelíd és jóindulatú ember volt, akit lelkes emberbaráti érzelmek hevítettek. Keveset törődtek saját gazdagságukkal; de sokat törődtek azzal, hogy a gazdagság minél szélesebb néptömegek között oszoljék meg. ...Kivétel nélkül valamennyien szívvel-lélekkel vallották, hogy minden egyéni erőfeszítésnek és minden állami politikának végső célként az egész nép jólétére kell irányulnia. ...A közgazdaságtudományt létrehozó kiemelkedő szellemek nem tartották nagy becsben a tulajdonnak mint olyannak a jogait."[1]

Felfigyelt azonban arra, hogy nem voltak hajlandók támogatni elosztással kapcsolatos reformokat, s arra is, hogy „hűvösen tekintettek" a szegények nyomorúságára. Marshall ezt így magyarázta: „Még e kor legnagyobb elméinek látóköre is bizonyos tekintetben szűkebb volt, mint korunk művelt embereinek többségéé."

Marshall itt arra utal, hogy a klasszikus közgazdaságtan nézeteit erősen befolyásolták a másfél évszázad előtti Anglia uralkodó politikai erői. Véleményem szerint vitathatatlan, hogy ha ezek a közgazdászok, Marshall eufemizmusánál maradva, megőrizték volna szélesebb „látókörüket", s eleve nem alakultak volna ki bennük előítéletek, ez nagy hatással lett volna a gyakorlati politikára.

Marx Károlynak sikerült az, amiben Ricardo – elfogult szemlélete következtében – kudarcot vallott: levonta a saját értékelméletében rejlő radikális következtetéseket[2]. S valóban, a későbbiek során Marx nagymértékben hatással volt a világ politikai fejlődésére, nem utolsósorban értéktöbblet- és kizsákmányolási elmélete révén.

[1] Myrdal: *Economic Theory and Under-Developed Regions* (London, 1957). 120. l.; az Egyesült Államokban *Rich Lands and Poor* címen adták ki (New York, 1958).

[2] Myrdal: *The Political Element in the Development of Economic Theory* (London, 1953; Cambridge, 1954), 3. fejezet (56. l.-tól, különösen 78. l.-tól); vö. *Economic Theory and Under-Developed Regions*. II. rész. (107. l.-tól, különösen 114. l.-tól).

De tekintettel arra, hogy a klasszikus értékelmélet, mind a marxi, mind a ricardói változatában, a természetjogi filozófia hatására lényegében teleológiai jellegű metafizika – akárcsak Marx számos elmélete –, aligha használhatjuk felfogását. Persze ez nem azt jelenti, hogy akár az ő, akár Ricardo írásaiban ne találnánk máig is érvényes lényeges megfigyeléseket és elemzéseket.

Ismernünk kell ma is írásaikat, hogy történelmi kritikával szemlélhessük saját elgondolásainkat. A megelőző fejezetekben gyakran rámutattam, hogy korunk közgazdászaiból éppen ez az ismeret hiányzik, amikor kritikátlanul és gyakran csupán implicit módon követik Marx útmutatását.

Napjainkban a hagyományos felfogást valló közgazdászok, amikor elfogult szemlélettel közelednek a problémához, szubjektíven nem lelkiismeretlenek, mint ahogyan több évtizeddel ezt megelőzően elődeik sem voltak azok. *Kutatásaik logikáját illetően azonban naivak.*

Bizonyos értelemben és bizonyos fokig hajlamosak arra, hogy naivabb magatartást tanúsítsanak több nemzedékkel korábban élt előfutáraiknál. Amikor például F. Y. Edgeworth és Henry Sidgwick kidolgozták jóléti elméleteiket, még hittek objektív értékekben, és értékpremisszákként ezekre alapozhatták elméleteiket. Ellentétben a modern jóléti teoretikusokkal, nekik nem kellett visszariadniuk az ilyen természetű alapozástól.[3] Érvelésük ezáltal kétségtelenül kevésbé zsúfolt és logikátlan.

A hagyományos nézeteket valló közgazdászok és általában társadalomtudósok körében uralkodó – s az utóbbi két nemzedékben fokozódó – naivitás lényeges és fontos kérdéssé teszi *a társadalomtudományok és tudósok szociológiájának létrehozását.* Komoly veszély rejtőzik abban,

[3] Myrdal: *The Political Element in Economic Theory*, 4. fejezet (80. l.-tól).

hogy közgazdászok tovább folytatják kutatómunkájukat, miközben fogalmuk sincsen, miképpen kondicionálja őket a társadalom, amelyben élnek – s természetesen a hagyomány, meg személyi hajlamuk is.

Ez a szociológiai kutatás közvetlenül a mi munkánkra összpontosulhat. Voltaképpen könnyebben megvalósítható, mint a legtöbb egyébb társadalomkutatási projektum, hiszen a *corpus delicti* odahelyezhető az asztalra, a kutató keze ügyébe. Nem egyéb ugyanis közzétett cikkeinknél és könyveinknél.

Vezérfonalként a logikus bírálat szolgálhat, amely rávilágít a *non sequitur*-okra és az önkényes feltételezésekre. E kritikának immanensnek kell lennie, hiszen a föltételezések rendszerint hallgatólagosak. Amikor e logikai hiányosságokról kiderül, hogy általában szisztematikusan egy irányba mutatnak, ennek jelzésként kell szolgálnia arra, hogy itt már szociológiai kutatás szükséges ez erre az eredményre vezető társadalmi kondicionálás ok és okozati alapon történő magyarázatára.

E szociológiai kutatás vezérfonalául az az alapvető kérdés szolgálhat, amelyet minden detektívregényben is feltesznek: *Cui bono?* Milyen érdekeket szolgál? S ezek csak ritkán vagy sohasem az egyéni kutató, hanem az őt körülvevő társadalom uralkodó erőinek az érdekei.

Ha a kutatást nem tisztítják meg az előítéletektől, *opportunistává* válik a hatalmi közösség érdekeinek szolgálatában, ahogyan azt általában az e[illegible]n közösséget alkotók értelmezik, akik meg is határozzák politikai döntéseit. Ebben az esetben a kutató nem ismeri fel tudatosan az okozati viszonyt. Mint már mondottam, az előítéletek nem szándékosak.

Az alaposabb analízis kimutatja, hogy többnyire még a hatalmi közösség érdekei sem racionálisan felfogottak. Legfőképpen pedig ezek az érdekek rendszerint nem

hosszú távú, hanem rövid távú érdekek, s gyakran rövid távon is rosszul értelmezik őket.

A tudomány- és tudósszociológia igényét az indokolja, hogy a kutatót meg kell fosztani saját munkáját illetően naivitásától, s tudatára kell ébreszteni annak, hogy munkája milyen könnyen válhat irracionálisan kondicionálttá. A jelen könyvben alkalmazott logikai bírálat is segítséget kíván nyújtani ehhez.

Maximálisan hatékony lenne, ha arra késztetné a kutatót, hogy félreérthetetlenül definiálja a szemléletét meghatározó értékpremisszáit, vagyis az általa alkalmazott szempontot, a feltett kérdéseket és az elemzése során használt fogalmakat.

Szántszándékkal itt, a politikai dinamikával foglalkozó fejezet után sorolom fel megjegyzéseimet a közgazdasági kutatás előítéleteinek okairól, s állapítom meg, hogy friss és szélesebb körű elemzésre van szükségünk mind a tudomány és a tudósok szociológiája, mind a tudomány logikája szemszögéből. *A közgazdasági kutatás vitathatatlanul befolyásolja a fejletlen, de a fejlett országok politikájának fejlődését és politikai döntéseit is.* Ezért a politikai fejlődés olyan modellje, amely figyelmen kívül hagyná a közgazdászok írásainak hatását, nem felelne meg a valóság követelményének.

A közgazdasági kutatás megtisztítása az előítéletektől olyan politikai következtetésekre vezet majd, melyek alapján a fejletlen országokban radikális reformokat, a fejlett országokban pedig a segély és kereskedelem radikális megváltoztatását követelik (az előző fejezetekben már rámutattam erre). A fejlett és fejletlen országok sokezernyi közgazdászának kutatómunkájában végbemenő ilyen irányú reorientálás elkerülhetetlenül hatással lenne a politikára. Az emberek igenis racionálisan kívánnak eljárni

politikájuk megválasztásában: ez is a társadalmi realitás része.

Meglehet, *utópistának és politikailag „irreálisnak"* tűnhet a fejletlen országok fejlesztési problémáinak értékpremisszák szemszögéből történő tanulmányozása, még ha ezek az értékítéletek megfelelnek is az úton-útfélen hangoztatott eszményeknek. Ezek nyilvánvalóan nemigen fedik – mind a fejlett, mind a fejletlen országokban – hatalmon levőknek ezen eszmények valóra váltása érdekében mutatott áldozatkészségét.

Ebben az összefüggésben azonban leginkább azt kell hangsúlyozni, hogy már *az ezen eszmények valóra váltása irányában tett lépés is kívánatos*. Hasonlóképpen, az ellenkező irányba tett minden lépés nem kívánatos. Nem szabad fölényeskedően politikailag „irreálisnak" minősíteni a trend megfordítására és az eszmények maradéktalanabb megvalósítására irányuló erőfeszítéseket. Sőt, a tudományos szemszögből ésszerűen megalapozott politikai tanulmánynak nyilvánvalóan az ilyen változásra való törekvést kell céljául kitűznie.

Mi több, magától értetődőnek tekinteni, hogy a helyzet teljesen változatlan marad, beleértve az emberek társadalmi változással kapcsolatos attitűdjét is – ez semmiképpen sem reális felfogás. Az emberek attitűdje és a magatartásuk által egyes intézményeknek és hatalmi struktúráknak nyújtott támogatása is változhat. *S ez a változás elő is idézhető*. Bizonyos körülmények között a nagy és a külsőleg előidézett hirtelen változások esetleg még kisebb ellenállással is találkoznak, mint a fokozatosan megvalósított kis változások (l. 14. fejezet).

De a politikai megfontolásoktól eltekintve, hangsúlyozni kívánom, hogy a fejletlen országok problémáinak releváns, jelentős és megvalósítható, egyértelműen megfogalmazott értékítéletek szemszögéből történő tanulmányozása mindenekelőtt *logikai eszköz arra, hogy ki-*

küszöböljük a gazdasági, társadalmi és politikai realitás vizsgálatából az előítéleteket, s így megakadályozzuk, hogy a tényeket illetően hibás megállapításokra jussunk.

Gyakran érvelnek azzal, hogy az *Asian Drama*-ban kifejtett s a jelen könyvben újólag összefoglalt nézetek „pesszimisták". Visszautasítom ezt a bírálatot. Ehelyett azt állítom, hogy az ebben és sok más tanulmányomban is követett módszertani elv az egyetlen logikus eszköz ahhoz, hogy elérkezzünk a *realista* szemlélethez.

A nagymérvű „optimizmus", amellyel a közgazdasági irodalom nagy részében találkozunk – s nemcsak kormányszervek, hanem gyakran kormányközi szervezetek titkárságai által készített tanulmányokban, valamint az ezen hatóságok és szervezetek megbízásából dolgozó szakértői bizottságok rendkívüli jelentéseiben –, azzal magyarázható, hogy éppen kutatási szemléletükben a legdurvább előítéletek áldozatául esnek.

Erre a körülményre e könyv korábbi fejezeteiben részletesen kitértem. A hagyományos szemléletű közgazdász nincsen tudatában előítéleteinek. Azt hiszi, hogy „tárgyilagos" és csupán „az adatok" érdeklik. Hallani sem akar róla, hogy akár csak megvitassa az elfogultság problémáját. Éppen ezért tekintettem kötelességemnek, hogy könyvemben nyomon kövessem és leleplezzem a legáltalánosabb előítéleteket.

Nem tartom reménytelennek, hogy a közgazdaságtudomány ilyen értelemben valóban átorientálódjék. Ez részben akkor fog végbemenni, amikor a jelenleg uralkodó előítéleteket a kutatók még föl sem ismerték, s mielőtt még elszánnák magukat értékeléseik nyilvánosságra hozatalára, egyértelműen megfogalmazva értékpremisszáikat.

Egy bizonyos pontig *minden becsületes kutatásban*

benne rejlik az „önjavítás" lehetősége.[4] Knut Wicksell ezt egy ízben úgy fogalmazta meg, hogy a tudós fölötte áll a maga választotta szemléletnek. Kénytelen olyan igazságokat felfedezni, amelyeket nem is keresett.

Ezen a ponton meg kell jegyeznem, hogy a megelőző fejezetekben bírálatom rendszerint a logikán, valamint a meggyőző tudományos megfigyelés, elemzés és körültekintés követelésén alapult. A tudományos szemlélet olyan hibáira mutattam rá, amelyeket – ha bírálatom helytálló – egyetlen közgazdász sem védelmezhet, függetlenül attól, vajon egyetért-e általános következtetésemmel, mely szerint a hibákat az előítéletek okozzák.

A szigorúság és körültekintés hiányára vonatkozó ítélet vonatkozik azon tendenciáinkra is, hogy az elemzést arra korlátozzuk, amit – anélkül, hogy valaha is meghatároznánk a szóban forgó korlátozást – „gazdasági tényezőknek" nevezünk, ugyanakkor figyelmen kívül hagyunk minden egyéb tényezőt, noha általánosságban mozgó kinyilatkozásainkban elismerjük jelentőségüket. Vonatkozik azon fogalmak helytelen alkalmazására, amelyek jóllehet hasznosak nyugati gazdaságaink elemzésekor, nagymértékben alkalmatlanok a fejletlen országok gazdasági realitásainak fölmérésére. Ilyen fogalmak például a „munkanélküliség" meg a „nem kielégítő foglalkoztatottság". Vonatkozik ez a nemzetgazdaságra vonatkozó összesített mutatókra és piaci fogalmakra olyan országok esetében, ahol piacok többnyire vagy egyáltalán nem léteznek, vagy még nagyon is kezdetleges fokon állnak.

Mindehhez még hozzájárul a statisztikák felhasználása során tanúsított tűrhetetlen hanyagság, például amikor

[4] Myrdal: *Objectivity in Social Research* (New York, 1969). 8. szakasz (39. l.-tól).

a nemzeti termékhez vagy nemzeti jövedelemhez viszonyítanak anélkül, hogy megvizsgálnák, vajon a fejletlen országokban miként határozzák meg ezeket a fogalmakat, és milyen alapon számítják ki azokat. A hagyományos szemléletű közgazdászok, anélkül hogy tisztáznák, mit is jelent eljárásuk, ilyenkor a nemzeti termék vagy nemzeti jövedelem változásának ütemét rendszerint a „fejlődéssel" azonosítják.

Ezt általában úgy teszik, hogy még csak nem is említik az elosztási aspektust, még kevésbé a fejletlen országok fejlődési folyamatában szerephez jutó nem „gazdasági" tényezők jelentőségét. Ez a hanyagság az elfogultság érvényesülésének malmára hajtja a vizet, mert máskülönben nem lehetne az adatokat úgy felhasználni, ahogyan az napjainkban történik.

Még gyakoribb, hogy a statisztikai megállapításokat és összeállításokat olyan kategóriák alapján készítik, amelyek nem felelnek meg a fejletlen országok viszonyainak. Ennek következtében a statisztikai adatok rendkívül félrevezetők, sőt gyakran értelmetlenek. S ez nemcsak a nemzeti termékre és nemzeti jövedelemre vonatkozó adatokra érvényes, hanem többek között a „megtakarítások", de legfőképpen a „munkanélküliség" és „nem kielégítő foglalkoztatottság" összesített számadataira is.

A statisztikai hibák általában opportunista módon elfogult tendenciát mutatnak. Jó néhány fontos adat, például a földtulajdonra és földbérletre vonatkozó számszerűség nem egyszerűen csak hibás; gyakran még puszta összegyűjtésüket is megakadályozzák, vagy ha sikerül is összegyűjteni, a nagy hatalmú hagyományos érdekeltségek befolyásuk révén elérik, hogy nem adják közzé ezeket a statisztikákat.

Az egész könyvben, de legfőképpen a 6. fejezetben rámutattam arra, hogy más statisztikákat, például az írni-olvasni tudásra vagy a beiskolázásra vonatkozó ki-

mutatásokat is kritikátlanul állítják össze és használják fel. S mivel ezek a számadatok általában eltúlozzák az oktatási eredményeket, ugyancsak az „optimista" előítéletek malmára hajtják a vizet.

Az UNESCO Titkársága nemigen tett komolyabb erőfeszítéseket ezeknek az adatoknak az ellenőrzésére vagy korrigálására, pedig ez nem is lenne túlságosan nehéz feladat. Kiindulásként elegendő lenne beható felmérést végezni néhány körzetben az írni-olvasni tudás valóságos helyzetéről, valamint azokról a gyermekekről, akik valóban iskolába járnak, majd össze kellene vetni ezeket az eredményeket az UNESCO által oly kritikátlanul felhasznált népszámlálási és iskolastatisztikai adatokkal. Eddig még egyetlen más kormányközi szervezet titkársága, egyetlen kutató sem javasolta a fenti módszert, noha valamennyien idézik e statisztikákat. Közös és előítéletekre alapozott céljaiknak megfelelően elfogadják ezeket az adatokat anélkül, hogy megkérdőjeleznék hitelességüket vagy pontosságukat.

Eltűrjük, hogy a fejlett országokból a fejletlen államokba irányuló állami segélyek és tőkeáramlások valósággal kibogozhatatlanul összegabalyodjanak, annak ellenére, hogy a fejlett országok statisztikái annyival pontosabbak és teljesebbek a fejletlen országok adatainál, hogy ezek alapján akár becsületes és helyes képet is alkothatnánk a tényekről. A fejlett országok opportunista érdekeit szolgálja, ha úgy érezhetik: a valóságosnál nagyobb áldozatokat hoznak a fejletlen országok fejlesztési törekvéseinek támogatására.

Gyakran szemet hunyunk afelett, hogy tudományos terminológiánkat felhígítják a népszerűsítő, politikai orientációjú viták kifejezései; így „fejlődő országot" mondunk, amikor pusztán csak egy fejletlen országról beszélünk, vagy „szabad világként" emlegetjük az egész nemkommunista világot. Számomra ez nem valamiféle jelen-

téktelen szemantikai hanyagság, hanem egy mélyebben gyökerező előítélet jelentkezése. S ezt még logikai alapon is nyugtalanítónak kell tekinteni.

Egyszerűen elképzelhetetlennek tartom, hogy a napjainkban folyó széles körű kutatómunka, amely a fejletlen országok problémáival, valamint ezen országoknak a fejlett országokkal való viszonyával foglalkozik, lépésről lépésre ne illetné majd bírálattal a közgazdaságtan ezen és számos egyéb súlyos fogyatékosságát, s ne javítaná ki e hibákat. Így például valamely fejletlen ország oktatási problémájának mindennemű mélyebbre hatoló empirikus tanulmányozása kimutatná, hogy e probléma megközelítése az „emberi beruházásra" alapozott pénzügyi módszerrel mennyire felületes és helytelen.

Továbbá ha alaposabban tanulmányozzuk az agrárproblémát (vagyis a mezőgazdasági munkaerő nem kellő kihasználtságát, s azt a fenyegető veszélyt, hogy ez még fokozódni fog a népesség növekedése és a mezőgazdasági technika legújabb trendjei következtében), nyomban ismét felbukkan a földreform kérdése, amit az utóbbi időben mind a fejlett, mind a fejletlen országokban agyonhallgatnak.

Mihelyt a közgazdászok sorra egymás után felismerik majd, hogy az általuk és mások által feltárt és kijavított tévedések szisztematikusak, és valamennyi ugyanazon érdekeket szolgálja, kénytelenek lesznek föltenni a kérdést: *Miért és hogyan?* S ezzel a közgazdász elérkezik annak a küszöbére, hogy meglássa, és kutatni kezdje az előítéleteket, amelyek e szemlélet hajtóerői.

Ekkor majd föltárják az értékeléseket. A közgazdászt pedig kutatói helyzetének logikája arra kényszeríti, hogy föltegye önmagának a kérdést, vajon melyek saját értékpremisszái. *Ez a közgazdaságtan, s általában minden társadalomtudomány igazi és döntő fontosságú „érték"-problémája.*

Amikor ez megtörtént, a közgazdász olyan fénysugarat pillant meg, amely elvezeti a gazdaságtudomány hibáinak további feltárásához és kijavításához vezető úthoz. Sokkal valószínűbb, hogy diszciplínánk megreformálása – jóllehet némi késedelemmel – ilyen pragmatikus és heurisztikus módon fog bekövetkezni, semmint alapvető tudományfilozófiánk tökéletesítésének következményeként. Ezért nem szorítkoztam arra, hogy az 1. fejezetben kifejtsem az általános filozófiára vonatkozó bírálatomat, hanem egymást követően e kritikai módszerrel vizsgáltam az egyes problémákat.

Legfőképpen azt kívánom hangsúlyozni, milyen *égetően sürgős a fejletlen országok statisztikáinak tökéletesítése.* Ezért pedig mi, közgazdászok, vagyunk legfőképpen felelősek, hiszen elemzésünk során mi használjuk leginkább a statisztikákat, mi definiáljuk a fogalmakat, következésképpen mi határozzuk meg, milyen kérdéseket tegyenek fel. A hagyományos szemléletű közgazdászokat azzal vádolom, hogy könyveiket telezsúfolják selejt-számadatokkal, erre az anyagra alapozzák következtetéseiket, anélkül hogy a számunkra, tudósokra kötelező kritikus szemmel vizsgálnák ezeket az adatokat.

Amikor kvantifikálásra kerül sor, ismereteink roppant bizonytalanok. Egyetlen komoly kutató sem hagyhatja figyelmen kívül, milyen végletesen megbízhatatlanok ezek a számadatok, ha megvizsgálja a közzétett statisztikák kialakulását. Ez még India esetében is így van, ahol az egészen vékony értelmiségi elitrétegen belüli vita teljesen szabadon és rendkívül magas szinten folyik.

A statisztikák megbízhatatlanságának egyik oka, hogy a megfigyelések és összehasonlítások olyan kategóriák alapján történnek, amelyek nem fedik a fejletlen országok valóságos viszonyait. Következésképpen a számadatok nagymértékben félrevezetők, mi több, értelmetlenek.

Egy további ok az a hallatlan felületesség, ahogyan meghatározzák a feltett kérdéseket, és gyakorlatilag végrehajtják az alapvető megfigyeléseket.

A fejletlen országoknak elsősorban nem ábrándokat kergető nagyszámú elméleti statisztikusra van szükségük – ez egyelőre amúgy is meghaladná ezen országok képzési lehetőségeit. Szükség van viszont olyan jól képzett személyekre, akik alaposan ismerik a fejletlen országok viszonyait, s rendelkeznek azzal a képességgel, hogy az adott anyagra vonatkozóan kritikusan fogalmazzák meg kérdéseiket, amelyek így valóban megfelelnének ezen országok társadalmi valóságának. Tudniuk kell, hogyan irányítsák és szervezzék meg hatékonyan megfigyeléseiket, ráadásul legalább elemi ismeretekkel kell rendelkezniük a mintavételi eljárásokat és még néhány egyszerű statisztikai módszert illetően.

Ha a fejlett országok hajlandók lennének segítséget nyújtani a fejletlen országoknak ilyen típusú szakemberek kiképzésében, úgy ennek feltétlen prioritást kellene biztosítani a műszaki segítségnyújtás tételei között. Szinte magától értetődőnek tűnik, hogy *az Egyesült Nemzetek kormányközi szervezeteiben tömörült különböző statisztikai szolgálatoknak jelentős szerepet juttassanak ebben az egész világot átfogó technikai segítségnyújtásban.* Ezeket a szerveket utasítani kellene arra, hogy a kormányok felkérésére szakértői csoportokat küldjenek ki szervező-, oktató- és kiképzőmunkára. S természetesen biztosítani kell számukra a feladatok megoldásához szükséges pénzalapokat.

Mielőtt azonban megkísérelnének eleget tenni ezeknek az új követelményeknek, először saját portájuk előtt kellene söpörniük. Arra kell késztetni őket, ismerjék fel, hogy *jelenleg a fejletlen országokra vonatkozó saját statisztikai anyagszolgáltatásuk gyakran elavult és fogyatékos.*

Mindenekfelett pedig ezek az intézmények nemigen állíthatják, hogy megfelelnek a szakmai követelményeknek, amíg kritikátlanul elfogadják a kormányok által szolgáltatott számadatokat, és egyszerűen csak reprodukálják azokat. Ha megkísérelnének vezető szerepet vinni a fejletlen országok statisztikáinak megjavítására irányuló erőfeszítésekben, ennek legelső feltétele, hogy kritikusan fogadják a tagállamok által szolgáltatott adatokat. Szakítaniuk kell az egymással szemben tanúsított „bajtársiassággal", ami arra vezet, hogy átveszik egymás nyilvánvalóan hibás statisztikáit – s még gyakrabban engedélyezik saját intézményeik önálló részlegeinek hogy elemzéseikben felhasználják ezeket a statisztikákat (l. 10. fejezet).

Bizonyos vagyok afelől, hogy ezeknek a szervezeteknek statisztikai szolgálataiban egyre inkább tért hódít majd a felismerés, hogy *„a tudomány – bírálat"*, legfőképpen pedig a statisztikák tökéletesítésére irányuló fokozódó erőfeszítés mind nagyobb mértékben lehetőséget nyújt majd nekik magasan kvalifikált statisztikusok szerződtetésére. Ez viszont lendületet ad majd a fejletlen országok statisztikáinak megjavítására irányuló általános mozgalomnak. A magam részéről ezért szállok síkra.

Említettem már, hogy mi, közgazdászok, vagyunk az ésszerű és a tényleges gazdaságpolitikai döntések közötti legfőbb összekötő láncszem. S nem vitás, hogy elemzőkként és politikai tanácsadókként bennünket terhel a legnagyobb felelősség.

De mi sem dolgozunk intellektuálisan légüres térben. Csupán egy része vagyunk a fejlett és fejletlen országok művelt rétegének. Ezek az emberek alkotják azt az intellektuális környezetet, amelyben élünk és dolgozunk. Ők is ugyanúgy érvelnek, mint jómagunk: az ok és oko-

zat, a cél és az eszközök alapján. A tudomány sohasem egyéb nagymértékben racionalizált józan észnél.

Ezek az emberek, akik képesek versenyre kelni gondolkodásmódunkkal, alkotják valamennyi fejletlen ország uralkodó oligarchiáját és környezetüket, s soraikban található minden gondolkodó ember, függetlenül attól, mekkora a pillanatnyi befolyásuk. A fejlett országokban ők azok, akik szavaznak, törvényeket hoznak és adminisztrálnak, ők alakítják a közvéleményt, és egyben annak hangadói, hiszen a közvélemény maga is a művelt emberek érzelmeiből és gondolataiból tevődik össze.

A közgazdásznak, aki befolyásolni kívánja a tényleges politikai döntéseket, végső soron nemcsak a gazdasági kérdésekkel foglalkozó tudóskollégáit, hanem az egyszerű embereket is meg kell győznie. Ezért írtam ezt a könyvet a lehető legegyszerűbb terminológiával, s remélem, ennek ellenére nem áldoztam fel a szigorúan logikus okfejtést.

Azzal is tisztában vagyok, hogy a közgazdaságtudomány előítéletei elleni küzdelemnek több kilátása lenne a gyors sikerre, ha az értelmes laikusokat rá lehetne nevelni gondolkodásmódunk alapos vizsgálatára és bírálatára. A közgazdasági kutatást meghatározó és az elfogult szemléletet a kutatásra erőszakoló társadalmi erők ebben az esetben jelentősen meggyöngülnének.

Függelék

A LATIN-AMERIKAI PUSKAPOROS HORDÓ

Az *Asian Drama* nem a világ valamennyi fejletlen országának fejlődési problémáival foglalkozó könyv. Ismételten rámutattam, hogy csupán Dél-Ázsiára, tehát a fejletlen világnak azon részére vonatkozott, amelyet behatóan tanulmányoztam.

Amikor a jelen könyvem megírása során más térségek problémáit is figyelembe kellett vennem, meglepetéssel tapasztaltam, hogy noha számos nyilvánvaló eltérés mutatkozik nem utolsósorban a történelmi előzményekben, *a gazdasági és társadalmi viszonyok viszonylag hasonlóan alakultak, következésképpen meglehetősen azonos jellegű problémákra is vezettek.*

A legtöbb fejletlen országban a rendkívül nagy társadalmi és gazdasági *egyenlőtlenségek* azonos rendszerével találkozunk, s ezek az egyenlőtlenségek szemmel láthatóan szinte mindenütt csak növekednek. Bármilyen legyen is kormányformájuk, a legtöbb fejletlen országot *kis létszámú, bár állandóan változó oligarchia kormányozza.* Jóformán kivétel nélkül *erőtlen államok,* s mindenütt tért hódított, és egyre inkább elburjánzik a *korrupció.*

A földreform, még ahol a hivatalos megnyilatkozásokban az egyik legjelentősebb célkitűzésként is szerepel, majdnem mindenütt zátonyra futott. Valamennyi fejletlen országnak azonos típusú *népesedési problémával* kell megbirkóznia. Láthatóan mind a termékenység szabályozásának politikája felé közelednek, bár egyesek közelebb, mások távolabb állnak attól, hogy hivatalos kormányprogramnak nyilvánítsák.

A problémák még *az oktatásügy* területén is meglepően hasonlóak. A nem-kommunista világban mindenütt érthetetlenül elhanyagolják a felnőttoktatást. Túlságosan nagy súlyt helyeznek az oktatás mennyiségére, vagyis arra, hogy minél több gyermeket és serdülőt iskolázzanak be, s mindezt a minőség rovására valósítják meg. A lemorzsolódás és osztályismétlés majdnem mindenütt erősen lerontja az alapfokú oktatás sikerét. Az általában nagydobra vert programokkal ellentétben az

alapfokú oktatással szemben a közép- és főiskolai oktatást részesítik előnyben, noha ezek jóval költségesebbek. Az iskolák valamennyi szinten túlságosan „elvontak" és „általánosak", s nem felelnek meg a gyakorlati, szakmai vagy foglalkozási szükségleteknek.

Az alapvető hasonlóságokon belül azonban eltérések mutatkoznak az egyes országok, s még inkább az egyes térségek között, különösen a politikai fejlődés tekintetében.

Külön figyelmet érdemel Latin-Amerika politikai fejlődése. Latin-Amerika több mint húsz független államra oszlik, ezek között akadnak egészen kis országok, ám vannak hatalmas területűek is; de az egész térségnek a lakossága csupán körülbelül a fele Indiáénak. A könyvemben tárgyalt problémát illetően azonban igen nagy e kontinens jelentősége.

Elsősorban azért, mert Latin-Amerika politikai fejlődése elérkezett *az eszmék és erők erőszakos összecsapásának szakaszába.* Nem várható, hogy olyasféle politikai stabilitást mutat majd, mint amilyet – legalábbis eddig – a nyomor sújtotta India mutatott.

Továbbá a latin-amerikai országok földrajzilag közelebb vannak az Egyesült Államokhoz. Az Egyesült Államok már jóval több mint egy fél évszázada kinyilvánította, hogy nagyon is sajátos kapcsolatokat kíván fenntartani ezekkel az országokkal, és ezt sikerült is megvalósítania. A napjainkban Latin-Amerikában érvényesülő politikai dinamizmust jelentős részben ezek a kapcsolatok határozzák meg.

A latin-amerikai országok között *nemcsak gazdasági helyzetüket illetően, hanem etnikai összetételükben is nagyok a különbségek.* Közülük még a legszegényebbnek is rendszerint nagyobb a jövedelemszintje, mint bármelyik indiai államé, kivéve talán Pandzsábot. De Latin-Amerika nagy részében a városi és falusi nyomornegyedekben megdöbbentő arányokat ölt a szegénység.

Az egyenlőtlenségek általában még az indiai állapotokon is túltesznek. Sok nagyváros egyes kerületei a fantasztikus jómód és modernség jellegzetes példái: fényűző életmódot biztosítanak a hatalmát erősen körülbástyázó felsőbb osztálynak, s meglehetősen kényelmes megélhetést biztosítanak a törekvő „középosztálynak" – mindkét réteg életmódja nagyon is elüt a közvetlen közelségükben tengődő nyomornegyedek egyre nagyobb számú lakóinak életétől. Kétséges, vajon a legtöbb latin-amerikai országban a lakosság szegényebb harmada, egyes országokban fele, jelentősen vagy egyáltalán részesült-e az utóbb

évtizedekben az emelkedő életszínvonalból – vagy ahogyan a Rockefeller-jelentés[1] fogalmazta: az „élet minőségéből".

Sok latin-amerikai ország, bár nem valamennyi, legfőképpen pedig néhány nagyobb ország, *korszerűbb gyáriparral rendelkezik, mint India.* De az ipar és a gazdasági élet egész modern szektora még az indiainál is elszigeteltebb.

Az árukat és szolgáltatásokat főként magán e szektoron belül állítják elő és adják el; e szektor növekedését szolgálják, és azoknak az igényeit elégítik ki, akik e szektoron belül élnek, de kevés hatással vannak mindarra, ami ezen kívül történik. Még kevesebb az ésszerű tervezés, ami olyan irányba terelhetné az iparosítást, hogy jótékony befolyással legyen a gazdaság többi részére. Természetes tehát, hogy a latin-amerikai problémákkal foglalkozó amerikai közgazdászok végül is az „aránytalan növekedés" fejlődési elméleténél kötöttek ki.

Latin-Amerikában gyorsabb ütemű az a fenyegető társadalmi-gazdasági tendencia, amely a munkaerő nem kielégítő hasznosítását és a városi meg falusi nyomornegyedekben élő legalsó rétegek elnyomorodását hozza magával (l. 13. fejezet).

Gyorsabban nő a népesség is, és eltekintve néhány sikertelen, többnyire magánjellegű kísérlettől, semmiféle komoly erőfeszítés sem történik a születésszabályozás népszerűsítésére a tömegek között. Ugyanakkor előbbre haladt a nagyüzemi mezőgazdaság keretében *a munkaerő helyettesítése gépekkel.* A földreformot viszont nem segítik elő hatékonyan (l. 4. fejezet, II. szakasz).

Ugyancsak előbbre tart már, s jelenleg gyorsabb ütemben halad az *urbanizáció* is. Sok latin-amerikai országban napjainkban a népességnek jóval kevesebb mint a fele dolgozik a mezőgazdaságban. Mégis, a mezőgazdasági népesség tovább növekszik, bár többnyire jóval lassabban, mint Indiában.

Latin-Amerika gazdasági életének jelentős hányadában *a külföldi, többnyire az amerikai vállalatok dominálnak.* Közvetlenül vagy közvetve, vegyes vállalatok vagy más konstrukciók révén az Egyesült Államok konszernjei ellenőrzik Latin-Amerika nyersanyagforrásainak 70–90 százalékát, modern gyáriparának, bankjainak, kereskedelmének, külkereskedelmének, valamint közüzemeinek jóval több mint a felét, vagy legalábbis döntő szavuk van mindezek irányításában. A fentiek persze csak megközelítő becslések, de valószínűleg nagyjából megfelelnek a tényleges helyzetnek.

[1] Nelson A. Rockefeller: *Quality of Life in the Americas.* Report of a U. S. Presidential Mission for the Western Hemisphere (Washington, D. C. 1969). Soksz.

Különösen fontos, hogy bármiféle dinamizmus létezzék is – vagy létezhet a gazdasági és társadalmi szerkezet mélyreható átalakítása nélkül – a latin-amerikai gazdaságban, főképpen az iparosítás és az ásványi kincsek kiaknázása következtében, az óhatatlanul külföldi, leginkább amerikai társaságok közvetlen vagy közvetett ellenőrzése alatt megy végbe. Sőt, még a régimódi ultetvényes, exportra termelő mezőgazdaság java része is a külföldi profitot szolgálja. Az United Fruit Company egymagában hat latin-amerikai ország külföldi bevételeinek több mint ötven százalékát, következésképpen ezen országok teljes gazdasági életét ellenőrzi.

A latin-amerikai exportnak körülbelül 90 százaléka mezőgazdasági és ásványi nyersanyag. Ezeknek a termékeknek természetesen igen szűk piaca lehet csak a latin-amerikai országokban, amelyek nem rendelkeznek egymást kiegészítő gazdaságokkal.

Továbbá mivel a modern gyáripar magas védőfalak mögött nőtt fel, leginkább csak a belső nemzeti piacra való termelésre szorítkozik. A térségen belüli kereskedelem egészében véve is még nagyon jelentéktelen.

A modern gyáriparnak – és egyedül csak ennek a szektornak - ezért nagyon is érdeke szabad kereskedelmi szövetségek vagy közös piacok létrehozása, ami megkönnyíti az értékesítést egy nagyobb védett piacon. S mivel ebben a szektorban a külföldi érdekeltségek az urak, a gazdasági integráció nem keltett nagyobb lelkesedést magukban a latin-amerikai országokban, kivéve azokat, amelyek összefonódtak a külföldi érdekeltségekkel. Részben ez magyarázza, miért nem értek el jelentős eredményeket az integrációs törekvések a mostani nacionalista korszakban.

Egyetlen latin-amerikai országban sem tapasztalhatunk semmit, ami sokoldalú gazdaságra emlékeztetne. Többségükben egyetlen termék alkotja az exportnak több mint 40 százalékát, s akadnak országok, ahol még ennél is nagyobb ez a hányad.

A legtöbb latin-amerikai ország szélmalomharcot folytat az árinfláció ellen, amely néhol eléri az évi 20–30 százalékos növekedést, sőt esetenként még ennél is jóval gyorsabb ütemű. Mindez roppant megnehezít mindennemű gazdasági számítást, elősegíti az üzleti életben a megalapozatlan spekulatív légkör kialakulását, és általában a kis jövedelmű rétegek kárára diszkriminál.

Sok Latin-Amerikában működő régebbi amerikai nagyvállalat, amely mezőgazdasági termékek és ásványi nyersanyagok (beleértve az olaj) exportjával foglalkozott, igen rossz emlékeket hagyott: úgy emlékeznek ezekre, hogy a mezőgazdasági területek és a koncessziók megszerzése idején *hallatlanul jogtalan módon* jártak el.

Ennek egészen napjainkig kiható következményei lettek, mert az ilyen módon megkaparintott tulajdonjogok és koncessziók idegen, legfőképpen amerikai kézben maradtak. Felháborodottan vitatták, vitatják ma is, és feltehetően még inkább vitatni fogják a jövőben ezeknek a koncessziónak a jogosságát.

Egy Latin-Amerikában működő amerikai üzletember a következő magyarázattal szolgált a *U. S. News and World Report* tudósítójának:

"A problémát részben az okozza ... hogy a külföldi cégeket hibáztatják azért, amit a latin-amerikaiak néha az amerikai üzleti gyakorlat „gátlástalanul mohó történetének neveznek."[2]

Ez a történet kétségtelenül kialakította azt a hagyományt, amely mind a mai napig arra készteti az Egyesült Államok néhány Latin-Amerikában tevékenykedő vállalatának üzletpolitikáját, hogy olyan megegyezéseket kössenek az uralmon levőkkel, amelyek nem bírják el a napvilágot.

Ennek a kártékony örökségnek a magyarázata részben az, hogy a latin-amerikai országok már régen elnyerték függetlenségüket, miután a spanyolok meg a portugálok olyan időszakban kormányozták őket, amikor ez a két katolikus ország hanyatlásnak indult, és elmaradt Európa általános fejlődésétől, amely a liberalizmus és az erős egészséges állam irányába haladt. A latin-amerikai országok nem húztak hasznot a külföldi uralom haladó elemeiből, ellentétben Indiával, amely profitált a brit uralom néhány pozitív tényezőjéből.

Nem kell a gyarmati rendszer sötétebb oldalát figyelmen kívül hagyni ahhoz, hogy *meglássuk pozitív hozzájárulását is, mint például a brit uralomét Indiában.* Ez utóbbi a fejletlen világnak az a része, amelyet ebben a fejezetben össze kívánok hasonlítani Latin-Amerikával.

Felszabadulását követően, Indiának sikerült az általános választójogra és széles körű polgári szabadságjogokra alapozott parlamenti kormányzati rendszert kialakítania, s minden nehézség dacára sokkal következetesebben kitartott e politikai intézmények mellett, mint jóformán bármely latin-amerikai ország. Ez részben annak köszönhető, amit az indiaiak megtanultak brit uraiktól, részben pedig annak, amit az angolok már távozásuk előtt kezdtek megvalósítani. Bármennyire kritikusan ítélje meg az angolok szerepét, minden gondolkodó indiai értelmiségi ennyit készségesen elismer.

Mi több, szinte kezdettől fogva, a tizenkilencedik és huszadik században pedig egyre nagyobb mértékben erősödött az a felfogás a brit

[2] *U. S. News and World Report.* 1969. júl. 14. 68. l.

gyarmati kormányzatban és az indiai közigazgatásban – nyilván figyelembe véve az angol üzleti érdekeket is –, hogy útját kell állniuk saját és más országok üzletemberei legfelháborítóbb és legégbekiáltóbb visszaéléseinek.

A latin-amerikai országoknak nem volt részük a gyarmati uralom ilyen természetű hasznos befolyásában. Az egyre inkább domináló amerikai konszernek és az Egyesült Államok kormányának befolyása annál is kevésbé tudta ellensúlyozni a latin-amerikai intézmények ezen gyengéjét, mert maga az Egyesült Államok kevésbé volt mentes, és kevésbé mentes ma is a korrupciótól és az üzleti körök, valamint a közigazgatás közötti homályos ügyletektől, mint Nagy-Britannia vagy általában Északnyugat-Európa (l. 7. fejezet).

A „középosztály" számszerű növekedését Latin-Amerikában hol a „stabilitás" tényezőjének tekintik a szó amerikai értelmezésében (l. a továbbiakat), beleértve lehetőség szerint az óvatos és fokozatos reformtevékenységet, hol pedig a nacionalista lázadás tényezőjének tartják. Az igazság az, hogy valószínűleg sem egyik, sem másik – vagy pedig különböző alkotóelemei a változó körülmények hatására egyik vagy másik irányba fejlődhetnek.

A „középosztály" rendkívül heterogén és megosztott Latin-Amerikában, akárcsak a legtöbb más fejletlen térségben. Sehol sem vált még közös érdekektől vezéreltetett, azonos felfogású emberek összetartozó, öntudatos csoportjává.

A „középosztálynak" megfelelő pozíciókat betöltő emberek meglepően *individualisták*, egészükben tekintve e téren még az Egyesült Államok középosztályán is túltesznek. Természetes hajlamaik közül hiányzik az egybehangolt, szervezett tevékenység közös érdekeik védelmére.

A „középosztály" nagyobb része, kiváltképpen az idősebb nemzedék tagjai, egyénenként kétségtelenül hajlamosak arra, hogy megőrizzék azt, amijük van, és egyre feljebb kapaszkodjanak a társadalmi és gazdasági ranglétrán. Irigykednek a földbirtokosokra és a hazai ipar- és kereskedelmi mágnásokra, az uralkodó osztály kialakult felső rétegére, ugyanakkor azonban szolgálniuk is kell ezt az osztályt, nehogy elveszítsék az előbbre jutás lehetőségét. Gyakran őszinte lojalitással is viseltetnek e felsőbb osztály iránt.

Gyakran kell azt tapasztalniuk, hogy az amerikai vagy amerikanizált cégek inkább hajlandók és képesek kielégíteni becsvágyukat, és megnyitni előttük a gazdasági és társadalmi felemelkedés útját. Ez azonban nem jelenti feltétlenül azt, hogy e középosztálybeli elemek ne terjesztenék

a sértett nacionalizmust. Az emberek tudata csak nagyon ritkán egyértelmű.

Amikor ezek a „középosztálybeli" elemek még fiatalok, mielőtt még teljes energiájukat lekötné a létért és az egyéni előbbre jutásért folytatott küzdelem, sokan közülük magukévá tudják tenni a forradalmi eszméket, amit az egyetemeken elharapózó lázongások is bizonyítanak. De még ezek a mozgalmak is individualizmusuk érvényesülését tükrözik.

A „középosztály" tagjai általában sehol Latin-Amerikában nem mutattak sok hajlandóságot vagy képességet arra, hogy kimenjenek a városi vagy falusi nyomornegyedekbe, s ott tanítsák, mozgósítsák és szervezzék a tömegeket a saját érdekükben folytatott politikai tevékenységre. Alig akad közöttük, aki csatlakoznék a városi vagy vidéki gerillacsoportokhoz.

A nem jelentős munkaerőt igénylő modern gyáripar kis létszámú munkássága, akárcsak más fejletlen országokban, Latin-Amerikában is a „középosztály" függvénye: jövedelme jóval meghaladja a nagyvárosi nyomornegyedek szegény néptömegeinek keresetét. A munkások sok latin-amerikai országban megragadják a kevés még nyitva maradt lehetőséget, és szakszervezetekbe tömörülnek. Rábírhatók arra, hogy harcoljanak saját érdekeikért, de gyakorlatilag sohasem vállalnak szolidaritást a falusi és városi nyomornegyedek valóban alsó osztályának érdekeivel.

Nagyjából hasonló magatartást tanúsítanak a hatalmas ásványinyersanyag-kitermelő iparágak munkásai is, kivéve, hogy – akárcsak a mezőgazdasági ültetvények munkásai – gyakran sokkal inkább valóságos proletariátust alkotnak a gyári munkásságnál, s életszínvonaluk messze elmarad a „középosztályétól".

Ha a latin-amerikai „középosztály" jelentős tömegeit rá lehetne bírni a lázadásra vagy akár csak forradalmi érzelmek táplálására, ez a *sértett nacionalizmus* elterjedésének és fokozódásának következménye lenne, ami a latin-amerikai viszonyok között egyértelmű az Amerika-ellenességgel.

Az uralkodó osztályok felső rétege sem immunis az ilyen természetű nacionalizmussal szemben. Akadnak tagjai között kevesen, akik az amerikai versenyt joggal tekintik saját érdekeik veszélyeztetésének, bár sokkal gyakoribb az a jelenség, hogy az amerikai konszernekkel való együttműködés révén igyekeznek előnyökhöz jutni. Többnyire szükségszerűen ők is – akárcsak az amerikaiak – érdekeltek a politikai „stabilitás" fenntartásában, s ezt ugyanúgy is értelmezik, mint az amerikaiak.

Az Amerika-ellenes érzelmek ennek ellenére elterjedtek az uralkodó osztály széles felsőbb rétegei körében is.

Mielőtt részletesebben taglalnánk az Amerika-ellenesség fokozódásának kérdését, rá kell mutatnunk arra, hogy a latin-amerikai országokban oly gyakori „forradalmak", amelyek a legutóbbi évtizedekben rendszerint puccsok és államcsínyek voltak, valamint a napjainkban egyre inkább elharapózó erőszakos akciók *nem téveszthetnek meg bennünket, és nem hitethetik el velünk, hogy a tömegek nagy általánosságban aktivizálódtak, vagy éppen most aktivizálódnak.* Sok nyugat-európai és amerikai baloldali értelmiségi, aki az erőszakos forradalom romantikus rajongója, ennek a tévhiedelemnek esik áldozatául.

Legelsősorban még ott is, ahol megtalálható bizonyos mérvű politikai demokrácia, és választásokat is tartanak, megfigyelhető, hogy a részvételi arány gyakran meghökkentően csekély. Joggal föltételezhető, hogy a szavazástól tartózkodók rendszerint a legalsó néprétegekből kerülnek ki.

Sokszor az írni-olvasni tudás a választási lajstromba vétel megkövetelt feltétele. Azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy a nagyvárosi nyomornegyedek lakóinak nincsen állandó lakhelyük. A lajstromba vétel bonyolult eljárás. De a szegények túlnyomó többsége láthatóan *nemigen töri magát azért, hogy szavazhasson. Amikor pedig szavaznak, politikai zsarnokok vezette, korrupt pártokra adják le voksukat, amelyek nem sokat törődnek az ő érdekeik képviseletével.*

A falusi körzetekben gyakran úgy szavaznak, ahogy megparancsolják nekik a földesurak, akiktől függenek. A földesurak sokszor a megfélemlítés brutális eszközeihez nyúlnak, és maradéktalanabb behódolást csikarnak ki, mint Indiában. Alig találkozunk azonban tiltakozó mozgalommal, amely szembeszállna ezzel a politikai gyakorlattal.

Akadnak persze kivételek, de általában az alsóbb osztályok választások során tanúsított magatartása – már amikor Latin-Amerikában egyáltalán tartanak választásokat – nem mond ellent annak a tételnek, hogy a tömegek még nem ébredtek politikai öntudatra, és nem kezdeményeznek akciókat.

A számos gerillamozgalom nem tudott gyökeret verni a tömegekben (pillanatnyilag leginkább Kolumbiában, Bolíviában, Guatemalában és Venezuelában, szórványosan pedig Argentínában, Brazíliában, Peruban és Ecuadorban lehetünk ennek tanúi); ez sem magyarázható pusztán csak az amerikaiak által támogatott és gyakran amerikaiak vezette hadseregek és rendőri erők eredményes tevékenységével. Ez azonnal nyilvánvalóvá válik, ha egybevetjük a vietnami tapasztalatokat.

Igaz, szórványos kísérletek történnek mezőgazdasági munkások és törpebirtokosok részéről szakszervezetek létesítésére, hogy kedvezőbb

feltételeket harcoljanak ki maguknak. Noha ezeknek a kísérleteknek az egyik alapvető nehézsége a munkaerő hiányos hasznosítása és a munkaerő-fölösleg, bizonyos mértékig még olyan szegény körzetekben is tanúi lehetünk ilyen kísérleteknek, amilyen Északkelet-Brazília.

Ezekben a mozgalmakban a vezető szerep néha az egyházé Kisszámú, de egyre több katolikus pap társadalmilag és gazdaságilag mindinkább radikális, néha egyenesen forradalmi tanokat kezd hirdetni. Ez a tendencia idővel jelentőssé válhat Latin-Amerikában és a világ többi részén is, kiváltképpen mert újabban ilyen értelmű jelzések érkeznek Rómából is.

A legfontosabb jelenleg azonban kétségtelenül a városi és falusi nyomornegyedekben tengődő legalsó rétegek nagymérvű passzivitása. Mivel ezeknek az embereknek túlnyomó többsége nem rendelkezik a funkcionális írni-olvasni tudás képességével, továbbá rosszul táplált és fizikailag legyöngült, s mivel a legbrutálisabb elnyomás alatt nő fel és él mindmáig, ez szinte magától értetődőnek tűnik.

Latin-Amerikában még Indiánál is kevésbé jelenti ez a tapasztalat szükségszerűen azt, hogy a tömegek semmilyen körülmények között ne juthatnának el a lázadásig. De a felkelést nemigen idézhetné elő demokratikus folyamat, mivel mindennemű ilyen folyamatnak erőszakkal vetnének gátat.

A Dominikai Köztársaság több évtizeden át Rafael Trujillo, e legvisszataszítóbb típusú diktátor uralmát nyögte. Az Egyesült Államok kormánya lelkesen támogatta ezt a rendszert egészen bukásáig; végnapjaiban már az amerikai kormány is úgy vélte, a további támogatás veszélyeztetné saját érdekeit. Ekkor a dominikai cukorra különleges behozatali vámot vetettek ki, s végül 1960-ban az Egyesült Államok kormánya megszakította a diplomáciai kapcsolatot a Trujillo-rezsimmel. Ekkorra már kapcsolatot létesített az illegális ellenzékkel. A rákövetkező évben meggyilkolták Trujillót.

Ettől az időtől fogva az Egyesült Államok kormánya szakadatlanul beavatkozott minden rendelkezésére álló eszközzel a dominikai ügyekbe. John F. Kennedy elnök idején az amerikai kormány Juan Boschnak ajánlott fel segítséget. Bosch 1962-ben egy reformpárt élén hatalomra is került, de alig hét hónap múltán megbuktatták.

Amikor 1965 tavaszán az ellenzék szervezkedni kezdett a hatalmon levő katonai junta ellen, a Johnson elnök által elrendelt közvetlen amerikai katonai beavatkozás segítségével zúzták szét a szervezkedést. Juan Bosch párizsi száműzetésében írott könyvében tapasztalatai alapján azt a következtetést vonja le, hogy Latin-Amerika viszonyai között

az általános választások és a formális demokrácia nem vezethetnek reformokra. Helyette a nép által támogatott diktatúrát javasol.[3]

De még ennek a javaslatnak is az a bökkenője, hogy a néptömegek túlságosan passzívak ahhoz, hogy föllázadjanak, vagy akár csak támogassanak – legalábbis kezdetben – egy olyan politikai mozgalmat, amely megkísérel javítani sorsukon.

A kubai forradalom nem idézhető a tömegek lázadásának példájaként. Bizonyítja azonban, hogy *egy sikeres forradalmat követően*, ha nem zúzzák szét már a kezdet kezdetén, egy reformokat bevezető kormány tömegtámogatásra találhat – amennyiben valóban hatni tudnak a tömegekre, és az érdekeiket szolgáló politikát hirdetnek meg és vezetnek be.

Ennek természetesen előfeltétele, hogy az új kormányt ne döntse meg már a kezdet kezdetén országon belüli ellentábora, illetve az amerikai beavatkozás. Az ilyen *post factum* támogatás a tömegek részéről valószínűbb akkor, ha elnyomorodásuk nem olyan nagymérvű.

Kuba volt Latin-Amerika egyik leggazdagabb országa, noha a legutóbbi évtizedekben lelassult gazdasági növekedésének üteme. A roppant egyenlőtlenségek ellenére az oktatásügyi és egészségügyi lehetőségek az alsóbb társadalmi rétegekhez is eljutottak. Kuba szakszervezeti mozgalma erősebb és szervezettebb volt, mint szinte bárhol másutt Latin-Amerikában.

Fidel Castro indulásakor nemigen kapott jelentős támogatást a „középosztálytól". Ez az osztály különben is erősen megoszlott, mint általában mindenütt Latin-Amerikában. De kezdetben nem támogatta Castrót a szervezett munkásság sem, nem követte általános sztrájkra felszólító kiáltványát. A minden más latin-amerikai országénál erősebb és szervezettebb kommunista párt is csak akkor kezdte támogatni Castrót, amikor már bizonyossá vált a győzelme.

Kezdetben nem kapott következetes támogatást a farmerek és mezőgazdasági munkások szervezetlen alsóbb rétegeitől, de a városi nyomornegyedek lakóitól sem, bár gerilláit, ha föl-fölbukkantak a mezőgazdasági körzetekben, a szegényparasztok táplálták, és néha még rejtegették is. Castro forradalma nem a tömegek felkelésének eredménye volt. Gerillâinak száma sohasem haladta meg a néhány százat; többnyire diákok és értelmiségiek voltak, alig találunk közöttük munkásokat, s ezek is egyéni döntés alapján, nem pedig a tömegekre gyakorolt hatás

[3] Juan Bosch: *Pentagonism: A Substitute for Imperialism*: Ford.: Helen R. Lane (New York, 1969).

következtében csatlakoztak hozzá. Ideológiájuk, magáé Castróé is, ködös volt, de általában radikális-liberális színezetűnek mondható.

Castro csatlakozása a „szocialista táborhoz" jóval későbbi eredetű, amikor a forradalom már győzedelmeskedett. Kumulatív hatások következménye volt: kölcsönhatás állt fenn Castro meg az Egyesült Államok egymással szembeni politikai lépései, valamint a Szovjetunió által nyújtott segítség között, amely akkor érkezett, amikor az amerikai blokád miatt Kubának igen nagy szüksége volt rá. A Batista-rendszer fölszámolása egyébként kezdetben nagy rokonszenvre talált az Egyesült Államokban.

A késlekedés akadályozta meg az Egyesült Államokat abban, hogy csírájában fojtsa el a kubai forradalmat. A kezdeti szakaszban ez nem lett volna megvalósíthatatlan, kiváltképpen, mivel az Egyesült Államoknak csapatai állomásoztak a Guantánamói-öbölben. Később a Disznó-öbölben végrehajtott, a CIA által irányított, rosszul előkészített partraszállás azért fulladt kudarcba, mert Castro addigra már megszilárdította rendszerét.

A kubai forradalmat nyilván a modern történelem egyik legsajátosabb eseményének kell tekinteni. Kétlem, hogy az Egyesült Államokban vagy bárhol másutt előre látták volna, vagy hogy egyáltalán előre lehetett volna látni. Kétségtelenül alapvető feltétele volt azonban az igen elterjedt nacionalista felháborodás egyesítő ereje, amelyet az Egyesült Államok gazdasági és politikai domináló szerepe váltott ki: gyöngítette a felsőbb osztály ellenállását, demoralizálta a rendszert, majd megfosztotta hatékonyságától azt a támogatást, amelyet az Egyesült Államoktól kaphatott volna. Ezek voltak tehát a kubai forradalom sajátos körülményei, és nem hiszem, hogy napjainkban más latin-amerikai országokban könnyűszerrel utánozni lehetne. Nem vitás, jelentős szerepe volt mindebben Fidel Castro és néhány vezetőtársa rendkívüli egyéni tulajdonságainak is.

A fenti megjegyzéseket nem a kubai forradalom értékelésének szánom, s nem kívánok kitérni az útközben felmerült nehézségekre, a tervgazdaság sikerei nyomán bekövetkezett változásokra vagy a mélyreható társadalmi reformok vívmányaira. Ebben az összefüggésben csakis azt vizsgáltam, mi volt az okozati mechanizmus, amelynek révén diadalmaskodott a forradalom.

Egyrészt John F. Kennedy elnök és liberális politikai tanácsadóinak kormányzása idején általában az volt a vélemény, hogy az Egyesült Államoknak arra kellene befolyásolnia a latin-amerikai kormányokat, hogy *készüljenek fel reformokra, s próbálják megváltoztatni a kiáltóan egyenlőtlen társadalmi és gazdasági rétegződést*. Amint a 4. fejezetben

említettem, legfőképpen a földreformot és az egyenlőbb és hatékonyabb adózást hangsúlyozták, de az oktatási és egészségügyi reformok szintén előkelő helyet foglaltak el a politikai prioritások listáján. Úgy tervezték, hogy az amerikai segélypolitikát az ilyen társadalmi és gazdasági reformok előmozdítására orientálják. Ennek eredményeként született meg a Szövetség a Haladásért, amelyet a latin-amerikai kormányokkal egyetértésben az 1961. évi Punta del Este-i alapokmány értelmében hoztak létre.

A legtöbb latin-amerikai kormány enyhén szólva csak ímmel-ámmal tartotta magát a Szövetség a Haladásért elveihez. Még az is megtörtént, hogy az uralmon levő oligarchiák egyes tagjai azzal vádolták Kennedyt, hogy „kommunisták sugalmazzák" intézkedéseit. A 4. fejezet III. szakaszában már érintettem, hogy egészében véve hogyan sikerült elszabotálniuk a földreformot. Más területeken sem értek el érdemleges haladást.

A Latin-Amerikában működő amerikai konszernek sem tanúsítottak túlságosan nagy rokonszenvet ezen új liberális szándékok iránt, különösen, mivel a reformkövetelések többnyire nem feleltek meg az oligarchiák hajlamainak, márpedig nekik éppen ezekkel az oligarchiákkal kellett együttműködniük. Részben a dolgok ilyen alakulásának hatására az Egyesült Államok Kongresszusa nem váltotta be a szövetség megalakításával vállalt segélyígéreteit.

A Johnson-kormányzat idején egyre kevesebb utalás történt az Alapokmányban hangsúlyozott társadalmi és gazdasági reformtörekvésekre. A Szövetség a Haladásért tevékenységét mindinkább kudarcnak tekintették. A Rockefeller-jelentésnek az Alapokmány szellemével egyező homályos javaslatai nem utalnak kifejezetten a Szövetségre. Különben is, ezek a javaslatok nyilván nem szerepelnek majd azok között, amelyek megvalósítása a Nixon-kormányzat szívügye lenne.

A kubai fejlemények traumás megrázkódtatásából levont másik következtetéscsoport nem illett bele abba a liberális elgondolásba, amelynek alapján az amerikai kormány eredetileg oly nagy érdeklődést tanúsított a Szövetség a Haladásért iránt. Éppen ellenkezőleg: ezek is felelősek a Szövetség kudarcáért.

A kubai eseményeket úgy tekintették, mint amelyek alátámasztják az amerikaiak amúgy is meglevő hajlamát, hogy úgy véljék: *a valamely konzervatív, sőt leplezetlenül reakciós kormány elleni felkelés óhatatlanul a kommunizmusba torkollik* – sőt, hogy ezek a felkelések már kezdettől fogva a kommunisták által sugalmazottak.

Az Egyesült Államok késznek mutatkozott arra is, hogy intervenciót hajtson végre bármely kormány ellen, amellyel kapcsolatban attól tarthatott, hogy hajlamos a kommunizmusra (e kifejezés rendkívül

tág értelmében). Noha az Egyesült Államok kormánya gyakran kinyilvánította, hogy szükségesnek tartja a reformokat, a „stabilitás" abszolút prioritást élvezett – a stabilitás pedig nagyon is sokszor egyenlő volt a leplezetlen reakcióval.

Mindezek az elgondolások nem tekinthetők új keletűeknek az Egyesült Államokban, s a kubai tapasztalatok csak alátámasztották őket. Az Egyesült Államok kormánya 1954-ben Guatemalában törvénytelen módszerekkel, a szomszédos országokat támaszpontokként felhasználva, megszervezte annak az alkotmányosan megválasztott reformista kormánynak a megdöntését, amely biztosította a szólás- és sajtószabadságot, törvényesítette a szakszervezeteket, és meghirdette a földreformot. A kormánypuccs sugalmazója teljesen leplezetlenül a United Fruit Company volt, pedig a földreform mindössze néhány megműveletlen földterületét érintette volna. Említettem már azt is, hogy 1965-ben az Egyesült Államok kormánya a legátlátszóbb ürüggyel fegyveres beavatkozást hajtott végre a Dominikai Köztársaság ellen.

Az Egyesült Államok részéről a latin-amerikai országok belügyébe történő beavatkozás ezen cáfolhatatlan bizonyítékai további tápot adtak és fokozták egész Latin-Amerikában az Amerika-ellenes nacionalista érzelmeket. Kiemelték és hangsúlyozták a számos kevésbé drámai beavatkozást, valamint azt a szakadatlan nyomást, amelyet a gyakran teljes összhangban eljáró amerikai kormány és amerikai üzleti vállalakozások gyakorolnak valamennyi latin-amerikai országra.

Az Egyesült Államok szerte a világban, de különösen Nyugat-Európában nagy presztízsnek, komoly, széles körű rokonszenvnek örvendett, mint az a nagy és jóindulatúan demokratikus ország, amely megmentette a világot a fasizmus agressziójától, majd a Marshall-terv révén segítette Nyugat-Európa helyreállítását. A jóindulatnak ez az erkölcsi tőkéje kezdett most gyors ütemben szertefoszlani, s ennek egyik jelentős oka az Egyesült Államok latin-amerikai politikája volt. Egyre inkább kezdett elterjedni az a nézet, hogy az Egyesült Államok *imperialista* politikát folytat, és semmire sincsen tekintettel eszközei megválogatásában, ha gyengébb országokkal szemben kívánja érvényesíteni üzleti érdekeit.

Guatemala, majd később Vietnam világszerte egyre inkább növelte az Egyesült Államokkal szembeni ellenséges érzületet. Mivel a legtöbb kormány pénzügyileg és katonailag függött az Egyesült Államoktól, az amerikai nép nem sokat tudott meg a közhangulat ilyen irányú fejlődéséről. A kiváló amerikai újságírók, akik jelentős mértékben monopolizálják a külföldi hírek közvetítését az amerikai néphez és kormány-

hoz, döbbenetes tehetetlenséget árultak el a közhangulat alakulásának felmérését illetően ebben és még több más lényeges kérdésben.

S ez nem annak a következménye, hogy esetleg szándékosan gátolták volna őket munkájuk elvégzésében. Inkább azt a más amerikaiaknál is megfigyelhető hiányosságot tükrözi, hogy meglepően közönyösek azirán t, hogyan éreznek és vélekednek a nem hivatalos külföldi körök. Részben az is magyarázza ezt, hogy képtelenek kritikusan megítélni azt a kisszámú, elfogult réteget, amellyel érintkezni tudnak, s amely többnyire az angolul beszélők körére korlátozódik. Láttam külföldi riporterek egészen különös beszámolóit Ázsiából például arról, miként alakul az indiai „közvélemény", s hogyan vélekedik „Thaiföld népe" erről vagy arról a kérdésről, de olyanokat is, amelyek az amerikai politikával kapcsolatos népi reagálásokról számoltak be a különböző nyugat-európai országokban, ahol a nép egészében politikailag tudatos.

Nyugat-Európában az a nemzedék a leghajlamosabb Amerika-ellenes érzelmekre, amelynek már nincsen személyes emléke a fasiszta győzelemtől való rettegésről a második világháború idején, sem arról, mi volt az Egyesült Államok szerepe e fenyegető veszedelem elhárításában. Könnyűszerrel váltanak át doktrinér antikapitalizmusra, kiváltképpen pedig amerikaikapitalizmus-ellenességre. Úgy ítélik, az Egyesült Államok kormányának külpolitikáját a nagytőke érdekei diktálják – s Guatemala ékesszólóan bizonyította ezt a feltevést. Vietnam minden bizonnyal már kevésbé töltötte be ezt a szerepet.

A hatvanas évek közepétől az Amerika északi nagyvárosaiban fellángoló faji zendülések ismét olajat öntöttek az egyre szélesebb réteget felölelő Amerika-ellenes érzelmek tüzére.[4] Ismét leggyakrabban az amerikai kapitalizmust hibáztatták, ami e speciális probléma vonatkozásában kétes értékű elmélet.

Az Egyesült Államoknak soha többé nem nyílhat módja arra, hogy latin-amerikai és Latin-Amerikával kapcsolatos problémáit az „amerikai földrész" problémáiként kezelje. Mindezeknek a problémáknak világszerte kedvezőtlenek a következményei, és ez a tendencia szükségszerűen egyre erősödik.

A legtöbb amerikai, akár liberális, akár konzervatív, teljesen naiv ebben a kérdésben. A Rockefeller-jelentés tipikus, túlontúl tipikus példája annak, mennyire bíznak abban, hogy a problémát „a két Amerikára" lehet korlátozni.

A fellengzős retorika régi amerikai hagyományainak megfelelően (s ez a dagályosság a legutóbbi évtizedekben, amióta beszédek megírá-

[4] Myrdal: *An American Dilemma Revisited: The Racial Crisis in Perspective* (New York, 1970).

sához „bedolgozókat" alkalmaznak, még nagyobb méreteket öltött) a jelentés a következő patetikus nyilatkozattal kezdődik: „Szomszédok látogatására indultunk, és testvérekre találtunk. Azért mentünk, hogy meghallgassuk testvér-köztársaságaink szóvivőit, és meghallottuk egy földrész hangját." Figyelembe véve, milyen fogadtatásban részesítették a kormányzót és kíséretét, az effajta beszéd feltétlenül őszintétlenül, sőt egyenesen nevetségesen hangzik nemcsak Latin-Amerikában, de még inkább a világ többi részében.

Érthető, hogy szerte a „szabad világban" a függő országok nem szívesen látják, hogy bármi is megzavarja viszonyukat az Egyesült Államok kormányával, s legfőképpen az országukhoz helyileg közelebb eső égető problémákkal foglalkoznak; ez továbbra is meggátolja majd, hogy az amerikai nép és kormánya reálisan mérlegelje, miként befolyásolja a latin-amerikai országokkal szembeni politikája ezen népeknek az Egyesült Államokkal kapcsolatos érzelmeit és gondolkodását.

Mindez hatással van arra a „képre", amelyet külföldön az Egyesült Államokról alkotnak. Egy ország, amelynek vállalnia kell, és amely vállalni is akarja a világ vezetőjének szerepét, jelentős mértékben függ a többi ország bizalmától és jóindulatától, miként azt már a 11. fejezet végén is hangsúlyoztam.

A sértett nacionalizmus térhódítása a latin-amerikai országokban bizonyos párhuzamosságot mutat azzal, ami Vietnamban történt, s ami most történik Dél-Afrikában, noha Latin-Amerikában gyakorlatilag *nincsen nyugatellenes, vagy még kevésbé fehérellenes hangulat.* Egyszerűen és kizárólag Amerika-ellenesség tapasztalható.

De ismeretlen *a hidegháborúhoz való közvetlen kapcsolódás is:* a sértett nacionalizmus nem kötődik ilyen vagy olyan típusú kommunizmushoz.

A harmadik, legfontosabb különbség az, hogy *az Amerika-ellenes érzelem főleg az uralkodó osztályban tapasztalható jelenség.* Jelenleg még nem gyökerezett meg mélyebben a többnyire passzív falusi és városi tömegekben. De a világ más részeiben szerzett tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a sértett nacionalizmus egyike azoknak az attitűdöknek, amelyek a legkönnyebben tért hódíthatnak a tömegek körében.

Az Amerika-ellenes hangulat mindenütt Latin-Amerikában, s valamennyi osztály körében (kivéve a legalsóbb rétegek nagy, hallgató tömegeit) napjainkban olyan méreteket ölt, hogy szemmel láthatólag egyetlen latin-amerikai kormány sem hagyhatja figyelmen kívül ezeket

az érzelmeket. Ismét a *U. S. News and World Report* című folyóiratot idézzük, amely semmiképpen sem gyanúsítható „Amerika-ellenes" érzelmekkel:

„Manapság az amerikai uzletemberek Latin-Amerikában ostromállapotban élnek – szorongatja őket a baloldal, a jobboldal, a tisztikar, de még a papság is. ... Az amerikai gazdasági vezetőket leplezetlenül aggasztja a jovo. ... Bogotában (Kolumbia fővárosában) egy amerikai igazgató kerteles nélkül kijelentette, hogy a magánvállalkozás rossz hírnek örvend az országban, és ez ‚aggaszt bennunket'. ... Brazíliában és szerte Latin-Amerikában az amerikai uzletemberek szüntelenul attól tartanak, hogy rajtuk torolják majd meg az Egyesult Államok kormányának lépéseit – vagy az olyan helyi kormány intézkedéseit, amelyről úgy tartják, túlságosan baráti kapcsolatban áll az Egyesült Államokkal."[5]

Nelson A. Rockefeller kormányzó és szakértői meg tanácsadói visszatérve a Nixon-kormányzat érdekében Latin-Amerikában tett útjukról, amelyet minduntalan erőszakos tüntetések szakítottak félbe, a következőket állapították meg:

„Az Egyesült Államok eltűrte, hogy jelentősen megromoljék a nyugati félteke más nemzeteivel történelmileg kialakult kulonleges kapcsolat. ... Általában emelkedőben van a nacionalista érzelmek görbéje. ... Ha folytatódik a jelenlegi Amerika-ellenes trend, előreláthatóan eljön az idő, amikor az Egyesult Államok politikailag és erkolcsileg elszigetelődik a nyugati félteke egy részétől vagy nagy részétől. ... A nyugati félteke országai állampolgárainak igen nagy része, feltehetőleg a többsége, az Egyesult Államok magánberuházásait a kizsákmányolás vagy a gazdasági gyarmatosítás egy formájának tekinti. ... Gyakran hangoztatják aggályukat, hogy az amerikai konszernek úrrá lesznek rajtuk."[6]

Feltéve, hogy a latin-amerikaiak által hangoztatott ezen nézetek „tévesek" – s azt is föltételezve, hogy módosulnak majd, amikor az amerikai beruházások Latin-Amerikában még nagyobb nagyságrendet érnek el –, a jelentés javasolja, hogy *„az Egyesült Államok maximálisan bátorítsa a magánberuházási tevékenységet az egész nyugati féltekén"*.[7]

Politikai szemszögből ez meglehetősen bizarr megítélésnek tűnik. A 10. fejezet III. szakaszában nemcsak azt fejtettem ki, hogy előreláthatólag sor fog kerülni a mezőgazdaságban, a természeti erőforrásokban és a közművekben eszközölt külföldi beruházások további államosítására, hanem hogy az Egyesült Államok érdekében állna lelassítani új gyáripari beruházásait Latin-Amerikában, s üdvözölnie kellene olyan más országokból származó beruházásokat, amelyek nem keltik az idegen uralomtól való félelem érzését a latin-amerikaiakban.

[5] *U. S. News and World Report*. 1969. júl. 14. 68–69. l.
[6] Quality of life in the Americas, 5., 14., 25., 80. l.
[7] Uo. 80. l.

A jelentés azonban feltehetőleg éppen ebben a tekintetben fejezi ki a legegyértelműbben az Egyesült Államok kormányának és üzleti köreinek nézeteit. Azt látjuk, hogy egy nagy nemzet eltökélten halad tovább azon az úton, amely már-már katasztrofális zsákutcába vezette.

Minden nyilvánvaló különbség ellenére, az Egyesült Államok latin-amerikai befektetéseinek fokozása hasonló az amerikai kormány 1965 eleji döntéséhez, melynek értelmében a már amúgy is kátyúba jutott vietnami háborúban az eszkaláció módszeréhez folyamodott. A kormány nem látta, vagy alábecsülte azt, milyen mértékben volt a saigoni kormány elleni tiltakozás annak a nyilvánvaló ténynek a következménye, hogy léte teljes egészében az amerikai katonai segítségtől függött.

Az amerikai konszernek döntő befolyása a latin-amerikai országok gazdasági életében és az Egyesült Államok kormánya által számukra biztosított segítség nem az amerikai hatalom egyetlen emelőkarja ezekben az országokban. Amióta a negyvenes évek végén megkezdődött, majd fokozódott a hidegháború, *a katonai segély* lényeges része az Egyesült Államok egész világot átfogó külpolitikájának.

Pontos számadatok nehezen számíthatók ki, de a Nemzetközi Fejlesztési Hivatal (AID) nemrégiben megerősítette, hogy a „katonai segítség, a honvédelemnek nyújtott támogatás és a belső rend fenntartására szolgáló járulékos kiadások" alkották az 1950–1967. években a valamennyi országnak nyújtott egész segély-költségvetés nagyobb részét.[8] A katonai beszerzések finanszírozására szolgáló Export-Import Bank kölcsöneit hozzá kellene adni ehhez a becsléshez, s természetesen nem szabad megfeledkezni a CIA évente 3 milliárd dollárt megközelítő kiadásairól.

A latin-amerikai országoknak nyújtott katonai segély a második világháború idején kezdődött, az utóbbi esztendőkben azonban mindinkább csökkent. A latin-amerikai kormányoknak tökéletesített korszerű fegyverzettel történő ellátását a washingtoni Kongresszusban is bírálják a haladó szellemű képviselők, mi több, a Kongresszus még azt a feltételt is támasztotta más típusú segélyek folyósítására, hogy a segélyezett országok nem herdálhatják el erőforrásaikat nyugat-európai országokban történő fegyvervásárlásokra.

A Szövetség a Haladásért létesítésére vezető 1961. évi egyezmény óta tizenhat katonai államcsíny zajlott le Latin-Amerikában; ezek nyomán Latin-Amerika országainak többségében ma katonai kormányzatok vannak hatalmon. Nyilvánvaló és vitathatatlan tény, hogy az Egyesült

[8] Richard J. Barnet: *Intervention and Revolution: The United States in the Third World* (New York, 1968). 19. l. 8. lábj.

Államok által folyósított katonai segély, még ha arra szorítkozik is, hogy többnyire második világháborús vagy röviddel ezt követően gyártott fegyverekkel szerelje fel ezen országok fegyveres erőit, megkönnyítette a katonai junták hatalomátvételét.

A Nixon-kormány ennek ellenére megkísérel vitába szállni ezzel az állítással, [9] azt bizonygatván, hogy a katonai segély összefér az Egyesült Államok „általános törekvésével: a társadalmi és gazdasági reformmal, ami jobb és gazdaságosabb életet biztosít majd latin-amerikai szomszédainknak".[10]

Az állítólagos összefüggés az, hogy a katonai segély ellensúlyozza a „labilitást", mert „erősíti a latin-amerikai nemzetek képességét, hogy szembeszegüljenek a kommunisták által irányított vagy támogatott lázadó mozgalmakkal".[11] Már-már naiv módon a legcsekélyebb kételyt sem nyilvánítják, hogy az ilyenképpen értelmezett „stabilitás" keresztezheti az Egyesült Államok kifejezésre juttatott törekvését a társadalmi és gazdasági reformok megvalósítására.

Az amerikai katonai segélyt számos formában nyújtják. Költség szempontjából a legkisebb tétel a fegyverszállítás vagy a fegyvervásárlás megkönnyítése az Egyesült Államokban. A katonai segélynek egy másik válfaja, hogy latin-amerikai országok tisztjeit az Egyesült Államokban vagy a Panama-csatorna Zónában, az Egyesült Államok Déli Parancsnokságának Fort Gulick-i iskoláján *képezik ki*. Az utóbbi években, az amerikaiak vietnami tapasztalataira alapozva, ez a kiképzés egyre inkább arra irányul, hogy növeljék a latin-amerikai országok hadseregeinek és rendőri erőinek *felkeléselnyomó képességét*.

Az Egyesült Államok – különösen a nagyobb latin-amerikai országokban – szabályos *katonai szolgáltató missziókat* tart fenn saját egységeinek ellátására és kiképzésére. Valamennyi latin-amerikai országban, hasonlóan a világ valamennyi többi országához, számos *titkosan működő egység* tevékenykedik a CIA irányítása alatt, néha szinte már függetlenül a State Departmenttől és nagykövetségeitől, sőt magától a Pentagontól is. Latin-Amerikában különösen nagy aktivitást fejtenek ki, s ma már ott tartanak, hogy együttműködnek, hol meg, ha a szükség

[9] L. például Charles A. Meyer, az Egyesült Államok Amerika-közi ügyek államtitkárának nyilatkozatát a Szenátus Külügyi Bizottsága Nyugati Félteke Ügyek Albizottsága előtt, 1969. július 8-án. „U. S. Military Assistance Policy Toward Latin America" címen publikálták a *The Department of State Bulletin*-ban (LXI. k., 1571. sz. 1969. aug. 4.)

[10] Uo. 100. l.

[11] Uo. 101. l.

úgy kívánja, szembeszegülnek a nemzeti kormányokkal. Még nagyobb a szerepük a gerillamozgalmak elleni hadviselésben.

Az amerikai egyetemi életben egyre inkább megfigyelhető az a tendencia, hogy a katonai intézmények, a Külügyminisztérium vagy a CIA finanszíroz *latin-amerikai problémákkal kapcsolatos kutatásokat*, ezeket a vizsgálatokat különleges egységek végzik magán az egyetemen belül vagy azon kívül. Függetlenül attól, vajon ezek a kutatások latin-amerikai országokban vagy az Egyesült Államok területén folynak-e, mindenkor „az amerikai érdekek védelme", kiváltképpen a térségen belüli „nemzeti biztonság" a célja. Az ilyen kutatások gyakran szorosan kapcsolódnak a CIA tevékenységéhez ezekben az országokban.

1969. januárban az Egyesült Államok latin-amerikai szakértőinek egy *ad hoc* bizottsága nyilatkozatot tett közzé, amelyet 273 professzor, kutató és latin-amerikai problémákra szakosodott egyetemista írt alá; ebben tiltakoznak a független tudományos és kutatói munka prostituálása ellen. Leszögezték, hogy az efféle kutatói tevékenység ellentétes az egyetemi tudományos munkáról vallott amerikai eszményekkel, nem járul hozzá a nemzetközi megértéshez, legfőképpen pedig „Latin-Amerikában és szerte a világon nem lehet úrrá lenni az amerikai értelmiségiekkel szemben táplált bizalmatlanságon, amíg egyértelműen világossá nem válik, hogy az amerikai tudósok és szakmai szervezeteik nem szakítottak végképpen és maradéktalanul az Egyesült Államok kormányintézményeinek intervenciós tevékenységével..."[12]

Lehetséges, hogy ezeket a nyílt vagy álcázott katonai, rendőri és kutatási tevékenységeket üdvözölték a latin-amerikai államok kormányai, legfőképpen a katonai kormányok, amelyekkel kapcsolatban az Egyesült Államok kormányának érdeke rendszerint, bár nem minden esetben, a felkelést elnyomó és nem a felkelő erőknek kedvezett. De kétségtelen, hogy a művelt rétegek körében általában *tovább fokozta az Amerika-ellenes érzelmeket*.

Végül pedig itt van az amerikai *fejlesztési segély*. A Szövetség a Haladásért azt föltételezte, hogy nagyarányú belső reformok, elsősor-

[12] *Declaration of Latin American Specialists on Professional Responsibility*. 1969. január, sokszorosított. Meg kell jegyezni, hogy társadalomtudósok ilyen típusú közvetlen részvétele az amerikai külpolitikában és a külföldi felforgató tevékenységben nem szorítkozik Latin-Amerikára. Az *Indian and Foreign Review* c. hivatalos indiai folyóirat 6. k. 1. száma, 1969. március 1-én aláírás nélküli és feltehetőleg szerkesztőségi cikket közöl „Academic Colonialism" címmel, amely nagyon kritikus hangvétellel panaszolja el a hasonló jellegű amerikai tevékenységet Indiában

ban adó- és földreformok előmozdítására szolgál, s ezekkel koordinálják a segélyeket.

A fentiekben már kitértem arra, hogy a Szövetséget miként kárhoztatta teljes tétlenségre a hatalom latin-amerikai birtokosainak (beleértve az ott működő amerikai konszerneket) együttműködése az Egyesült Államok kormányával és Kongresszusával.

A Rockefeller-jelentés, amelyet a rendelkezésre álló legújabb hivatalos amerikai értékelésként idézek a latin-amerikai helyzet átfogó elemzésére, meglehetősen borúlátóan ítéli meg a jelenleg végbemenő eseményeket:

„Latin-Amerikában elszabadultak az anarchia, a terror és a felforgatás erői. . . Infláció, városi terrorizmus, faji villongás, túlzsúfoltság, nyomor, erőszak és városi lázadások – mindezek a nyugati félteke szabad nemzetei államrendjeinek ellenségei rendelkezésére álló eszkozok. S ezek az erők szíves-orömest élnek is azzal, hogy saját céljaikra használják fel a demokratikus kormányok által biztosított szabadságjogokat. . . ."[13]

A jelentés helyesen mutat rá a sajnálatos tényekre, noha feje tetejére állítva használja az „erők", a „nemzetek" és „a demokratikus kormányok által biztosított szabadságjogok" kifejezéseket. A továbbiakban figyelmeztet arra, hogy „. . . a jelen pillanatban a félteke 26 országában csupán egyetlen Castro van; a jövőben azonban több is támadhat. Márpedig egy Castro a szárazföldön, akit katonailag és gazdaságilag az egész kommunista világ támogat, a legnagyobb mértékben veszélyeztetné a nyugati félteke biztonságát, és rendkívül bonyolult probléma elé állítaná az Egyesült Államokat."[14]

Ilyen körülmények között a jelentés azzal vigasztalódik, hogy lehetségesnek tartja megjósolni – előrebocsátva a mindennemű előrebecslés nehézségeivel járó fenntartásokat –, hogy *„a jövőben is folytatódik majd ezekben az országokban a katonai körök hatalomátvételének tendenciája"*.[15] A katonai diktatúrák kialakulása tendenciájának üdvözlését egyetlen amerikai sem nyugtázhatja komoly lelkiismeret-furdalás nélkül, mert ahogy a jelentés helytállóan és nézetem szerint őszintén megállapítja:

„Az amerikai nép kollektív politikai tudatában melyen be van ágyazva a képviselet alapon álló demokratikus kormányzatnak való elkotelezettség. Azt szeretnénk, mégpedig mind eszmei, mind gyakorlati okoknál fogva, ha erős reprezentatív kormanyok alakulnának a félteke tobbi országában is."[16]

[13] *Quality of Life in the Americas*, 49. l.
[14] Uo. 25. l.
[15] Uo. 21. l. Kiemelés a szerzőtől.
[16] Uo. 45. l.

S mivel a jelentés *az Amerika-ellenesség növekvő tendenciáját* is előrelátja,[17] kétségtelenül igen bonyolult probléma elé állítja az amerikai politika tervezőit.

Az Egyesült Államok magánberuházásainak növelésére tett javaslat mellett (amiről már kifejtettem súlyos aggályaimat), a jelentés azt ajánlja, hozzanak rendszabályokat arra is, hogy *megkönnyítsék a latin-amerikai export helyzetét az amerikai piacon.*[18] Ez valóban józan tanács. Ha világméretekben lehetne megtenni ezeket az intézkedéseket, s így más fejletlen országok számára is előnyökkel járnának, lépés lenne a helyes irányba (l. 9. fejezet). Sajnos azonban az Egyesült Államok kormánya, még ha úgy döntene is, hogy valóra váltja a javaslatot, hatalmas amerikai gazdasági érdekeltségek ellenállásába ütköznék. Nemigen hihetünk abban, hogy az Egyesült Államoknak a fejletlen országokkal szembeni kereskedelempolitikájában jelentősebb változásokat hajtanának végre a közeljövőben.

A jelentés harmadik ajánlása értelmében meg kellene fordítani a trendet, és *fokozni kellene a latin-amerikai országoknak nyújtott fejlesztési segélyt;* erre a célra nagyobb mértékben kellene felhasználni multilaterális intézményeket, fel kellene számolni a segély sok gátló feltételét és megszorítását, le kellene szállítani a kölcsönök kamatlábát, s bele kellene egyezni az adósságtörlesztési feltételek átalakításába stb.[19] Mindezek pompás javaslatok, de kétséges, milyen mértékig váltja majd valóra őket a kormány és a Kongresszus.

A katonai segélyre vonatkozóan [20] a jelentés a legújabb trend megfordítását javasolja; azt ajánlja, növeljék a biztonsági erők kiképzésére szolgáló segélyösszegeket, s ezt a kiképzést határozottabban a fokozódó felforgató tevékenység leküzdésére orientálják. Ugyanakkor azt is javasolja, hogy néhány országból vonják vissza az állandó katonai missziókat, minthogy ezek túlságosan „szemet szúrnak".

Noha a jelentés – miként az az Egyesült Államokban szokásos – a latin-amerikai országok katonai szervezeteit legfőképpen a belső felforgatás elleni harc eszközének tekinti, azt javasolja, az Egyesült Államok tanúsítson több megértést a latin-amerikai országok katonai körei, nek azon törekvései iránt, hogy korszerű, tökéletesebb fegyverzetet-például sugárhajtású repülőgépeket stb. szerezzenek be. Noha ez a javaslat, valamint a jelentés azon követelése, hogy növeljék a más természetű katonai segély összegét, megegyezik a Nixon-kormányzat szán-

[17] L. fent és uo. 14. és 22. l.
[18] Uo. 61. l.-tól.
[19] Uo. 72. l.-tól.
[20] Uo. 42. l.-tól.

dékaival,[21] előreláthatólag – a képviselőház meg a szenátus jelenlegi összetétele következtében – ellenállásba ütközik majd a Kongresszusban.

A jelentésnek van egy önmagában is helytálló ajánlása: az Egyesült Államok kormánya hagyjon fel azzal a politikai gyakorlatának ellentmondó törekvésével, hogy *kizárólag demokratikus kormányokkal kíván diplomáciai kapcsolatra lépni.* „A kormánynak be kell látnia, hogy a diplomáciai kapcsolat csupán gyakorlati eszköz, s nem az erkölcsi megítélés mércéje."[22]

Nagyon egyszerűsítené a nemzetközi kapcsolatokat, ha az Egyesült Államok az egész világra kiterjedő diplomáciai tevékenységében hajlandó lenne visszatérni ehhez a régi alapelvhez, amelyet még a napóleoni háborúk után a Bécsi Kongresszus fogalmazott meg, s amelyhez ma is ragaszkodnak olyan konzervatívabb szemléletű országok, mint Nagy-Britannia meg Svédország. A latin-amerikai országokkal fennálló kapcsolataiban ez bizonyára nem hozna semmiféle változást – csupán még gátlástalanabbul támogathatná a katonai juntákat.

A Rockefeller-jelentés politikai ajánlásait olvasva, s figyelembe véve annak valószínűségét is, mennyiben lesznek megvalósítva, *aligha hihető, hogy változást hoznak majd* a jelentés által meglehetősen reálisan felmért, *kevés jóval biztató fejlődési trendekbe.*

A jelentésnek különösen *a katonai kormányok elterjedése folytatólagos tendenciáját illető jóslata valósulhat meg.*

A katonai kormányzat potenciális hatalma általában minden országban hallatlanul nagy korunkban, sőt szakadatlanul növekszik a fegyverzet és a haditechnika fejlődése következtében.

Latin-Amerikában szinte sehol sem található meg az igazi demokrácia vagy a hadsereg feletti polgári ellenőrzés kialakult hagyománya. Ezért jóval kevesebb az akadálya a katonai rendszer politikai hatalma érvényesítésének.

Mi több, a kormányok meg a politikai pártok rendszerint tehetetlenek, gyakran korruptak. Könnyebb azzal érvelni, hogy a katonáknak kell átvenniük a hatalmat, mert csak ők tudnak létrehozni eredményesen működő, tiszta kezű kormányzatot, csak ők teremthetik meg a társadalmi fegyelmet. Más kérdés, hogy a hatalomátvétel gyakran nem hozza meg ezt az eredményt.

Valószínűnek tűnik, legalábbis a közeljövőt illetően, hogy a tömegek passzivitása miatt a szórványos gerillamozgalmak továbbra sem lesz-

[21] Charles A. Meyer: „U. S. Military Assistance Policy Toward Latin America." I. m. 102. l.

[22] Uo. *Quality of Life in the Americas*, 46. l.

nek nagy hatással ezen országok fejlődésére. De kis méretük ellenére, puszta létük is a nyugtalanság és bizonytalanság érzetét kelti majd. Ez viszont tovább növeli a katonai rendszerek irányába való eltolódás veszélyét.

Néhány latin-amerikai országban szemmel látható *a városi gerillatevékenység erősödésének* tendenciája. A nagyvárosok mérete, népsűrűsége, a városi élet komplex volta „dzsungeleket" teremt, amelyek oltalma alatt komoly kár és zavar okozható.

Brazíliában kiéleződött ez a fejlődés, de erősödik e tendencia más latin-amerikai országokban is. Egymással látszólag csak laza kapcsolatot tartó kis csoportok bankrablások révén szereznek alapot tevékenységükhöz. Közműveket rombolnak szét, ami átmeneti fennakadásokra vezet. Az is megtörténik, hogy hazai vagy amerikai tisztségviselőket rabolnak el, váltságdíjat követelnek értük, vagy megölik őket.

Mindennek egyik szinte bizonyosra vehető következménye, hogy a rendőrség meg a biztonsági erők egyre kíméletlenebb módszereket alkalmaznak. Brazíliában például egyes rendőri egységek csoportokat alakítottak, amelyek vállalják, hogy felkelő csoportokat vagy akár csak gyanúsított személyeket kíméletlenül üldöznek, s ennek során általában nem engedélyezett, vagy feletteseik és a kormány által nem elrendelt módszereket alkalmaznak.

Előrelátható, hogy egyrészt a rendőrség meg a biztonsági erők, másrészt a felkelő csoportok között valamiféle háborúskodás alakul ki, ami fokozatosan nagy arányokat ölthet, és általában a polgári élet természetellenes korlátozásának ürügyéül szolgálhat. Ha a nyugtalanság tovább terjed, nem elképzelhetetlen, hogy *valamiféle latin-amerikai fasizmusra* vezet majd. Jó néhány ország már meglehetősen előrehaladt ezen az úton.

Noha ennek a fasizmusnak meglenne a maga latin-amerikai jellegzetessége, nagyjából az olasz, spanyol vagy portugál minta nyomdokain haladna. Különbözne a német nácizmustól, mert nem alkalmazna fajüldözést. Kivételt képez a szabály alól Brazília néhány mezőgazdasági vidéke és több más latin-amerikai állam, ahol az indiánok szakadatlan gyilkolása hosszú ideje folyik, s megdöbbentően kis visszhangot vált ki ezekben az országokban, de világszerte is.

Latin-Amerikában tehát nemigen ismerik a faji alapon folyó üldözést, de régtől fogva általánosan elterjedt a négerek és indiánok elnyomása. Latin-Amerika faji harmóniája túlnyomórészt mítosz. Az osztályrétegződés faji szövevényei azok a jellegzetességek, amelyek megkönnyíthetik a latin-amerikai fasizmus kialakulását.

A Rockefeller-jelentés, amely ebben a speciális kérdésben a hivatalos amerikai politikát tükrözi, megpróbálja fölvázolni egy boldogabb jövő

képét, noha magától értetődően elfogadja a katonai kormányzatok további térhódítását. Ez annak a következménye, hogy a jelentés készítői úgy érzik, a *latin-amerikai katonatisztek alapvető változáson mennek át.* A jelentés megállapítja, hogy „...új típusú katonák tűnnek fel. ...Az új katonatiszt kész arra, hogy autoritatív hagyományait a társadalmi és gazdasági haladáshoz alkalmazza."[23]

Ennek magyarázatára a jelentés az alábbi elméletet fejti ki:

„...a tisztikar hagyományainál fogva a változással szembeszegulo konzervatív erő volt. A legtöbb tiszt földbirtokos családból származott. Az utóbbi években ... a katonai szolgálat már kevésbé vonzotta fiaikat. Ennek következtében új lehetőségek nyíltak olyan szegény családok becsvágyó és tehetséges fiataljai előtt, amelyek nem rendelkeztek sem földbirtokkal, sem szakmai vagy üzleti összeköttetésekkel. *A dolgozó osztályoknak ezen becsvágyó fiai katonai pályára lépnek. ...Ez a fejlemény szinte általánossá vált valamennyi déli amerikai köztársaságban. ...érzelmileg gyakran erősen kötődnek a néphez. Egyre inkább arra törekednek, s erre elhivatottságot éreznek, hogy felszámolják a nyomort, javítsanak az elnyomottak sorsán mind a falvakban, mind a városokban."*[24]

A rendelkezésünkre álló ismeretek alapján mind az az állítás, hogy a katonatisztek osztályeredetében igen nagy változás ment végbe, mind pedig az, hogy ez a fejlődés mindenütt megtalálható Latin-Amerikában, nyilvánvalóan túlzott. Az a felületes feltételezés, miszerint nagyfokú és egyszerű összefüggés áll fenn e változás és a tisztikar társadalmi-politikai orientációja között, természetesen nem bizonyul helytállónak a tudományos vizsgálat fényében.

Ezek azonban csak kisebb jelentőségű megjegyzések. Még az osztályeredetben végbemenő ilyen változás, vagy az ilyen változásnak a politikai orientációra gyakorolt jelentősebb befolyása nélkül is lehetséges ugyanis, hogy *egy haladó vezetés alatt álló katonai hierarchia megváltoztatja a világszemléletét,* érdeklődni kezd radikális reformok iránt, és mozgósítja a tömegeket ezek támogatására.

Ha ez bekövetkeznék egy vagy több latin-amerikai országban – a térség erős politikai ragályhajlama következtében átterjedhetne más országokra is, bár nézetem szerint, legalábbis a közeljövőben, erősebbnek bizonyulna a katonai kormányok hagyományos tendenciája, és a legtöbb latin-amerikai országban a kialakult hatalmas gazdasági érdekeltségek védelmére kelnének.

Peruban napjainkban másfajta, radikális irányú fordulat mehet végbe. Ma még kétséges, vajon a Juan Velasco Alvarado tábornok elnöklete alatt álló katonai kormányzat kitart-e kinyilatkoztatott radikális politikája mellett, de persze ez is lehetséges.

[23] Uo. 18. l.

[24] Uo. 17. l.-tól. Kiemelés a szerzőtől

Amennyiben kitart mellette, *az uralkodó osztály erős ellenállásába fog ütközni*, hiszen a kormánynak meg kell nyirbálnia kiváltságait. Az ellenállás leküzdésére a katonatiszteknek tűzön-vízen keresztül össze kell tartaniuk. De mozgósítaniuk kell a tömegeket is, igénybe kell venniük támogatásukat. Ebben az esetben tanúi lehetünk majd annak, hogy *a radikális reformokat olyan katonai kormány valósítja meg, amelynek fokozatosan be kell vonnia a hatalomba, és aktivizálnia kell a tömegeket.*

Mivel Latin-Amerikában mind nagyobb tért hódít az Amerika-ellenesség, egy katonai reformkormány nyilván hajlamos lesz arra, hogy támadását, különösen uralma kezdetén, az amerikai vállalatok ellen irányítsa. Ez történt Peruban.

Mérhetetlenül nagyok lennének a nehézségek, amelyekkel egy katonai reformkormánynak meg kellene küzdenie. Számos nehézség az amerikai vállalatok szinte automatikus reagálásából adódnék. Bármennyit nyilatkozzanak is, mennyire hívei a reformoknak, ez nem gátolná meg az adott latin-amerikai országban működő amerikai vállalatokat abban, hogy a hazai oligarchiával vállvetve ne próbáljanak gátat vetni a reformoknak, vagy ha ez nem sikerül, megbuktatni a kormányt.

Semmiféle nyilatkozat arról, hogy folytatni, sőt fokozni kell a magánbefektetéseket Latin-Amerikában, nem akadályozhatná meg az új beruházások elapadását. Továbbá nehezen hihető, hogy az Egyesült Államok folytatná a segélynyújtást egy ilyen országnak, még ha eltörölnék is a Hickenlooper-módosítást, vagy eltekintenének is alkalmazásától.

Mindezek a nehézségek arra késztethetik a katonai kormányt, hogy *lelassítsa reformtevékenységét, vagy kompromisszumokat kössön.* Ez a fejlődés fölöttébb valószínűnek tűnik. Ha a kormány viszont folytatná reformpolitikáját, egyre radikálisabb lépésekre kényszerülne, egyre nagyobb áldozatokat kellene követelnie népétől.

Ebben az esetben mindinkább elmélyülne a szakadék e kormány és az Egyesült Államok politikája között. Ki kellene használnia, sőt fokoznia kellene az Amerika-ellenes hangulatot, amely amúgy is egyre nagyobb tért hódít, s ilyen fejlődés esetén még inkább általánossá válna – most már részben az amerikai tőkeberuházások és segély visszatartása miatt.

A nagyon homályosan körvonalazott elgondolás valamiféle radikális reformtevékenységről a latin-amerikai országokban katonai kormányok vezetése alatt, amelyet a Rockefeller-jelentés megállapítása szerint az ifjúság meg az egyház támogat (de ügyelni kell, hogy ne váljanak túlságosan forradalmivá), s mögötte áll a „fiatal gazdasági menedzsment" is, amely fölismerte, hogy „társadalmileg felelős a munkásokért

és a közösségért",[25] legfőképpen pedig az az elképzelés, hogy ez a fejlődés az egyre erősbödő Amerika-ellenesség dacára arra vezet majd, hogy az észak-amerikai konszernek fokozódó magánbefektetéseit örömmel fogadják, és általában megnyitja a baráti megértés korát az Egyesült Államokkal – mindez *hallatlan önámításnak* tűnik. Jóindulatú amerikaiakra apellál szentimentálisan, már-már romantikus felhangokkal. De semmi köze sincsen az evilági realitásokhoz.

Ugyanannyira ábrándkergető elképzelés, mint az Egyesült Államok és Európa fennálló rendje ellen lázadó fiataljainak elgondolása – ugyanannyira zavaros, romantikus és szentimentális –, miszerint Latin-Amerika az elnyomorodott tömegek és az uralkodó oligarchia közötti elkerülhetetlen fegyveres összecsapás felé sodródik. Ehhez túlságosan passzívak a tömegek, s túlságosan hatékony a katonai körök rendelkezésére álló rengeteg fegyver.

A jelentésnek annyiban igaza van, hogy valószínűleg további katonai kormányok létesülnek majd. Mint már mondottam, nem zárom ki annak lehetőségét, hogy egyikük-másikuk arra késztethető, hogy végrehajtsa a fejlődés számára nélkülözhetetlen társadalmi-gazdasági forradalmat, bár a nehézségek, főként a gazdaságiak, roppant nagyok lennének.

S ezek a nehézségek hamarosan megállítanák a radikalizálódás útján az ilyen kormányt; de még ha ez nem következnék is be, kísérleteket tennének megdöntésére. Meglehet, az effajta kísérletekbe belebonyolódnék a CIA törvénytelen tevékenysége révén, vagy más úton-módon az Egyesült Államok kormánya is. Ez egybevágna a kialakult hagyományokkal és a fennálló gépezettel, amelynek felszámolását sem a Rockefeller-jelentés, sem a Nixon-kormány nem javasolta. Még az Egyesült Államok nyílt katonai intervenciója sem elképzelhetetlen – noha a vietnami tapasztalatok nyomán nő az ellenállás az ilyen vállalkozásokkal szemben magában az Egyesült Államokban is.

A reform útjára lépett katonai kormány megdöntésének szabályos módja az lenne, hogy magában a tisztikarban keltenének széthúzást. Ebben az esetben egyszerűen csak egy további katonai államcsínyre kerülne sor, igaz, hogy az most már nem egy polgári kormány ellen irányulna.

Az ilyen puccsot a tömegek, sőt az egész polgári lakosság nyugalmának megzavarása nélkül hajthatnák végre – ha a felgyülemlett nehézségek nyomására maga a kormány nem fújt már addig visszavonulót.

[25] Uo. 15. l.-tól.

Térjünk vissza az amerikai külpolitika egyesült államokbeli és európai bírálói körében oly elterjedt másik illuzórikus elképzelésre, amely szerint küszöbön áll a latin-amerikai tömegek felkelése a kormányok és az oligarchiák ellen. Úgy vélem, ez éppannyira irreális, mint az Egyesült Államok hivatalos politikája, s összefonódott *az erőszak valamiféle sajátos glorifikálásával.*

Épelméjű ember nem helyeselheti az önmagáért való erőszakot. Másrészt viszont, ha a latin-amerikai országok uralkodó oligarchiáit felkeléssel meg lehetne dönteni, az ennek során szükségszerűen alkalmazott erőszak igazolható lenne azzal, hogy a felkelés csakis ennek segítségével valósítható meg. A néhány évtizeddel ezelőtt lezajlott mexikói forradalom egy-másfél millió emberéletet követelt. S a kétszáz év előtti amerikai forradalom sem mondhatott le az erőszakról.

Mi több, a jelenlegi latin-amerikai helyzetben szüntelenül alkalmaznak durva erőszakot, többnyire azért, hogy fenntartsák a szegény néptömegek elnyomását. A munkaerő hiányos hasznosítását állandósító, a tömegek elnyomorodására vezető egész gazdasági és társadalmi rend joggal tekinthető „intézményesített erőszaknak".

Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World című igen jelentős könyvében (amelyre az *Asian Drama*-ban még nem hivatkozhattam) Barrington Moore, Jr. megállapítja, „hogy szinte az egész eddigi történelemírás végtelenül elfogult a forradalmi erőszakkal szemben. . . . szinte általánosan elítélik azt, ha az elnyomottak erőszakot alkalmaznak volt uraik ellen. Ugyanakkor pedig a ‚normális' társadalom napról napra ismétlődő elnyomó intézkedései a legtöbb történelemkönyvben valahol a homályos háttérben húzódnak meg."[26]

A továbbiakban azt szemlélteti, milyen mérhetetlen árat követel meg emberéletben és emberi boldogságban az, ha „forradalom nélkül oldják meg a helyzetet". Ugyanígy érvel Robert L. Heilbroner és több más szerző is.

Ezek szerint minden két kérdéstől függ: *bekövetkezik-e a tömegek lázadása, s van-e esélye a sikerre?* Az erőszak dicsőítése, ami mostanság annyira népszerűvé válik a latin-amerikai helyzettel foglalkozó baloldali irodalomban, azt föltételezi, hogy a válasz mindkét kérdésre: igen. Legnyilvánvalóbb ez abból, milyen meggondolatlanul és lelkesen eltúlozzák a jelenleg számos latin-amerikai országban működő gerillamozgalmak jelentőségét.

[26] Barrington Moore, Jr.: *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World* (Boston, 1966). 505. l.

A magam részéről nem értek egyet velük e két kérdésben. Először is, a tömegek túlságosan passzívak. Még ennél is fontosabb azonban, hogy az aktivizálásukra irányuló minden törekvés mindjárt kezdetben hatalmas katonai és rendőri erőkbe ütközik; támogatja ezeket a hazai oligarchia – és az Egyesült Államok, amely úgy véli, levonta a következtetéseket a kubai tapasztalatokból.

Nézetem szerint a latin-amerikai országokban kevés esélye van ma a fennálló gazdasági, társadalmi és politikai hatalmi rendszer elleni nagyarányú felkelés sikerének. Ez alól talán kivétel lehetne (de ez nem túlságosan valószínű), ha egy katonai kormány fölszámolná mind a hazai oligarchiával, mind az amerikai konszernekkel – majd hamarosan az amerikai kormánnyal – fennálló kapcsolatait, és mozgósítaná a tömegeket politikája támogatására. *Az ilyen felkelésnek azonban, amelyet maga a katonai kormány vezet, nem kellene sok erőszakot alkalmaznia.*

A fegyveres lázadásról való fantáziálás könnyelmű és tudatlan elnézését, sőt látható élvezetét *erkölcsileg* annál is inkább hibáztatni kell, mert olyan személyek részéről nyilvánul meg, akik kényelmesen, biztonságban élnek, s eszük ágában sincsen, hogy maguk is elmenjenek harcolni vagy éppenséggel meghalni a latin-amerikai elnyomottakért és leigázottakért folyó küzdelemben.

Intellektuálisan viszont olyan vulgarizált, úgynevezett „marxizmus" alapján próbálják ezt igazolni, aminek hallatára Marx Károly bizonyára forogna a sírjában.[27]

1. A „marxizmus" egyik világos értelmezését természetesen Marx saját fogalmai adhatnák. Ha ez lenne a kifejezésnek tulajdonított egyetlen jelentés, hajlandó lennék törölni az idézőjelet. Marx saját eszméi bizonyos tekintetben nehezen elemezhetők, s bizonyos mértékig változtak is az idővel. De a „marxizmus" abban az értelemben, amit Marx írt, elemző tanulmányok segítségével elvben tisztázható. A jelenkori tanulmányokban csak ritkán, vagy éppenséggel sohasem tulajdonítják ezt a jelentést a „marxizmusnak", kivéve azokat, akik marxistáknak vallják magukat (l. az alábbiakban 5. pont).

2. Ebben a könyvemben és más írásaimban is gyakran rámutattam arra, hogy a nyugati közgazdászok igen nagy mértékben magukévá tették Marx elméleteit, anélkül hogy számot tudnának adni azok eredetéről, vagy akár csak tudatában is lennének ennek. Mivel mindez nem tudato-

[27] Lehetetlennek találtam, hogy tudományos elemzésben szakkifejezésként használjam a „marxizmust" (*Asian Drama*, 15. fejezet, 5. szakasz [726. l. 1. lábj.] és másutt). Ezt a kifejezést rendszerint különféle típusú elméletek és ideológiák jellemzésére használják, s ezek közül sok tisztázatlan és homályos.

san történik, s gyakran nem is igen ismerik Marx írásait, az elméleteket nem Marx elképzeléseinek megfelelően finomítják és módosítják. Gyakran csupán implicit feltevések. Amikor az immanens kritika rávilágít erre, általában kiderül, hogy nem egyebek Marx vulgarizálásánál. Ugyanezen oknál fogva nem ismerik el ezeket az elméleteket marxizmusnak sem maguk a nyugati közgazdászok, sem bárki más. Számos doktori tézis kiváló témája lehetne ennek a rejtett „marxizmusnak" a kinyomozása és e doktrinér örökség feltárása.

3. S természetesen megtalálhatók ezeknek a tételeknek és elméleteknek a kifejtései a kommunista országok szerzőinek írásaiban, valamint azokéban, akik a nyugati világ kommunista pártjaiban egy nézetet vallanak velük. Egyesek műveiket kifejezetten és hangsúlyozottan „marxistának" hirdetik, és rengeteg szövegmagyarázó munkát fordítanak ennek bizonyítására. Véleményem szerint azonban sok tekintetben hasonló a helyzet, mint a nyugati közgazdászok rejtett „marxizmusával".

4. Különösen az Egyesült Államokban a „marxizmus" meghatározást a „nem marxisták" lazán értelmezett és nagyon átfogó meghatározásként használják a legkülönfélébb baloldali, nem utolsósorban fejletlen országokban jelentkező elméletek jellemzésére. Az ázsiai országok „marxizmusával" foglalkozó irodalom jelentős része például ilyen természetű; különösen az amerikai szakirodalom jár élen e tekintetben. Igen homályos fogalom.

5. Végezetül pedig itt vannak számos baloldali író elgondolásai. Ezek az írók önmagukat marxistáknak vallják, anélkül hogy feltétlenül követnék a kommunista párt vonalát. Alig akad közöttük, aki világosan és következetesen fejtené ki gondolatait. Ha pedig ezt teszik, gondolataik sok tekintetben merőben különböznek Marx saját elgondolásaitól. Néhányan fölismerik ezt, és elméleteiket Marx gondolatai továbbfejlesztésének tekintik.

A fenti megjegyzéseket legfőképpen az váltotta ki, hogy az Egyesült Államok latin-amerikai politikájának bírálói, akik arról ábrándoznak, hogy küszöbön áll az összecsapás a tömegek és az Egyesült Államok által támogatott uralkodó oligarchiák között, gyakran marxistáknak nevezik magukat.

Nem osztom a latin-amerikai tömegek közeli lázadásáról táplált reményeiket. Ugyanakkor azonban hangsúlyoznom kell azt is, hogy noha Marx szívesen szerkesztett absztrakt modelleket a tőkés társadalom „mozgástörvényeiről", alapjában véve *empirista* volt. Éppen ezért ellenezte, hogy bárkire is *tekintélyként* hivatkozzanak a valóság megjelenési formáira vonatkozó következtetések levonása céljából. Írásaiban két helyütt is gúnyosan nyilatkozik korának „marxistáiról". Valószí-

nűnek tűnik, hogy száz év múltán még élesebben bélyegezné meg a szövegmagyarázókat.
Ha Marx ma élne, tudná és figyelembe venné mindazt, amit mi tudunk, de amit ő egy évszázaddal ezelőtt vagy még régebben nem tudhatott. S természetesen nagyobb mértékben függetlenítené magát Hegeltől meg más német filozófusoktól, akik többé-kevésbé kortársai voltak.
Marx valószínűleg nem lenne egyetlen mai válfajú „marxizmusnak" sem a híve. Munkamódszerei tanulmányozása alapján inkább úgy vélem, hogy Latin-Amerikára vonatkozóan a függelékben kifejtettekkel nagyon is rokon következtetésekre jutott volna – bár efelől természetesen nem lehetek bizonyos.
A Marxra és a „marxizmusra" vonatkozó rövid megjegyzéseket mintegy zárójelben teszem meg. Specifikálásuk és bizonyításuk hosszas és részletes munkát igényelne.

Egy további lehetséges fejlődési utat sem szabadna azonban teljes egészében kizártnak tekinteni valamennyi latin-amerikai ország esetében: ez a *viszonylag békés átalakulás,* mégpedig új típusú katonai diktatúra nélkül. Ahhoz, hogy sikerrel járjon, meglehetősen gyorsan kellene végbemennie a jelenlegi társadalmi és gazdasági trendek miatt. A tömegek szemében a vezetőknek olyan becsületes és felvilágosult embereknek kellene tűnniük, akik alapvető változásokra törekszenek a fennálló gazdasági és társadalmi hatalmi rendszeren belül, és fokozatosan valódibb demokráciát valósítanak meg.

Az olyan viszonylag gazdag ország számára, mint Argentína vagy az általános választások megalapozottabb hagyományaival rendelkező Chile, vagy az olyan ország számára, mint Mexikó, amely ma már lendületét veszítette, de valódi forradalmat hajtott végre, az ilyen fejlődés lehetősége talán nem tekinthető kizártnak. E fejlődésen belül, bizonyos szakaszokban, még népi felkeléseknek is lehet szerepük. A fejlődésnek mindenesetre *nagyobb alulról jövő nyomást* kellene majd kiváltania, ami ezekben az országokban, s még néhány másikban meg is valósítható.

A harmadik és talán legvalószínűbb lehetőség az, hogy *folytatódnak a jelenlegi trendek.* Akárcsak Dél-Ázsiában, ez itt is azzal járna, hogy *sem békés, sem forradalmi fejlődés* nem következnék be. Mint mondottam már, néhány, meglehet sok országban, sőt talán valamennyi latin-amerikai államban ez azt jelentené, hogy valamiféle latin-amerikai fasizmus alakulna ki, amely fölött éberen őrködne a hatalmas rendőri és katonai apparátus.

Támogatná ezt a rendszert az Egyesült Államok kormánya is – hacsak nem változik meg alapvonásaiban az amerikai politika. Az amerikaiak

szemében ugyanis a latin-amerikai fasiszta kormányok *a kommunizmus egyetlen alternatívájának* tűnnének.

Gondoljunk csak Európára: ez a szemlélet tette vonzóvá a világ számára Hitlert, Mussolinit, Francót meg Salazart. Valamennyien emlékszünk, rendszereik nem egy ízben kedvező, nagyon is hiszékeny fogadtatásra találtak, különösen az Egyesült Államokban – akárcsak napjainkban a görög katonai junta. Emlékezünk arra is, hogy a fasiszta rendszerek javára írták, mennyire hatékony a közigazgatásuk, sőt azt állították, hogy a nép javát szolgáló haladó reformokat igyekeznek megvalósítani. Nagyjából emlékeztet mindez a Rockefeller-jelentés szertelen reményeire a latin-amerikai katonai rendszereket illetően.

Franklin D. Rooseveltnek és más liberális amerikai államférfiaknak sikerült meggyőzniük az amerikai népet, hogy helytelen ennyire leegyszerűsítve megítélni az európai fasizmust; ez azonban még azt megelőzően történt, hogy a McCarthy–Dulles-korszak rányomta a bélyegét Amerikára, aminek még most is kézzel fogható következményei vannak. Rooseveltet és társait segítette az a fölismerés, hogy a fasizmus világháborúra fog vezetni – amint hogy arra is vezetett.

Bármennyire dehumanizáló hatással járna is Latin-Amerikában, a latin-amerikai fasizmusnak kevés kilátása nyílnék háborúk kirobbantására a dél-amerikai kontinensen kívül, főképpen mert a Szovjetunió semmiféle hajlandóságot sem mutat arra, hogy szembeszálljon vele. Ilyen körülmények között az Egyesült Államokban a liberális elemeknek szinte reménytelen küzdelmet kellene vívniuk azért, hogy elérjék a latin-amerikai fasiszta rendszereknek nyújtott amerikai segély visszavonását.

Semmiképpen sem kívánom azonban kizárni annak lehetőséget, *hogy az Egyesült Államok – az amerikai nemzet oly nagy becsben tartott liberális hagyományainak megfelelően – újrafogalmazza a latin-amerikai országokkal szembeni politikáját*. Ez az, amiért harcolnunk kell.

A politikának ilyen újrafogalmazása jóformán teljesen ellentét lenne a Nixon-kormány irányfényeként szolgáló új „pragmatizmusnak". Azzal járna, hogy az Egyesült Államok kormányának együttműködést kellene kialakítania a számos latin-amerikai országban működő haladó erők valamennyi csoportjával, s hátat kellene fordítania a reakciós rendszereknek. Azt jelentené, hogy visszatérne a Szövetség a Haladásért elveihez, egyben azonban nagyobb áldozatokat is kellene hoznia ezen elvek sikeres valóra váltásáért.

Az amerikai politika új sínekre helyezése azzal is járna, hogy szigorúan és kritikusan meg kellene vizsgálni a latin-amerikai országoknak nyújtott fegyverszállítmányok kérdését és a tisztképzési programokat. A CIA illegális tevékenysége és az amerikai nagykövetségek kifogásolt

szüntelen beleszólása a latin-amerikai országok belügyeibe, hosszú távon feltétlenül súlyosbítja az Amerika-ellenes komplexust a lakosság körében, kivéve azt a vékony réteget, amelynek közvetlen érdeke, hogy ilyen módon nyerjen támogatást. „Az Egyesült Államok biztonságát" szolgáló kutatások ilyen értelmű irányítása (miként azt a fentiekben láthattuk) ugyancsak szinte százszázalékos bumeránghatást vált ki.

A politika újrafogalmazása azt is megkövetelné, hogy felülvizsgálják az Egyesült Államok latin-amerikai befektetéseinek problémáját. Az Egyesült Államoknak késznek kellene mutatkoznia, hogy eltűrje amerikai vállalatok nagyarányú államosítását, főképpen a mezőgazdaságban, továbbá a természeti erőforrásokat, a közműveket, sőt még néhány feldolgozó iparágat illetően is.

Mi több, a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bankkal karöltve, az Egyesült Államoknak aktív szerepet kellene vállalnia ezen államosítások pénzügyi feltételeinek megkönnyítésében. Ez lehetővé tenné, hogy kártalanítási alapon olyan egyezményeket kössenek, amelyek nem vezetnének tartós ellentétek kialakulására.

Liberális szemszögből *egyáltalán nem tűnik elkerülhetetlennek, hogy Latin-Amerika politikai fejlődése továbbra is a fokozódó Amerika-ellenesség erős befolyása közepette menjen végbe.* Éppenséggel olyan politikát is lehetne körvonalazni az Egyesült Államok számára, amely elviselhetetlen áldozatok nélkül, a közös célkitűzések valóra váltására irányuló szoros és baráti együttműködésre vezethetne.

A fentiekben megkíséreltem áttekintést nyújtani Latin-Amerika politikai dinamikájáról. Fejtegetéseim végén ismételten hangsúlyoznom kell, *mennyire bizonytalan az eljövendő fejlődés iránya.*

Kísérleti következtetéseim minden bizonnyal megbízhatóbbak, amikor negatívak, vagyis amikor azt vázolják, mi az, ami valószínűleg nem következik be. Ami a kérdés pozitív aspektusát illeti, fennmarad az alternatív lehetőségek köre, s ezek közül alig néhányat kell eleve kizártnak tekintenünk. Latin-Amerika különböző országaiban esetleg merőben ellentétes fejlemények következhetnek be.

A vizsgálataim vezéreszméjéül szolgáló legfőbb értékpremissza, akárcsak a Dél-Ázsiával foglalkozó 14. fejezetben, a radikális reformok sürgős szükségessége. Ha nem valósítják meg ezeket a reformokat, úgy nemcsak általánosságban kell a fejlődés megrekedését megjósolnom, de ezen belül előre látható, hogy még az eddiginél is nagyobb méreteket öltene az egyenlőtlenség, és fokozódnék a tömegek elnyomorodása.

Mindennek *némileg hosszabb távú* politikai kihatásait nem tudom megítélni – méghozzá ugyanazon okoknál fogva, amelyeket Dél-Ázsiával kapcsolatban már a 14. fejezet végén fölsoroltam.

A számos latin-amerikai ország politikai fejlődését a politikai tudományokkal foglalkozó kutatóknak a lehető legkevesebb opportunista előítélettel kellene tanulmányozniuk – vagyis mindazon szemellenzők nélkül, amelyeket mind a népszerű, mind a hivatalos nézetekre ráhúznak, s amelyek meghatározzák, mi áll az Egyesült Államok vagy ezen országok uralkodó oligarchiáinak érdekében.

Ugyanakkor nekünk, közgazdászoknak, meg kell kísérelnünk megismerni ezen országok politikai dinamikájának konkrét tényeit. Máskülönben a fejlődési problémák vizsgálatának minden kísérlete óhatatlanul rendkívül felületes és megtévesztő lesz. Ez indokolja a Függeléket, valamint a Dél-Ázsiával foglalkozó fejezetet.

Talán még meg kellene említeni, hogy a katolikus Fülöp-szigetek, több évszázados spanyol gyarmati uralom és fél évszázados amerikai uralom hagyományával, több értelemben is *inkább latin-amerikai, semmint dél-ázsiai ország*. Fejlődése azonban még korábbi szakaszra utal, mint amit számos jelenlegi latin-amerikai tendencia tükröz.

Az amerikai uralom korszakában a rendszeres választások rendszere, s az, hogy megengedték, e választások kimenetele döntse el, milyen kormány kerüljön hatalomra, sokkal mélyebb gyökeret vert a Fülöp-szigeteken, mint szinte bárhol Latin-Amerikában. S noha mind a mai napig a választások nem vetették fel a néptömegek számára valóban fontos kérdéseket, ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy nem fejlődhetnek majd ebben az irányban. Reformok, sőt gyökeres reformok békés úton is létrejöhetnek. Ez azonban egyáltalán nem bizonyos.

Az Amerika-ellenesség a latin-amerikai mintának megfelelően fokozódik, nagyjából ugyanazzal a bázissal rendelkezik, noha pillanatnyilag még jóval gyengébb annál. Ismét idézem azt az amerikai hetilapot, amely semmiképpen sem gyanúsítható azzal, hogy a nagytőke vagy a jelenlegi kormány bírálója. A *U. S. News and World Report* így ír:

„Egyre több jel mutat arra, hogy Ázsia legtartósabb kelet–nyugati társas viszonya - vagyis a Fülöp-szigetek és az Egyesült Államok szoros szövetsége – kezd megbomlani. ...Ma azt tapasztaljuk, hogy a Fülöp-szigeti vezetők, kezdve Ferdinand Marcos elnökön, azt mondják, az amerikaiaknak el kell szánniuk magukat a szigetországban fenntartott légi és tengerészeti támaszpontjaik feladására, amelyek 1945 óta létfontosságúak voltak az Egyesült Államok ázsiai hadműveletei számára. ...Akadnak hivatalos személyek, akik azt követelik, ‚kritikusan vizsgálják felül' az Egyesült Államokkal kötött valamennyi szerződést, beleértve azokat is, amelyek a Fülöp-szigeti nagy amerikai magánberuházások védelmét szolgálják."[28]

[28] *U. S. News and World Report*, 1969. január 27. 63. l.

Igen ám, de az amerikai támaszpontok és az ott állomásozó katonai alakulatok fedezik a Fülöp-szigetek hozzávetőleges nemzeti jövedelmének körülbelül 5 százalékát, ami megfelel az ország exportbevételei kb. 18 százalékának.

Valószínűnek tűnik tehát, hogy legalábbis a közeljövőben a kormány az egyre inkább tért hódító Amerika-ellenes hangulatot csupán arra használja fel, hogy nyomást gyakoroljon az Egyesült Államok kormányára, s így csikarjon ki minél nagyvonalúbb engedményeket a Fülöp-szigeteknek.

UTÓSZÓ

1

Gunnar Myrdalnak, a világhírű svéd közgazdásznak és harcos humanistának ez a műve egy hatalmas háromkötetes mű (Asian Drama) rövidebb összefoglalása és bizonyos értelemben folytatása is. Myrdal előbb a szegénységet előidéző tényezők működését akarja megérteni, majd a *szegénység elleni küzdelem* akcióprogramját kívánja nemzetközi méretekben kialakítani. A nagy mű alcíme a hagyományos nyugati (értsd nem-marxista) közgazdaságtudomány kihívását jelenti, hiszen Adam Smith óta (sőt korábban is) a közgazdászok azzal foglalkoztak, hogy a nemzeteket a gazdasági növekedés folyamatának megértése és meggyorsítása útján *gazdagabbá* tegyék. Myrdal nyilván úgy véli, hogy a nyugati közgazdaságtudomány többet tett a gazdagság és a jólét megteremtése, mint a szegénység felszámolása érdekében. A magyar olvasó tehát nemcsak egy rendkívüli analitikai képességgel megírt, érdekes és izgalmas könyvet kap a kezébe, hanem egy olyan művet, amelyben benne lüktetnek korunk legnagyobb kérdései a szó politikai-társadalmi és tudományos értelmében egyaránt. Politikai-társadalmi értelemben azért, mert a mű szerzője századunk második felének és talán a 21. század első felének egyik legnagyobb problémáját vizsgálja. E probléma – a gazdaságilag gyengén fejlett országok kérdése –, ugyanis, nemcsak a nemzeti és

kontinentális határokat haladja meg, hanem a legsúlyosabb megterhelésnek veti alá az egész nemzetközi rendszert; az eddigi politikai és gazdasági mechanizmust, a nemzetek és kormányok jogairól és kötelességeiről kialakult közfelfogást, valamint a nemzetközi szervezetek szerepét és lehetőségeit, szuverén tagállamaikhoz viszonyítva. A probléma úgy jelentkezik, hogy lehetséges-e és miképpen valósítható meg a jövedelmek, a tudás és a magasan kvalifikált szakemberek tervszerű újraelosztása nemzetközi sikon? Amikor e rendkívül bonyolult és komplex problémarendszert a nemmarxista közgazdaságtan egyik legnagyobb és legsokoldalúbb teoretikusa vizsgálja, az analízis során a modern polgári közgazdaságtudomány egész eszköztárát felülvizsgálja és értékeli. A meglevő eszköztárat a szükségessel összemérve veti fel G. Myrdal a nagy kérdést: valóban válságban van-e a közgazdaságtudomány?[1] Ha igen, úgy autonóm-e ez a válság, vagy inkább külső erők – elsősorban a társadalom változásainak – következménye? Igaz-e, lehetséges-e, hogy az ún. nem gazdasági tényezők nagyobb szerepet játszanak a gazdasági folyamatok alakulásában, mint a tisztán gazdaságiak? Mit érnek a jelenleg alkalmazott módszerek; egzakt módon közelítjük-e meg a valóságot, vagy olyan hipotézisek alapján, amelyek – akarva vagy akaratlanul – a priori (azaz a vizsgált jelenség természetétől független) értékítéleteket tartalmaznak? Előrehaladást jelentenek-e az ún. „kvantitatív" módszerek, vagy pedig igaz az a megállapítás, hogy a lassan növekvő empirikus megalapozás nem adhatja meg egy speku-

[1] Crises And Cycles In The Development of Economies. *G. Myrdal* előadása az Amerikai Közgazdasági Társaság ebédjén és ülésén 1971. New Orleans.

latív gazdaságelmélet gyorsan növekvő felépítményét?[2] Mik az érvényességi kritériumai és határai azon közgazdasági megállapításoknak, amelyek a vizsgált gazdasági jelenségek nagyságrendjétől, helyétől és strukturális hátterétől függenek? Jellemzik-e a strukturális viszonyokat azok a jelenségek, amelyeket statisztikailag megfigyelünk? (Pl. a termelési volumenek, árak stb. változásai). Miért kell a jövő közgazdaságtudományának inter-, illetve transzdiszciplinárisnak lennie? Igaz-e, hogy a közgazdászok paranoidok, amikor egyfelől *objektivitást* (azaz a vizsgált jelenségnek a priori értékítélettől független megvizsgálását) követelnek, másfelől priori célrendszereket hirdetnek meg tervek, illetve gazdaságpolitikai koncepciók útján?

Kétségtelen, hogy e kérdések ma ilyen, vagy olyan formában, de minden közgazdászt, a társadalomtudományok minden művelőjét; sőt minden művelt és a tudományban bízó embert foglalkoztatnak. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a korszerű műveltséghez a társadalomról, a gazdaságról, valamint az emberi tudás (ismeretek) értékeléséről, kibővíthetőségéről és határairól vallott nézetek szorosan hozzátartoznak. Nem szorul bővebb bizonyításra az a körülmény sem, hogy e nagy kérdésekre adott válaszok önmagukban és tisztán teoretikusan is érdekesek és izgalmasak, különösen, ha egy myrdali-formátumú társadalomtudóstól származnak. A gazdaságilag gyengén fejlett országok – mint az analízis tárgya és terepe –, különlegesen jó lehetőségeket kínálnak e kérdések felvetésére és megválaszolására. Egyrészt azért, mert e terepen csődöt mondanak a hagyományos nyugati (értsd: nemmarxista) közgazdaságtudomány olyan eszközei és

[2] *Vassily Leontief:* Theoretical Assumptions and Nonobserved Facts. *The American Economic Review*, 1971. márc. 1—7. l.

módszerei, amelyeket korábban *általánosnak* (univerzálisnak) gondoltak. Másrészt új, illetve más értelmet kap „a racionális gazdálkodás" fogalma és követelményrendszere. Harmadrészt azért, mert az iteratív módszerek alkalmazására igen alkalmas terepet biztosítanak; az elméleti formák és megállapítások, illetve azok tökéletesítése és adaptálása (ha erre egyáltalán mód nyílik) új empirikus kérdések sokaságát veti fel és az e kérdésekre adott empirikus válaszok vezethetnek új elméleti megállapításokra. Nem véletlen tehát, hogy korunk minden jelentős, vagy kiemelkedő közgazdásza állást foglalt már a gazdaságilag gyengén fejlett országok kérdéseiben, hiszen minden tudományt, így a közgazdaságtudományt is az a problematika fejleszti leginkább, amely komplexsége és bonyolultsága folytán a hagyományos nézőpontok megkérdőjelezésére és új utak keresésére kényszerít.

Gunnar Myrdal pályafutása kora ifjúságától fogva szerencsésnek mondható abból a szempontból, hogy elméleti korszakait olyan időszakok követték, amelyekben újra gazdag tapasztalatok szerzésére nyílott alkalma. Már a 20-as években (1898-ban született) előadó volt a stockholmi egyetemen, majd 1930-ban docens (Assistant Professor) lett a genfi Nemzetközi Tanulmányok Intézetében. 1933-tól professzor Stockholmban a Politikai Gazdaságtan és Pénzügytan tárgykörében. 1933-tól kormánytanácsadó gazdasági, pénzügyi és szociális kérdésekben. Ebben az esztendőben végzi, a Carnegie-Alapítvány megbízásából, világhírűvé vált vizsgálatát az amerikai négerek problémáiról. 1938-tól kereskedelmi miniszter, majd a háború után az Európai Gazdasági Bizottság főtitkára 1957-ig. Rendkívül érdekes pozíciók olyan tudós számára, akit ifjúságától fogva a gazdasági teóriák fejlődésének politikai háttere

foglalkoztat! Ebben az időben publikálja első művét a gazdaságilag gyengén fejlett országokról. 1960-tól szenátor és különböző tudományos intézmények vezetője. Igen sok egyetem díszdoktora (USA-ban, Angliában, Franciaországban és különböző északi országokban). 1970-ben feleségével együtt békedíjat kapott Frankfurtban.

Felesége, született Alva Reiner (Alva Myrdal), igen jónevű szociológus és ismert diplomata. 1936-tól szociálpedagógiai vonalon dolgozott, majd a Dolgozó Nők Nemzeti Szövetségének alelnöke lett. 1950–1955-ig az UNESCO szociális bizottságának vezetője, majd 1955 és 1961 között nagykövet Indiában, Burmában és Ceylonban (Sri Lanka). 1962 óta tagja a Parlament Alsó-Kamarájának, majd 1966-tól éveken át tárcanélküli miniszter. A kormányban előbb az állam és egyház viszonyával összefüggő kérdések gazdája volt, majd lefegyverzési ügyekkel foglalkozott. Ebben a minőségben rendszeresen képviselte hazáját a különböző nemzetközi lefegyverzési fórumokon.

Gunnar Myrdal életpályájából és műveiből egyaránt látható, hogy érdeklődési köre rendkívül széles. Vizsgálódásait a nemzetközi gazdaság, a pénzügyek, a szociális kérdések, a politika és a gazdaság közötti viszony, a fejlődés, a fejlődést gátló tényezők, az integráció minden fundamentális részletére kiterjeszti. Emellett sokat foglalkoztatják elméleti kérdések is; különösen az *értékrendszer* (nem a közgazdasági értelemben vett értékről van szó) helye és szerepe a társadalomtudományokban és a szociálpolitikában.

Myrdal az ún. nyugati gazdasági rendszer (a „jóléti társadalom" ideáljait valló „reform-kapitalizmus") egyik legkiválóbb kritikusa és rebellise. Félreértés ne essék, rebellist mondunk és nem forradalmárt. Bírálja

az említett gazdasági rendszert, lázad annak sok tétele ellen, de ezen magatartása útján annak javítására, igazságosabbá tételére törekszik, nem pedig más rendszerrel történő felváltására. Az irodalomból vett hasonlattal élve: *kritikai realista.* A jelek szerint úgy érzi, hogy a nyugati társadalmi-gazdasági rendszer a lázadó-progresszív erők segítségével jobbá és igazságosabbá tehető, amennyiben a hátrányos helyzetűek érdekében a tudomány és a politika szorosan együttműködnek. Figyelembe kell venni azt a tényt, hogy Myrdal tudományos nézetei és cselekvési reflexei egy olyan időszakban alakultak ki, midőn a svéd szociáldemokrácia hatalomra jutott, és ő más kiváló közgazdászokkal együtt közreműködött a súlyos válság elhárításában és a teljes foglalkoztatottság megteremtésében. Vitathatatlan az is, hogy a szociáldemokrácia negyven éve van hatalmon Svédországban, és ezen idő alatt a kormányzatok sok jelentős és a társadalmi kiegyenlítődést kereső reformot vezettek be. Számos nyugati közgazdásszal (pl. John Stuart Mill-lel és követőivel) ellentétben, a termelést nem hajlandó az elosztástól elválasztani, mert tisztában van azzal, hogy a társadalmi munkamegosztás ezen két formája szoros kölcsönhatásban áll egymással. Knut Wicksell alapos ismeretében a Keynes-i ideák – amelyeknek oly jelentős szerepük volt a tőkés gazdaság reorganizálódásában –, Myrdal számára nem tartalmaztak sok meglepetést, hiszen a nagy gazdasági válság svédországi moderálása és levezetése során számos olyan módszert alkalmaztak, amelyeket ma a keynesizmus fegyvertárába sorolnak. E felfogás jegyében és meggyőződésének megfelelően mindenkor a szegények és a hátrányos helyzetűek sorsának megjavításáért küzdött – az amerikai négerektől a nyugat- és északeurópai munkásságon át a gazdaságilag gyengén fejlett országok néptömegéig –, azzal az alapállással, hogy

az alulról jövő nyomást és a felső rétegek (a gazdagok) meggyőzését egyszerre kell megvalósítani. A néptömegek harca és nyomása nélkül ugyanis a siker elképzelhetetlen, a racionálisan gondolkodó felső rétegek viszont a tények és a nyomás hatása alatt meggyőzhetők.

A marxista–leninista elvek alapján fejlődő szocialista gazdaságok problémáival kapcsolatban Myrdal seholsem fejt ki összefüggő nézetrendszert.

Ez aligha lehet véletlen. Műveiben itt-ott elejt egy-egy bíráló megjegyzést, vagy polemikus hangvételű értékítéletet ezen országok gazdaságával, politikájával vagy más törekvéseivel kapcsolatban. (Egy-két ilyen megjegyzésre még e tanulmány keretében visszatérünk.) A probléma lényege nem is ezekben a futólagos megjegyzésekben rejlik, mert azok csak arra vallanak, hogy Myrdalnak sohasem volt közvetlen érintkezése a szocialista világ gazdasági életével. Jellemzőbb rá – véleményem szerint – azon magatartás és alapállás, hogy a szocialista világot olyan realitásként kell elfogadni, amellyel együtt kell és lehet dolgozni, ha létrejött. Úgy véli azonban, hogy preventív reformokkal lehetőleg el kell kerülni olyan szituációk előidézését, amelyek számos újabb országot vinnének „a kommunista útra." Myrdalnak ezen – ilyen formában természetesen sehol ki nem mondott vagy le nem írt – alapállása azonban nemcsak a fejlett tőkés országokra vonatkozik, hanem a gazdaságilag gyengén fejlettekre is.

G. Myrdal tudományos koncepciójában alapjában véve nem optimista, de mégis bízik abban, hogy megtalálhatók azon speciális gondolati rendszerek és módszerek, amelyek a gazdaságilag gyengén fejlett országokra leginkább alkalmazhatók. Lehet, hogy ezek kialakításához – miután a tapasztalati anyag még igen kevés –

további 10–15 esztendőre van szükség, de a kutatást annál nagyobb eréllyel kell folytatni, minél nehezebb a megoldás. A gazdaságilag gyengén fejlett országok esetében az is haladást jelent, hogy a karmesteri pálcát az antropológusoktól átvették a közgazdászok. Az antropológusok ugyanis – érthető módon – az öröklött társadalmi viszonyok rendszerét, önmozgását és egyensúlyát törekedtek megérteni. A legtöbb antropológus *a változást* (ami csak kívülről jöhet, hiszen az öröklött önmozgás rendje és szabályszerűsége egyensúlyt hoz létre) zavaró tényezőnek tekinti. A közgazdászok ezzel szemben – különböző hibáik és gyengeségeik ellenére – *dinamikában* gondolkoznak, a *fejlődésre* koncentrálnak és a fejlődést (még a kívülről adaptált fejlődést is) alakíthatónak, befolyásolhatónak és – bizonyos határok között – *tervezhetőnek* vélik. Gazdasági szempontból nézve *a fejlődés* csak akkor gyorsulhat meg, ha a társadalom magatartása, és műveltsége, az öröklött és új institucionális működése s az egyéni érdekek struktúrája viszonylagos összhangba kerül a racionális gazdálkodás követelményrendszerével. Ez a folyamat más társadalmakban már végbement, a gazdaságilag gyengén fejlett országok társadalmi viszonyai és öröklött önmozgása nem teremtette meg sem e fejlődés feltételeit, sem célrendszerét; tehát a fejlett társadalmak és gazdaságok példáját kell követni. Sokan abban reménykedtek – különösen a politikusok –, hogy e fejlődés nagyon gyors lesz; a gyakorlat azonban újra bebizonyította, hogy a gazdaságban csak lépésről lépésre lehet előrehaladni. A társadalmi-politikai mozgások viszonylag rövid idő (15–20 év) alatt megteremthetik a gazdasági fejlődéshez szükséges *előfeltételeket,* de a növekedés ezek után is csak fokozatos lehet. Az eredmények hosszú ideig nemcsak a várakozásoktól maradnak el, hanem a lehetőségektől is, ami min-

denesetre arra vall, hogy az alkalmazott módszerek és a kiinduló feltételezések nincsenek összhangban a követelményekkel. A fejlődés megindításának körülményei és feltételei kedvezőtlenek, az öröklött társadalmi viszonyok nagyon különböznek az Európában megismert viszonyoktól, az állam gyenge, tehát sem iniciálni, sem kivitelezni nem képes, a korszerűsítési törekvések gyakran passzív ellenállásra vezetnek (amit mindig nehezebb leküzdeni, mint a nyíltat); ennek következtében a felülről elhatározott reformok nem valósulnak meg, hiszen a hatalom egyes képviselői és a régi rendszert védő befolyásos személyiségek között összjáték van, a passzivitásban levő néptömegek pedig nem fejtenek ki megfelelő nyomást a vezetőrétegre.

2

Természetesen a fejlődést és tervezést igenlő közgazdaságtudománynak nagy gyengeségei is vannak. G. Myrdal azok közé tartozik, aki úgy véli, hogy századunkban a természet feletti kontroll egyre hatékonyabb, de a társadalom élete és mozgásai feletti áttekintésünk ettől messze elmarad. A társadalomtudományok – a közgazdaságtudomány – nem tudnak olyan mindenki által elfogadott konstansokat adni, mint például a fény sebessége, vagy az atomsúly. Nincsenek olyan univerzálisan elfogadott mérőeszközeik, mint a voltmérő, az ampermérő stb. Az általuk tanulmányozott mozgásrendszer állandóan változik, sőt még azon „invariáns" struktúraviszonyok is állandóan változnak, amelyek segítségével valamilyen rendszert – a modellalkotás érdekében – leírnak. Olyan közgazdasági szabályszerűségek, mint például a jövedelem- és árrugalmasság bizonyos fogyasztói rétegek, szokások, országok stb. szerint

alakulnak át. Az emberi és institucionális magatartások országonként változnak. (Csupán zárójelben jegyzem meg, hogy G. Myrdal – egyetértésben számos közgazdásszal – talán kissé túlértékeli a természettudományok eredményeit. Ismeretes, hogy az utóbbi években a korábbi természettudományi optimizmus némi pesszimizmusnak ad teret – lásd pl. a Római Klub felfogását–, ami feltehetően azzal függ össze, hogy a természettudományi vívmányok és eredmények sem egyértelműek egy makro-rendszerben–pl. a biológiai egyensúly, az ember környezete stb. –, másrészt a természettudományok sem tudnak választ adni olyan kérdésekre, hogy postglaciálisban vagy interglaciálisban élünk-e, hogy miképpen alakulnak bizonyos időjárási és éghajlati ciklusok stb. Kétségtelen természetesen, hogy a természettudományok biztonsága, univerzalitása és adaptálhatósága még e kérdőjelek ellenére is a társadalomtudományoké felett marad, de e kérdőjelek a következő évtizedekben még szaporodni fognak.) Végül a közgazdaságtudományban nehezen érhetünk el *végleges és mindenki által elfogadott eredményeket.* Viták és ütközések a természettudományokban is vannak – mint azt a nagy rendszerek elfogadásának története igazolja –, de végül egy teóriát szoktak elfogadni és a további fejlődés már arra épül. A közgazdaságtudomány azonban szorosan összefügg a *társadalom érdekviszonyaival,* tehát egyidejűleg különböző doktrínáknak kell élniük, ha antagonisztikus érdekek vannak. Egyesek a megoldást abban látják, hogy a közgazdaságtudományt *kizárólag* a gazdasági kérdések vizsgálatára kell összpontosítani, de ezen elgondolás eleve helytelen, mert a gazdasági tevékenység egy élő és fejlődő társadalom tevékenységeinek csak egyik (bármilyen fontos) vektorát jelenti. Ennek következtében a gazdasági, szociális, politikai és műveltségi tényezők szoros és el-

választhatatlan kölcsönhatásban állnak egymással. Minden szervezett gazdasági tevékenységet megelőz egy olyan gyakorlati aktus, amely a gazdaság helyét és tágulási lehetőségeit az adott társadalmon belül megszabja. Nyilvánvaló például, hogy a hagyományos társadalmak – amelyekkel, vagy továbbfejlődött variánsaikkal a gyengén fejlett országokban találkozunk – szűkebbre szabták a gazdasági tevékenység körét és tágulási lehetőségeit, mint például a kapitalizmus vagy – más alapállásból kiindulva –, a szocializmus. Ezért helyezi előtérbe G. Myrdal – és ebben a vonatkozásban minden fenntartás nélkül egyetérthetünk vele – az interdiszciplináris, vagy, amint ő nevezi, a transzdiszciplináris módszereket.

G. Myrdal, a tudós és harcos humanista nemcsak műveiben keresi az igazságot és vallja meg a meggyőződését, hanem a nemzetközi élet küzdőporondjain is síkra száll annak elismertetéséért, illetve megvalósításáért. Ennek következtében mint *közéleti személyiség* állást foglalt és foglal korunk minden fontos politikai és gazdasági kérdésében, az új nemzetközi munkamegosztástól a vietnami háborúig. Harcolt a hidegháború ellen és kezdettől fogva elkötelezte magát a békés együttélés és kooperáció kérdéseiben. Igyekezett előmozdítani a kelet–nyugati kereskedelmet és küzdött a diszkrimináció nyílt és burkolt formái ellen. Számos esetben emelt szót a Német Demokratikus Köztársaság elismerése mellett. Elítélte a vietnami háborút és nemcsak hazájában tartozott azon közéleti személyiségek közé, akik a legnagyobb nyilvánosság előtt emelték fel tiltakozó szavukat az amerikai intervenció ellen, hanem valóságos propaganda-hadjáratot folytatott az USA-ban a háború mielőbbi, igazságos befejezése érdekében. Egyike azoknak a következetes harcosoknak, akik minden nemzetközi és nemzeti fórumon a gazdaságilag

gyengén fejlett országok helyzetével kapcsolatban az összes szükséges konzekvenciák levonását sürgetik; a nemzetközi gazdasági rendszer és mechanizmusok átfogó reformját is beleértve.

Nem lenne teljes a kép azonban, ha meg nem jegyeznénk, hogy Myrdal, mint egy kis és semleges ország polgára, helyenként egyenlőségjelet tesz az USA és a Szovjetunió politikai lépései között, sőt időnként – még a hidegháború korszakában is –, úgy látja, hogy a látszólag egymás ellen tett lépések alapjában véve egymást segítő sakkhúzások. Ilyen értelemben gyakran elítéli az ún. „hatalmi politikát" és a „nagyhatalmak" azon elhatározásait, amelyeket mintegy a másik fél törekvései ellen védekezve tesznek. Nem kívánok e tanulmányban – természetesen – részletes politikai fejtegetésekbe bonyolódni, de nyilvánvaló, hogy a hatalmi szempontok ugyanúgy a politika lényegét képezik mint az érdekek a közgazdaságét. Amíg politika egyáltalán létezik, addig hatalmi szempontok alapján kialakított mérlegeléseknek is lenniük kell; különösen egy olyan világban, amelyben két társadalmi rendszer konfrontációja folyik és nincs légüres tér. Két ellentétes tábor létezése esetén közismert törvénye a politikai mozgásnak, hogy az egyik tábor erőteljes lépései, vagy az azok megtételét sürgető magatartások a másik tábor szélsőségeseit erősítik. E szabályszerűség érvényre jutása azonban még nem jelent politikai összjátékot, hiszen e folyamat a konkrét lépéseknek és intézkedéseknek csak egyik eredője. Súlyos helyzet (pl. veszélyes hidegháború) esetén nem lehet a biztonság szempontjából nélkülözhetetlen elemi lépések megtételét csak azért elmulasztani, mert e lépések – mellékhatásukban – a másik fél szélsőségeseinek helyzetét erősíthetik.

A politikai mozgások ezen szabályszerűsége kétségtelenül megfigyelhető, de történelmi és világpolitikai

tapasztalatok meggyőzően igazolják, hogy az egyik félnek a megfelelő biztonsági lépések elmulasztása következtében előállott gyengesége nemcsak megerősíti, hanem *agresszív cselekvésre* is ösztönzi a másik fél szélsőségeseit.

Nehezen érthető az is, hogy miképpen tehet egyenlőségjelet progresszív ember egy forradalmi hatalmi centrum és a fennálló rendszer fenntartására irányuló hatalmi centrum politikája között, különösen, ha a forradalmi hatalom megszületésétől fogva a más társadalmi rendszerű országokkal való békés együttélés politikáját hirdeti? Nyilvánvaló ugyanis, hogy a konzervatív hatalmi centrum nemzetközi vonatkozásban (pl. gazdaságilag gyengén fejlett országokban) csak olyan erőkre támaszkodhat, amelyeket Myrdal oly megsemmisítő és meggyőző bírálattal illet a „soft state" jellemzőiről szóló fejtegetései során.

A továbbiakban azokkal a felfogásokkal, nézetekkel és prognózisokkal foglalkozom, amelyeket Gunnar Myrdal rendkívüli elmeéllel a gazdaságilag gyengén fejlett országok kérdéseivel kapcsolatban kifejt. Szeretném feltételezni – mindenekelőtt –, hogy a gazdaságilag gyengén fejlett országok problémái bizonyos fokig ismertek nálunk nemcsak a közgazdászok, hanem a művelt, könyvet szerető olvasók előtt is. Ezen országok fejlődési problémáiról ugyanis több monográfia és nagyobb tanulmány[3] jelent meg, és közgazdaság-

[3] *Bognár József:* A gazdasági növekedés irányítása a fejlődő világban. Bp. 1967. 657. 1; Politikai hatalom és gazdasági növekedés a fejlődő országokban. Bp. 1967. 22. 1; *Szentes Tamás:* The Political Economy of Underdevelopment. Bp. 1971. 328. 1; Elmaradottság és fejlesztés. Az elmaradottság leküzdésének kérdései Afrikában. Bp. 1972. 486.1; *Kádár Béla*: Gazdaságfejlesztés és nemzetközi munkamegosztás a fejlődő országokban. Bp. 1967. 230. 1; Az Afro-Ázsiai Kutató Központ számos kiadványa szintén a fejlődési stratégia különböző aspektusaival foglalkozik.

tudományunknak ebben a vonatkozásban elért eredményei nemzetközileg is jól ismertek. E helyen szeretnék utalni arra, hogy Myrdal hangsúlyozottan fejletlen *országok*ról beszél, míg a hazai közgazdasági irodalomban egyrészt a *fejlődő országok*, másrészt a *gazdaságilag gyengén fejlett országok* elnevezést találjuk. A magam részéről a legszabatosabbnak a *gazdaságilag gyengén fejlett* megjelölést tartom, mert e kategóriába tartoznak olyan nagy civilizációs örökséggel rendelkező országok is, mint India, Kína, Thaiföld stb. A gazdasági értelemben vett gyengén fejlettség a XX. század második felében azt jelenti, hogy az országok ezen csoportjában nem volt ipari forradalom és elmaradtak annak társadalmi-műveltségi kísérőjelenségei is. Másfelől azonban ezen országok több évezredes történelmük során igen nagy értékkel gazdagították az emberiség civilizációs örökségét. Mint e történelmi örökség egyik birtokosa és haszonélvezője méltatlannak érzem, hogy egyszerűen és sommásan „fejletlenségről" beszéljek. Abban természetesen igaza van Myrdalnak, hogy a „fejlődő országok" megjelölés elsősorban a diplomáciai tapintat szülötte, bár az egyes államok, vagy államcsoportok kategorizálása során nemcsak a jelenből indulhatunk ki, hanem azon törekvésekből és koncepciókból is, amelyek jegyében a jobb jobb jövendő formálása (alakítása) folyik. Persze az utóbbi kiindulópont hitelét egyedül e törekvések és koncepciók komolysága, szilárdsága és szervezettsége adhatja meg. Ilyen értelemben nem minden fejlődő ország *fejlődő ország*...

Myrdal műve a legbonyolultabb és a legtöbb veszély lehetőségét magában hordozó földrajzi egység; Dél-Ázsia problémáival foglalkozik. E terület Indiát, Pakisztánt, Banglades-t, Indonéziát, Malaysiát, a Fülöpszigeteket, Thaiföldet, Burmát, Ceylont (Sri Lankát) és Dél-Vietnamot foglalja magában. Földrajzilag ter-

mészetesen ebbe a térségbe tartozik a Vietnami Népi Demokratikus Köztársaság (Észak-Vietnam), Laosz és Kambodzsa is, de ezen országokat Myrdal nem tárgyalja, miután a térség politikai problémáit – a gazdasági tisztánlátás érdekében – mellőzni kívánja.

Myrdal kiindulópontja tudományos tekintetben teljesen egzakt és sok vonatkozásban hasonló a nálunk szokásos megközelítési módszerekhez. Myrdal – ellentétben a konvencionális nyugati elméletekkel – nem hallgatja el a gyarmatosítás és a tőkés nemzetközi munkamegosztás káros hatását a Harmadik Világ országainak fejlődésére, sőt egyike azoknak a nemmarxista nyugati közgazdászoknak (Raul Prebisch-sel, François Perroux-val és másokkal együtt), akik a gazdaságilag elmaradott országok sorsát látva a tőkés világgazdaság és kereskedelem egész mechanizmusát – s az annak harmonikus természetére vonatkozó klasszikus és neoklasszikus nézeteket – átfogó kritika alá vették.[4]

Myrdal a Harmadik Világ országainak tényleges helyzetét veszi szemügyre, azaz a meglevő (történelmileg kialakult) állapotokat akarja megérteni annak érdekében, hogy a korszerűsítés és gazdasági fejlődés célszerű útjait meghatározhassa. Véleménye abban összegezhető, hogy a gazdaságilag gyengén fejlett országok mai pozíciói sokkal kedvezőtlenebbek, mint az európai országoké a kapitalizmus megszületése idején, illetve a kelet-európai országoké a szocialista fejlődés elindulásakor. Számolni kell ugyanis azzal, hogy a fejlett világtól való elmaradás igen nagy, és a fejlett világ előrehaladása a tudományos-technikai forradalom következtében rendkívül felgyorsult, a nö-

[4] *G. Myrdal:* Economic Theory and Underdeveloped Regions. London 1957.

vekedési tényezők súlyos hiánya kumuláltan jelentkezik, a fejlődést csak az állam indíthatja meg, de a kormányok még a családi-, nemzetségi kapcsolatokhoz képest, a bürokráciához és a régi uralkodó osztályokhoz viszonyítva gyengék. Figyelembe kell venni azt is, hogy a népesség zöme – különösen a falusi lakosság – rendkívül passzív, az infrastruktúra gyenge, a demográfiai forradalom – különösen ebben a nagyon sűrűn lakott zónában – teljesen új helyzetet teremtett, s a nemzetközi munkamegosztásban és a kereskedelemben ezek az országok továbbra is nagy veszteségeket szenvednek, gazdaságilag függő helyzetben vannak a nagy nyersanyag-felhasználó centrumoktól, a nemzetközi institucionális rendszer pedig még gyenge ahhoz, hogy megfelelő segítséget nyújthasson. E tényezők következtében az elmaradás (az abszolút különbség) a fejlett és a gazdaságilag gyengén fejlett világ között az elmúlt két évtized során – mindenféle nemzetközi erőfeszítés ellenére – tovább fokozódott.

Nyilvánvaló, hogy gazdasági fejlődést nem lehet kívülről biztosítani, csak az adott ország népe és vezetése együttesen képes a növekedés meggyorsítására. Ha a kapitalista és – más forrásokból táplálkozva – a szocialista gazdasági fejlődés nem pusztán a vak véletlen következménye, úgy nyilvánvaló, hogy a gazdasági racionalitás elveit valamilyen módon át kell plántálni, illetve adaptálni kell a gazdaságilag gyengén fejlett országokban. Átplántálhatók-e azonban ezen elvek, azon társadalmi-gazdasági körülményektől függetlenül, amelyek között létrejöttek? Nem feltétlenül, mert – például – a gyarmati időszakban a részleges pénz- és árugazdálkodás bevitele az öröklött társadalmi rendszerbe kölcsönmanipulációkra, az uzsora-tőke kialakulására és a hitelt nyújtó rétegek (bankárok, pénzügyi szakemberek) bevándorlására vezetett. Ezek

nyomán nem alakultak ki azon intézmények és effektusok, amelyek annak idején a kapitalista társadalom létrejöttét kísérték. Nyilvánvaló, hogy a gazdasági racionalitás elveinek fokozatos érvényesülése érdekében társadalmi-politikai reformokra van szükség. Ezért szenteli Myrdal a mű második részét a *radikális reformok* szükségességének. A szükséges reformok közül a szerző a nagyobb társadalmi egyenlőséget, a földreformot, a születésszabályozást, az oktatást és a korrupció megszüntetését (az állam megerősítését) emeli ki.

Csak nagyon röviden szeretnék utalni Myrdal azon tételére, hogy a vizsgálódásnak objektívnek: azaz minden a priori nézettől függetlennek kell lennie, de célrendszerre azért szükség van, sőt az tervezhető is. Ezek a célok, amelyeket Myrdal itt megjelöl, nem a gyengén fejlett országok társadalmának önmozgásából születtek, hanem olyan *általános, emberi posztulátumok,* amelyeket meg kell valósítani a gazdasági fejlődés érdekében, majd processzusában. A jelenlegi világban azonban csak két összefüggő társadalmi-politikai-gazdasági koncepció van, ti. a kapitalizmus és a szocializmus. Ezért is hibás tudományos szempontból Myrdalnak az a módszere, hogy ennyire mellőzi a szocialista (mint ő mondja kommunista) koncepciót és világpolitikai realitást. Ezek a reformok olyan természetűek, amelyekkel minden haladó ember egyetérthet; a probléma magva inkább abban rejlik, hogy milyen hatalmi-politikai és társadalmi erőtényezők *érdekeltek* és *képesek* e reformok megvalósítására? E kérdés megválaszolása során rendkívül érdekesek és impresszívek Myrdalnak a „soft state"-ről kifejtett nézetei. Általában reformok megvalósításához erős kormányzatra, azzal szolidáris, jól szervezett, effektív végrehajtóhatalomra (a minisztériumoktól a tartományi apparátusig és falvakig bezárólag), a reformok megvalósításában érdekelt vagy

azokat egyértelműen elfogadó vezetőrétegre (az új vezetőréfegtől a hagyományos hatalom hordozóig) és tevékeny, a szükséghez képest nyomást kifejtő néptömegekre van szükség. Myrdal diagnózisa szerint ezekben az országokban – eltérő okokból – közvetve a népesség *minden rétege* ellenáll a közhatalom (törvényhozás és kormány) törekvéseinek.

3

Myrdal rendkívül finoman elemzi, hogy egy hagyományos társadalom magatartásformái hogyan válnak eltérő körülmények között különböző előjelűvé, anélkül azonban, hogy belső mozgásformáikat (lényegüket) megváltoztatnák. A hagyományos falusi közösségek a helyi önellátás és önszabályozás magas fokán álltak. Gazdasági egyensúlyt és önellátást azonban csak a hatalomra támaszkodva alapozhattak meg, mert az biztosította azon létesítményeket és karbantartásukat, amelyeket a falu használt. Helyenként a hatalom szabályozta a művelés módját is és egyes régiókban (Burma, Thaiföld) a szabályok a kölcsönös segítség elveit is magukban foglalták. Ebben a formában e közösségben minden állapot ismétlődő okok körül keringett; tehát e társadalmak statikussá, sőt regresszívvé váltak. Közismert, hogy a szabályok kötnek, de nem fejlesztenek ki érdekközösségeket. A kötöttségek a népesség legszegényebb rétegeit sújtották, a kötelezettségek és jogok védelme mechanikusan ment végbe, éppúgy, mint a szolgáltatások behajtása, vagy a szabálysértések büntetése. Az önkényeskedés nagyon erős volt; mert a felső rétegek nem törődtek a szabályokkal, illetve azok felett állónak érezték önmagukat. A felső rétegek és a nép különböző rétegei közötti viszony tehát

személyes és helyenként önkényes, hiszen a szervezett (szerződéses, a jogokat és kötelességeket kétoldalúan rögzítő) kapcsolatoknak nyoma sincsen.

A gyarmatosítás idején e szervezetek hanyatlásnak indultak, anélkül, hogy mások létrejöttek volna. Kialakult a részleges pénzgazdálkodás, az új államigazgatás és a helyi kormányzóságok. Az adó behajtása és a rendfenntartás érdekében a gyarmatosítók nem verték szét a régi szervezeti formákat, csak legalizálták a rétegződés (tehát a kötelezettségek) egyenlőtlenségét és átformálták az egészet *paternalizmussá*. Társadalmi és vallási kérdésekbe a gyarmatosítók (különösen az angolok) közvetlenül nem igen szóltak bele, a közigazgatás ellenőrzését azonban – a belső hierarchia asszisztálása mellett –, igen komolyan vették. Ebben a társadalmi struktúrában minden fokon erős volt *a korrupció*. Később a gyarmatosítók elleni küzdelem *a passzív ellenállás* (non cooperation) formáját öltötte, miután ez a társadalmi formáció egyrészt nem képes sokkal többre, másrészt az ezzel kapcsolatos szervezés és irányítás (példaadás) rossz kommunikációs lehetőségek között is megvalósítható. A passzív ellenállás viszonylag szervezett és átgondolt rendszere mellett különböző anarchisztikus megmozdulások is napirenden voltak; elsősorban a helyi kormányzatok ellen. Az ún. „tervszerű demokrácia" és a „demokratikus bázis" kiszélesítésével kapcsolatos jelszavak és törekvések elsősorban arra irányulnak, hogy a tömegek a régi társadalmi formációkban kialakult és a gyarmatosítás időszakában a passzív ellenállás szervezett formáiba átfejlődött *közömbösséget* adják fel és *aktívan* kapcsolódjanak be az ország- és gazdaságépítés nagy művébe. E tekintetben a kezdetleges tőke-, munka- és termékpiac mellett csak a *buzdításnak, nevelésnek, a technikai fejlődés továbbgyűrűzésének és ösztönzésének lehet fontos szerepe.*

Az állami támogatás ellenére sincs azonban együttműködés a helyi hatóságok, a vezetőréteg és a népközösségek között. Feltehető, hogy a korrupciók tömegéből összetevődő helyi bürokráciát a tömegek nem támogatják és nem követik. A politika (kormányzat) azonban a bürokráciát támogatja és tűri a korrupciót. Ily módon a törvényeket és rendeleteket nem tartják be; a bürokrácia visszaél hatalmával, a tömegek viszont tűrik, hogy parancsoljanak nekik, de az utasításokat nem valósítják meg. A közömbösség és passzív ellenállás ezen formáját számos országban „kommunista törekvéseknek" tulajdonították. A falun kívüli (városi) közösségekben a tulajdon és a közigazgatás prekapitalista formákban egzisztál, a paternalizmus és a nepotizmus igen fontos szerepet játszik. A lojalitás a kasztokon, népi csoportokon és családokon belül igen erős; a rokoni kapcsolatoknak szinte meghatározó szerepe van. A hatóságok (a bürokrácia) a kormány által – sokszor keserves erőlködések árán – biztosított ösztönzésből részesedni akarnak, ami az ún. *engedélyezések* cégére alatt valósul meg. Ez a rendszer mélyen kimunkált; a lényeget illetően azonban a központosított irányítás lehetőségét tekintve *anarchisztikus*. Ezért nevezi Galbraith[5] az egyik dél-ázsiai országot „a funkcionális anarchia" birodalmának. Az anarchia az öröklött és külső hatásokra kissé módosult életformából következik, és meg is erősíti ezt az életformát. Myrdal szerint a magánszektor állami ellenőrzése is része e folyamatnak, amit az is bizonyít, hogy az állami intervenciók és beavatkozások a leghatalmasabb üzleti körök érdekeit szolgálják.

[5] Idézi Myrdal a "soft state" problémájáról írott több tanulmányában, pl. a "Revue Tiers Monde 1969. jan. márciusi számában. "L'état ‚mou' dans les pays sousdéveloppés." (A gazdaságilag elmaradott országok helyzete, az „erőtlen" állam). 5–24. l.

Minden lényeges kérdés: az általános szavazati jog, a nők egyenlősége, a család korszerű állapota és felfogása, a kasztrendszer eltörlése, a földreform stb. törvényhozásilag szentesítve van. A néptömegek azonban – Európától eltérően – keveset tettek e vívmányok kiharcolására. A népesség nagy része nem is ismeri e reformokat, amelyek ilyen körülmények között kevés gyakorlati haszonnal járó díszítmények maradtak. A földreformmal kapcsolatban – például – minden országban (Myrdal ebben a fejezetben sem elemzi a Dél-Ázsiában található „kommunista" országokat) tömegével vannak olyan furfangos kikötések, amelyek egyrészt a helyi bürokrácia pozícióját erősítik, másrészt megkönnyítik azok összejátszását a korábbi uralkodóosztállyal (a földbirtokosokkal). Myrdal analízise szerint a gazdasági egyenlőtlenség – talán Ceylon kivételével – nagyobb, mint valaha, a hatalom pedig a kormányzóságokban a kiváltságosok kezében maradt. A korrupció minden szinten jelenleg is erős. Lassúvá és a feladatok megoldására alkalmatlanná teszi a bürokráciát. Gazdaggá teszi azonban a bürokratákat, mert az állam által a termelők számára biztosított ösztönzésből (anyagi eszközökből) elsősorban azok részesednek. Nyilvánvaló, hogy minden a gazdasági fejlődés meggyorsítása érdekében tett intézkedés új korrupciós lehetőségeket kínál egy hagyományosan korrupt bürokrácia számára – gyenge közhatalom (kormányzat) és passzív néptömegek mellett. Nem az a baj – természetesen –, hogy a korrupciós lehetőségek megnőttek, mert ez a gazdasági fejlődés elkerülhetetlen melléktermése.

A tragikus helyzet okai abban rejlenek, hogy az erőtlen állam nem volt képes visszaszorítani a hagyományos társadalom korrupciójának kialakult formáit és módszereit, midőn a gazdasági növekedés meggyorsítására

irányuló ösztönzések és törekvések új korrupciós lehetőségeket nyitottak meg. Ilyen módon az új követelmények megvalósítására biztosított anyagi eszközök a régi társadalom csatornáiba kerülnek, megerősítve annak a régi alapon történő körforgását. Ezért a „soft state" problémája nem egy probléma a sok közül, hanem egyik döntő akadálya az új társadalom és az új gazdaság építésének. Myrdal megjegyzi – végül –, hogy a „soft state" kérdésével nemcsak Dél-Ázsiában, hanem a Közel-Keleten, Afrikában és Latin-Amerikában is találkozunk.

A probléma magva – a fejlődési stratégia szempontjából – abban rejlik, hogy képes lesz-e a jövőben a „soft state" a gazdaságilag gyengén fejlett országokban az államra váró feladatok (iniciálás, tervezés, reformok bevezetése és végrehajtása, a néptömegek mozgósítása, a helyi hatalom új alapokra történő helyezése) ellátására? Ha pedig nem képes e feladatok ellátására, úgy hogyan lehet – az öröklött rendszer és az új tényezők e sajátos, a korrupt bürokráciát szolgáló körforgásában – a soft state-t egy erős, kezdeményezésre és végrehajtásra egyaránt képes államhatalommal felváltani? Myrdalnak a „soft state"-ről és ezzel szorosan összefüggő társadalmi-hatalmi kérdésekről adott analízisét különösen az teszi értékessé, hogy a hagyományos társadalom öröklött viselkedési formáit az új folyamatok és új körülmények között vizsgálja. A hagyományos társadalom ugyanis – a jelek szerint – nagyon elasztikus abban, ahogy a felülről (kívülről) jövő hatásokat elfogadja – és ily módon a felületes szemlélőt megnyugtatja –, de a kívülről jövő ösztönzéseket saját belső mozgástörvényeit követve a régi körforgás megerősítésére használja fel.

Nyilvánvaló, hogy e „bűvös körforgást" csak két úton lehet új mederbe terelni; vagy olyan radikális

reformok - segítségével, amelyek a régi társadalmi struktúrát egyik összetevőjének teljes kikapcsolásával gyengítik (forradalmi út; a régi uralkodó osztály likvidálása), vagy annyi anyagi ösztönzés és annyi új gazdasági tényező bevezetésével, amennyinek a régi módon történő „megemésztésére" ez a rendszer többé nem képes. Az utóbbi esetben a forradalmi út elkerülhető lenne, de rendkívül sok anyagi eszközre volna szükség. Az első út esetében viszont a néptömegek mobilizálására és a régi uralkodóosztály ellen folytatott harcára lenne szükség, ami eddig – megítélésem szerint – meggyőző módon csak a szocialista (kommunista) országokban ment végbe.

Myrdal összefoglaló monográfiájában mindazon nagy kérdésekkel foglalkozik, amelyek a gazdaságilag gyengén fejlett országok fejlődési stratégiájával kapcsolatban a közgazdászokat foglalkoztatják. E nagy kérdések közül csak néhányat emelek ki, hogy az olvasó szélesebb összefüggésében és hátterével együtt érthesse meg a myrdali koncepciót.

A *földreformot* Myrdal minden körülmények között szükségesnek és végrehajtandónak véli, miután azt is reméli, hogy a passzív falusi lakosság ilyen módon nagyobb aktivitásra serkenthető. Ezekre az új gazdasági energiákra pedig feltétlen szükség van. Másrészt a radikális, kemény és végrehajtásában határozott földreform kézzelfoghatóan igazolhatja a falusi népesség előtt, hogy a régi uralkodóosztálynak az új fejlődésben nem lehet szerepe. Az utóbbi persze bonyolult kérdés, mert ezekben az országokban a régi uralkodóosztály pozíciói évezredek óta töretlenek (ilyen értelemben a helyzet nagyon különbözik az európaitól), de az utolsó két évtizedben mégis volt már néhány forradalom Ázsiában és ez hatással lehet e passzív tömegek

magatartására. Nincs kétség tehát abban a tekintetben, hogy a *radikális földbirtokreform elemi szükségesség* ezekben a társadalmakban. Myrdalnak ezzel a következtetésével a marxisták is egyetértenek. Annál kevésbé érthető, miért elégedetlen Myrdal ezzel kapcsolatban „a kommunista országok" magatartásával. Tudomásom szerint, aki a szocialista országokban a gazdaságilag gyengén fejlett országok problémáiról valamit is publikált (monográfiáktól rövid tanulmányokig), pozitív álláspontot fejtett ki a földreform kérdésében mindazon országok vonatkozásában, ahol a parasztság „földéhsége", az egyenlőtlen földbirtokmegoszlás jelenti a problémát.

Közismert az is, hogy a kelet-európai országok kommunista pártjai rendkívül tanulságos elméleti viták után már a két háború közötti időszakban hibásnak minősítették az olyan agrárpolitikai koncepciókat és elgondolásokat, amelyek a földreform megkerülésével törekedtek a mezőgazdaságban a szocialista tulajdonviszonyok megteremtésére. Történelmi tény az is, hogy 1945-ben ezen országok radikális földbirtokreformot valósítottak meg.

Természetesen másként vetődik fel az agrárreform kérdése ott, ahol földmagántulajdon még nem vagy alig alakult ki, s így más megítélés alá kell kerülnie az olyan *kísérletnek,* mint pl. a tanzániai, amely a tradicionális közösségi formák korszerűsítésével – földosztás nélkül – igyekszik átalakítani a mezőgazdasági viszonyokat. A tanzániai kísérletet a marxista közgazdászok – szeretném hozzátenni, hogy skandináv kollégáikkal együtt – *nagy figyelemmel* kísérik. Ezt a figyelmet Julius Nyerere törekvései meg is érdemlik, részben őszinte, útkereső személyisége, részben a probléma fontossága miatt.

A szerző részletesen foglalkozik a munkaerő-túlkínálat

és a célszerű népesedéspolitika problémáival. Ez a kérdés a térség, de egész Ázsia, sőt az igen törékeny világegyensúly egyik döntő eleme. A munkaerőpiac a gyarmatosítás előtt gyakorlatilag nem létezett. Természetes volt a kényszermunka és a robot. A gyarmatosítók – ismert okokból – kizárólag a munkaadók szempontjából indultak ki. A munkaerő-kérdés kulcsa a mezőgazdasági foglalkoztatottság volt. A pénzjáradék és az árutermelés bevezetése szétzilálta a régi termelési rendet, de nem volt képes azt teljesen megszüntetni. Közismert, hogy Dél- és Délkelet-Ázsiában a népsűrűség igen magas és ha a művelhető területre jutó népességet nézzük, úgy Európa legsűrűbben lakott országaihoz hasonló helyzetet találunk – a termelőerők alacsony fejlettsége és gyors népességnövekedés mellett. A korszerű ipar azonban csak a munkaerő-felesleg kis részét képes felszívni; ezért (és a gyors népességnövekedés miatt is) a kulcsszektor egyelőre a *mezőgazdaság* marad. Iparosítani kell, de nagyipart csakegy későbbi fázisban racionális fejleszteni. (Tőkehiány, a korszerű ipar foglalkoztatottság-emelő hatása korlátozott, a modern szigetek egy stagnáló gazdaságban nem érik el a kívánt hatást sem termelékenységi, sem foglalkoztatottsági szempontból.) Az iparon belül még döntő súlya lehet az egyes régiók számára termelő kis- és középiparnak. Természetesen a technikát a kis- és középiparban is fejleszteni kell. A mezőgazdaságnak még az extenzív úton is nagy fejlődési lehetőségei vannak. (Utalni kell arra is, hogy 2,6 százalékos népességnövekedés esetén 4 százalékos termelésnövekedést feltételezve a mezőgazdaságban, az egy főre jutó fogyasztás – az elosztási rendszerek tökéletlensége és szervezetlensége miatt – legfeljebb változatlan marad.)

Myrdal a tervszerű népesedési politika híve. Ennek következtében a születésszabályozást mind direkt, mind

indirekt úton elő kívánja segíteni. A nagy munkaerő-felesleg ugyanis eleve kiszorítja a nőket a termelésből és ezzel elősegíti a születések számának emelkedését.

A magam részéről teljesen egyetértek a tervszerű népesedéspolitika szükségességével, és a születésszabályozást direkt és indirekt úton szükségesnek tartom a fejlődő országokban. Nem világos azonban számomra, hogy miért gondolja Myrdal azt, hogy a katolikus egyház és a kommunista pártok álláspontja azonos a születéskorlátozás kérdésében. Az kétségtelen, hogy több európai szocialista országban – a születések alacsony száma miatt bekövetkező munkaerő-gondok és a népesség elöregedésének megakadályozása végett a születéseket előmozdító anyagi intézkedéseket vezettek be – egyébként igen helyesen. Vitathatatlan az is, hogy a marxista közgazdászok egy része csak elkésve vette észre, hogy a gazdaságilag gyengén fejlett országok népesedési helyzetének megítélése és a Malthus-elmélet között nincs semmi összefüggés. Malthus népesedési elmélete tudományosan megalapozatlan volt és marad és azt soha semmiféle empíria nem támasztotta alá. Más kérdés az, hogy a gyengén fejlett országok népessége olyan gyorsan szaporodik, hogy az évtizedeken át súlyos egyensúlyzavarok forrása lehet nemcsak az érdekelt országokban, hanem világviszonylatban is. A marxista közgazdászok tehát *a születésszabályozás mellett vannak* és éppen ezért hangsúlyozzák, hogy *a születésszabályozás csak a társadalom korszerűsítése érdekében megvalósított, összefüggő reformok, intézkedések és rendszabályok egyike lehet,* nem pedig a többi társadalmi, vagy nemzetközi problémától elkülönítve kezelt általános gyógyszer.

A tervezés a gazdaságilag gyengén fejlett országokban módszereit, lehetőségeit és társadalmi-gazdasági hátterét tekintve mind a szocialista országokban meghonosodott tervgazdaságtól, mind a fejlett tőkés országokban szokásos tervezéstől eltér. A tervezést a gazdaságilag gyengén fejlett országokban az teszi elementáris szükségességgé, hogy a növekedést befolyásoló tényezők rendkívüli szűkössége mellett meggyorsított gazdasági fejlődést kell megvalósítani. A tervezés „ázsiai modellje" az ún. „demokratikus tervezés", ami – Myrdal szerint – annyit jelent, hogy a terv célrendszerének kialakítása és koordinálása egy demokratikus folyamat eredménye, és a tervet egy olyan kormány hajtja végre, amely különböző intézmények (elsősorban a parlament) útján a népnek felelősséggel tartozik. A modell a szocialista tervgazdálkodáshoz hasonló eredményeket kíván elérni a termelési eszközök társadalmasítása és a külkereskedelem állami monopóliuma nélkül. Ebből következik, hogy a tervnek a magánszektor kérdéseivel részletesen kell foglalkoznia (a befolyásolás szempontjából is), de ez jelenleg a tervezés leggyengébb területe. A tervezés és a gazdálkodás kérdéseiben is nagyon negatív szerepet játszik a korrupció.

„Az emberbe történő beruházások" problémakörében (oktatás és egészségügy) Myrdal álláspontja szinte teljesen azonos a nálunk kialakult nézetekkel.

Myrdal részletesen elemzi az *oktatás* helyzetét a vizsgált országokban. Az általános-iskolai oktatás a térség valamennyi országában *ingyenes,* de nem kötelező. (Az utóbbinak jelenleg még nincsenek meg a feltételei.) Széles körű az analfabetizmus, a női írástudatlanok hányada a felnőtt lakosságban lényegesen na-

gyobb. (Kivételt jelentenek a Fülöp-szigetek.) A közép- és felsőfokú oktatás nem segíti elő a műszaki-természettudományos képzést, ami pedig fontos lenne. Az oktatási programok nem elég koncentráltak és a tanárképzés sem folyik megfelelő hatékonysággal. Gyakran felmerülő gondolat – különösen Indiában és Pakisztánban –, hogy csökkenteni kell a beíratkozások arányát és a megmaradó kisebb kör számára biztosítani kell az oktatás nagyobb hatékonyságát. Ez azonban azzal a veszéllyel jár, hogy növekszik a területenkénti egyenlőtlenség és ez a szegény vidéki körzeteket sújtja. Az oktatás kérdéseiben Myrdal *nagyobb határozottságot* ajánl a térség kormányainak és többször hivatkozik a szocialista országok pozitív példájára.

Az egészségügyi téren bekövetkezett változások annak köszönhetők, hogy a második világháború alatt és után kitermelődtek olyan módszerek (oltás) és óvóanyagok, amelyek kis költségráfordítással viszonylagosan nagy hatást értek és érnek el. Európában a közegészségügy fejlődése viszonylag lassú volt, és tempója a gazdasági fejlődés mögött maradt, ide viszont akkor törtek be a korszerű módszerek, amikor azokat már tömegméretekben és viszonylag olcsón lehetett alkalmazni, de a gazdasági fejlődés még alig indult meg. Az orvosi ellátás a térségben nem kielégítő, de a legegyszerűbb profilaxis is jelentős halálozáscsökkenést okoz, és leszűkíti vagy izolálja a fertőző gócokat. A közegészségügyi kiadások a legtöbb országban a bruttó nemzeti termék 1 százaléka körül mozognak, Malaysiában 1,5, Ceylonban 2,8 százalék.

Döntő kérdés a *táplálkozás,* mert a munkaerő alacsony termelékenysége a rossz táplálkozással függ össze. Végül fontos kérdés a köztisztaság kérdése is (ivóvíz,

szennyvízelvezetés stb.), amit a tervezés során is figyelembe kell venni.

Myrdalt állandóan foglalkoztatja a fejlett országok felelőssége a harmadik világ előrehaladásával kapcsolatban. A gyarmatosítás erőteljes kritikája mellett szinte kezdettől fogva (így 1957-ben publikált művében is) azt igyekszik a fejlett (elsősorban a fejlett tőkés) világgal megértetni, hogy egyrészt humanista kötelessége, másrészt racionális érdeke, hogy a harmadik világ gazdasági növekedését hatékonyan előmozdítsa. Meggyőzően bizonyítja, hogy a klasszikus teóriák (a komparatív költségek elmélete stb.) nem állják meg a helyüket, hiszen a szegény országoknak nem származik komparatív előnyük a nemzetközi kereskedelemből. Kereskedniük persze feltétlen kell; egyrészt gazdaságuk monokultúrás jellege miatt (az általuk termelt nyersanyagok és élelmiszerek jelentős részének belföldön nincs is felhasználója, vagy fogyasztója), másrészt a fejlődő gazdaságban gyorsan növekvő importszükséglet miatt. Az egyenlőtlenül megoszló előnyöknek és hátrányoknak azonban továbbgyűrűző hatásuk van („spread effect" az erős, és „backwash effect" a gazdaságilag gyenge országokban) és ezáltal a gazdagok gazdagabbá, a szegények pedig szegényebbé lesznek. Számos közgazdász – így többek között R. Prebisch – a harmadik világ „relatív elnyomorodásáról" beszél. Ezen analízisek helyességét bizonyítja az a körülmény is, hogy a harmadik világ részesedése a világkereskedelemben egyre csökken. (Többen „az arányos alatti" részesedésről beszélnek.) Utalni kell arra is, hogy a recessziós vagy éppen depressziós időszakok a gazdaságilag gyengén fejlett országokra mindig súlyosabb kihatással vannak, mint a fejlettekre.

Ha a szokásos eszközök nem vezetnek eredményre, úgy új eszközöket kell bevezetni. Ilyenek (a tőkemoz-

gáson és a tarifák csökkentésén vagy megszüntetésén kívül) *a segélyek*. Ezeknek különböző fajtái vannak; így tőke (felszerelési), műszaki-tudományos, oktatási, egészségügyi stb. segélyek. Myrdal egyrészt differenciál az igazi segélyek és az álsegélyek között, másrészt igyekszik meghatározni azon feltételeket (politikai szempontoktól függetlenül, lehetőleg nemzetközi szervezetek útján stb.) és segélytípusokat, amelyek a leghatékonyabbak. Hatékonynak – elsősorban – a segély olyan formáját (típusát) kell tekinteni, amely nemcsak egy fontos gazdasági terület fejlődését teszi lehetővé, hanem egyfelől széles továbbgyűrűző hatása van, másfelől előmozdítja egy új nemzetközi munkamegosztás kialakulását.

Myrdal – műve befejező részében – *a közgazdaságtudomány,* illetve a *közgazdászok* felelősségéről ír. Ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy mire képes a közgazdaságtudomány, mit képesek nyújtani a társadalomtudományok a gazdaságilag gyengén fejlett országok utat kereső értelmiségének és néptömegeinek?

A társadalomtudományok szerepével és lehetőségeivel kapcsolatban napjainkban – Nyugaton – a kutatók körében kétféle nézettel találkozunk. Az egyik felfogás szerint a közgazdaságtudomány (önmagában, vagy interdiszciplináris alapon) nem biztosíthat sokkal többet, mint egy gondolkodási rendszert, egy szemléletmódot a konkrét problémák megközelítésében. Napjainkban azonban a tudomány nemcsak a kutatásban, hanem – különböző formák között –, a tervezésben (a gazdaságpolitikai koncepció kidolgozásában) és a megvalósításban (végrehajtásban) is jelen van. E két utóbbi fázisban való jelenléte elméleti tudásunknak akcióprogramokban történő sűrítésével (tömörítésével), a végrehajtás racionális alternatíváinak kialakításával, a tapasztalatok összegyűjtésével, értékelésével és

esetleges általánosításával függ össze. A harmadik világ esetében is olyan szemléletmódra és gondolkodási rendszerre van szükség, amelynek segítségével ezen országok jellemző gazdaságpolitikai problémáit jobban megértjük. Enélkül a tudomány *makro-szinten* nem képes megfelelő cselekvési rendszert (akcióprogramot) kialakítani. (A makro-szintet azért hangsúlyozzuk, mert egy-egy konkrét, szabatosan körülhatárolt gazdaságpolitikai feladat – a legtermészetesebb hatások és mellékhatások figyelembevételével –, már ma is kidolgozható.)

Mi az a szemléletmód (gondolkodási rendszer), amelyet a mai közgazdaságtudomány már nyújtani tud azok számára, akiket a harmadik világ várható fejlődése foglalkoztat? Ez egyelőre nem sokkal több – a fundamentális kérdésekben –, mint néhány pozitív és negatív értékítélet arról, hogy miképpen *kell* és hogyan *nem szabad* ezen országok problémáit megközelíteni és analizálni. Melyek azon feltételezések (szuppozíciók), amelyekből kiindulhatunk, és melyek azok, amelyeket, mint a harmadik világ fejlődése számára alkalmatlan kiindulópontokat, vissza kell utasítanunk?

Helyes például az a szuppozíció, hogy a harmadik világ fejlődési problémái korunk legsúlyosabb kérdéseit jelentik. E problémák *önmagukban* is létező, komplex kérdések, amelyeket persze más aspektusból is lehet vizsgálni; amint például analizálhatjuk az amerikai–szovjet viszonyt Európa, a Közel-Kelet, Dél-Ázsia, Délkelet-Ázsia, Japán, vagy Latin-Amerika szempontjából. A gazdaságilag gyengén fejlett országok lakossága a világnépesség többségét teszi ki, mégis e rengeteg ember hatalmas problémái is beilleszkednek egy világpolitikai erőegyensúly viszonyai közé. Az utóbbi sok mindent megszabott a múltban és befolyásolni fog

a jövőben, azonban az előbbi kérdés alakulásának is volt, van és növekvő mértékben lesz hatása az utóbbira. Helyes továbbá az az értékítélet is, hogy a gazdasági fejlődés kérdései ebben az összefüggésben csak interdiszciplináris – mint Myrdal írja *transzdiszciplináris* – módszerekkel közelíthetők meg. Természetesen e megállapítás sok tekintetben a fejlett világra is érvényes, de kisebb mértékben, mert ott a gazdasági élet mögött egy kiforrott értékrendszer és kialakult, viszonylag stabil társadalmi és politikai intézmények vannak. A harmadik világban azonban egy új gazdasági racionalitás – mint célrendszer – elvei összeütközésbe kerülnek az öröklött értékrendszerrel, a társadalmi és politikai intézmények pedig, amelyekben a múlt és a jövő egyszerre van jelen, nagyon likvid állapotban vannak. Ebből következik, hogy azon emberi és institucionális magatartási formák, amelyek más-más módon, de természetesek a kapitalista és a szocialista világban, egyelőre bizonytalanok a gyengén fejlett országokban. A fejlődéshez szükséges *eszközrendszert* belül kell létrehozni. Tehát az öröklött társadalmi formációknak átalakításuk során viszonylag hatékonyan kell működniük, mert ellenkező esetben a fejlődés elakad. A távlati célrendszert többféleképpen lehet adaptálni.

a) Összefüggő, teljes politikai-társadalmi-gazdasági koncepció gyanánt. (Kapitalizmus, vagy szocializmus.) Ebben az esetben a probléma abban áll, hogy miképpen (milyen erőkre támaszkodva, milyen módszerek segítségével, milyen kritikus pontok figyelembevételével) lehet az öröklött rendet az összefüggő politikai-társadalmi koncepció követelményeinek megfelelően átalakítani.

b) Részlegesen is lehet adaptálni. Japánban a Meidzsi restauráció jelszava az volt, hogy „megtanulni a technikát a barbároktól, de megőrizni a szamuráj erkölcsöt." Ebben az esetben a törekvés tehát az volt, hogy a technika átvétele és a régi értékrendszer között egyensúlyt hozzanak létre, sőt összhangot teremtsenek.

c) Lehet adaptálni eklektikus alapon; egyes posztulátumokat (célokat) az egyik, más célokat a másik rendszerből átvéve.

A jelenlegi világban azonban csak két összefüggő társadalmi-politikai koncepció, illetve rendszer van: a kapitalizmus és a szocializmus. A harmadik világ országaiban, noha azok szerves részeivé váltak a tőkés világgazdaságnak, a nemzeti kapitalizmus nem bontakozhatott ki a maga teljességében. Továbbfejlődésük kérdése ezért egyben a társadalmi-politikai koncepció: a teljes kapitalizálódás vagy a szocializmus útja választásának kérdése is. A Harmadik Világ fejlődése így nem választható el a kapitalizmus és a szocializmus közötti világméretű küzdelemtől. Természetesen az adaptálás során (bármelyik koncepciót, bármelyik formában veszik át) az átvett *célrendszer* és az öröklött civilizációs rendszer értékálló elemei között – esetleg évtizedekig tartó konfliktusok és súrlódások árán – megegyezésnek kell létrejönnie. Midőn a két elem dinamikus egyensúlya megteremtődik és azok hatásai túlnyomóan egymást erősítik, akkor beszélhetünk *konszolidációról.*

Feltételezhetjük azt is, hogy a néptömegek passzivitását nem lehet rövid időn belül aktivitásba átvinni. E mellett a munkásság (különösen Ázsiában és Afrikában) még gyenge, a szó európai értelmében vett parasztságról pedig még nem beszélhetünk. Ezért

a politikai hatalomért folytatott harc még a *középrétegek* (intellektuális réteg, állami hivatalnokok, katonák, üzletemberek) két szárnya között megy végbe; oly módon, hogy a radikális szárny uralma idején a munkásszervezetek, a konzervatív szárny uralma idején a régi uralkodóosztály szól bele nagyobb mértékben majd a politikai akciók alakulásába. *A politikai váltógazdaságnak* (amely egy párt vagy egy mozgalom keretei között is végbemehet, de megvalósulhat két- vagy többpárti rendszerben – pl. India – vagy katonai és polgári kormányzatok váltakozása útján is), ez a formája elkerülhetetlen, mert az objektíve is rendkívül bonyolult problémákat senki sem képes a tömegek várakozásaival összhangban levő mértékig és időtartam alatt kielégíteni. Igen fontos tehát, hogy a progresszív erők annyi reformot valósítsanak meg, amennyit a tömegektől történő elszakadás veszélye nélkül lehet; a munkásszervezetek, a forradalmár gondolkodású falusi rétegek gyűjtsék erőiket, iskolázzák tömegeiket és igyekezzenek szervezetileg megszilárdulni. E tevékenység mindenképpen javítja későbbi lehetőségeiket, hiszen kiforrott politikai mozgalmak vagy ideológiai koncepciók a középrétegek körében nincsenek.

Nyilvánvaló az is, hogy a gazdasági fejlődés középpontja *az állam* lesz, mert csak az képes egyfelől a szükséges kezdeményezést megvalósítani, a társadalmi reformokat bevezetni, buzdítani, nevelni és ösztönözni (valamennyi szektor esetében) másfelől az adaptált célrendszer és az öröklött civilizációs rendszer közötti egyensúlyt megteremteni.

Ezen kívül a tudomány segíthet a lehetséges fejlődési alternatívák közötti prioritások kialakításában, az egyes gazdasági szektorok célszerű arányainak meghatározásában a fejlődés különböző szakaszaiban, a

technika megválasztásában, az oktatási programok és a gazdasági növekedés adta káderszükséglet egyeztetésében stb.

A haladó közgazdaságtudomány tehát képes megfelelő kiindulópontokat és szempontokat adni a harmadik világ fejlődéséhez. Kétségtelen azonban, hogy a rendelkezésre álló konkrét tapasztalatok mennyisége és minősége ma még nem elegendő ahhoz, hogy egy sajátos vonásokkal kiegészülve adaptálható célrendszer megbízható alapját képezze. Ezért Myrdalnak igaza van abban, hogy a konkrét társadalmi és gazdasági problémák országonkénti vagy régiónkénti elemzése adja majd a szükséges tapasztalatot újabb szempontok és kiindulópontok meghatározásához. Azok birtokában pedig újabb fejlődési célokat és esetleg komplexebb akcióprogramokat fogalmazhatunk meg. Biztos, hogy a konkrét tapasztalatok elemzésében és az újabb fejlődési célok meghatározásában a harmadik világban dolgozó kollégáinknak egyre nagyobb szerepet kell játszaniuk.

Myrdal – műve első részében – arról ír, hogy a „kommunista" országokban „programszerű" az optimizmus (mi inkább „kincstári optimizmusról" szoktunk beszélni), és hogy a szkepticizmus a harmadik világ országainak fejlődésében „burzsoá elhajlás". Azt hiszem, hogy Myrdalnak nincs igaza a „programszerű" (kincstári) optimizmus vádjában, de az kétségtelen, hogy a hatvanas évek elején nálunk is sokan rózsaszínűnek látták a helyzetet. Ez önmagában véve érthető; hiszen nemzedékünk a szocialista országokban egy sikeres társadalmi átalakulást és egy viszonylag gyors gazdasági fejlődést küzdött végig. Bízott a saját erejében és az egyszerű nép aktivitásában. Ez az optimizmus tehát őszinte volt (nem kincstári és nem

diplomáciai jellegű); azóta azonban sokat tanultunk és tapasztaltunk nemcsak a harmadik világgal kapcsolatban, hanem saját fejlődésünk kritikus pontjait illetően is. Elkerülhetelen volt ez a túlzott optimizmus azért is, mert a harmadik világ problémáit egyszerűbbnek hittük, mint amilyenek azok valójában voltak. A hatvanas évek közepétől fogva azonban – tapasztalatainkból tanulva és kutatási eredményeinkből okulva –, mindig arra törekedtünk, hogy a magyar közvélemény, a szocialista országok közgondolkodása és a fejlődő országokban működő, küzdő és a nehézségekkel keservesen dacoló értelmiség egyaránt megértse a jelenlegi helyzet komplex és a jövendő bonyolult voltát. Ezért azt a magyar olvasót, aki áttanulmányozta magyar közgazdászoknak e tárgykörben publikált írásait, nem éri „sokk-hatás", ha G. Myrdal nagy művét gondosan elolvassa. A magyar olvasó mégis szerencsésnek érezheti magát, hogy alkalma van korunk egyik legnagyobb nem marxista közgazdászának ezt a hatalmas művét áttanulmányozni. Az olvasó – a közgazdász és a nem mesterségbeli egyaránt – megcsodálhatja a műben a szerző szenvedélyes odaadását tárgya iránt. Myrdal egyike azoknak a közgazdászoknak, akik nemcsak szociológiai művekből ismerték meg a hagyományos társadalmat, hanem évekig tartó, helyszíni tanulmányok alapján. Elismeréssel adózhat az olvasó az analízis mélységének és alaposságának, az elmélet és az empiria igen szerencsés és természetes összekapcsolásának, az interdiszciplináris megközelítési módszereknek, valamint azon pazarlóan gazdag asszociációknak, amelyeket a mű minden részében megtalálhat. Gunnar Myrdal ezen művével nagyon sokat tett a közgazdaságtudományért és azon belül annak az új ismeretanyagnak a megszületéséért, amelyet a harmadik világ súlyos problémái parancsolóan megkövetelnek. És – végül – tegyük ehhez

hozzá, hogy mint igazi tudós és haladó ember nemcsak a tudomány fejlődéséért küzdött, hanem azokért a ma még sokszor néma százmilliókért, akik a következő évtizedekben nehézségek, szenvedések és talán néha éhezés közepette is az emberiség eddigi történetében legnehezebbnek mondható gazdasági és társadalmi előrehaladás meredek útját járják végig.

Gunnar Myrdal nagy alkotásának és életművének tehát őszinte tisztelettel és csodálattal adózunk; noha gondolatrendszerének számos elemével és számos értékítéletével nem értünk egyet. Tanulni azonban nemcsak azoktól lehet és kell, akik a mienkével azonos gondolatrendszert tesznek magukévá, hanem azoktól is, akik intellektuális szenvedélyektől átfűtött életpályájuk során új kérdések új módon való megközelítését vállalják a tévedés minden kockázatával. G. Myrdal vitathatatlanul azon „nyugtalan keresők" közé tartozik, akit humanizmusa, demokratizmusa és morális meggyőződése addig nem enged nyugodni, amíg egy-egy kérdésben – erejétől, lehetőségeitől és meggyőződésétől függően – világosságot nem teremt.

BOGNÁR JÓZSEF

Kiadja a Gondolat, a TIT kiadója
Felelős kiadó a Gondolat Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: F. Hazay Lujza
Műszaki vezető: Kálmán Emil
Műszaki szerkesztő: Cimpián Péterné
A borító- és kötésterv Uray Erika munkája
Megjelent 3500 példányban, 33,8 (A/5) ív terjedelemben
Ez a könyv az MSZ 5601—59 és 5602—55 szabványok szerint készült
74.2655.66-12-1 Alföldi Nyomda, Debrecen